

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՆԵՐԱԶԱՐՁ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԻԶՐԷՆ ՄԻՆԶԵՆ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՊԱՆՈՒՄԱՆ ՊԵՇԵՐԱԶԱՆՈՒՄԻ ՊԵՇԵՐԻՄԵՆ

"ԿԻՒԹԵՄՈՒՆԿ" ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ, ԳԻՒՑ

9(47.925)

Պ-13

Պ. ՊԱՆՈՒՄ
Տպագր. ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ

1911

у н б у б / к у б

у н б

2010 -1-

9147.9257
7-13

”ԿԻՒԹԷՄՊԵՐԿ” ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ, ԹԻԻ 8

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ

ՎԵՐՋԻՆ ՀԵՏԱԶՈՑՈՒԹԵԱՆՆՑ ՀԱՄԱՄԱՑ

Ա. ՊՈԼԻՍ

Տպագր. ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ

1911

ՔԱՆԻՄԸ ԽՕՍՔ

Հին ռեժիսի առեւ Ազգ. Պատմութեան ռաւոյնը
 քաղաքականացեալ արգիւնած եր եւ Ազգ. Պատմութեան դա-
 տադիրները գրաւուած ու հեղինակներն ալ պատժի եւ-
 քարկուած էին: Այն տարաւիւնի օրերուն մէջ ո՛չ մէկ հայ
 կը համարձակէր ի՛ր ազգին պատմութիւնը հետազօտել, այս
 մասին հրատարակուած գիրքերը ունենալ եւ աչիք անցընել,
 որով 30է աւելի դժնդակ տարիներու ժամանակամիջոցին
 մէջ Հայ ազգը իր նախահայրերուն փառապան լեւանիին
 ռաւոյնաւորութեան գործի մնաց: Հիմալ որ ազատութեան
 արշաւոյնը ծագած է Թուրքիոյ մէջ եւ առեւ ազգ իր ինք-
 նորոյն գոյութեան իրաւունքը կը վայելէ, ահա հրապարակ
 կը հանենք Պատմութեան Հայոց Պատմութիւնը-ը, որ մեծ
 չ միաս իր կը շրջակէ: Այս գիրքին մէջ անհրաժեշտ է
 ակնարկել միեւն մեր օրերը պատահած բոլոր դեպքերն ու
 անեկտրոնները, որոնք առնչութիւն ունին Հայուն անցեալին
 ու ներկային:

Գիրքին հեղինակն է խիստ հմուտ անձնաւորութիւն մը
 եւ հրատարակիչները առեւ գոհողութիւն ըրած են որպէսզի
 անքերի եւ մասնաւոր տպագրութիւնով մը ի յոյս ընծայուի
 այս խիստ շահեկան գործը:

Կատարեալ էր Հայ ազգին բոլոր անհասները, որոնք
 այնքան կը գորգուրան իրենց տնտեսական պատմութեան վրայ,
 զոն պիտի մնան այս հրատարակութեան, ինչ որ փոքրիկ
 պիտի պատկերէ հրատարակիչներուն գոհողութիւնները:

Գիրքին պատկերները, որոնք մեծ խնամքով ընտրուած
 են, կը պատրաստուին մասնագէտներու կողմէ եւ ֆիլ օրէն
 հրապարակ պիտի հանուին մասնաւոր պրակներով:

Անբողջ գիրքին բաժանորդագրութիւնն է Պոլսոյ համար՝
 13 դր.: Իսթանբուլ համար 15 դր.: Զեմքէ պրակը 10 փր.:
 Հասցէ՝ Պապը Ալի, Իգսալ խան, «Կիւրքեւիկ» Մատենադար
 Ստեփանէ Էփ. Բիւրճեանի:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Հայաստանի դիրքը եւ մակերեսայինը. — Նշանաւոր լեռները, լիճները եւ գետերը. — Քաղաքական բաժանմունք. — Երկրի կազմութեան ազդեցութիւնը քաղաքական կեանքի վրայ. — Հայոց պատմութեան օրջանները:

Հայաստան լեռնոտ երկիր մըն է, որ հին աշխարհի գրեթէ կեդրոնն է գետեզուած: Փանուկով Սեւ ծովն, Կասպից ծովը ու Միջերկրականի մէջ, ան կարծես լեռնակղզի մըն է, որու բարձրաւանդակները 3-8000 ոտնաչափ բարձր են ծովուն մակերեսէն: Կեդրոնական մասէն դէպի սահմանածայրերը՝ երկրին բարձրութիւնը երթալով կը հակի, կ'իջնէ հիւսիսէն Կուր գետի հովիտը, հարաւէն Եփրատի հովիտը, արեւելեան կողմէն՝ Կասպից ծովեզերեայ դաշտավայրերը, իսկ արեւմտեան կողմէն Փոքր Հայքի դաշտավայրերը:

Հայոց երկիրը կարելի է համարել լեռնահանգույց մը երեք աշխարհներու՝ Փոքր Ասիայի, Մարաստանի եւ Ասորեստանի մէջ: Այս լեռներուն ամենաբարձր գագաթն է հռչակաւոր Մասիսը, որ իր ձիւնապատ գլուխը մօտ 17,000 ոտնաչափ վեր կը բարձրացնէ ծովի մակերեսէն: Անոր հիւսիսային կողմը կը գտնուի քառագագաթ Արագածը, որ 13,000 ոտնաչափէն աւելի բարձ-

բութիւն ունի՝ հաւասար Փոքր Մասիսի։ Մասիսի արեւմտեան հարաւային կողմը աղեղնաձեւ ձգուած են Բարդոզ, Սուկաւէտ, Սերմանց լեռները, որոնք ընդհանրապէս Տօրոսի շղթայի հիւսիսային ճիւղի մասերը կը կազմեն։ Նոյն լեռնաշղթայի հարաւային ճիւղի մասերն են Սասնոյ լեռները, Գրգուռ, Ընձաքիւրս, Արտոս և այլն։ Այստեղէն դէպի հարաւ՝ Հայաստանի սահմանաձայրերուն վրայ ձգուած են Կորդուաց բազմաճիւղ լեռները, որոնք մէկ կողմէն կը միանան Տօրոսի և միւս կողմէն Ասորեստանի լեռներուն հետ։ Նշանաւոր են նոյնպէս Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը՝ Հայոց, Բարձր Հայոց և Գուգարաց լեռները, և հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Արցախու և Սիւնեաց լեռները։

Այս տեսակ լեռնոտ երկիր մը բնականապէս հարուստ կ'ըլլայ մեծ ու փոքր լիճերով և մանաւանդ վազող ջուրերով, այն է գետերով ու գետակներով, որոնք ցանցի մը պէս կը ծածկեն բովանդակ Հայոց աշխարհը։ Լիճերուն մէջ երեւելի են երեքը, որոնք իրենց մեծութեան համար ծով ալ կը կոչուին. Սեւանայ լիճ կամ Գեղամայ ծով, Վանայ լիճ կամ Բզնունեաց ծով, և Ուրմիոյ լիճ կամ Կապուտան ծով։ Երեք մայր գետեր ալ կան, որոնց մէջ կը թափին միւս գետերն ու վտակները՝ Եփրատ, Տիգրիս և Երասխ։ Եփրատը Կարնոյ բարձրաւանդակէն բլլսելով՝ կ'ուղեւ Բարձր Հայքը և ապա կը գծէ Մեծ ու Փոքր Հայքի սահմանը, աջ կողմէն ընդունելով Գայլ գետը, իսկ ձախ կողմէն Արածանի մեծ գետը կամ Հայկական Եփրատը, որ սկիզբ կ'առնէ Բադրեւանդայ լեռներէն և շատ գաւառներ կ'ուղեւ։ Տիգրիսի աղբերավայրերը կրկին են. մէկը կը գտնուի Ծովք լիճի հարաւային ափերուն մօտ (Պարբերդի ներքեւ), իսկ միւսը Հաշտենից գաւառի Ոլոռ գիւղին մէջ։ Երկու վտակները Ակլ գիւղին մօտ կը

խառնուին և կը կազմեն Տիգրիսի հզօր գետը, որ Աղձնեաց նահանգի վերնագաւառները սոսկելով՝ շուտով կը հեռանայ Հայաստանի սահմաններէն։ Բուռն հայկական գետ է Երասխը, որ սկիզբ կ'առնէ և հոսանքը կ'աւարտէ Հայոց երկրին մէջ։ Եփրատի պէս Բարձր Հայքէն բլլսելով՝ Երասխը կ'ընթանայ դէպի արեւելք անվերջ դարձուածներով և աջ ու ձախ կողմերէն բազմաթիւ գետակներ ընդունելով՝ Մուրց, Ախուրեան, Մեծամօր, Քասախ, Հրազդան, Աղատ, Տղմուտ, Կարմիր գետ և այլն։ Մուղանի անապատին մէջ Երասխը կը միանայ Կուր գետին հետ և կը թափի Կասպից ծով։

Հայաստան երկու գլխաւոր մասերու կը բաժնուի. Մեծ Հայք կամ բուն Հայոց աշխարհ և Փոքր Հայք։ Մեծ Հայք իր ամենաբնդարձակ ժամանակը հետեւեալ սահմաններն ունէր. հիւսիսէն՝ Եգերացոց, Վրաց և Աղուանից երկիրները, որոնցմէ կը բաժնուէր Մոսքիկեան լեռներով և Կուր գետով, արեւելքէն Կասպից ծովը, Պարսկաստանը և Մարաստանը, հարաւէն՝ Ասորեստանն ու Միջագետքը, արեւմուտքէն՝ Փոքր Ասիան, որոնցմէ կը բաժնուէր Եփրատ գետով։ Հին բաժանմամբ Մեծ Հայքն ունէր 15 նահանգ 189 գաւառներով։ Կեդրոնը կը գտնուի Արարատը, Հայոց տէրութեան բնավայրը. անոր արեւելեան կողմը՝ Սիւնիքը, Արցախը, Ուտին ու Փայտակարանը, հիւսիսային կողմը՝ Գուգարքն ու Տայքը, արեւմտեան կողմը՝ Բարձր Հայքն ու Չորրորդ Հայքը կամ Ծովայց աշխարհը, հարաւային կողմը՝ Տուրուերեանը, Վասպուրականը, Մոկքը, Աղձնիքը, Կորճայքն ու Պարսկահայքը, իսկ Փոքր Հայքը կը տարածուէր Եփրատէն մինչեւ Ալիւս գետը, և կը բաժնուէր 3 նահանգներու, Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և երրորդ Հայք։

Եթէ ուշի ուշով հետազօտենք Հայոց երկրի ձեւակերպութիւնը, կը տեսնենք, որ զօրաւոր աղղեցութիւն

է ունեցած ազգի պատմական բազմի վրայ։ Ամբողջ երկիրը կտրտուած է մեծ ու փոքր լեռներով՝ որոնց կը հետեւին ձորեր ու հովիտներ, և բազմաթիւ գետերու և վտակներու հոսանքներով, որոնք իրենւ մէջ մէկ ընական պատուար՝ բնակիչները իրարմէ կ'անջատեն և հազորդակցութիւնները կը դժուարացնեն։ Այս հանգամանքը նպաստեց ցեղական կեանքի զարգացմանը Հայոց մէջ, և առաջին օրերէն իսկ երկրի գոնազան կողմերը կազմուեցան բազմաթիւ մեծ ու փոքր իշխանութիւններ, որոնք առ հասարակ կը ձգտէին թագաւորութեան անկախ ըլլալ։ Արարատեան թագաւորները՝ որքան որ աշխատեցան, չկրցան կատարելապէս նուաճել այդ իշխանութիւնները։ Ստիպուած ըլլալով մէկ կողմէն ներքին թշնամիրնորու դէմ մաքառիլ, և միւս կողմէն Հայաստանի շուրջը հեռոճհաէ կազմուող զինուորական պետութիւններուն դէմ, ինչպէս ասորաբաբելոնական և մարապարսկական աէրութիւնները, Հայոց թագաւորները չյաջողեցան կեդրոնական հզօր միապետութիւն մը կազմել, որ իր իշխանութիւնը տարածէր բովանդակ երկրին վրայ։ Ընդհակառակն ներքին երկպառակութիւնները, որ հայոց աէրութեան թերի կազմակերպութեան հետեւանքն էին, ընդհատեցին պետութեան զարգացումը, որով ան թույլ ու անպաշտպան մնաց արտաքին թշնամիներուն առջեւ։ Այսպիսով Հայաստանը որս դարձաւ նախ Հռոմայեցոց ու Պարթեւաց և ապա Բիւզանդական կայսրներու և Սասանեան թագաւորներու ձեռքը, յետոյ դատապարտուեցաւ կրել Արաբացոց լուծը և ռաւակոխ ըլլալ Թուրքերէն ու Մոնղոլներէն, մինչեւ որ վերջապէս բաժնուեցաւ Օսմանցոց ու Պարսից և վերջերս նաև Ռուսաց մէջ։

Ուշ դարձնելով այն գլխաւոր փոփոխութիւններուն, որոնց ենթարկուեցաւ Հայ ազգը իր երկարատեւ գոյու-

թեան ընթացքին մէջ, Հայոց պատմութիւնը կարելի է վեց շրջաններու բաժնել։

Ա. Շրջան. — Մեր ազգի ծագումէն մինչեւ Պարթեւաց Հայաստան գալը (2300—150 Քրիստոսէ առաջ)։

Բ. Շրջան. — Պարթեւաց Հայաստան գալէն մինչեւ քրիստոնէութեան հաստատութիւնը (150 Քրիստոսէ առաջ, 300 Քր. յետոյ)։

Գ. Շրջան. — Քրիստոնէութեան հաստատութենէն մինչեւ Արաբացոց արշաւանքները (300—640)։

Դ. Շրջան. — Արաբացոց արշաւանքներէն մինչեւ քաղաքական կեանքի անկումը (640—1080)։

Ե. Շրջան (միջանկեալ). — Հայոց իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ (1080—1375)։

Զ. Շրջան. — Քաղաքական կեանքի անկումէն մինչեւ մեր օրերը (1080—1885)։

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՄԵՐ ԱԶԳԻ ԾԱԴՈՒՄԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳԱԼԸ (2300—130 ԲՐԻՍՏՈՍԷ ԱՌԱՋ)

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԸ

1

Հայաստանը որքան մարդկուբեան. — Նոյի որդիք Սե-
նաարի երկրին մէջ. — Հայկ. անոր գալուստը Հայաս-
տան եւ Հայոց սեռութեան սկզբնաւորութիւնը (2300 Բ.
Ա.) — Պատերազմ Բեկի հետ. — Հայք եւ Հայոց
աշխարհ:

Հայոց ազգի հնագոյն աւանդութիւնները, Հայաս-
տանի դրացի ազգերու նախնական զրոյցները, եկեղե-
ցական հայրերու վկայութիւնները եւ վերջապէս արդի
գիտնականներուն հետազոտութիւնները համաձայն Ս.
Գրքի պատկառելի աւանդութեանը — «Եւ նստաւ տա-
պանն ՚ի լեւրինս Արարատայ», միաբերան կը վկային թէ
Հայաստանը մարդկային ազգի որորոցն է:

Բայց Նոյի սերունդը երկար ժամանակ չմնաց Արա-
րատեան երկրին մէջ, Հայաստանի հարաւային կողմերը,
Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն մէջ կայ ընդարձակ երկիր
մը, որուն չուտով վրձակուեցաւ իր գիրկն ընդունելու
Նոյի որդիքը. այս երկրին է Միջագետքը: Այստեղ՝ Սե-

նաար կոչուած գաշտավայրին մէջ մարդիկ մտածեցին
բարձր աշտարակ մը շինել, որու մէջ կարենային պա-
տրասպարուիլ, եթէ անգամ մըն ալ ջրհեղեղ ըլլար: Այս
ամբարտաւան խորհուրդը լեզուներու խառնակութեան
պատճառով զլուխ չեկաւ. աշտարակը կիսկատար մնաց
եւ այս ձեռնարկութեան առաջնորդները սկսան այնու-
հետեւ իրարու վրայ ձեռք բարձրացնել եւ զիրար նուա-
ճելու հոտել ըլլալ: Ամէնէն աւելի զօրացաւ Նեբրովթ
կամ Բէլ անունով քաջ որսորդը, Բուշի որդին ու Բա-
մի թոռը, որու բռնութիւններէն ստպուեա՞ծ՝ հեռացան
Սենաարի երկրէն միւս ցեղերը եւ սկսան իրենց համար
նոր հայրենիք որոնել:

Ասոնց մէջ նշանաւոր էր Յարեթի թոռան Թորգոմի
որդին՝ Հայկ, մեր ազգի տոհմապետը, որու Հայաստան
գաղթելու մասին այսպէս կը պատմէ մեր ամենահին
ազգային յիշատակարանը: Հայկ տեսնելով Բէկի բռնա-
նալը միւս ցեղերու վրայ, չուզեր անոր լուծի տակ իյ-
նալ, կը հաւաքէ իր ազգներն ու թոռները, թուով
իր երեք հարիւր հօգի, եւ ուրիշ զօրաւոր մարդիկ,
որոնք եկան միաբանեցան անոր հետ, եւ կը գլխէ Արա-
րատեան երկիրը՝ իր հայրերուն ցանկալի հայրենիքը:
Ճանապարհին կը պատահի լեռնոտ գաշտավայրի մը
(Ասորիստանի սահմանագլուխը), ուր ազգային աւան-
դութիւններուն հայելով առաջուց կը բնակէին մարդիկ
Սեմի ցեղէն, կը հնազանդեցնէ զանոնք, կը շինէ դաւ-
տակերտներ եւ կուտայ իր թառանը կաղմոսի ժառան-
գութիւն. իսկ ինքը ճանապարհը շարունակելով՝ կ'եր-
թայ հիւսիսային արեւմտեան կողմերը եւ բարձր գաշտա-
վայրի մը վրայ կը հաստատէ իր բնակութիւնը: Այնտեղ՝
ուր առաջին անգամ Հայկ իր տունով տեղով ոտք
դրաւ, կոչեց Հարք, ուղեւով ցոյց տալ թէ այդ տեղ
բնակեցան այն ազգի հայրերը, որոնք իրենց սկիզբն
կ'աւանն Թորգոմէն: Յետոյ ձեռք գարկաւ գիւղ մը շի-

նելու, զոր իր անունով Հայկաչէն անուանեց: Այս դաշտի հարաւային կողմերն ալ Հայկ գտաւ ափ մը Ժողովուրդ, որ ինքեակամ հնազանդեցաւ անոր:

Սակայն Բէլ այդ միջոցին յաջողած էր իր իշխանութիւնը տարածելու միւս ցեղերուն վրայ: Երբ որ իմացաւ Հայկի ապստամբութիւնը և հիւսիսային կողմերը գաղթելը, պատգամ ուղարկեց անոր ըսելով. «Գացիր քնակեցար ցուրտ սառնամանիքի մէջ, լաւ կ'ընես, որ քու սառ հպարտութիւնդ մեղմացնես և գոտ հանգիստ ապրիս իմ ընդարձակ տէրութեանս մէջ, ուր որ կ'ամենաս»: Հայկ խիստ պատասխանով ետ դարձուց պատգամաւորները դէպի Բաբելոն: Զայրացաւ Բէլ՝ Հայկի դիմադարձութեան վրայ, Ժողովեց իր խառնիճաւդանճ զօրքը և գնաց զինքով հնազանդեցնելու զայն: Երբ կադմոսի սահմաններուն մօտեցաւ, սա խողուց իր կայուածները և աճապարեց Հայկի մօտ՝ իրմէ առաջ ժարդիկ ուղարկելով անոր բռնաւորի գալը յայտնելու. «Իմացած ըլլաս, ըսաւ, ո՛վ քաջ, որ Բէլը բարձրահասակ հսկաներով և քաջ սրատերազմողներով քու վրադ կուգայ, ուստի ինչ որ պիտի ընես՝ շուտով բրէ»: Այս որ լսեց Հայկը, Ժողովեց իր սակաւաւոր ցեղը և տներ-կիւղ թշնամիին առաջ գնաց: Հասնելով ծովակի մը մօտ, որուն ջուրը աղի է (Բղնունեաց ծով), քիչ մը կանգ առաւ, իր գունդը կարգաւորեց և յորդորեց որ քաջութեամբ կուգին, որպէս զի կամ յաղթեն և ստրկութենէ ազատ մնան, կամ մեռնին և մրայն այս կերպով բռնաւորը իրենց ստացուածքին ու երկրին տէր ըլլայ: Երկու կողմերը իրարու հանդիպեցան դաշտի մը մէջ որ շրջապատուած էր բարձր լեռներով, և կատաղարար իրարու վրայ յարձակեցան, բայց երկու կողմն ալ անպարտելի մնացին: Այս անակնկալ դիպուածէն զարուրած՝ Բէլ մտածեց ետ քաշուիլ, մինչեւ որ իր բոլոր բաղմութիւնը հասնի և նորէն պատերազմի սկսի: Այս

միջոցին Հայկ, որ միայն իր ցեղին ազատութիւնն ունէր իր աչքին առաջ, մօտեցաւ Բաբելոնեան հսկային և իր նետը հասցուց անոր գրահապատ կուրծքին. բռնաւորը ինկաւ անխնդան և անոր զօրքը ցիր ու ցոն եղաւ:

Պատերազմի դաշտին մէջ Հայկ շատակերտ մը շինեց և զայն անուանեց Հայք, որմէ Ժամանակ անցնելով բոլոր գաւառը կոչուեցաւ Հայոց Զոր. Բէլի ընկած տեղն ալ կոչուեցաւ Գերեզմանք: Ատկից յետոյ Հայկ իրեններով վերադարձաւ Հարք, որ Բէլի մարմինը բարձր տեղ մը թաղել տուաւ, որ ապագայ սերունդները միշտ աչքի առաջ ունենան իր քաջութեան գործը:

Ահա այս կերպով սկիզբ առաւ այն աղգութիւնը, որ իր տոմապետին անունով կոչուեցաւ Հայ, իսկ երկիրը Հայաստան կամ Հայոց աշխարհ:

2

Հայկի յաջորդները եւ անոնց գաղթականութիւնները. — Արմենակ. Արամայիս. Ամասիա. Գեղամ. Հարմա:

Հայկէն յետոյ մինչեւ Արամ որդոց որդի յաջորդեցին հինգ նահապետներ, որոնց միակ ջանքն ու հոգը եղաւ իրենց փոքրիկ, բայց հետզհետէ աճող Ժողովուրդին նիւթական պէտքերը լեցնել, այսինքն բնակութեան տեղեր շինել ձմրան խստութենէն պատսպարելու համար իրենց Ժողովուրդը և կենդանիներու երամակները, ինչպէս նաեւ նոր նոր արօտատեղիներ և բարերբեր դաշտեր ճարել: Հեռու էին իրենցմէ ամեն տեսակ աշխարհակալ լիթեան մտքեր, ասոր համար ոչ կարողու-

թիւն ունէին և ոչ կարօտութիւն։ Որովհետեւ իբրեւ հովիւ ու երկրագործ նահապետներ, անոնք բացի նե-
տէն ուրիշ զէնք չէին ճանչնար։ Ասկից զատ իրենց
ընտրած հայրենիքը հարուստ էր ամէն տեսակ բարիք-
ներով։ Ո՞րտե՞ս պէտք էր փնտռել ու գտնել զանոնք։ Եւ
ահա Հայկի յաջորդները այս ներքին գաղթականու-
թեամբ պարապեցան։ Բայց այս տարածման ժամանակ
ալ Հայկի սերունդը, իբրեւ արենակից եղբայրներ, մէկ
ընդհանուր նահապետի իրաւունքները ճանչցան, թէպէտ
և իւրաքանչիւր տոհմ առանձին ցեղապետ, անմիջական
խշխանութեան տակ կը գտնուէր։

Հայկազուն նահապետները իրենց ներքին գաղթա-
կանութիւններուն մէջ հարաւէն հիւսիս կ'երթային։
Գաղթականութեան տեղերը, ինչպէս բնական է, պիտի
ընտրուէին բնութենէն ամրացած տեղերը՝ գետերու և
ծովափներու ափերուն մօտ։ Այս բնական աշխարհակա-
լութեան մէջ նահապետներու ազգաճամբարի ու ծննդեան
կարգին հետ ձեռք ձեռքի տուած կ'երթար Հայաստանի
հին երկրագրութիւնը։ Գաղթականութեան մէջ հետեւ-
եալ կարգը կը պահուէր. երբ ցեղ մը կը բազմանար,
անդրանիկ որդւոյն կ'անցնէին հօր իրաւունքները և
բնակութիւնը, իսկ միւս որդիքը, որոնց հետ շատ ան-
գամ և հայրը, կը գաղթէին ուրիշ տեղեր։ Այսպէս
անզգալի կերպով կը բաժնուէին ու կը տարածուէին։

Հայկի անդրանիկ որդին ու յաջորդն էր Արմենակ։
Արմենակ Հարք գաւառի մէջ ձգեց իր կողմ ու Մանա-
ւազ եղբայրները և Մանաւազի Բազ որդին, որոնցմէ
Մանաւազ մնաց Հարքի մէջ, անոր որդին Բազ գաղ-
թեց աղի ծովի արեւմտեան հիւսիսային կողմը և այնու-
հետեւ այն ծովը անոր անունով կոչուեցաւ Բզնունեաց
ծով, գաւառն ալ Բզնունեաց գաւառ, իսկ կողմ իր
ցեղին համար բնակութեան տեղ շինեց նոյն ծովի հիւ-
սիսային կողմերը։ Ասոնցմէ ծագեցան երեք առանձին

տոհմեր՝ Մանաւազեանք, Խախտուենիք և Բզնունիք։
Իսկ Արմենակ առաջ երթալով դէպի արեւելեան հիւսի-
սակողմը, բարձր լեռան մը ստորոտը շինեց բնակու-
թեան տեղեր, որով այն լեւը իր անունով կոչուեցաւ
Արագած, կալուածն ալ Արագածոտն։

Արմենակի յաջորդը՝ Արամայիս, Գեհոն գետին եզրը
շինեց նշանաւոր աւան մը, որ իր անունով Արմաւիր
կոչուեցաւ, իսկ գետը Արաստ թուանը անունով ըսուե-
ցաւ Երասխ (Արաքս)։ Իսկ իր որդին՝ բազմածին ու
չատակեր Շարան տունով տեղով ուղարկեց Արագած
լեռան հիւսիսային կողմերը Ախուրեան գետի մօտ պըտ-
ղաբեր ու ընդարձակ դաշտ մը, որ յետոյ անոր անու-
նով կոչուեցաւ Շիրակ։ Շարայի որկրամուտքութիւնը հին
Հայոց մէջ առածի կարգ անցած էր և մինչեւ քրիստո-
նէութեան դարերը կը յիշուէր. շատակեր մարդուն հայ
գիւղացիք կ'ըսէին՝ «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շի-
րակայ ամբարքն չեն»։ Այս առածէն կ'երևայ թէ Շի-
րակ դաւառը հին ժամանակն ալ նոյնքան պտղաբեր էր
որքան այսօրուան Շորագեալը։

Արամայիսի անդրանիկ որդին Ամասիա բնակեցաւ
Արմաւիրի մէջ, որ այնուհետեւ քաղաքական կեդրոն
դարձաւ բոլոր Հայկազունեաց նահապետներու ու թա-
գաւորներու համար։ Ամասիա ունեցաւ երեք որդի՝
Գեղամ, Փառսիս և Յուլակ, որոնց անդրանիկը թողուց
Արմաւիրի մէջ, իսկ Փառսիսն ու Յուլակը տարաւ Արա-
րատ լեռան ստորոտը և նոյն լեռան արեւմտեան հիւսի-
սային կողմը անոնց համար երկու աւան շինեց մէկ օր-
ուան ճամբով իրարմէ հեռու։ Այդ աւանները անոնց
անունով կոչուեցան Փառսիսոտ և Յուլակերտ։ Սրբաբան
ալ Ամասիայի յիշատակին համար Մասիս անուանուե-
ցաւ։

Գեղամ իր հօր օրինակին հետեւելով՝ Արմաւիրը
յանձնեց իր Հարմա որդւոյն, որ այս քաղաքը աշտա-

բակաւոր պարիսպներով ամրացուց. իսկ Գեղամ գնաց
ուրիշ լեռան մը ստորտը արեւելեան հիւսիսային կողմը,
և այնտեղ ծովակի մը ափին վրայ առան մը շինեց, որ իր
անունով Գեղամի կոչուեցաւ, կամ թոռանը անունով
Փառնի. իսկ ծովակը կոչուեցաւ Գեղամալ ծով, և անոր
հարաւային արեւելեան ափերը՝ Գեղարքունի: Այս տե-
ղերը մինչեւ երասիս Գեղամ տուաւ իրեն ժա-
ռանգութիւն իր երկրորդ որդւոյն՝ Սիսակին, որ հօր
շինութիւններուն վրայ նոր շէնքեր աւելցնելով՝ բոլոր
երկիրը ընդունեց Սիսական կամ Սիւնիք անունը: Ինչ-
պէս կազմեանց՝ այսպէս և Սիսակեանց ցեղերէն ժա-
մանակ անցնելէ յետոյ կազմուեցան Հայոց աշխարհի
երկու գինւորական տոհմերը, որոնցմէ առաջինը կը
պահպանէր երկրի հարաւային սահմանները, իսկ եր-
կրորդը հիւսիսային արեւելեան կողմերը:

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — ԱՐԱՄ ԵՒ
ԱՐԱ ԳԵՂԱՅԻԿ

3

Արամ նահապէս (1300). — Իր յաղթական պատերազմ-
ները Մարաց Նիւբա եւ Ասորոց Բաբելոն իշխաննե-
րուն դէմ. — Պայապիսի վրայ տարած յաղթութիւնը եւ
Հայաստանի արեւմտեան կողմը սիրած երկիրները. —
Արամի յարաբերութիւնը Նինոսի հետ. — Արամի նշա-
նակութիւնը:

Հայկի յաղթողները իրենց նախահօր ընտրած կեդ-
րոնէն՝ Բղնունեաց ծովի ափերէն հեռանալով՝ քանի

գացին աւելի ու աւելի տարածուեցան ու ցրուեցան.
և այն ժողովուրդը՝ որ ի սկզբան մէկ կլիմայի տակ
բնակելով փակ ու միօրինակ կեանք կը վարէր, երբ որ
իրարմէ բաժնուեցան, զանազան կլիմաներու տակ ին-
կան և կեանքի հանգամանքներն ալ փոխուեցան: Հիւ-
սիսային և առ հասարակ լեռնոտ մասերու մէջ՝ բնակող
ցեղերուն մէջ զարգացաւ անկախութեան սգին, իսկ
գաւառային տեղեր բնակողները աւելի հանգարտ ու
խաղաղ կեանքի սովորեցան: Այս վերջինները բնակա-
նաբար վտանգի մէջ էին, երբ որ հետզհետէ տարածուե-
լով՝ սկսան դրացի ժողովուրդներու հետ չփախիլ, որոնք
Հայոց պէս նոր սկսեր էին կազմուիլ: Հայաստանի արեւ-
ելեան սահմաններուն վրայ Սարերը, հարաւային կող-
մէն՝ Ասորեստանցիներն ու արեւմտեան կողմէն՝ Փամիր-
ները կամ Կապպոզովկիացիները քիչ ժամանակէն սկսան
մեր երկիրը տանակոխ ընել և մինչեւ մեր ժողովրդի
վրայ հարկ դնել: Հայաստանը կարօտ էր այնպիսի անձի
մը, որ կարող ըլլար երկրի զօրութիւնները կեդ-
րոնացնելով՝ ասպատակութիւններուն առաջը առ-
նել: Այս բաղդը վիճակուեցաւ Հարմայի որդւոյն՝ Արամ
նահապետին (1300). որ «աշխատասէր ու հայրենասէր
մարդ ըլլալով, կ'ըսէ պատմութիւնը, աւելի լաւ կը
համարէր իր հայրենիքի համար մեռնիլ, քան թէ Հա-
յաստանը տեսնել օտարներէն ոտնակոխ եղած և իր հայ-
րենակիցիները օտար լուծի տակ ինկած»:

Արամի առաջին գործն եղաւ Հայաստանի զանա-
զան ցեղապետները հաւաքել իր զրօշակի ու իշխանու-
թեան տակ: Այս ցեղապետներուն օգնութեամբ Հայաս-
տանի զանազան կողմերէն ժողովեց մինչեւ 50,000 քաջ
երիտասարդներ, որոնք մինչեւ այն ժամանակ իրենց
նետն ու աղեղը միայն որսորդութեան մէջ էին գոր-
ծածած, և անոնցմով հայրենիքը թշնամիներէն ազա-
տեց:

նախ Արամին յաղթուած և յետոյ Նիէոսի մարդասիրութեամբ իր օթոսը հաստատուած :

Արամի Անձնաւորութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի Հայոց նախնական պատմութեան մէջ : Այս երեւելի իշխանն եղաւ, որ առաջին անգամ ստիպեց Հայոց ցեղական կեանքէն հրաժարիլ, և երկրին ներքին զօրութիւնները կեդրոնացնելով պրակտիկ տէրութիւն մը կազմեց, որով ոչ միայն իր հայրենիքը օտար ասպատակութիւններէն ազատեց, այլ և անոր սահմանները ընդարձակեց : Իր տիրապետած երկրներուն անբնակ ու աւազան տեղերը մինչև իր բնիկ սահմանները գաղթական ժողովուրդներով լեցուց, կարգաւորեց ու շէնցուց. իսկ իր ազգը շրջակայ թշնամիներու յարձակումներէն ապահովելով, Հայերը սկսան յարաբերութիւններ ունենալ արեւելքէն Մարաց հետ, հարաւէն Ասորեստանցոց ու Բաբելոնցոց հետ, իսկ արեւմտեան կողմէն Փոքր Ասիայի ժողովուրդներուն հետ : Այս կերպով բնականաւոր երկրի մշակութիւնն ու դրացի ազգերու հետ վաճառականական հաղորդակցութիւնները կը զարգանային, այնպէս որ Ասիոյ ազգերը Արամի օրերուն սկսան ճանչնալ Հայերը, և այն նահապետին անունով մեր երկիրը Արմենիա կոչեցին և մեր ազգը Արմէն (*):

Արա Գեղեցիկ, անոր պատերազմը Շամիրամի նեւ եւ մահը. — Արայի աւանդութեան նշանակութիւնը. — Շամիրամակերտի շինութիւնը :

Արամին լաջորդեց իր որդին Արա Գեղեցիկ, որուն հետ Նինոս Արամի հետ կապուած բարեկամութիւնը հաստատուն պահեց. բայց շուտով Նինոս մեռաւ և անոր իշխանութիւնը անցաւ Շամիրամի ձեռքը : Այս աշխարհակալ թագուհին իր ամուսնոյն նուաճած երկիրներուն վրայ աւելցուց Մարաստանը, Պարսկաստանը և ուրիշ երկրներ. կը մտար Հայաստանը և այս գեղեցիկ երկրին տիրապելու առիթը առաջին կը պատմէ ազգային հին աւանդութիւնը : Շամիրամ շատոնց լսած ըլլալով Արայի գեղեցիկութիւնը, Նինոսի մահէն յետոյ կամեցաւ անոր հետ ամուսնանալ. մարդիկ զրկեց անոր մեծամեծ ընծաներով, և խոստացաւ որ եթէ իր կամքը կատարէ, Հայաստանի հետ Ասորեստանի վրայ ալ կը թագաւորեցնէ զայն : Արա Գեղեցիկ, որ Արդէն ամուսնական սիրով կապուած էր Նուարդ իշխանուհիին հետ, մերժեց Ասորեստանի դիմադրին առաջարկութիւնը : Շամիրամ զայրացած՝ մեծ զօրքով եկաւ Հայաստան, որպէսզի բռնի ստիպէ Արային իր առաջարկութիւնը ընդունելու : Պատերազմէն առաջ թագուհին հրամայեց իր զօրավարներուն, որ աշխատին Հայոց իշխանը չսպաննել, այլ ողջ բռնեն և իր մօտ բերեն : Բայց Արան իր զօրքին յաղթութիւնը տեսնելով՝ դիւցազնաբար խնկաւ խառնուրդին մէջ և իր ողջախոհութեան զոհ գնաց : Այն դաշտը, որ

(*) Ոմանք այս անունները աւելի հին կը համարեն Հայկի Արմենակ որդիէն առաջ եկած, որ ըստ Արեւելիկոսի եղաւ Բէլի հակառակորդն ու սպաննողը :

ներկուեցաւ առաքինի նահապետին անունով, կոչուեցաւ Սրբառանեան դաշտ, որ յետոյ ամբողջ նահանգին վրայ փոխուեցաւ:

Պատերազմէն յետոյ Շամիրամ մարդիկ զրկեց, որ ղլիակներու մէջէն Արայի մարմինը գտնեն, և բարձր տեղ մը դնել տուաւ, յուսալով որ կախարդութեամբ կարողանայ կենդանացնել զայն. բայց երբ ղլիակը սկսաւ հոտիլ, հրամայեց ծածուկ փոսի մը մէջ թաղել: Հայերը իրենց սիրելի իշխանին մահուան վրայ գրգռուած՝ նորէն զէնք առին և կամեցան պատերազմը առաջ տանիլ: Թալուհին հետեւեալ հնարքը գործադրեց զանոնք հանդարտեցնելու համար. իր սիրելիներէն մէկուն Արայի զգեստները հագցուց և հեռուէն Հայոց ցոյց տալով՝ հաւատացուց անոն, թէ տառապանքները Արայի վէրքերը լզելով կենդանութիւն տուին անոր:

Արա Գեղեցիկի վրայ հիւսուած զրոյցը, ինչպէս ամէն ազգային աւանդութիւն, անտարակոյս իր պատմական հիմն ունի, որ այսօր մեզ համար մութ է, բայց և այնպէս գեղեցիկ կերպով կը փայլեցնէ Հայոց նախնական կեանքին բարոյական մէկ կողմը: Արայի զգեստութիւնը, որով ան անդրդուելի մնաց Ասորեստանի հին Հայոց բնաւանկան կեանքի մաքրութիւնը, առաքինութիւն՝ որ նոյն իսկ օտարներու վկայութեամբ մեր ազգի յատկանիշներէն մէկը համարուած է: Դարձեալ, այս աւանդութիւնը կ'ապացուցանէ, թէ հին Հայերը այնչափ կը գնահատէին անձնական քաջութիւնը, որ աւանդ կարծիքով պատերազմի դաշտին մէջ մնալով քաջերը, կարող էին յարութիւն առնել. ուրիշ խօսքով հայրենիքի պաշտպանութեան համար արիւն թափող զիւցողունները անմահ կը համարուէին: Այս կրօնական համոզումը այնքան խոր արմատ դրած էր հեթանոս Հայոց

մէջ, որ մինչեւ քրիստոնէական դարերը կենդանի մնացած էր:

Կը պատմուի թէ Շամիրամ ուրիշ երկիրներու պէս՝ Հայոց աշխարհին մէջ ալ կամեցաւ իր մեծագործութեան հետքը ձգել, Բզնունեաց ծովին արեւելեան ափին վրայ հոյակապ քաղաք մը և ամառանոց մը շինելով, որ իր անունով կոչուեցաւ Շամիրամակերտ (Վան քաղաք): Յայտնի է որ Հայկազանց առաջին բնակչութեան տեղերը, ինչպէս Հայկազէն, Փառախոտ, Յուլիքերտ, Գառնի և այլն ոչ այլ ինչ էին՝ եթէ ոչ պարզ խրճիթներէ, բաղկացած գիւղեր, որոնց մէջ Հայկի սերունդը ձմեռ ժամանակ կը պատրաստուէր ցուրտին դէմ իր կենդանին համար և քաղաքներէն մէկը դարձաւ: Իսկ կամոնաւոր ճարտարապետութեան առաջին ճաշակը մեր պատմութեան և բնեւագիր արձանագրութիւններու միաբան վկայութեամբ՝ Ասորեստանցիք մայուցին Հայոց մէջ: Շամիրամ, կ'ըսէ պատմութիւնը, իր համանուն Շամիրամակերտ քաղաքը շինելու համար հարկաւոր ճարտարապետներ չգտնելով Հայոց երկրին մէջ, 6,000 ճարտարապետ ու երեւելի արուեստադէտ և 12,000 գործաւոր բերել տուաւ Ասորեստանէն և ուրիշ հպատակ երկիրներէն, որոնք քանի մը տարի աշխատեցան այն հրաշակերտ քաղաքը շինելու: Քաղաքը զարդարուած էր կրկնաշարկ և եռաշարկ պալատներով և չքնաղ բաղնիքներով՝ տեսակ տեսակ և գոյնզգոյն քարերէ շինուած: Ժողովրդեան պիտոյքի, ինչպէս նաեւ բուրաստաններու և ծառատունկերու պահպանութեան համար՝ գետին մէկ մասը մեծ աշխատութեամբ քաղաք բերուած և լայնարձակ փողոցներէ անցուած էր: Նշանաւոր էին մանաւանդ ապաւառի մէջ փորուած անապին սենեակ-

ներն ու արահները, որ Մովսէս Խորենացին «տաճարս և սենեակս օթիյ և տունս գանձուց» կ'անուանէ. իսկ նոր ճանապարհորդներու կարծիքով, այս ընդարձակ արահները թագաւորներու և իշխաններու համար գերեզմանաւորի են եղեր, ինչպէս եգիպտական բուրգերը հովիւ թագաւորներու ժամանակ: Ամբողջ քարաբլուրը, որու վրայ գեռ կանգուն մնացած է Վանայ հռչակաւոր բերդը, ծածկուած է սեպածեւ արձանագրութիւններով, որոնց ընթերցումը կը խոտտանայ մեծ յոյս սփռել նախնական դարերու Հայոց պատմութեան վրայ:

**ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ԳԵՐԻՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆ
Ժ. Ա. Մ. Ա. Ն. Ա. Կ.**

5

Հայաստան Արա Գեղեցիկէն յետոյ բաւ մեր պատմութեան. — Ասորեստանի տեղութեան պատմութիւնը բեւեռագիր արձանագրութիւններէն հանուած. — Նոյն արձանագրութիւնները Հայաստանի քաղաքական կազմակերպութեան վրայ: Ուրարդի, Մաննա, Մուսասիր, Կամ Արսիսա, Նայիրի, Միլիդ եւ Միլիս. — Նայիրիի նուանումը թուրք-հաբալ-ասսար Ա. ի ձեռքով (1130). — Ասուր-նազիր-համբալի արեւանակները Նայիրիի, Կարբիի եւ Մաննայի վրայ (882—857). — Անոր յաջորդներուն պատերազմները Ուրարդիի քաղաքներու հետ Մաննայի տիրապետութեան համար (841—726). — Ասորեստանի քաղաքներու պատմութեան աղբյուրները Հայաստանի վրայ:

Սրայի մահով Հայաստանի Ասորեստանի իշխանութեան տակ ինկաւ, և կառավարուեցաւ բնիկ կուսա-

կալներու ձեռքով. որոնք իրաւունք ունէին հայ զօրք պահել և ազատօրէն վարել երկրին ներքին գործերը, տարուէ տարի նշանակուած հարկը վճարելով Նինուէի թագաւորներուն: Պատմութիւնը դժբաղդաբար գրի չէ անցուցած այս իշխաններուն գործերը, որոնց թիւը Արայի որդիներէն՝ Կարդուէն մինչեւ Պարոյր թագաւորը քսան և ութի կը հասնի, և գրեթէ լոկ անոնց անուններուն ցանկն է պահած (*): Կարդուս, որուն Շամիրամ հօր յիշատակին համար Արա անուանեց, Ասորեստանի Դշխուի հետ միաբանելով՝ պատերազմեցաւ Նինուասի դէմ ու մեռաւ: Անոր որդին Անուշաւան գերի տարուեցաւ Նինուէ: Բայց Հայկի այս շառաւիղը իր խելացի վարմունքով պալատականներուն սիրտը շահելով՝ յաջողեցաւ նախ Հայաստանի մէկ մասին և ապա բովանդակ երկրին իշխանութիւնը ձեռք բերել հարկաւարութեամբ Ասորեստանեցոց:

Այսպէս է մեր պատմութիւնը: Ասկայն արդի հնաբանները, հիմնուելով Ասորեստանի յիշատակներուն և անոնց արձանագրութիւններուն վրայ, բոլորովին նոր պատմութիւն մը կը ներկայացնեն Ասորեստանի տէրութեան սկզբնաւորութեան և բարգաւաճման վրայ՝ տարբեր այն պատմական անուններէն ու անցքերէն, որ յոյն պատմիչները բերեր հասցուցեր են մինչեւ մեր օրերը: Եւ նախ Նինուս և Շամիրամ, որոնք վրայ հինները այն-

(*) Ահաւասիկ անոնց անունները. — Կարդուս, (Արայեան Արա), Անուշաւան, Պարդուս, Արբակ, Զաւան, Փառնաս, Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամպակ, Առնակ, Շաւարշ, Նորայր, Վստասկար, Դոռակ, Հրտնա, Ընձաք, Դղակ, Հօրոյ, Զարմայր (որ Ասորեստանի Տետամոս թագաւորին առաջնորդութեամբ հայ ու Նիւովայի զօրքով Պրիամոսին օգնութեան գնաց Յունաց դէմ եւ Տրոյեայի պարիսպներուն տակ մեռաւ), Պերձ, Արբուս, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայակ, Սկայորդի:

քան բաներ կը պատմեն, ոչ միայն իրենց աշխարհակա-
լութիւններէն ու մեծագործութիւններէն կը զրկուին, այլ և կատարեալ առասպելական անձեր կը համարուին, որոնց ժողովրդական գրոյցները այնպիսի աշխարհակա-
լութիւններ կ'ընծայեն, որ Ասորեստանի շատ թագա-
ւորներ զանազան ժամանակներու մէջ կատարեալ են, ինչպէս նաև այնպիսի շինութիւններ՝ որոնցմով այլ և
այլ ասորական իշխաններ իրենց երկիրները զարդարեալ
են։ Նորագոյն հետազոտութիւնները կը հաստատեն, որ
Ասորեստանի առաջին իշխանները քուրմեր էին, որոնք
թագաւորեցին 1800—1500 Քրիստոսէ առաջ։ Անոնցմէ
շատերը հարկ կուտային Եգիպտոսի փարաւոններուն,
որոնց իշխանութիւնը կը տարածուէր այն ժամանակները
մինչև Տիգրիս գետը։ Այսուհետեւ կուգան Ասորեստանի
բուն թագաւորները, որոնք Եգիպտոսի հարկատուու-
թենէն ազատուելի և Բաբելոնը իրենց ազդեցութեանը
ենթարկելէ յետոյ, ժ. ի. դարու կէսէն կը սկսին աշ-
խարհակալութեան զբաղիլ՝ շրջակայ երկիրները իրենց
իշխանութեան տակ առնելով և հեռաւորներուն վրայ
հարկ գնելով։ Ահա այդ ժամանակներէն արձանագրու-
թիւնները կը սկսին տեղեկութիւններ հաղորդել այն եր-
կիրներուն վրայ, որոնց հետ Ասորեստանի թագաւոր-
ները յարաբերութիւն ու գործ ունեցեալ են. այս երկիր-
ներուն կարգէն է և Հայաստանը։

Արձանագրութիւններուն նայելով, Հայաստան հին
ժամանակ դաշնակցական պետութիւն մը կը կազմէր,
որ բաղկացած էր այլ և այլ մեծ ու փոքր իշխանութիւն-
ներէ։ Ասոնց մէջ առաջին տեղն ունէր՝

Ա. Ուրարդիի (Արարատեան) բազաւորութիւնը,
որ գրեթէ երկրին կեդրոնը կը գտնուէր և իր զօրու-
թեան ու սահմաններուն ընդարձակութեան շնորհիւ իր
ազդեցութիւնը կը տարածուէր շրջակայ իշխանութիւն-

ներուն վրայ, որոնց անունները յայտնի են, լայց սահ-
մանները դժուար է ճշտութեամբ որոշել։ Ասոնք են՝

Բ. Մաննա (Վան), որ կը գտնուէր Վանայ ծովի
հարաւային արեւելեան կողմը։

Գ. Մուսասիր (Մուշ) կամ Արսիսա (Արճէշ), նոյն
ծովի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, Արճէշէն մինչև
Մուշ։

Դ. Նայիրի, որ կ'երկարէր Եփրատ ու Տիգրիս գե-
տերուն վերին կողմերը. բովանդակելով Հայաստանի
հարաւային արեւմտեան երկու նահանգները՝ Աղձնեաց
և Մոփաց աշխարհները։

Ե. Միլիդ, որ կը գտնուէր Նայիրիի արեւմտեան
կողմը՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով։

Զ. Միլիդիս, որ կը կարծուի թէ կը բռնէր այժմեան
Կարնոյ գաւառը։

Ասոնցմէ Մուսասիր և Միլիդիս աւելի սերտ կա-
պուած էին Ուրարդիի հետ, որոնց թագաւորներուն առ-
աջնորդութեամբ երկար պատերազմներ մղեցին Ասո-
րեստանի աշխարհակալներուն դէմ։ Այս պատերազմնե-
րուն նպատակն էր Ասորեստանի ազդեցութենէն ազա-
տել Հայաստանի հարաւային մասը, ուր կը գտնուէին
Մաննայի և Նայիրիի թագաւորութիւնները։

Նայիրիի մէկ մասը արդէն շատոնց հարկատու էր
Ասորեստանին։ Թուգլաթ-հաբալ-ասոր Ա. (1130), Ս.
Գրքի թագաւորութիւնաւորը, կամեցաւ այս երկիրը ամ-
բողջապէս նուաճել. «Ես անցայ անմատչելի ճահիճներէ
և ջերմոտ երկիրներէ, կ'ըսէ այս աշխարհակալը, ուր
առաջուան թագաւորներէն ոչ ոք երբէք ոտք կոխած
չէ. գացի դժուարանցանելի ճամբաներով և խիտ ան-
տառներով»։ Վերին Եփրատի արեւելեան ափերուն վրայ
բնակող զեղերը մեծ ընդգլխութիւն ցոյց չտուին և
գրեթէ առանց պատերազմի հպատակեցան։ Դժուարու-
թիւնները սկսան երբ Թուգլաթ Եփրատն անցնելով Նա-

յիւրի երկիրը մատուցեալ Նայիրի 23 թագաւորները ժողովեցին իրենց զօրքերը և քաջութեամբ ճակատեցան Ասորեստանցւոց դէմ, բայց և այնպէս յաղթուեցան. անոնց սղաքները պատանդ տարուեցան:

Տիգրիսի ակունքի մօտ կանգնած կոթողի վրայ՝ Թուգլաթ արձանագրութիւն մը փորագրել տուաւ. որում մէջ կը պարծենայ թէ երեք անգամ նուաճեց Նայիրի երկիրը: Այս ցոյց կուտայ թէ Հայերը որպիսի յամառութեամբ կ'ուսեցան իրենց ազատութեան համար, և թէ յարմար առիթի պիտի սպասէին օտարական լուծը թօթափելու: Եւ յիշուի, Թուգլաթի թոյլ յաջորդներուն ժամանակ Նայիրին իր անկախութիւնը ձեռք բերաւ և երկար ժամանակ Ասորեստանցւոց յարձակումներէն ազատ մնաց:

Սակայն Թ. Գարուն Ասորեստանի թագաւորները զօրանալով՝ Գարձալ կը սկսին աշխարհակալութեան զբաղիլ և հետամուտ կ'ըլլան իրենց տէրութեան սահմանները ամէն կողմէն ընդարձակել: Այդ ժամանակներէն Նինուի թագաւորները շարունակ կը յարձակին Հայաստանի վրայ, բայց երկրին լեռնոտ դիրքը և բնակչիներուն քաջութիւնը թոյլ չեն տար անոնց այդ կողմերը շատ առաջ երթալու: Անոնք կը լաջողին իրենց իշխանութեան տակ պահել միայն Տրգրիսի հովիտի վերնագաւառը և վանայ ծովի հարաւային ափերը. և եթէ երբեմն սահմանները կ'անցնէին, այդ լոկ Սեւ ծովի և Կասպիականի կողմերը ապստամկելու նպատակով էր: Ասուր-նազիր-հաբալ (882—857) առաջինն եղաւ, որ յարձակեցաւ արեւմտեան Հայաստանի վրայ՝ Նայիրի վերնագաւառը: Տեղացիք անկարող ըլլալով բաց տեղ պատերազմիլ, կ'ականարկէ արձանագրութիւնը, «քաջութեան անմատչելի լեռներուն վրայ, և ապաւինեցան անոնց կատարներուն վրայ, որպէս զի ես չկարողանամ ետեւնուի հասնիլ, որովհետեւ այն մեծափառ կատար-

ները արածայր սուսերու պէս կը բարձրանան, և միայն երկինքի թռչունները ճախրելով կարող են հասնիլ այնտեղ... Երեք օրէն լերան գլուխը բարձրացայ, սարսափ տարածեցի անոնց ապաւինած տեղերը... անոնց դիակները ծառի տերեւներու նման ծածկեցին զատիվայրերը, իսկ մնացածները փախան ապաւինեցան ժայռերու մէջ»: Ասոնց գիւղերը այրելէ յետոյ, Ասուր-նազիր-հաբալ յարձակեցաւ Կարգի կամ Կուրքիէ գաւառի վրայ, ուր «սուր քաշեցի, կ'ըսէ ան, երկու հարիւր վաթսուս պատերազմով, գլուխները կտրեցի և անոնցմէ բուրդեր կազմեցի»: Այս արշաւանքը կը կրկնուի 880—879ին: Նայիրին ապստամկելէն և մեծամեծ անգթութիւններ գործելէ յետոյ, Ասուր-նազիր-հաբալ երկրորդ անգամ մատու Կարգիի երկիրը, որուն բնակիչները «ձգեցին իրենց ամրոցներն ու զգետկները, և իրենց կեանքն ազատելու համար՝ փախան դէպի Մաանի զօրաւոր երկիրը: Ինկայ անոնց ետեւէն անոնց պատերազմողներուն հազարաւոր դիակները ցանցի լերան վրայ, յետը ծածկեցի և խոռոչները լեցուցի դիակներով: Երկու հարիւր ուղջ գերի ձեռքս ինկած էին. անոնց դատարկները կտրուեցին»:

Այնուհետեւ Ասուր-նազիր-հաբալ իր ընթացքը կ'ուղղէ դէպի արեւելք՝ Մաննայի թագաւորութեան վրայ: Ճամբան հեղեղներու և դժուարանցանքի տեղերու հանդիպելով, կը ձգէ իր կառքերն ու ձիերը և ոտքով կը յառաջանայ: Մաննայի մէկ մասը նուաճելէ յետոյ, լուր կ'առնէ, որ արեւմտեան կողմերը Գարձալ ապստամբութիւն է ծագել, ուստի ետ կը քաշուի և կ'ուղէ կրկին Նայիրիի վրայ երթալ. բայց աւելի վտանգաւոր ապստամբութիւն մը զայն կը ստիպէ դառնալ իր տէրութեան հարաւային կողմերը:

Անոր յաջորդեց Սաղմանասար Գ. (857—822), որ Նայիրի երկիրը նուաճեց ու մինչեւ մահը իր իշխանու-

Թեան տակ պահեց։ Սաղմանասար Գ. իր հօր օրինակին հետևելով՝ կամեցաւ Մաննան նուաճել։ Այս առիթով մեծ պատերազմ մը բացուեցաւ Ասորեստանցոց և Ուրարդիի թագաւորներու մէջ, պատերազմ՝ որ երկար տևեց և շատ արիւնահեղութիւններու պատճառ եղաւ։ Եւ թէպէտ արձանագրութիւններուն նայելով՝ նինուէի թագաւորները փառաւոր յաղթութիւններ տարին. բայց և այնպէս չկարողացան Ուրարդին նուաճել։

Ասորեստանցիք Կաշիին անգամ ոտք կոխեցին Ուրարդիի երկիրը 844ին։ Այդ ժամանակները Ուրարդիի կը թագաւորէր Արամ, որ իր դաշնակիցներուն հետ միաբանած՝ ճակատեցաւ Սաղմանասարի դէմ, բայց յաղթուեցաւ։ Նոյն բազմին ունեցաւ և անոր յաջորդը Սաղմուրի. Սաղմանասար Գ. երկու անգամ յաղթեց զայն՝ 832ին և 829ին։ Այս յաջողութիւններուն հետեւանքն եղաւ քաղաքներուն ու ամրոցներուն առումն ու կործանումը և ժողովուրդին ծանր հարկերու ենթարկուիլը։ Նոյնիսկ երկրին մայրաքաղաքը Արնիէ առնուեցաւ և կրակի մատնուեցաւ։ Բայց այս բոլորը մեծ արդիւնք չունեցաւ։ Հայերը անընկճելի մնացին և ոչ միայն Ուրարդին, այլ Մաննայի ու Նայիրիի թագաւորութիւնները շարունակեցին կռուիլ Ասորեստանցոց դէմ։ Սաղմանասար Գ. ի որդին՝ Սամսի-Բին Գ. (822—840) քանի մը անգամ ասպատակեց Նայիրին, իսկ անոր թոռը Բին-Նիրարի Գ. (840—780) երկու արշաւանք յանձն առաւ Մաննայի վրայ։ Սաղմանասար Գ. (780—770) իր թագաւորութեան տարիները անցուց Ուրարդիի դէմ պատերազմելով. վեց անգամ արշաւեց Հայաստանի այս հօր թագաւորութեան վրայ, բայց ոչինչ յաջողութիւն չունեցաւ։ Այնուհետեւ Հայաստանը ազատ մնաց Ասորեստանցոց արշաւանքներէն մինչեւ Թուգլաթ-հաբալ-ասար Բ. (745—726)։ Այս աշխարհակալը երկու

անգամ գնաց Ուրարդիի վրայ, Սարգա թագաւորին յաղթեց և ստիպեց անոր հաշտութիւն խնդրել։

Այս սերտ յարաբերութիւնները Ասորեստանցոց պէս քաղաքակիրթ ազգի հետ ապարդիւն չեղան Հայաստանի համար։ Հայերը իւրացուցին անոնց կրթութիւնը, արուեստները և մինչեւ իսկ գրութեան եղանակը։ Ուրարդիի թագաւորներէն մէկը Բէլիդուրիս Ա. նինուէէն բերել տաւաւ դպիրներ, որոնք իրենց լեզուով ու բեւեռագրերով արձանագրեցին անոր գործերը։ Ասորեստանի թագաւորներու յատուկ գովեստներ ու տիպոսներ շուայելով անոր։ Այսպէսով՝ նինուէի լեզուն քանի մը ժամանակ Ուրարդիի ուսումնական լեզուն եղաւ, մինչեւ որ Բէլիդուրիսի որդւոյն Իսբուխինս Ա. ի օրով Ասորեստանի բեւեռագրութիւնը փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ և տեղական բարբառներուն յարմարեցուեցաւ, որով այնուհետեւ թագաւորական արձանագրութիւնները սկսան հայերէն լեզուով խմբագրուիլ։

6

Սարուինի պատերազմները Ուրարդիի Ուրսա քաղաւորին եւ անոր զաւակիցներուն դէմ (745—719). — Խորասպատի արձանագրութիւնը. — Արգիստիսի յաջողութիւնները. — Հայաստանի վիճակը է. դարուն։

Ասորեստանի տէրութեան անեղ թշնամիներէն և էր երկրին մեծութեան նախանձորդներէն մէկն եղաւ Ուրարդիի Ուրսա (ըստ ոմանց Հրաչեայ կամ Հրչէ) թագաւորը։ Ուրսան իր հաւատարիմ դաշնակիցներուն հետ միաբանած՝ միտքը դրաւ հարուսային Հայաստանը Ասորեստանցոց ազդեցութենէն ազատելու, և այս նպա-

տակին հասնելու համար առջին տեսակ միջոցներ գործադրեց։ Ան փորձեց նախ Ասորեստանի դաշնակցութենէն անջատել Մաննայի Իրանգու թագաւորը, և երբ սա մերժեց, Ուրասն ձեռքի տակէն Մաննայի ժողովուրդը անոր դէմ ապստամբեց։ Ասորեստանի Սուրաքին թագաւորը (721—704) շտապեց իր դաշնակցին օգնութեան հասնելու, յարձակումով առաւ Մաննայի Սուսնգաքու և Դուրդուքա քաղաքները, որոնք թշնամիներու կողմն էին անցեր, կրակի մատնեց զանոնք և բնակիչները Ասորոց երկիրը փոխադրեց (719)։ Այնուհետեւ ան կ'ուզէր պատերազմի առաջ տանիլ Ուրասյի և անոր դաշնակիցներուն դէմ, բայց իր տէրութեան զանազան հանգներու մէջ ծագած ապստամբութիւնները ստիպեց Սարուքին ետ դառնալ։ Երկու տարի պէտք եղաւ անոր այդ ապստամբութիւնները զսպելու, և երբ կրկին Հաստան եկաւ, Մաննայի թագաւորը Իրանգու մեռած, անոր Ազա որդին խռովութեան մը մէջ սպաննուած և անոր յաջորդած էր Ուլլուսուն, որ ի նշան հաւատարմութեան քսաներկու յերդաքաւաք տուեր էր Ուրասյին։ Սարուքին վրայ հասաւ, Ուլլուսունը փախցուց և Ուրմիոյ ու Վանայ լիճներուն մէջ եղած երկիրը ասպատակեց։ Բագադատարի (Աստուածատու?), Միլդիս լեռան թագաւորը, ինկաւ անոր ձեռքը և ողջ ողջ մորթաղերծ եղաւ այնտեղ, ուր Ազան սպաննուեր էր։ Ուլլուսուն վախնալով, որ իր գլուխն ալ նոյն դժբաղդութիւնը չգայ, «փախաւ թռչունի պէս», բայց յետոյ եկաւ յաղթողի ոտքն ինկաւ։ Սարուքին ներեց անոր և կրկին իր թագաւորութեան մէջ հաստատեց։ Ուրասն ալ ձեռք իյնալով վրայ էր, երբնոր ապստամբութիւն մը ստիպեց Սարուքինը իր զէնքերը հարաւային կողմը դարձնելու (716)։ Այդ միջոցին Ուլլուսուն Ուրասյէն յորդորուած՝ դարձեալ գլուխ բարձրացուց, բայց Սարուքինի երեւիլը միայն բուսական եղաւ ապստամբութիւնը հանգարտե-

ցնելու (715)։ Մարաստանի հիւսիսային կողմերը նուաճելէ յետոյ, Սարուքին մտաւ վերջապէս Ուրասյի երկիրը (714)։ Ուրասն ճակատեցաւ անոր դէմ և չարաչար յաղթուելով փախաւ լեռները, ուր հինգ ամսի չափ թափառեցաւ առանց ապահով ապաստան մը գտնելու։ Անոր երկիրը աւարի մատնուեցաւ, քաղաքներէն չափ տրուեցաւ Ուլլուսունին։ Յաղթուեցաւ նոյնպէս Մուսասիրի թագաւորը՝ Ուրզանա, Ուրասյի վերջին դաշնակցը։ Այս ձախորդութիւններուն գոյժը առնելով, Ուրասն յուսահատութենէն ինքզինքը սպաննեց։

Այս անցքերը հանուած են Խորսապատի(*) արձանագրութենէն, որ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ պարունակելուն համար՝ աւելորդ չենք համարիր առաջ բերել այս տեղ։

«Որչափ ատեն որ Իրանգու Վանեցին կենդանի էր, ան հնազանդ ու հաւատարիմ էր իմ տէրութեան. բայց ճակատադիրը զայն ստրաւ։ Անոր հպատակները գահի վրայ նստեցուցին անոր Ազա որդին։ Ուրաս Ուրարգեցին Միլդիս, Զիկարատի և Միսիանդի լեռներու ժողովուրդներուն ու Վանի մեծամեծներուն հետ միաքսնած՝ հպատակներուն յորդորեց ապստամբիլ։ Ասոնք իրենց սիրով մարմիրը թողուցին լեռներու կատարներուն վրայ։ Ուլլուսուն Վանեցին, Ազայի եղբայրը, զոր գահն էին բարձրացուցած, հակեցաւ Ուրասյի կողմը և տուաւ անոր 22 ամուր քաղաքներ իրենց պահապան զօրքերով։ Սրտիս բարկութեան մէջ հաշուեցի Ասուր աստծու բոլոր զօրքերը

(*) Խորսապատ փոքրիկ գիւղ մըն է Մուսուլի հիւսիսային արեւելեան կողմը, քանի մը մղոն հեռու հին նինուէի տեղէն։ Այստեղ Բոտտա Ֆրանսացի հիւպատոսը գտաւ հին պալատի մը ավերակները Քրիստոսէ 700 տարի առաջ շինուած Սուրուքին թագաւորի ձեռքով, որուն գործերը արձանագրուած են եղեր նոյն պալատին մէջ։

և առաջ դացի այն երկրին վրայ յարձակելու: Ուլլուսուն Վանեցին իմ մօտենալը տեսնելով՝ դուրս եկաւ իր զօրքով և ապահով տեղ մը կեցաւ բարձր լեռներու խոռոչներուն մէջ: Գրաւեցի և մօխիր դարձուցի անոր թագաւորանիստ քաղաքը և իզիրիա ու Արմիտ աճազին ամրոցները: Բոլոր Ուրսա Ուրարդեցիին կողմնակիցները սպաննեցի իրենց բարձր լեռներուն մէջ. իմ ձեռքովս բռնեցի 250 նոգի անոր զերդաստանէն. Գրաւեցի 55 պարսպապատ քաղաքներ, որոնցմէ ութը՝ հասարակ քաղաքներ էին, և տասնեւմէկը անմատչելի բերդեր: Ուլլուսունի 22 ամուր քաղաքները, որ Ուրսան առեր էր, միացուցի Ասորեստանի հետ: Այն ժամանակ Ուլլուսուն թռչունի արագութեամբ իջաւ իր բարձր լեռներէն և եկաւ ինձ պաշտելու: Ներեցի անոր իր անթիւ յանցանքները, ետ տուի իր երկիրները և վերստին հաստատեցի իր թագաւորական դահլի վրայ: Ուրսայի առաւ 2 ամրոցները և 22 մեծ քաղաքները տուի Ուլլուսունին, և շատ աշխատեցայ անոր երկրին խաղաղութեանը: Իւրզանա, Մուսասիր քաղաքին թագաւորը, Ուրսա Ուրարդեցիին ապաւինելով մերժեք էր ինձ հպատակելու: Իմ զօրութեամբ և խորագիտութեամբ տիրեցի Մուսասիր քաղաքին. և ան (Ուրզանան) փախչելով ապաւինեցաւ լեռները: Տիրաբար վարուեցայ Մուսասիրի դէմ. Ուրզանայի կինը, որդիքն ու աղջիկները, անասունները և պալատը գտնուած բոլոր գանձերն առի և 2000 մարդ զերի տարի: Առի Ուրսայի Հալլիա և Բագաբարտու աստուածները, նոյնպէս և Ուրզանայի աստուածներն ու անոնց նուիրական անօթները: Մուսասիրի առումը և Հալլիա աստուած յափշտակուելը լսելով, Ուրսան դաշոյնով անձնապաշտ եղաւ իր մեծամեծներուն գիրկը»:

Ուրսայի մահով Ուրարդին հսկանուեցաւ. անոր յաջորդեց իր եղբայրը Արգիստիս (Սկայորդի?), որ պատերազմը քաջութեամբ առաջ տարաւ Ասորեստանցոց

դէմ և եղբոր կորսնցուցած դաւառները ետ խեց անոնցմէ: Ասորեստանցիք չկարողացան իրենց ձեռքը պահել նոյն իսկ Մաննայի երկիրը, որուն համար պատերազմը սկսուեք էր. Արգիստիս դուրս քշեց զանոնք այդ նահապէն և իր տէրութեան հետ միացնելով՝ Վանայ ծովի ափին մէջ նոր քաղաք մը շինեց իր բնակութեան համար: Այս նպատակով նինուէէն շատ ճարտարագետներ բերել տուաւ, որոնք քաղաքը զարդարեցին փառաւոր շինութիւններով: Վանայ արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած Արգիստիսի անունն ու գործերը կարծել կուտայ ոմանց, թէ նոյնիսկ այս թագաւորին կառուցած քաղաքն է եղեր Վանը:

Այնուհետեւ արձանագրութիւնները ոչինչ յիշատակութիւն չեն բնեք Հայաստանի մասին մինչեւ Ասորեստանի պետութեան կործանումը (708—606): Կամ այն է որ այդ հարիւր տարուան ընթացքին Հայերը բոլորովին անկտիս են եղեր և Հայաստանը ազատ է մնացեր Ասորեստանի թագաւորներու ազդեցութենէն, կամ դուցէ պատերազմներ եղեր են, բայց անյաջող ելք են ունեցեր Ասորեստանցոց համար և այս պատճառով չեն արձանագրուեր: Հայոց պատմութիւնը վկայութիւն մը ունի, որով կը հաստատէ թէ Հայաստանը Ասորեստանցոց իշխանութենէն ազատ էր **Է**. դարուն: Սենեքերիմ թագաւորի որդիները, Սղբամէլէք և Սանասար, իրենց հայրը սպաննելով՝ ապաւինեցան Հայաստան և սիրալիր ընդունելութիւն գտան Պարոյրի հօր՝ Սկայորդիի կողմէն (680): Եթէ Ասորեստանցիք ունէն ազդեցութիւն ունեցած ըլլային այդ ժամանակ Հայաստանի վրայ, ոչ հայրասպան իշխանները կը համարձակէին փախչիլ այն տեղ, և ոչ Սկայորդին կ'ընդունէր և բնակութեան տեղէր կուտար անոնց իր երկրին մէջ:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

7

Ասորեստանի սեռութեան անկումը եւ Պարոյրի քաղաւորելը (606). — Հրաչեայի արեւաւանքը Պաղեստին (600—588). — Անոր յաջորդները :

Ութերորդ դարու վերջերէն Ասորեստանի հզօր տէրութիւնը կամաց կամաց դէպի իր անկման կը դիմէ : Հարկատու ազգերը այս թուութենէն օգուտ քաղելով՝ կ'աշխատին օտարական լուծը թօթափել : Հայերը, ինչպէս տեսանք, դուրս քշեցին Ասորեստանցիները իրենց երկրէն. նոյնն ըրին և ուրիշ ազգեր, և ոչ միայն հեռաւոր նահանգներ իրենց ազատութիւնը գտան, այլ և Նինուէի անմիջական իշխանութեան տակ գտնուած երկիրները, ինչպէս էր Բաբելոնը, յաջորդեցան անկախութիւն ձեռք բերել : Բայց ամէնէն աւելի յառաջադէմ գտնուեցան Հայոց արեւելեան հարաւային դրացիները՝ Մարք, որոնց ազատիչն եղաւ Դիովկիս. իսկ ասոր որդին Փրաւորդէս աշխարհի զօրացաւ՝ որ Պարսկաստանը նուաճեց, և սկսաւ մինչեւ Նինուէի վրայ արշաւանքներ գործել : Վերջապէս կիսքսար Ա. դաշինք կապեց Հայոց Պարոյր իշխանին հետ, որ միաւորն երթան Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանելու, խոստանալով որ այս օգնութեան փոխարէն թագաւորական թագստանայ : Դաշնակիցներու հետ միաբանեցաւ և Բաբելոնացոց Նաբուգոդոնոսար իշխանը, և երեքն ալ գացին Նինուէի վրայ : Քաղաքը պաշարուածով առնուեցաւ ու կործանուեցաւ, և Ասորեստանի վերջին թագաւորը Սա-

րակոս՝ թշնամիներու ձեռքը չիյնալու համար՝ իր պալատին մէջ այրուեցաւ իր կանանց ու գանձերուն հետ (606) :

Այսպէսով Պարոյր, ըստ մեր պատմութեան, եղաւ Հայոց առաջին պատկալիր թագաւորը, և այնուհետեւ Հայաստան իր դաշնակցութիւնն անխախտ պահեց Մարաց և Բաբելոնացոց հետ մինչեւ Տիգրան Երուանդեան :

Պարոյրին յաջորդեց իր որդին Հրաչեայ, որ Բաբելոնացոց Նաբուգոդոնոսար թագաւորին օգնութեան գնաց Յուդայի թագաւորութիւնը կործանելու (600—588) :

Այս արշաւանքը լայն դուռներ բացաւ Հայոց վաճառականական գործունէութեան առաջ. Ասորոց, Հրէից, Փիւնիկեցոց, Եգիպտացոց երկիրները, որ տեղերէն որ անցաւ քաբելա-հայկական բանակը, առատ հունձեր կ'առաջարկէին Հայոց : Հրաչեան Պաղեստինէն փաքիկ գաղթականութիւն մը բերաւ, որու մէջ նշանաւոր էր Շամբաթ անունով իշխանը. ասոր տոհմէն առաջ եկաւ Բագրատունեաց երեւելի նախարարութիւնը :

Հրաչեայի անմիջական յաջորդներ եղաւ՝ Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փառս, Հայկակ և Երուանդ Սակաւակեաց՝ Տիգրան Ա. ի հայրը, որոնց վրայ պատմութիւնը ոչինչ չիշատակութիւն չէ ըրած :

8

Տիգրան Ա. — Անոր արեւաւանքը Փոքր Ասիա. — Տիգրանի պատերազմը Ամդահակի հետ եւ Մարաց քաղաւորութեան կործանումը (588). — Տիգրանի դաշնակցու-

քիւնը Կիւրոսին Լիւդիայի (530) եւ Բաբելոնի (540—538) արեւաւմեցեաց մէջ :

Տիգրան Ա. երուանդեան Հայկազանց թագաւորներու մէջ ամէնէն նշանաւորն էր իր իմաստութեամբ, քաջութեամբ եւ աշխարհաշինութեամբ: Ազգային երգիչները այս մեծ թագաւորին սխրագործութիւններով ոգեւորուած՝ խօսք չեն գտներ անոր բարեմասնութիւնները գովելու: «Մարմնով յաղթանգամ էր ան, զուարթեքս ու քաղցրահայեաց. կերուխումի մէջ պարկեշտ եւ ցանկութիւններու մէջ չափաւոր. մեծիմաստ եւ պերճաւոր, եւ ամէն մարդկութեան հարկաւոր բաներու մէջ պիտանի: Արդարադատ ու հաւասարասէր ըլլալով՝ ոչ լաւերուն վրայ կը նախանձէր, եւ ոչ ալ նուաստները կ'արհամարհէր, այլ ամէնուն վրայ անխտիր կը տարածէր իր խնամքը»:

Իր երկրին պայծառութեան վրայ հոգ տանելով, Տիգրան առանձին ուշադրութիւն դարձուց զօրքի բարեկարգութեան վրայ: Հեծեկազօրքը, որուն թիւը մինչեւ այն ատեն աննշան էր, բազմացուց ու կարգաւորեց. իսկ հետեւակ զօրքը կրթեց եւ ամէնուն ձեռքը սուր, տէգ ու նիզակ տուաւ. եւ այն զօրքը՝ որ մինչեւ այն ժամանակ աղեղ ու պարսաքար բանեցնելով կը պատերազմէր, այժմ վահանով ու երկաթի զրահներով կը պատրաստուէր: Այսպիսի կարգաւորեալ բանակի գլուխն անցնելով՝ Տիգրան Արամի ճամբովը գնաց դէպի արեւմուտք, եւ անկից ալ հեռու անցաւ մինչեւ Յունաց գաղթականներու երկիրները՝ Սեոդիա եւ Յոնիա, որոնց հարկ դնելով վերադարձաւ իր երկրի: Այս գլխական յաջողութիւններու արդիւնքն եղաւ երկրին քաղաքային կարգերու յառաջդիմութիւնը եւ վաճառականութեան բարգաւաճումը. այնպէս որ այնուհետեւ Հայերը ոչ միայն ամենօրեայ կեանքի հարկաւոր եղած նիւթերը կը

բերէին օտար երկիրներէն, ալ եւ շքեղութեան ու զարդարանքի իրեղէններ, ոսկին, արծաթը եւ պատուական քարերը, գոյնղգոյն եւ թանկագին կտակեղէնները գիշուեցան Հայաստանի երեւելի շահաստաններուն մէջ:

Տիգրանի ժամանակակից էր Մարաց Աստղահակ թագաւորին թուր Կիւրոս, որ իր պապէն թագաւորութիւնը խլելու գաղտնի միտք ունենալով՝ բարեկամական դաշինք կապեց Տիգրանի հետ: Երկու իշխաններու մտերմութիւնը կասկածի մէջ ձգեց ծերունի թագաւորը, այնպէս որ ցերեկը հանգիստ եւ գիշերը քուն չունէր: Այս տագնապին մէջ եղած ժամանակ Աստղահակ զարհուրելի երազ մըն ալ տեսաւ, որ անոր խռովութիւնը աւելի եւս սաստկացուց: Իբրեւ թէ Հայոց ձիւնապատ լեռներէն մէկուն գագաթը բարձրահասակ ու գեղեցիկ կին մըն էր նստած, որ ծննդականութեան ցաւէն բռնուելով՝ յանկարծ երեք չափահաս կտրիճներ ծնան: Առաջինը առիւծի վրայ հեծաւ եւ արեւմտեան կողմը դիմեց. երկրորդը ինձի վրայ նստած՝ դէպի հիւսիս վազեց. իսկ երրորդը վիթխարի վիշապ մը սանձելով՝ Մարաց տէրութեան վրայ արշաւեց: Այս վերջինը հասնելով արքունի պալատին մօտ, որուն վրայ Աստղահակ իր աստուածներուն զօհ կը մատուցանէր, թռաւ տանիքին վրայ եւ կ'ուզէր կռուքերը կործանել: Թագաւորը մէջ մտաւ եւ կռուի բռնուեցաւ այն կտրիճին հետ՝ բայց յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ: Աստղահակ սարսափած արթնցաւ, գիշերով կանչեց խորհրդականները եւ տեսած երազը պատմելով՝ համոզուեցաւ, որ Տիգրան Հայոց թագաւորին կողմէն մեծ վտանգ կը սպառնայ իր տէրութեան: Խորհուրդի որոշման համեմատ՝ Աստղահակ դեսպան ուղարկեց ընծաներով Հայոց թագաւորին եւ խնդրեց, որ Տիգրանուհի քոյրը իրեն կնութեան տայ, յուսալով որ քոյրը ձեռքով հեշտութեամբ կը կարողանայ եղբայրը կործանել: Տիգրան հա-

վիշապներուն (գուցէ Մարաց գողթականութեան) հետ կռուած ու յաղթած համարեցին, որով վիշապաքաղ անունը ստացաւ: Հայերը այս գիւղապետի մարդկային ծնունդը մոռնալով՝ գերբնական ծագում տուին անոր, երկինքն ու երկիրը և ծիրանի ծովը մէկտեղ եկած և կրակէն ու բոցէն ծնուած երեւակայելով Վահագնը՝ ուստի և աստուածներու կարգը դասեցին զայն և Վրացիներուն հետ հաւասարապէս պաշտեցին: Տիգրանի միւս յաջորդներուն վրայ պատմութիւնը տեղեկութիւն չի տար մինչեւ Վահէ՝ Հայկազանց վերջին թագաւորը:

Սակայն Յունաց պատմիչներուն խօսքէն կ'երեւայ, որ այս թագաւորները միայն Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան մասին վրայ իշխեցին, Կուր և Երասխ գետերուն հովիտին մէջ. իսկ հարաւային արեւմտեան մասը հպատակ էր Պարսից և Հոյն տէրութեան 20) նահանգներէն 11-րդը կը կազմէր: Այս նահանգը բացի դրամական հարկէն, կուտար Պարսից թագաւորներուն 20,000 ձի, որոնք թէեւ մարմնով փոքր՝ բայց չափազանց կրակոտ էին:

Յոյն պատմիչներուն խօսքերը կը ստուգուին Բիւսութուն(*) ժայռի վերջին ժամանակներս կարգացուած

(*) Քիրմանշահէն դրեթէ մէկ մղոն հեռու՝ դէպի հիւսիս կը գտնուի Բիսութուն ժայռը, որ 456 մէտր բարձրութիւն ունի: Անոր կողերուն վրայ փորագրուած են հսկայածեւ պատկերներ սեպածեւ արձանագրութիւններով շրջապատուած, որոնք այնքան բաղձաթիւ են, որ երկու ամիս ժամանակ պէտք է, կ'ըսէր Կէր Պորտըր անգլիացին, միայն օրինակելու համար այդ արձանագրութիւններն ու պատկերները: Այս քանդակներէն մէկը կը պատկերացնէ թագաւոր մը խաղաղ դրութեան մէջ, որուն առջեւ շարուած են թշնամիները շղթայակապ: Ան ոտնակոխ կ'ընէ յաղթուած թշնամիներէն մէկը: Այս թաղաւորը Վշտասպեան Դարեհն է, իսկ դերերները այն իշխաններն են, որոնք օգուտ քաղելով Նմրոք մարի պատճառով դուրս եկած խռովութիւննե-

սեպածեւ արձանագրութիւններով, որ Վշտասպեան Դարեհի հրամանով փորագրուած և անոր գործեր կը պատմեն (521—486): Այս արձանագրութիւններուն մէկ հատուածը Հայաստանի կը վերաբերի, և ցոյց կուտայ թէ Հայերը որպիսի յամառութեամբ կռուեր են Պարսից դէմ իրենց երկրի աղատութեան համար, որուն մէկ մասին վրայ կ'իշխէր Դարեհ:

Ահա այն հատուածը՝ այնպէս ինչպէս որ արձանագրուած է Պարսից թագաւորին բերնէն.

«...Յետոյ ուղարկեցի Հայաստան Դադարսէս հայը, որ իմ ծառաս է, և ըսի իրեն. «Գնա՛ և խորտակէ այն ապստամբ բանակը, որ ինձ չի հնազանդիր»: Դադարսէս զնաց Հայաստանը նուաճելու: Ապստամբները պատեւրազմեցան անոր դէմ, բայց Որմիզդ օգնութեան հասաւ ինձ, իմ բանակս չատ մարդ կոտորեց թշնամոյն բանակէն:

«Ապստամբները երկրորդ անգամ յարձակեցան Դադարսէսի վրայ: Որմիզդ շնորհեց ինձ օգնութիւն, իմ բանակը Դարձեալ չատ մարդ սպաննեց թշնամիներու բանակէն: Յետոյ Դադարսէս սպասեց Հայաստան մինչեւ իմ Մաւրաստան դալս »:

«Երրորդ անգամ ապստամբները ինկան Դադարսէսի վրայ: Որմիզդ շնորհեց ինձ օգնութիւն, իմ բանակը Դարձեալ չատ մարդ սպաննեց թշնամիներու բանակէն: Յետոյ Դադարսէս սպասեց Հայաստան մինչեւ իմ Մաւրաստան դալս »:

Այս երեք պատերազմներով Պարսիկները (չնայելով Դարեհի չափազանց խօսքերուն) չկարողացան զսպել Հայոց արիւթիւնը: Ընդհակառակն ասոնք, ինչպէս կ'երեւայ, քչեցին Պարսից մինչեւ Ասորեստան, և Դարեհ

րէն, ապստամբներ էին դրեթէ բոլոր նահանգներուն: Արձանագրութիւնը կը պատմէ Դարեհի թագաւոր նստիլը եւ կը թուէ անոր տէրութեան նահանգները:

ստիպուեցաւ նոր զօրավար և նոր բանակ ուղարկել
Հայոց վրայ:

«Որմիսէս իմ ծառան է: Ես զայն ուղարկեցի Հայաստան և ըսի. «Գնա՛, ոչնչացուր այն ապստամբ քանակը, որ ինձ չի հնազանդիր»»: Որմիսէս գնաց Հայաստանին տիրելու: Ապստամբները Որմիսէսի առջեւ եկան պատերազմելու համար: Ասորեստանի մէջ երկիր մը կայ ... անունով. այնտեղ պատերազմեցան: Որմիզդ օգնութեան հասաւ ինձ. իմ բանակը չատ մարդ սպաննեց ապստամբներու քանակէն»:

« Երկրորդ անգամ թշնամիները ճամբայ ինկան Ումիսէսի դէմ պատերազմելու համար: Հայաստանի մէջ երկիր մը կայ Անթիգարա (?) անունով. այնտեղ կուսեցան: Որմիզդ շնորհեց ինձ իր օգնութիւնը իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամիներէն: Յետոյ Ոմիսէս սպասեց Հայաստան մինչեւ իմ Սարայ երկիրը հասնիր»:

Դժբաղդաբար Դարեն կը լուէ այդ պատերազմներու
հետեւանքին վրայ, մինչդեռ միւս ապստամբող ազգե-
րու նուաճուիլը յայտնի կը յիշուի արձանագրութեան
մէջ, որոնց տառաջնորդները Դարեն ստատիկ տանջանքնե-
րով սպաննեց :

Իսկ և իցէ, Դարեհի յաջորդները մինչև համանուն Դարեհ Կողովմանոս շարունակեցին իշխել Հայաստանի հարաւային արեւմտեան մասին վրայ, զոր կը կառավարէին պարսիկ կուսակալներու ձեռքով։ Արտաշէս Ա. ի թալաւորութեան ժամանակ (404—338) արեւմտեան Հայաստանը կը կառավարէր Պարսից երեւելի իշխաններէն մէկը՝ Տերիբազ։ Անոր պալատը, որ կը գտնուէր Եփրատի ափերուն վրայ, իր ճոխութեամբ թաղաւորական արքունիքէն չէր գանազանուէր։ Այս կուսակալները իրենց զօրքը կը հաւաքէին Հայաստանի լեռնոտ մասերէն՝ Խաղտեաց, Տայոց, Կորդուաց յախորհներէն և

Արարտտեան նահանգի Բասեան գաւառէն: Աստուք թէ-
պէտ Պարսիկներէն ապստամբ էին, կ'ըսէ Բսենոֆոն, և
իրենց կանանց ու որդւոց հետ սարերն ապաւինելով՝
իրենց չէին մօտեցներ Պարսիկները, մեծամեծ քարեր
գլորելով անոնց վրայ, բայց իբրեւ վարձկան զօրքեր
կը ծառայէին արքայից արքային, որովհետեւ ունէին
իրենց յատուկ երկաթէ զէնքեր, նեւ, ուղեղ, սաղա-
ւարտ և վահան:

Ահա այսպէս Բիսուլթունի սեպածեւ արձանագրու-
թիւնները և Յունաց պատմիչներու խօսքերը փոքր ի
շատէ կը լուսաբանեն Հայաստանի պատմութեան այն
շրջանը, որ կը գրաւէ Տիգրանի յաջորդներուն ժամա-
նակը մինչեւ Վահէ, Հակազանց վերջին շառաւիղը, որ
50,000 հետեւակ և 7,000 ձիաւոր զրքով Գարեհ Կորու-
մանոսին օգնութեան գնաց Պարսկաստանի և իր երկրին
անկախութիւնը պաշտպանելու համար։ Արքեւոյի ճակաւ
տամարտը Ասիոյ բաղդը լճուց, և Հայաստանը Վահէի
մահով ինկաւ Մակեդոնացի աշխարհակալին ձեռքը (330)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵԳՈՆԱԿԱՆ-ՍԵԼԵԻԿԵԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

10

Հայաստանի վիճակը Արքեյալի պատերազմեն յետոյ. — Մինքան կուսակալ (325). — Փրատափերենքս եւ Նեոպոլոմենքս. — Արդուարդ Հայկազն. — Արտաւազ. — Արտաշիս եւ Զատրիպէս. — Արտաւազդ :

Վահէի մահէն յետոյ Հայոց աշխարհին վիճակուեցաւ մականդոնական-սեկեւեկեան իշխանութեանը ենթար-

կուիլ մինչեւ գրեթէ Պարթեւաց Հայաստան գալը (330—450)։ Թէ ինչ վիճակի մէջ էր Հայոց երկիրը այս հարիւր ութսուն տարուան ընթացքին մէջ, երբ Ասիոյ մէկ մասը մակեդոնական զօրավարներու փառասիրութեան ռապարէզ էր դարձած, — որոշ յայտնի չէ, որովհետեւ աղգային պատմութիւնը այս միջոցին վրայ ոչինչ յիշատակութիւն չընէր. ուստի հարկ է օտար աղբււրներու դիմել, որոնք թէեւ շատ մութ, երբեմն ալ մէկզմէկու անհամաձայն են, բայց և այնպէս փոքր ի շատէ լոյս կը սփռեն Հայաստանի վիճակին վրայ այն խառն ու մրրկալի միջոցին մէջ, երբ Խորենացիին լակոնական վկայութեանը նայելով՝ «այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս»։

Օտար պատմիչներու խօսքերէն կ'երեւայ, որ Հայաստանը ամբողջապէս չնուաճուեցաւ Յոյներէն, այլ միայն երկրին այն նահանգները, որ առաջուրնէ ալ Պարսից իշխանութեան տակ կը գտնուէին։ Որովհետեւ անոնք այս փոփոխական ժամանակներու պատմութիւնն ընելու ատենանոնք միայն Հայաստանի հարաւային և արեւմտեան մասերուն կ'ակնարկեն, իսկ հիւսիսային կողմերուն վրայ այն ժամանակ միայն յիշատակութիւն կ'ընեն, երբ Արտաշէս հայ իշխանը Սելեւկիացիներէն ապահով մնալու համար՝ իր աթոռը հաստատեց վերին Հայաստանի մէջ։ Բացի ասկէ, յիշեալ պատմիչները որոշ կ'ըսեն, թէ Աղէքսանդրի մահէն յետոյ, երբ անոր զօրավարները Ասիոյ ամենագեղեցիկ երկիրները իրենց մէջ բաժնեցին, հիւսիսային նահանգները, որոնց կարգէն էր Հայաստանի մէկ մասը, ընիկ իշխաններու ձեռքով կառավարուեցաւ։ Դժբաղդաբար պատմութիւնը չէ պահած այս աղգային իշխաններուն ոչ գործերը և ոչ նոյն իսկ անունները, որոնք իշխեցին կուր և Երասխ գետերով պատսպարուած լեռնոտ հովիտին մէջ, ուր, ինչպէս տեսանք, Հա-

յոց անկախութեան ոգին շարունակ պահպանուեցաւ Ասիոյ աշխարհակալներէն։

Հարաւային արեւմտեան Հայաստանի մէջ Աղէքսանդր իր կենդանութեան ժամանակ կուսակալ նշանակեց Միհրան անունով պարսիկ իշխանը (325), որ Սարգայի ամբողջ յանձնած էր անոր։ Բայց մակեդոնացի աշխարհակալին կանխահա մահէն յետոյ, երբ անոր տիրապետած երկիրները բաժնուեցան իր զօրավարներուն մէջ, հարաւային Հայաստանը բաժին ինկաւ Փրատափերնէսին։ Միեւնոյն ժամանակ Պերսիկաս, Աղէքսանդրի ժառանգներու խնամակալը, արեւմտեան Հայաստանը Նէոպտոլոմէոս յոյն իշխանին յանձնեց։ Այս երկու իշխանները իշխեցին Հայաստանի այս մասին վրայ թագաւոր անունով։ Նէոպտոլոմէոս իր չարաբարոյ բնաւորութեամբ այնպէս կը նեղէր Հայերը, որ Արդուարդ հայկազն իշխանը խրախուսուելով Կապադովկիայի Արիարաթ արքայորդիէն (զոր Պերսիկաս իր հայրենի աթոռէն զրկելով երկիրը եւմէնէսին տուեր էր), հաւաքեց իր դրօշակին տակ հայ զօրք, Նէոպտոլոմէոսը փախցուց Հայաստանէն և երկրին իշխանութիւնը ձեռք բերաւ։ Եւմենէս Պերսիկասի յանձնարարութեամբ Հայաստան եկաւ զօրքով և Նէոպտոլոմէոսը եկրորդ անգամ իր տեղը հաստատեց. բայց անհանգիստ Նէոպտոլոմէոսը շուտով միացաւ Եւմենէսի թշնամիներուն հետ ու պատերազմին մէջ անկէ սպաննուեցաւ։ Այսպէսով Հայաստանի իշխանութիւնը դարձեալ Արդուարդի ձեռքը անցաւ։ Շուտով Եւմենէս ալ մեռաւ և Արդուարդ զօրք տուաւ Կապադովկիայի արքայորդիին, որ երթալ իր երկրին տիրէ։ Արիարաթ Հայոց օգնութեամբ Մակեդոնացուց չքեղ և հայրենի գահը բազմեցաւ։

Այս միջոցին տեղի ունեցաւ Իսպոսի հռչակաւոր ճակատամարտը Փոլսգիլայի մէջ, որուն հետեւանքն եղաւ մակեդոնական երկիրներու երկրորդ բաժանումը։ Հա-

յաստան այս բաժանումով ուրիշ երկիրներու հետ ինկաւ Սեւեկեան թագաւորներու իշխանութեան տակ (304), որոնք իրենց աթոռը հաստատեցին Ասորւոց երկիրը, իսկ մըւս երկիրները կառավարեցին իրենց զօրավարներուն կամ ընկ իշխաններու ձեռքով։ Այս ժամանակի առաջին հայ իշխանը եղաւ Արտաւազ, ըստ Պոլիւքի՝ Ստրպատականի թագաւոր։ Արտաւազ օգուտ քաղելով Անտիոքոս Գ. ի պատերազմներէն, փորձեց Սեւեկեանց լուծը թօթափելու, բայց առանց պատերազմի ստիպուեցաւ հնազանդիլ անոր։ Արտաւազի մահէն յետոյ, Անտիոքոս Հայերը զսպելու համար՝ Հայաստանը երկու կուսակալութիւններու բաժնեց։ Մեծ Հայոց վրայ կարգեց Արտաշիաս կամ Արտաշէս Հայ իշխանը, իսկ Փոքր Հայոց և Ծոփաց նահանգին վրայ Զատուրի։ Դէտը կամ Զարեհը։ Արտաշիաս այս շրջանի իշխաններուն մէջ ամենէն նշանաւոր անձն էր։ Արուեստներու, երկրագործութեան և վաճառականութեան պաշտպան ըլլալով, Արտաշիաս իր իմաստուն կառավարութեամբ Հայոց սէրը գրաւեց և շահուելով Անտիոքոս Գ. ի Մագնէսիայի մօտ Հռոմայեցիներէն կրած պարտութենէն, Սեւեկացւոց հպատակութենէն դուրս եկաւ և ինքնիշխան տիրեց իր երկրին վրայ թագաւոր անունով։ Այս միջոցին էր որ Հռոմայեցւոց ռիսերիմ թշնամին ու կարգեցնացւոց երեւելի զօրավար Աննիբաղ Անտիոքոսի պաշտէն փախչելով ապաւինեցաւ Հայաստան։ Արտաշիաս սիրով ընդունեց Աննիբաղը և անոր խորհուրդով շինեց Արտաշատ քաղաքը Երասխի ձախ եզերքին վրայ (189)։ Բայց երբ հայ իշխանը իր երկիրը Սեւեկացիներէն ապահովելու համար Հռոմայեցւոց հետ դաշինք կապեց, Աննիբաղ կասկածելով անոր բարեկամութեան վրայ փախաւ Բիւթանիա։ Դաշինքով մը՝ որ 180ին կապուեցաւ Փոքր Ասիոյ իշխաններուն մէջ, Արտաշիաս Հայաստանի մեծ մասին տէր դարձաւ։ Իսկ երբ Զատուրիէն մեռաւ,

Արտաշիաս ուզեց սպաննել անոր Դիւրոարդան որդին և երկիրները գրաւել։ Բայց կապուելով իւր Խրաթար թագաւորը ետ կեցուց զայն այս դիտաւորութենէն։

Արտաշիաս երկար ժամանակ իշխանութիւն վարելէ յետոյ՝ խաղաղութեամբ մեռաւ, իր տէրութիւնը թողլով անարժան Արտաւազ որդիին, որու ժամանակ Հայերը իրենց ապրտամ դրութենէն ձանձրանալով՝ ստիպուեցան դիմել Պարթեւաց, որ քան ու իրենց երկրին տէրութիւն ընեն (130)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ Հ Ի Ն Պ Ա Ր Ե Ր Ո Ւ Մ Է Ջ

11

Հին Հայոց կրօնքը. — Կառավարութիւնը. — Տնտեսական կեանքը. — Երկրագործութիւնը եւ անասնաբուծութիւնը. — վաճառականութիւնը։

Որքան խոյ թափանցեանք ժողովրդական կեանքի հանգամանքներու մէջ, այնքան աւելի պիտի համոզուինք, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ գոյութեան ամենաինքն ժամանակներու մէջ պէտք կ'ըզայ կրօնք մը ունենալու, առանց անոր չկրնար ապրիլ, ինչպէս որ անհար է անոր ապրիլ առանց հացի ու ջուրի։ Հայերը անյիշատակ ժամանակներէն հետեւած են բնութեան անյիշատակ ժամանակներէն հետեւած են բնութեան կրօնքին, որուն մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնեն երկինքի երկու մեծ լուսաւորները — արեգակն ու լուսինը։ Բնութեան այս և ուրիշ երեւոյթները, որոնց տապարէզը երկինքն է, երկրիս վրայ պատահած ամենօրեայ դէպքեր։

րու սկզբնապատճառն են համարուեր, արեգակի և լուսնի ընթացքը, աստղերու ծագիլն ու մայր մասնելը սովորեցուցերէին մարդոց, օրերու, ամիսներու, եղանակներու, ասորինքու փոփոխութիւնները, երկրագործական աշխատանքներու և քաղաքական կեանքի պարապմունքներու կարգ կանոնը։ Աստղերու շարժման, անոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւններու մէջ մարդիկ սկսան կարգաւ իրենց ճակատագրին գաղտնիքը։ Այսպէս սկսաւ Հայերը շրջապատող ազգերու կրօնը, այսպէս և Հայոցը։

Արեգակը՝ իբրեւ արական սեռի աստուած, լուսինը՝ իբրեւ իգական աստուածութիւն — «կրակք օյր» — և աստղերը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կը պաշտուէին Հայերէն։ Ասոնցմէ առաջինը՝ Արեգակը, որ ուրիշ երկու ձեւով ալ կ'երեւայ — Արեգ, Արեւ, այնպիսի խոր արմատ էր դրած Հայոց մէջ, որ չնայելով անոնց հետեւողներու դէմ յարուցուած հալածանքներուն, «Արեւորդիք»ը քրիստոնէական դարերու մէջ ալ երկար ժամանակ շարունակեցին իրենց պաշտօնը։ Նոյն լսկ մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ արեգակին անունը ըստ անգամ կը յիշուի, իբրեւ բարի Աստուծոյ և Փրկչի համարժէք (Արեգակն արդարութեան)։ Հին Հայոց ամիսներէն մէկը այս աստուածութեան անունով կը կոչուէր Արեգ։ Նոյնպէս Հայաստանի գաւառներէն մէկը՝ Երասխի հիւսիսակողմը սաացաւ Արեւինք անունը, այսինքն Արեւի կուսակիցներ։ Ոմանք մինչեւ անգամ կը կարծեն թէ Վանի սկզբնական անունը պէտք է կարգաւ Շահ-Միհր-կերտ, իբր Արեգակ աստուծոյ նուիրուած քաղաք (որովհետեւ Շահ-Միհրզեհդ լեզուով կը նշանակէ թագաւոր կամ աստուած Արեգակն), ինչպէս որ ուրիշ քաղաք մը Վանի հարաւակողմը — Ոստան՝ Լուսինն էր նուիրուած։

Այսպէս ուրեմն երկնային լուսաւորները, որոնց հետ կը միանար նաև Զուրի պաշտօնը — «ազրիւր եղ-

բայր», Հայոց նախնական բնութեան կրօնքին շրջանը կը կազմեն։ Բայց ասով չվերջանար Հայոց կրօնքը։ Ուշադրութիւն դարձնելով հայկական երկրորդական աստուածներու բնաւորութեանը (Յարլէդք, Բաջք, Պարիկ, Յուշկապարիկ, Համբարու և այլն), զոր քրիստոնէական գրականութիւնը պատահմամբ պահպաներ է մեզ, կ'արեւի է ենթադրել թէ Հայերը ունեցեր են առանձին կրօնական դրութիւն մը, որուն գլխաւոր աստուածները ժամանակ անցնելէ յետոյ տեղի տուեր են ասորա-բարեկական և արիական ցեղերու աստուածներուն, թէեւ ասոնց ալ Հայերը առանձին բնաւորութիւն են տուեր։ Անահիտ (ըստ Ասորեստանցոց Բելախ կամ Բիլատ — արիկն), որ միեւնոյն անունով կ'երեւայ նաև Պարսից մէջ, Աստղիկ (ըստ Ասոր. Իշտար, ըստ Փիւն. Աստարտա), Նանէ (ըստ Ասոր. Նանա) և Բարշամ (ըստ Ասոր. Բար-Շլմ) Ասորեստանի աշխարհակալները մրտցուցին Հայաստան։ Ասոնցմէ Անահիտ արիկնը ժամանակ անցնելով մեծ նշանակութիւն ստացաւ Հայոց մէջ, իբրեւ «մար ամենայն զգաստութեանց, փառք և կեցուցիչ ազգին, շունչ և կենդանութիւն աշխարհին Հայոց»։ Իսկ Աստղիկ այնքան ժողովրդականութիւն գտաւ, որ Հայերը արժանի համարեցին զայն իրենց երեւելի դիւցազնի՝ Վահագնի կինը դառնալու։ Տարօն գաւառի մէջ Արշակունեաց ժամանակ մեհեան մը կար Աստղիկին ընծայուած, որ կը կոչուէր «Սենեակ Վահագնի»։

Աւելի յայտնի կ'երեւայ արիական ցեղերու կրօնական ազդեցութիւնը Հայոց վրայ՝ ոչ առանձին աստուածութիւններով, այլ ամբողջ վարդապետութեամբ։ Մեր հին լեզուին մէջ քանի մը կրօնական անուններ կը գտնենք, որոնք Պարսից ու Հայոց յատուկ են և գրեթէ բոլոր զրադաշտական վարդապետութեան բովանդակութիւնը կը բացատրեն։ Բարձրագոյն էակը կը կոչուէր Հայոց մէջ Արամազդ (ըստ Զենդ-Աւեստայի Ահու-

րա-Մազդա) որ Զրադաշտի վարդապետութեան համաձայն
կը համարուէր «երկնի և երկրի արարիչ», և թէեւ բարու-
թեան սկզբի հակառակորդ չար էակը Արնին (Արիման)
չերեւար Հայոց հին կրօնքին մէջ, բայց անոր ծառայող
ոգիները շատ անգամ կը յիշատակուին և յայտնուին և Հոնե-
տա, ու Դեւ (Ֆէրուէր կամ նոր ձեւով Ֆէրիշտէ և Դեւա,
ըստ Զենդ-Աւեստայի բարի և չար ոգիներ) և Դժոխք
(Դուշախ — Դեւերու բնակարան) իրենց նախնական
նշանակութեամբ Պարսկաստանէն Հայաստան անցած և
քրիստոնէական գաղափարներու հետ միաւորուած են:

Կրակի պաշտօնը զրադաշտական վարդապետու-
թեան մէջ մեծ տեղ բռնած էր: Հայերն ալ կը պաշտէին
զայն միեւնոյն Մրհր անունով, իբրեւ որդի Արամազդի
և ընդհանուր հրոյ նշանակ: Միայն Հայոց կրակը ան-
տեսանելի «հուր» մըն էր, որ տարին անգամ մը կը
ներկայացնէին խորոյկի ձեւով, իսկ Պարսիկները միշտ
անշէջ կը պահէին նիւթական «կրակը»:

Ուրիշ աստուածութիւն մը, որ Պարսկաստանէն եկած
կը համարուի, Տիւր աստուածն էր (Պարս. Տիր), որուն
պարտաւորութիւնն էր հսկել մարդկանց վրայ և անոնց
բաւի ու չար գործերը արձանագրել «Կենաց գիրքին
մէջ»: Ժողովուրդը Գրող աստուած կը կոչէր զայն, իսկ
քուրմերը — Գրիչ Արամազդայ և ուսուցիչ ճարտարու-
թեան (արուեստներու), և կը հաւատացնէին թէ մարդոց
մեռնելէն յետոյ՝ անոնց հոգիները կը տանի Արամազդի
առաջ, որոնց դատաստանը կը կատարուի Կենաց գիր-
քին մէջ գրուածներուն համաձայն: «Գրողը տանի
քեզ, ճակատիս աս էր գրուած» ըսուածքները մինչեւ
այսօր պահած են մեր ժողովուրդին մէջ այս աստու-
ծոյ յիշատակը:

Հայկազանց ժամանակ աստուածներուն երկրպա-
գութիւնն ու զոհ մատուցանելու տեղերը անտառներն ու
լեռներն էին: Շատ տարածուած չէր Հայոց մէջ աստ-

ուածներու արձաններ, բազիններ ու մեհաններ կանգ-
նելու սովորութիւնը. այդ սովորութիւնը մտած էր միայն
քանի մը հարուային և արեւմտեան գաւառներու մէջ,
իբրեւ հետեւանք Ասորեստանի և Փոքր Ասիոյ ազգերու
ազդեցութեանը (*): Արեւին երկար ժամանակ լեռներու
գլուխը երկրպագութիւնն ու զոհ կը մատուցանէին Հայերը,
իսկ Լուսինն Սեպուհ լերան գլուխը: Առ հասարակ ժողովու-
րական կեանքի սկզբնական ժամանակներուն մէջ քաղա-
քական իշխանները միեւնոյն ժամանակ կրօնական պաշտօն-
եաներ ալ են: Պատմութեան մէջ երկու ակնարկով թիւննե-
րէն կ'երեւայ, թէ մեր մէջ առաջին նահապետները
միանգամայն քրմայեաններ ալ եղեր են: Սօսեաց սրբա-
զան անտառը, որուն տեքեւներուն հանգարտ կամ սաս-
տիկ խշխշոցէն զանազան գուշակութիւններ կ'ընէին,
Արմենակն էր անկած: Արայեան Արայի որդին՝ հանճարեղ
Անուշաւանը Սօսեաց անտառի պաշտամանը նուիրուե-
ց ու և այս պատճառով Սօսանուէր կոչուեցաւ: Վերջա-
պէս Վահագնի սերունդը իրենց հօր աստուածանալէն
յետոյ, Տիգրանի յաջորդներուն ժամանակ ստացան
քրմայեանութեան պաշտօնը, և այսպէսով քաղաքական
և կրօնական իշխանութիւնը իրարմէ յաճախեցան:

Կրօնքին պէս կառավարութեան սկիզբն ալ խոր հնու-
թեան մէջ ծածկուած է: Իւրաքանչիւր ցեղ, իւրաքան-
չիւր ժողովուրդ, կը միասին կը խմբուի ընկերութեամբ
կեանք վարելու համար, պէտք է կարգաւորեալ կառա-
վարութիւն ունենայ որոշ օրէնքներով:

(*) Վանի եւ Ասորեստանի արձանագրութիւնները կը յիշեն
աստուածութիւն մը Հալդիա անունով, որուն գլխաւոր տաճարը
Մուսսուրի մէջ էր, եւ Երկինքի (Պարնիս) ու Արեւի (Տիասպտա)
հետ կը կազմէր աստուածային երրորդութիւն մը. ուրեմն Հալ-
դիա Լուսնի աստուածութիւնն էր:

Բայց կառավարութեան մէկ կամ միւս ձեւը կախ-
ուած է երկրի դիրքէն, ժողովրդական կեանքի պայ-
մաններէն և շրջակայ ազդերու բնաւորութենէն: Պատ-
մութենէն կը անաննք, որ քարուտ և աւազուտ տե-
ղերը և ծովեղերքներու մօտ բնակող ժողովուրդները,
իրենց չոր ու ցամաք երկրին պատճառով, շուտով
ստիպուած են դաշտային երկիրները ասպատակել կո-
ղոյտելու դիտաւորութեամբ: Այս տեսակ ժողովուրդ-
ներու մէջ բնականապէս գերազայն իշխանութիւնը նոյն
իսկ սկիզբէն այն գերդաստանին ձեռքն է անցած, ո-
րոնցմէ դուրս եկած են քաջամիրտ և յաջողակ առաջ-
նորդներ, կազմուած է ժառանգական հարստութիւն մը
և միապետական իշխանութիւնը անդգալի կերպով հաս-
տատուած է: Ուրիշ բան է պատահած հովուական ու
երկրագործական խաղաղ ժողովուրդներու մէջ: Այստեղ
առանձին գերդաստաններ մի օցած և ցեղական ընկե-
րութիւններ կազմած են առանձին ցեղապետներու
պաշտպանութեան տակ, որոնց պարտքն է հովուել իրենց
ցեղը և պաշտպանել անոր սեպհականութիւնն ու աշխա-
տանքի պտուղը անիրաւութեան դէմ: Այս տեղ արիւ-
նակից գերդաստաններ կամաց-կամաց ցեղական ընկե-
րութիւններ կազմելով՝ գերդաստանի հօր իրաւունքներն
ալ անցած են ցեղապետին, և այսպէսով կազմուած է
կալուածական կամ տանուտիրական կառավարութիւնը,
որ Հայոց ալ՝ իբրեւ հովուական ու երկրագործական
ժողովուրդի, սեպհական էր սկզբնական ժամանակներու
մէջ: Մեր առաջին նահապետները մինչեւ Արամ, ժողո-
վուրդի համար ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ հայրեր, որոնք
կը խնամէին իրենց ցեղը այնպէս՝ ինչպէս որ գերդաս-
տանի հայրը կը հոգայ իր որդւոց պիտոյքը, կամ ինչպէս
այժմեան զիւղական կեանքի մէջ «տանուտէրը» կամ
«ծերը» կը կառավարէ իր գիւղը: Զանազանութիւնը
միայն հոն էր, որ մեր նահապետներուն մէջ կար մէկը,

որ ժառանգութեամբ կը ստանար ազգին ընդհանուր
կառավարութիւնը և որուն հովանաւորութեան տակ կը
գտնուէին միւս ցեղապետները: Այս առաւելութիւնն
ունէին Հայկէն յետոյ ուղիղ գծով յաջորդող նահապետ-
ները, որոնց տանուտիրական իրաւունքներու ընդհան-
րութիւնը հիմնուած էր ժառանգական սեպհականու-
թեան վրայ, որով մէկը իբրեւ գլխաւոր նահապետ՝ իր
ուղածին պէս կամ հին սովորութեան համեմատ կը բաժ-
նէր կալուածները արիւնակից ցեղերուն: Բայց այս գըլ-
խաւորութիւնը այնպէս անդգալի էր, որ երբեմն գլխա-
ւոր տանուտէր նահապետը իր հայրերէն իրեն ժառանգ-
ինկած երկիրը կը ձգէր և ուրիշ տեղեր կը գաղթէր: Ա-
սոնցմէ կ'երեւայ, որ գլխաւոր նահապետին իրաւունքը
շատ չէր զանազանուեր երկրորդական նահապետներու
կամ ցեղապետներու իրաւունքէն:

Այս տանուտիրական խաղաղ ու պարզ կառավա-
րութիւնը տեւեց Հայոց մէջ մինչեւ Արամ, որ բոլոր
ցեղերը միացնելով՝ միապետական իշխանութեան հիմը
դրաւ Հայոց երկրին մէջ: Արամի հաստատած միապե-
տութիւնը արդէնաւոր հետեւանքներ կ'ունենար Հա-
յաստանի համար, եթէ քաղաքական կեանքին այս
բնական զարգացումը ընդհատուած չըլլար Ասորեստանի
տիրապետութեամբ, որուն շնորհիւ հայերը դարձեալ
առաջնական ցեղերուն բաժնուեցան: Նինուէի թագաւոր-
ները, ուրիշ նահանգներու նման, Հայաստանի հարա-
ւային և արեւմտեան մասերը կառավարեցին բնիկ իշ-
խաններու ձեռքով. որոնց գլխաւոր պարտականութիւնն
էր հարկերը հաւաքել, մէկ մասը թագաւորին և միւս
մասը տեղական պէտքերուն համար: Անոնք իրենց ձեռ-
քին տակ ունէին բազմաթիւ դատաւորներ, որոնք ցըր-
ուած էին երկրին գաւառները: Այս վերջինները ունէին
իրենց տեղական կառավարիչները, որոնք առանձին
խորհուրդի միջնորդութեամբ կը հոգային ժողովուրդին

պէտքերը: Տարակոյս չկայ, որ այս վարչական ձեւը առանց ազդեցութեան չմնաց Հայոց կառավարութեան վրայ Հայկազանց թագաւորներու ժամանակ, որոնց կառավարութեան եղանակի մասին թէեւ ոչինչ չենք գիտեր, բայց յայտնի է որ Տիգրան Երուանդեանը, օրերէն հաստատուն քաղաքային կարգեր սահմանուեցան Հայոց մէջ, և Պարսից ու Յունաց գիրերու գործածութիւնը Հայաստան մտաւ:

Առ հասարակ Տիգրանի տուած զարկը ոչ միայն երկրի կառավարութեան, վաճառականութեան ու արտաւտներու վրայ ազդեցութիւն ունեցաւ, այլ և ընտանեկան կեանքի պայմաններուն վրայ: Առաջին փարթւամութեան նշանները այս թագաւորին ժամանակ կ'երեւան հայոց մէջ, որով այնուհետեւ քաղաքացւոց ու գիւղացւոց կեանքին մէջ զգալի զանազանութիւն պիտի ըլլար: Այս վերջիները, այսինքն գիւղացիները, որոնք միշտ ու ամէն տեղ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կը կազմեն, շարունակեցին այնուհետեւ ալ նահապետական պարզ կեանքով ապրիլ, որ Հայոց առանձին մէկ յատկութիւնն է եղած: Հետաքրքրական են Քսենոֆոնի տուած տեղեկութիւնները Հայոց անտեսական կեանքի և հերատիրութեան վրայ, երբ Պարսկաստանէն վերադառնալու ատեն՝ Հայաստանէն անցնելու օրիթն ունեցաւ: Իւրաքանչիւր գիւղ կամ աւան ունէր իր աւանապետը, որ կը կառավարէր ժողովուրդը հին նահապետական օրէնքներով: Անոնց բնակարանները գետնափոր էին, անոնց գուռները ջրհորի բերանի նման նեղ ու խոր, իսկ ներքին կողմը ընդարձակ. դռները միայն անասնոց համար կը բանային, իսկ իրենք՝ մարդիկը սանդուղիներով ներս ու դուրս կ'ելեւէջէին: Տուներուն մէկ կողմը՝ ախոռներուն մէջ կապուած կը կերակրուէին այծ, ոչիւր, կով, հաւ. իսկ միւս կողմը շինուած էին շտեմաբաններ՝ լի ցորենով, գարիով և տեսակ տեսակ բանջար-

ներով, նոյնպէս և գարիէն ելած տեսակ մը թուռդ գի-
նիով, որ վարժուողներուն շատ ախորժելի կուգար: Այս
ըմպելիքը կարասներու մէջ կը պահուէր, և տնեցիք ծա-
րաւած ժամանակնին մէջը եղէգ կը գնէին և ձծելով կը
խմէին: Մէկ քանի գիւղերը կային նոյնպէս հին և անու-
շահոտ գինիներ, և տեսակ տեսակ իւղեր, որոնցմով հայ
գիւղացիները յունական սովորութեամբ կը քսուէին, ինչ
պէս անոնք իրենց աստիկեան ձէթովը. այսինքն խոզի
ճարպ և դառն նուշէ ու բեւեկենիէն հանուած իւղ, ու
րոնցմէ նոյնպէս անուշահոտ իւղեր կը պատրաստուէին:
Քսենոֆոն, որ այս տեղեկութիւնները կուտայ, կը պատ-
մէ թէ ինչ գեղեցիկ հիւրասիրութեամբ ընդունուեցան
Յոնները հայ գիւղա ինքերէն: Սեղանի ժամանակ անոնց
սոջեւ բերին ամէն տեսակ մսեղէն կերակուրներէ գառն,
ուլ, հորթ, խոզենի և հաւ, ցորենի և գարիի հաց ու
գինի:

Հայերը ի բնէ ժիր և աշխատասէր ժողովուրդ ըլլա-
լով՝ նախնական ժամանակներէն լեզգիներն ու լիւրերն
երկրագործութեան և անասնապահութեան, Հայաստանի
բերրի դաշտերը և ճոխ արօտատեղիները այս բնական
ծգածան զօրաւոր պատճառներն են: Հայաստանի ար-
գաւանդ դաշտերը սարուէ տարի տօտառվեամբ կու-
տային ցարեն, գարի, բրինձ. հովիտներն ալ, որոնք ի
էին արօտներով, կը անուցանէին անհամար բնտանի կեն-
դանիներ՝ ձի, ջորի, գոմէշ, ոչխար, այծ, էշ և կով:
Քացի առնցմէ, իւրաքանչիւր նահանգ կամ գաւառ իր
կլիմայի և սիրքի համեմատ՝ տեսակ տեսակ բերքեր ու
հանքեր կուտար. հիւսիսային արեւմտեան կողմերը կու-
տային ալ և բիւրեղ, Սղձնիք ու Տաւրուբերան ունէին
պղնձի, երկաթի ու կապարի հանքեր, Այրարատ և Սպեր,
ոսկի, Փայտակարանի կողմերը՝ բամպակ, Տաւրուբերան
գաղպէն ու մկր, Գողթն գաւառ՝ անուշահոտ ու ա-
ռատ գինի, Տայքը՝ թուզ, նուռ, սերկելի ու նուշ,

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԷ ՄԻՆՁԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻԹԵԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (150 ՔՐ. ԱՌԱՋ 300 ՔՐ. ՅԵՏՈՅ)

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒՐԸ
ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԴՆ ՄԷՋ

12

Պարթեւաց ծագումը եւ հետզհետեւ գորանալը. — Արեւակ Մեծ. — Վաղարշակ հիմնադիր Հայ-Արեւակունեաց հարսուրեան (149). — Հայոց նոր տեղութեան սահմանները եւ նշանակութիւնը. — Պատերազմ Մուրադի ղեկավարութեամբ:

Մեր պատմութեան հայր Մովսէս Խորենացին Պարթեւները սերած կը համարէ Արքաշամի երկրորդ կնոջ՝ մէն՝ Բետուրայէն: Իսկ օտարական պատմիչներու վկայութեանը հայելով՝ Պարթեւները իրենց ծագումը կ'առնեն այն բարբարոս ցեղերէն, զորոս շատ չին ժամանակ Սկիւթացիները աքսորեցին միջին Ասիայէն: Անոնց անունը սկիւթական լեզուով կը նշանակէ եղբր ախարեալ: Իրենց բնակութիւնը հաստատելով Կասպից ծովի արեւելեան եւ հարաւային լեռնոտ երկիրներու մէջ, Պարթեւները երկար ժամանակ Արեւելքի ամենաամենայն ու անձանօթ ազգը եղան: Անոնք հպատակեցան հեազհետէ Ասորեստանի ոց, Մարաց ու Պարսից, ապա նուա-

ճուեցան Աղեքսանդր Մալիգոսացիէն եւ վերջապէս Սելեւկեանց իշխանութեան տակ ինչպէս: Պարթեւաց երկիրը այն ժամանակ Սելեւկացեաց ամենախեղճ նահանգներէն մէկն էր, բնակիչները գեռ եւս թափառական կեանք կը վարէին, բայց ձի նստելու եւ աղեւ բանեցրնելու մէջ շատ ճարտար էին: Չանձրանալով Սելեւկեան իշխանութենէն, Պարթեւները 233-ին գլուխ բարձրացին եւ Սելեւկիացի կուսակալները իրենց հայրենիքէն քշեցին: Անտիոքոս Բ. թէոս այս ապստամբութիւնը զսպեց, բայց անոր յաջորդ Սելեւկոս Բ. ժամանակ, քաջ ու ճարտար Պարթեւ Արշակ անունով մէկը, լսելով թէ Ասորեաց թագաւորը յաղթուեցաւ Գալլիացիներէն, յանկարծակի ինկաւ Ագաթոսիկէս կուսակալին վրայ, որ զինքը անպատուեր էր, ապանեց զայն եւ իր երկրին անկախութիւնը ձեռք բերաւ: Այս յաջողութենէն յետոյ Արշակ տառնց ժամանակ կորսնցնելու գրաւեց Հիւրկանիան եւ զօրաւոր բանակ մը կազմելով՝ պատրաստուեցաւ թէ Սելեւկացեաց եւ թէ Բագտրիաւոց դէմ պատերազմելու, որոնք կ'ապառնային իրեն: Բայց Բագտրիացեաց թագաւորին մահը միացուց այս երկու ազգերը իրենց հասարակաց թշնամիին դէմ: Արշակ Բագտրիացեաց օգնութեամբ յաղթեց Սելեւկոսին, եւ այնուհետեւ Պարթեւները իւրաքանչիւր տարի իրենց ազատութեան օրը տոնեցին (238): Արշակ ալ համարուեցաւ իմնադիր Պարթեւաց իշխանութեանը, որոնք ուղեցին որ իրենց բոլոր թագաւորները անոր անունը կրեն:

Արշակի յաջորդները կէս դարու ընթացքի մը մէջ իրենց լեռնոտ երկրին մէջ փակուած՝ Սելեւկացեաց դէմ պատերազմեցան երկրին անկախութիւնը պահելու համար, մինչեւ որ վերջապէս եկաւ Միհրդատ Ա. կամ Արշակ Զ. Մեծ, որու ժամանակ Պարթեւները սլանալով հակալուծութեան հետամուտ ըլլալ: Սելեւկացեաց

ակարութիւնը մէկ կողմէն և միւս կողմէն Բագարիաց-
ւոց ներքին երկպառակութիւնները թոյլ տուին անոր
իր տէրութիւնը ընդարձակելու արեւելքի և արեւմուտքի
մէջ մինչեւ Խնդոս և Եփրատ գետերը: «Այս թագաւորը,
կ'ըսէ Դրոգորոս Սիկլիւացին, գլխութիւնը և բարութիւնը
ամէն բանէ բարձր կը համարէր. այս պատճառով
մեծ յաջողութիւն գտաւ ամէն տեղ: Ան մտաւ Հնդկաս-
տան մինչեւ այն երկիրները, ուր թագաւորած էր Պորոս,
և ամենուն վրայ տարածեց իր լշտանութիւնը առանց
արգելքի հանգիստելու: Իսկ հպատակներու հետ մարդա-
սիրութեամբ կը վարուէր և հակառակորդներուն դէմ
քաջութեամբ կը կռուէր. իր նուաճած բազմաթիւ ազգե-
րէն ամենաշու օրէնքները ընտրեց ու առաւ Պարթեւ-
ներուն»: Արշակ իր բնական թշնամիներուն՝ Սելեւկացւոց
վրայ յարձակելու ամենայարմար առիթը գտաւ, այն
միջոցին երբ Անտիոքոս Եպիփանի յաջորդը՝ Դեմետրիոս
Սոտեր իր պալատը փակուած գեղիս ու անառակ կեանք
կը վարէր, Պարթեւաց թագաւորը Մարաց երկրին տէր
դարձաւ (160): Հիւրկանիայի բնակիչները ապստամբե-
ցան անոր դէմ և վերստին նուաճուեցան. նոյն բազմին
վիճակուեցան և Եղիմայիսի (բուն Պարսկաստանի) բնա-
կիչները, մինչեւ անդամ Սելեւկիան ինկան անոր իշխա-
նութեան տակ և Ասորեստանն ու Միջագետքը իրենց
տէր ճանչցան զայն:

Ահա այս ժամանակներն էր, որ Հայերը իրենց խառ-
նակ ու անհատաւոր վիճակէն ձանձրացած՝ ապստամբե-
ցան Պարթեւաց պաշտպանութեանը և անոնց հովանա-
ւորութեան տակ մտան: 149 թուին Արշակ ուղարկեց
Հայաստան իր եղբայրը՝ Վաղարշակ, որ Արշակունեաց
երկրորդ ճիւղի և Հայաստանի ամենափառաւոր հաստա-
տութեան հիմնադիրն եղաւ:

Արշակ ուղեւոր յայս երկրորդ պարթեւական իշ-
խանութենէն հօր պատուար մը կազմել բուն Պարթե-

ւաց և Սելեւկացւոց տէրութեան մէջ, որ դեռ կենդա-
նութեան նշաններ ցոյց կուտար, Մեծ և Փոքր Հայաս-
տանի հետ միացուց հարաւային և արեւելեան կողմէն
Ասորպատականի, Ասորեստանի և Միջագետքի մէկ մասը,
արեւմտեան կողմէն երկրորդ Կապադովկիան, իսկ Հիւ-
սիսին Սեւ ու Կասպից ծովերու միջոցին մէջ զանազան
երկիրները, այն է Եգեբացւոց, Վրաց, Աղուանից, Սկիւ-
թացւոց և Կասպից երկիրները, մինչեւ Կովկասեան
սահմանները: Ասոնցմէ մեր ցեղակից Վրաց ազգին վրայ
Հայաստանի ազդեցութիւնը զօրացաւ մանաւանդ այն
ժամանակ, երբ յիսուն տարի յետոյ Արշակունի իշխան
մը Հայ զօրքերու օգնութեամբ քչեց Վրաստանէն Փառ-
նաւազեան հարստութեան վերջին թագաւոր Փառնա-
ւաղը և նոր Արշակունի հարստութեան մը հիմնադիր
եղաւ Արշակ Ա. անուհով:

Այս ընդարձակ երկրէն կազմուեցաւ առանձին
հայ-պարթեւական տէրութիւն մը, անկախ բուն պար-
թեւական թագաւորութենէն: Այս բանը կը հաստատ-
ուի ազգային և ռաւար մատենագիրներու խօսքերով,
որոնք կը վկայեն թէ Հայերը չնուաճուեցան պարթեւնե-
րէն. այլ հրաւիրեցին զանոնք իրենց երկրին տէրութիւն
ընելու: Արշակ այ իր եղբոր գլուխը Հայաստանի թագը
դնելով՝ իրաւունք տուաւ անոր բոլորովին ազատ ու
անկախ գործելու իր տէրութեան մէջ, «որչափ միտք
քո և քաջութիւն հասանն, զի սահմանք քաջաց զէնն
իւրեանց, որքան հատանն՝ այնքան ունի»: Միայն որ-
պէս զի երկու տէրութիւնները սերտ կապակցութիւն
ունենան իրարու հետ, Արշակ դրամ կտրելու իրաւունքը
Պարթեւաց թագաւորներուն վերապահեց, և Հայոց թա-
գաւորութիւնը Պարթեւաց թագաւորութեան երկրորդ
անուանեց:

Թէեւ Վաղարշակ խաղաղութեամբ մտաւ Հայաս-
տան և երկրին գահը բազմեցաւ, բայց այսպիսի յեղա-

փոխութիւն մը չէր կարող առանց արիւնահեղութեան գլուխ գալ: Փոքր Ասիոյ այլ և այլ ժողովուրդները՝ Խաղտիք, Լազկիացիք, Պոնտացիք, Կապադովկացիք և Փօււզգացիք, որոնք ղեռ մակեղոնական իշխանութեանը հաւատարիմ մնացած էին, Կապադովկիայի Մորփիւղիկէս իշխանին առաջնորդութեամբ դէնք առին Հայոց նոր թագաւորին դէմ: Վաղարշակ Հայաստանի զանազան նահանգներէն զօրք ժողվեց և Յրասխի եղերքը Արմաւիրի բլուրին մօտ մէկ քանի օր կանգ առնելով՝ իր բանակը կարգաւորեց ու կրթեց. և ասլա դիմեց թշնամիներուն վրայ: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Կուլանիայի մօտ՝ Փոքր Հալքի մէջ: Մորփիւղիկէս, որ յաղթանդամ ու քաջ մարդ էր, խուճաբ մը զառնաւորուած կտրիճներով առաջ եկաւ և ճամբան կոտորած ու աւեր սփռելով՝ հասաւ մինչեւ Վաղարշակի ամրացած տեղը: Հայ իշխանները իրենց թագաւորին սպառնացած վտանգը տեսնելով՝ ինկան Մորփիւղիկէսի վրայ ու սպաննեցին զայն, զօրքն ալ մեծ կոտորածով ետ մղեցին ու փախցուցին: Այդ յաղթուածութեամբ Հայաստանի ազդեցութիւնը տարածուեցաւ դրացի ազգերուն վրայ. բայց այս ազդեցութիւնը տեւ չողական ընելու համար՝ հարկ էր մեր աշխարհին հաստատուն կարգեր ու օրէնքներ տալ, որոնք պիտի պատշաճէին Հայաստանի Արշակունեաց մեծութիւնը:

Հայոց պատմութեան գիւտք. — Վաղարեակի հարստած
կարգերը, նախարարութիւնները եւ անոնց պաշտոն-
ները. — Զինուորական եւ քաղաքային կարգեր. — Ժա-
ռանգութեան օրենք. — Վաղարեակի մահը (127). —

Արեւիկ Ա. (127—144). — Անոր արեւանքը Պոն-
սացոց դէմ :

Իր աթոռը Մժբին հաստատելէ յետոյ, որ այսպէսով
եղբոր թագաւորութեան և միանգամայն Սեկեկեանց
մօտիկ ըլլայ, Վաղարշակի առաջին գործն եղաւ իմա-
նալ թէ որո՞նք են այն ազգիկն նախնիքը, որուն վրայ հրա-
ւիրուեցաւ թագաւորելու, և ո՞վ այն նախարարները՝
որոնք Հայաստանի նահանգներուն վրայ կ'ըշխէին, եւ
որովհետեւ Հայոց երկրին մէջ այս մասին ուէ տեղե-
կութիւն չգտաւ, թուղթ գրեց իր եղբորը՝ Արշակին և
կութիւն չգտաւ, թուղթ գրեց իր եղբորը՝ Արշակին և
Մար-Աբաս կաթինա ասորի ուսումնականին յանձնեց,
որ երթայ Նինուէի ձին դիւանատունը և Հայոց ծագման
վրայ ճիշդ տեղեկութիւններ գտնէ, Հետաքրքրական են
Վաղարշակի թուղթին այն խօսքերը, որով կր գանգատի
եղբորը՝ Հայաստանի վրձակին վրայ. «Ոչ կարգք ինչ
լեալ աստ յայտնի և ոչ մեհենից պաշտամունք, և ոչ
գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վեր-
ջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խառն
սովնալն և վայրենի»։

[illegible]

որպէս զի ամէն հայ մարդ կարողանայ իր աղգին պատմութեանը տեղեկանալ :

Այնուհետև Վաղարշակ սկսաւ իր թագաւորութիւնը կարգաւորել, հիմնուելով ^և հին հայկական սովորութիւններուն վրայ, բայց շատ բաներու մէջ հետեւելով իր եղբորը, որ իր տէրութեան մէջ սահմանած կարգերը մեծ մասամբ ասիական հին թագաւորութիւններէն փոխ առած էր։ Ամէնէն առաջ Վաղարշակ իր ուշադրութիւնը դարձուց երկրի բնակիչներուն վրայ, որոնք իրարմէ անշատուած՝ իշխանի մը կամ նախարարի մը իշխանութեան տակ կը գտնուէին։ Խորագէտ թագաւորը այս անտեղու-թեան առաջին աստիճան համար՝ այլ և այլ պալատական պաշտօններ սահմանեց ու բաժնեց զլիաւոր նախարարութիւններու, որով երկրին իշխանները իր արքունիքին հետ կապուելով անոնց անմիջական իշխանութեան տակ գտնուած ժողովուրդներն ալ իր գահին շուրջը կը խմբէր։ Բազարատ իշխանին, որ ամէնքէն առաջ և ամէն բանի մէջ ձեռնառու էր իր երկրի իրեն, Արշակունի թագաւորները թագադրելու իշխանութիւնը և հեծելազօրքի սպարապետութիւնը շնորհեց ժառանգաբար՝ «թագադիր» ու «սպետ» անուանելով և արքունի պալատին մէջ դրուելը երեքտակէն վարսակալ դնելու արտօնութիւն տալով անոր։ Գեղն ալ անոր անունով Բագրատունի անուանեց։ Մարաց գաղթականութեան նախարարին, որ Ափղահակի ցեղէն էր, թագաւորէն յետոյ երկրորդական գահ ունենալու պատիւը շնորհեց։ Գնթունեաց ցեղը նշանակեց արքունի հանդերձապահ և զգեսցող, Գնունիները՝ տակառապետ և թագաւորի սեղանին համար ըմպելիք պատրաստող, Գարեղենիները՝ արքունի մատակարար, Արեղենիները՝ սպասարար, Վարաժնունիները՝ որսերու վերակացու, Արծրունիները՝ թագաւորին առջեւէն արժուէնշան դրօշակներ տանող, և մինչեւ արքունի զինարաններու, հաւնոցներու և ամառանոցներու վրայ ա-

ռանձին իշխաններ կարգեց, որոնցմէ իւրաքանչիւրին նախարարական պատիւ և «ազատ», այսինքն ազնուական կոչուելու իրաւունք շնորհեց:

[illegible]

Նկատ :
Ոչ պակաս նշանաւոր էին Վաղարշակի սահմանած օրէնքները երկրի քաղաքական և զինւորական կառավարութեան համար : Հայաստանի նահանգներն ու գաւառները որոշ սահմաններու բաժնելով, Վաղարշակ քանի մը զինւորական կուսակալութիւններ սահմանեց, որոնց պարտքը պիտի ըլլար երկրին սահմանները պահպանել արտաքին թշնամիներու արշաւանքներէն : Հիւ-

ԱՇԽԱՐՀԱՆՈՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ

14

Արեակի յաջորդներուն ձգտումները. — Արսաէս Ա.
(114). — Անոր արեալանցները եւ մահը (89) :

Երկու առաջին Արչակունի թագաւորները իրենց իշխանութեան տարիները ի գործ դրին Հայաստանը նոր կարգերով օժտելու, և թէպէտ Վաղարշակի անմիջական յաջորդին վրայ պատմութիւնը լռութեամբ կ'անցնի, բայց նոյն իսկ այդ լռութիւնը ցոյց կուտայ, թէ Արչակ Ա. ի բոլոր մտադրութիւնը դարձած էր երկրի ներքին բարեկարգութիւններուն վրայ, որ ժամանակի պատմիչներուն աչքին նշանակութիւն չունենալով՝ անյիշատակ մնացին։ Այնուհետեւ եկող թագաւորներուն գործը պիտի ըլլար նոյն կարգերը արմատացնել երկրին մէջ, որով միայն կարելի էր ցանկացած արդիւնքը սպասել անոնցմէ։ Սակայն Արչակ Ա. ի յաջորդները չեղեցան իրենց հայրերու գծած ճանապարհէն և աշխարհակալութեան հետամուտ ըլլալով՝ ժամանակ չթողուցին որ յիշեալ կարգադրութիւնները ամրանան ու ազդէին եւոր աշխարհակալութիւնները մեծ փայլ տուին Հայոց աշխարհին, բայց այդ փայլը չլացուցիչ ու ժամանակաւոր եղաւ, նման այն դիստոր աստղերուն, որոնք բոլորէ մը կ'երեւան երկնքին երեսը և շուտով կ'անյայտան՝ ոչ մէկ հետք չձգելով իրենց ետեւ։ Ըստ որում Հայաստանը տակաւին չունէր այն հաստատուն միութիւնը,

որ պէտք էր անոր՝ իր սահմաններէն դուրս գրաւած երկիրները պահելու։

Արտաշէս Ա. բնութեամբ հպարտ ու պատերազմասէր ըլլալով՝ հորը գահը նստելուն պէս սկսաւ աշխարհակալութեան մտքերով զբաղիլ և իր տէրութեան արդէն շատ ընդարձակ սահմանները աւելի եւս տարածելու հետամուտ ըլլալ (114)։ Այս դիտաւորութեամբ Արտաշէս իր բոլոր ուշքն ու միտքը դարձուց զինուորութեան վրայ, և իր հպատակներէն պատերազմական բանակներ կազմեց, որոնց բազմութեան վրայ գաղափար մը տալու համար՝ հինները կը պատմեն, որ եթէ իւրաքանչիւր զինուոր մէջ մէկ քար ձգէր տեղ մը, ահագին բլուր մը կը ձևանար, և եթէ մէկ մէկ նետ արձակէր՝ արեգակին լոյսը կը խաւարէր. այնպէս որ անոնց թիւը ոչ թէ համբելով՝ այլ չափելով կարելի եղաւ որոշել։ Արտաշէսի մեծ պատրաստութիւնները ցոյց կուտան թէ ինչ յանդուգն նպատակներ ունէր այս նոր Քսերքսէսը, — Յունաց աշխարհին տիրապետել, Ասոր համար պէտք էր անոր զօրաւոր դաշնակից մը գտնել ասիական թագաւորներուն։ Այդ դաշնակիցը եղաւ Պոնտոսի թագաւորը Միհրդատ Ե. Եւպոտոր, որուն իր Արտաշատայ աղջիկը կնութեան տուաւ և կովկասեան ու Սև ծովի երկիրներուն կառավարութիւնը յանձնեց։ Իր որդին՝ Տիգրանը զինուորական արուեստին մէջ կրթելու յանձնեց Վարաժ անունով քաջ զինաշարժին, և յետոյ Արարատեան թագաւոր նշանակեց իր թագաւորութեան ժամանակ։

Այսպէսով իր երկիրը ապահովցնելէ յետոյ՝ Արտաշէս ամէնէն առաջ զէնքերը դարձուց իրեն ազգական Արչական կամ Միհրդատ Բ. Պարթեւաց թագաւորին դէմ, որմէ զէնքի զօրութեամբ խեց առաջնութեան պատիւը։ Արտաշէս «թագաւորներու թագաւոր» անունին հետ դրամ կտրելու իրաւունքն ալ յափշտակեց Արչականէ և

մինչեւ իսկ առանձին պալատ չինեց իրեն համար Պարսից երկրին մէջ։ Այս կերպով Պարթեւաց թագաւորը ստորնադնելէ յետոյ՝ Արտաշէս Միհրդատի դաշնակցուեթեամբ անցաւ Փոքր Ասիա, Պոնտոսի ու Միջնորդականի մէջ եղած փոքր թագաւորութիւնները նուաճել, և այս ծովերը իր պատերազմական նաւատորմովը ծածկելով՝ Թրակիայէն անցաւ Բէստրո և բոլոր Ելլադայի վրայ այնպիսի ահ ու սարսափ տարածեց, որ մինչեւ Հռոմայեցոց ականջը հասաւ։ Սակայն Հռոմայեցիք այդ միջոցին դաշնաւորներու վաանգաւոր պատեւտերազմովը զբաղած ըլլալով՝ ժամանակ չունէին այս ահաւոր թշնամիին դէմ պատերազմ ընդհանրելու և ուրիշ միջոցի դիմեցին զայն կործանելու համար։ Հռոմէական ոսկին չլացուց Արտաշէսի զօրավարներուն աչքը, որոնք դաւաճանութեամբ սպաննեցին զայն իր երկրին սահմաններէն դուրս։ Հպարտ ու փառասէր թագաւորը միայն վերջին շունչը տուած տտեն հասկցաւ իր 25 տարուան թագաւորութեան վաղանցուկ փառքը և արտասուելով գոչեց. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի (89) :

Տիգրան Բ. (89). — Պատերազմ Պարթևաց հետ. — Տիգրան Ասորոց քաղաւոր (85-63). — Անոր արեւաւանքը Պաղեստին. — Տիգրան արքայից արքայ. — Միհրդատի առաջին պատերազմը Հռոմայեցոց հետ Հայոց դաւնակցութեամբ (88-86). — Երկրորդ Միհրդատեան պատերազմ (75). — Միհրդատի Հայաստան փախուսք (70). — Լուկուլլոս Հայոց երկրին մէջ. — Տիգրանակերտի եւ Արշաւատի նակատամարտերը (69-68). — Տիգրանի եւ Միհր-

դա՛սի յաջողութիւններ. — Պոմպէոս. — Միւրդասի
պատմութիւնը եւ մանր. — Տիգրանի հաճութիւնը Պոմ-
պէոսի հետ (64):

Տիգրան Բ.՝ հօրը գահին հետ ժառանգեց նաև
անոր գոռոզութիւնն ու փառասէր նպատակները (89)։
Հայաստան այս թագաւորին ժամանակ իր զօրութեան,
մեծութեան ու փառքին վերջին ծայրը հասաւ։ Ասոր
համար Տիգրանին ոչ միջոց կը պահէր և ոչ հոգեկան
արիւթիւն։ պատանեկութեան հասակէն ան իր կեանքը
շինուորներու մէջ անցուցեր էր։ հօրը կենդանութեան
ժամանակ արդէն սովորած էր իր կողմէն հրամայել և
ուրիշներու կողմէն հնազանդութիւն տեսնել։

Հօրը մահուան և զօրքերուն ցրուելու լուրը առաւ թէ ոչ, Տիգրան անմիջապէս զօրք հաւաքեց և գնաց Յունաց վրայ, որոնք Հայաստանի հովին վրայ ոտք էրն դրած արգէն: Տիգրան հեշտութեամբ ցրուեց զանոնք և սրպէսզի կրկին չապստամբին, Կապադովկիան և բոլոր Փոքր Ասիան իր քեռայր ու նիգակակից Մինըրդատին յանձնեց, և շատ զօրք ձգելով անոր մօտ՝ դարձաւ Հայաստան: Այս միջոցին Արշական Պարթեւաց թագաւորը զէնքը ձեռքը կուգար իրեն դէմ եղած անպատուութեան վրէժն առնելու, Տիգրանէն նախագահութեան պատիւը ետ պահանջելով: Երկու թագաւորն իրար դաւաճեցան Երասխի ափերուն վրայ. դժբաղդ Աշականը այս պատերազմին մէջ սպանուեցաւ թրանքի զինուորէ մը և Ասիոյ գերիշխանութիւնը մնաց Տիգրանի ձեռքը:

Տիգրանի ձեռքը։
Այսուհետեւ Տիգրան իր բազդին վրայ վստահա-
օգուտ քաղեց Սելեւկեանց խուլութենէն և սկսաւ խառ-
նուիլ Ասորոց երկրի գործերուն։ Երկու եղբայր, Անտիո-
քոս Եւսեբոս և Փիլիպպոս, կ'աշխատէին իրարմէ խել-
իշխանութիւնը։ Ժողովուրդը ձանձրանալով անվերջ

քաղաքական պատերազմներէն և ընտանեկան կռիւն-
րէն, Հայոց Թագաւորին միջամտութեանը ղիմեց և Սե-
լեւկացոց Թագը անոր առաջարկեց: Տիգրան զնաց Սե-
տրոց երկիրը և առանց կաթիլ մը արիւն թափելու՝
քշեց այնտեղէն Սևտիօքոսը և իր տեղապահներուն ձեռ-
քով կառավարեց Սելեւկեանց երկիրները 22 տարի շա-
րունակ (85 — 63):

Տիգրան այս չափով չբաւականացաւ։ Ասորոց երկիրը նոր աշխարհակալութեան դուռներ բացած էր անոր առաջ։ Սելեւկեան թագաւորութեան և Փիւնիկէին տէր դառնալէն ետք, ինչպէս որ անոնցմէ առաջ Փոքր Ասիոյ նշանաւոր մասը նուաճեր էր, Տիգրան իր արշաւանքը առաջ տարաւ, հասաւ մինչեւ Պաղեստին, Պտղոմայիս քաղաքը մէկ յարձակումով առաւ ու Կղէոպատրոս թագունին գլխատեց որովհետեւ Կղէոպատրոսն Ասորոց ու Փիւնիկեցոց քանի մը քաղաքները ապստամբեցուցեր էր։ Երուսաղէմի Աղէքսանդրա թագունին Հայոց զէնքերու յաջողութենէն զարհուրած՝ մեծ լինձանքով գնաց Տիգրանի առաջ ու անոր սիրտը շահեցաւ։ Տիգրան դարձաւ Հայաստան բազմաթիւ Իսրայէլացի գերիներ հետը բերելով, զորս Արմաւիրի և Վարդգէսի աւանին մէջ տեղաւորեց։

Այս Ժամանակները Տիգրան իր յաջողութեան վերջին ծայրն էր հասեր. Ասիոյ մեծ մասը կը ճանչնար զայն իբրեւ թագաւորներու թագաւոր: Մարք, Արաբացիք, Ադարբեյնացիք, Ատրպատականցիք, Վիրք, Աղուանք, Բաբելացիք և ուրիշ ազգեր հպատակութեան հարկ կուտային այս զօրաւոր թագաւորին: Կրիկիոյ և Կապադովկիոյ Յոյները անոր կամքովը տեղափոխուեցան Միջագետքի ընդարձակ դաշտերը: Արանաքնակ Արաբացիներուն ալ իրենց սովորութիւնները փոխել տուաւ և վրաններէն հանելով իր մօտ բնակեցուց և անոնց ձեռքով սկսաւ վաճառականութիւն ընել:

Սակայն Տիգրան իր գեղեցիկ փառքովը հպարտացած,
կ'ըսէ Պլուտարքոս, այն աստիճան գոռոզացեր էր, որ
թափազուր' իշխաններ կը ծառայէին անոր. չորս թա-
գաւոր թիկնապահի պաշտօն կը վարէին, և երբ Հայ
Քաւոր թիկնապահի պաշտօն կը լարէին ոտքով կ'երթա-
նէին, իսկ զահր նստած կամ հրաման մը տուած ժամա-
նակ՝ առաջը կը կանգնէին: Միհրդատի դաշնակցու-
թիւնը աւելի վստահութիւն ու զօրութիւն էր տուած
Ատիոյ վեհապետին. կարծես ոչ մէկ արգելքի չպիտի հան-
դիպէր իր ճանապարհին վրայ, երբ Հռոմայեցեաց հետ
կռուելու դժբաղդութիւնն ունեցաւ, որոնք իրեն ալ,
անոր անաւոր դաշնակցին զօրութիւնն ալ խորապէս
ցին:

Այս երկարատեւ պատերազմներու սկզբնապատ-
ճառը եղաւ Պոնտոսի թագաւորը Միհրդատ : Միհրդատ
արդէն իր թագաւորութեան առաջին տարիներուն մէջ
Արտաշէս Ա.ի դաշնակցութեամբ մեծ յաջողութիւններ
էր գտեր Պոնտոսի հիւսիսային երկիրներու մէջ , և սկսե-
ր խառնուիլ Փոքր Ասիոյ թագաւորներու գործերուն :
Արդէն Պափղագանիայի , Բիւթանիայի և Կապադովկիայի
տիրած էր , երբ Արտաշէսի յանկարծական մահը իր ձեռ-
նարկութիւնները ժամանակ մը ընդհատեց , և Միհրդատ
Հոռմայեցւոց ստիպմամբ Բիւթանիան ու Կապադովկիան
եւս դարձուց իրենց բուն թագաւորներուն : Նիկոմիդէսի
և Արիոբարզանի , որոնք Հոռմայեցւոց կուսակիցներ
էին : Բայց Պոնտոսի թագաւորը Տիգրան Բ.ի օգնու-
թեամբ շուտով հալածեց Արիոբարզանը ու Նիկոմիդէս
և անոնց երկիրները գրաւելով՝ Հոռմայեցւոց դէմ պա-
տերազմ հրատարակեց (88) : Թշնամական յարաբերու-
թիւնները շուտով սկսան : Նիկոմիդէս բոլորովին ջար-
դուեցաւ Ամիւրտի ամիրսուն վրայ : Կասսնոս հիւպա-
տոսը և անոր զօրավարները տեւի յաջողութիւն չի
գտան : Անոնցմէ մէկը Ակուիլիոս ստիպուեցաւ մինչեւ

Պերգամոն փախչել. Ոպպիոս քշուեցաւ Պամփիլիայի սարերը, և հռոմէական նաւատորմիդը, որ Պոնտոսի մօտ քը կը պահէր, թողորովին խորտակուեցաւ: Մինչըդատ ամէն տեղ յաղթող հանդիսանալով՝ անցաւ Յփեսոս, այնտեղէն ալ Պերգամոն, որպէսզի պատերազմական զօրծողութիւններու վրայ աւելի լաւ հակէ: Իր հրամանով 450,000 մարդ Արքեղայոս զօրավարին առաջնորդութեամբ Յունաստան անցան, որու բնակիչները ապրտամբեցան Հռոմայեցիներուն դէմ. բոլոր Պելոպոնէսը, ինչպէս նաեւ միջին Յունաստանը հնազանդեցան Մինըդատին:

Հասմայեցիները առանց ժամանակ կորսնցնելու յանձնեցին Սիլլային հինգ լէգէոն Միհրդատին դէմ պատերազմելու համար։ Սիլլա արագութեամբ հասու Յունաստան, ուր բազդը ամէն տեղ հետևեցաւ իրեն։ Աթէնքը պաշարուեցաւ և առնուեցաւ։ Արքեղայոս այս անյաջողութենէն յետոյ 120,000 զօրքով անցաւ Բէովտիա և յարձակեցաւ Սիլլայի վրայ։ Բայց այստեղ ալ մեծ անյաջողութեան հանգիպելով՝ ետ քաշուեցաւ։ Միհրդատ Յունաստանէն քշուեցաւ և ստիպուեցաւ Սիլլայի հետ ամօթալի դաշինք մը կնքել, որու զօրութեամբ կուտար Հռոմայեցւոց 80 նաւ և պատերազմի ծախքերը, և կը պարտաւորուէր Բիւլմանիան և Կապադովիան ետ դարձնել իրենց օրինաւոր թագաւորներուն (86)։

Այս անպատուութենէն յետոյ Մինդաւատ քանի մը տարի պատերազմի պատրաստութիւններ տեսաւ։ Կովկասի, Սկիւթիայի և Դանուբի հզերքները բնակող վայրերն ժողովուրդներուն հետ դաշինք կապեց, և Տիգրանը յորդորեց Կապսղովկիայի վրայ արշաւելու։ Ան ալ գնաց, բոլոր նահանգն տիրեց և 20,000 մարդ գերի բերաւ։ Հայաստան։ Այս եղաւ նշան երկրորդ և աւելի ահաւր պատերազմի (75) մը։ Երկու հիւպատոս

Դրկուեցան Ասիա Տիգրանի ու Մինդատի դէմ, կոտորածն Ռութանիան կողովարելու, իսկ Լուկուլլոսը Կիլիկիան պաշտպանելու համար։ Մինդատ-Լուկուլլոսը Կիլիկիայ մէջ փակուած պահելու գործը յանձնեց Դիոփանէս զօրավարին, իսկ ինքը անձամբ գնաց Բիւթանիան նուաճելու։ Կոտտան փախցուց մինչև Բագդկեդոն, ուր 60 հռոմէական նաւ ալքեղ եւ մէջի զօրքը շարդեց։ Յետոյ դարձաւ Բիւթանիա Կիզիկոն քաղաքը պաշարելու, որ Հռոմայեցւոց հաւատարիմ մնացեր է։ Այդ միջոցին խորամանկ Լուկուլլոսը Կիլիկիայէն աղտուելու հնարքը գտնելով՝ 32,000 զօրքով Կիզիկոնի օգնութեան եկաւ, բայց համարձակելով Մինդատի բազմաթիւ եկուցներուն հետ պատերազմելու, մտածեց լեռներու վերջերքը բռնելով՝ անոր բանակին ստեղծելու վերջնել եւ Մինդատը սովէն ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել եւ իր երկիրը քաշուի։ Այն ժամանակ Լուկուլլոս յանկարծակի ինկաւ Մինդատի վրայ, բանակը ճեղքեց ու անկից առաջ Պհուսոս հասնելով՝ սկսաւ հոս ու հոն սապատակութիւններ ընել առանց կարեւոր պատերազմ մը ընելու։ Երբ հռոմէական լէգէոնները սկսան տրանշալ աշտակութիւններ, այս նոր փորձիս կողմնակառնի դանդաղութեան վրայ, Լուկուլլոս ըսաւ անոնց. «Պատերազմը այսպէս ուշացաւ, որ Մինդատը նորէն զօրք ներկայ պատճառը այն է, որ թէ փախչելով Կովկասի ժողովէ ու գայ մեր վրայ, եւ ոչ թէ փախչելով Կովկասի սարերն ապստինի։ Դարձեալ Մինդատի երկրէն շատ հեռու չէ Հայաստանը, ուր խաղաղ կեցած է Տիգրան արքայից արքան, որու զօրութիւնը շատ մեծ է...»

Այս Տիգրանը անտարակոյս մեղի դէմ պատերազմ կը քանայ, եթէ Մինդատ իրեն դիմելու ըլլայ. այն ժամանակ մենք մեծ վտանգի մէջ կ'իյնանք... վասնզի մեզ շատ դիւրին է կողմնակառնող ու կապազովկացւոց հետ կռուիլ, որոնց շատ անգամ յաղթած ենք, քան թէ Հայոց ու Մարաց հետ»։ Բայց իր զօրքը դադարեցուց

լու համար՝ Պոնտոսի Ամիսոս բերդաքաղաքը պաշարեց։ Միհրդատ այդ միջոցին անգործ չէր մնացեր. 40,000 զորք հաւաքելով կ'սպասէր ան Լուկուլլոսին Կաբիրէի դաշտերուն մէջ։ Լուկուլլոս երկու անգամ յարձակեցաւ Միհրդատի զօրքերուն վրայ և երկու անգամ յաղթուելով ետ քաշուեցաւ. բայց երրորդ պատերազմին մէջ, Ամիսոսի մօտ, Միհրդատ չարաչար յաղթուեցաւ, այնպէս որ ինքն ալ Հռոմայեցւոյ ձեռքը կ'իյնար, եթէ խորամանկութեամբ Հռոմայեցւոց մէջ չփոթութիւն ձգած չլուար՝ իր գանձերը տանող ջարհները անոնց առաջքը թողլով։

Միհրդատ փախաւ ապաւինեցաւ Տիգրանի մօտ։
Բայց Հայոց թագաւորը զայրանալով՝ վրան իր անյաշու-
ղութիւններուն համար, ոչ իսկ երեսը տեսնել ուզեց,
այլ հեռաւոր տեղ մը պատուարեց զայն Հռոմայեցեոց
ձեռքէն (70)։ Երբ Լուկուլլոսի զեապաններն եկան ու
պահանջեցին Միհրդատը, Տիգրան մերժեց, յայտնելով
թէ պարտաստ է զէնքով պատասխանելու Հռոմայեցոց
Լուկուլլոս այս լուրն առնելուն պէս՝ շտապեց Միջա-
գետքէն Դոիաց գաւառը մտնել, և քանի մը աննշան
կողմերէ յետոյ եկաւ Տիգրանակերտը պաշարեց, ուր
կը գտնուէին Հայոց թագաւորին զօնները։ Այդ միջոցին
Տիգրան Միհրդատին 10,000 ձիաւոր տալով՝ Պանտոս
ուղարկեց, իսկ ինքը կարծելով թէ Լուկուլլոս դեռ Ե-
փեսոս է, գլխատել տուաւ հայ զօրավար մը, որ Հռո-
մայեցոց Հայաստան մտնելու լուրը բերած էր։ Բայց
երբ այդ մասին ալ ոչ մէկ կասկած չմնաց, իր զօրավար-
ներէն մէկը ուղարկեց Լուկուլլոսի ճամբան կտրելու,
հրամայելով անոր, որ Հռոմայեցոց հրապատար մեռած
կամ կենդանի իր մօտ բերէ։ Բայց ինքը՝ հայ զօրավարը
յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ։ Այն ժամանակ Տիգրան
եկաւ անձամբ Լուկուլլոսի դէմ պատերազմելու, ականջ
չգնելով Միհրդատի խորհուրդին, որ կը յորդորէր զայն

հեծեալգործով Հռոմայեցոց բանակին կերակուրը կտրել 6,000 ձիավորներու գունդ մը՝ Հռոմայեցւոց բանակը ճեղքեց և Տիգրանակերտ մտնելով՝ Գանձերուն մէկ մասը պատանեց և իր թագաւորին բերան։

Հասաւ և Տիգրան իր զանազան ազգութիւններէ,
կազմած ահեղ բանակովը, որ 260,000 ի կը հասնէր, և
Հռոմայեցոց սակաւութիւնը տեսնելով՝ «Ո՞րք են սփառ,
գոչեց հեզնութեամբ, եթէ դիսպանութեամբ իկած են,
խիստ շատ են, իսկ եթէ պատերազմելու համար՝ քիչ
են», և իր ահագին բանակը կարգաւորելու անհոգ
եղաւ:

Այս անտեղի վստահութենէն օգուտ քաղելով, Հոսկուրցոս յանկարծ ինկաւ Հայոց վրայ և իր յարձակումովը աշխպիսի մեծ շփոթութիւն ձգեց անոնց մէջ, որ Տիրբան ժամանակ չունեցաւ իր ցրուած զօրքը հաւաքելու (69)։ Յետոյ առանց ժամանակ կորսնցնելու գնաց Տիրբանա-կերտը պաշարելու, ուր Մուրեսնաս զօրավարը կը սպա-սէր իրեն։ Քաղաքը առնուեցաւ մէջի Յունաց մատնու-թեամբ, և Հոսկուրցոս 8,000 տաղանդ և ուրիշ աւար թեամբ, և Առաջինէն աւելի կիրթ ու կարգաւորեալ, և եկաւ բանակեցաւ Արածանիի ափերուն վրայ իր միւս մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը պաշտպանելու համար (68)։ Այս նոր պատերազմին մէջ երկու կողմն ալ մեծ յամա-ռութեամբ կռուեցան ու շատ մարդ կորսնցուցին, բայց Հոսկուրցոսի բաղդն ալ փոխուեցաւ, անոր զօրքը այնչափ կոտորածներէ, երկարատեւ պաշարումներէ և մահաւանդ ծրենագատ անտառներու մէջէ անցնելով շատ թու-ցաւ, այնպէս որ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ, և գնաց Սիջաղեօտքի Մծբին քաղաքը պաշարեց, որուն քաղա-պետն էր Տիրբանի եղբայրը՝ Գոռ։ Ամբողջ ամառը ի դուր աշխատելէ յետոյ, ձմեռուայ սկիզբը, մուր և անձրե-

ւային դիւեր մը, մինչդեռ պարիսպի պահպանները քաղաքի երկկարգ ամրութիւններուն վրայ վստահ՝ անհոգ կեցած էին, Հռոմայեցիք սանդուղներով բարձրացան և առաջին պարիսպին տիրեցին: Գոռ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ, նախապէս երդում առնելով Լուկուլոսէն, որ քաղաքացոց ոչ մէկ յետա չհասցնէ:

Մինչդեռ Լուկուլոս Մծքինի պաշարուածով զբաղած էր, Տիգրան ժամանակ ունեցաւ ետ առնելու այն տեղերը՝ զոր Հռոմայեցիք դրուներ էին Հայաստանի արեւմտեան սահմաններէն: Յետոյ յարձակեցաւ Կապադովկիայի վրայ և Փաննիոս զօրավարը քշեց այնտեղէն: Միհրդատին ալ զօրք յանձնեց և ուղարկեց Պանոս՝ Լուկուլոսի թողած զօրավարներուն դէմ: Իր բանակը դրացնելով, Միհրդատ ինկաւ նախ Փարիոսի վրայ և անոր զօրքը ջարդեց ու փախցուց: Ասելի յաջող չգտնուեցան Սառնատ և Տրիարիոս զօրավարները, որոնց վրայ Միհրդատ փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ. 7.000 հոգի զոհեց և 150 հարիւրապետ, և գտնեց ամբողջ հազարէան բանակը ջնջուէր: Երբ Միհրդատի ստացած վերջին պատճառով անոր զօրավարները Կապադովկիոյ գաղութներէն Սյուս միջոցին Լուկուլոսու անգործ մնացած էր Սեւեթիէն ուղիք Միհրդատի ու Տիգրանի դէմ պատերազմի երթալ: Այսպէսով Տիգրան վերադարձ հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, Միհրդատ ալ իր երկիրներուն տիրեց և սկսաւ դարձեալ մեծնալ:

Հռոմայեցիք շուարեցան այս ճախորդութիւններուն լուրն առնելով: Կիլիկիոյ ձերակոյտին մէջ ազդու ճառ կ'ըլլոսի տեղ երիտասարդ Պոմպէոսը նշանակել, «որպէս զի այս ծանր ու վտանգալի պատերազմը առաջ տանի

երկու զօրաւոր թագաւորներու՝ Միհրդատի ու Տիգրանի դէմ. որովհետեւ մինչեւ այն ժամանակ նշանակուած զօրավարները լոկ յաղթութեան նշաններ ցոյց տուած էին և ոչ կատարեալ նուաճուած» (67): Արդարեւ Պոմպէոս իր նախորդներէն յաջող գտնուեցաւ և այնպէս ջարդ տուաւ Միհրդատին՝ եփրոտի տիրեալ վրայ, որ ան հաղիւ հազ 800 ձիաւորով կարողացաւ Հայաստան փախիլ. բայց Տիգր ն չընդունեց զայն: Դժբաղդ Միհրդատ առանց յուսահատելու Կովկասեան ազգերուն դիմեց, այնտեղ Ակիւմացիներէն զօրք կազմելով՝ կը մտածէր Աննիբալի նման Ալպեան լեռներն անցնիլ և Հռոմայեցոց հետ՝ իրենց երկրին մէջ պատերազմիլ: Բայց այս յանդուգն ձեռնարկութիւնը զարհուրեցաւ իր զօրքը: Միւս կողմէն ալ հարողորմ որդին Փառնոսի ապստամբեցաւ իր հօր դէմ, և Միհրդատ ընդդէմ մը մէջ պաշարուած՝ ստիպուեցաւ ինք իր ձեռքով՝ իր սուրբ անձնատպան ըլլալ, որ Հռոմայեցոց ձեռքը չիմայ (64):

Իսկ Պոմպէոս Միհրդատի վրայ տարած փառաւոր յաղթութենէն յետոյ՝ աւելորդ համարեց անոր ետեւէն ելնալ. ալ շտապեց երթալ Տիգրանի հետ գտնուելու: Երբ Հայաստան մտաւ, Տիգրանի օրդին՝ Փոքր Տիգրանը, որ ստաֆուր արդէն իր հօր դէմ ապստամբեց և Պոմպէոսից Որոշէս թագաւորի հետ միաբանեց էր, Եկաւ Պոմպէոսի մօտ և հրապարակեալ միացու անոր հետ: Տիգրան ինքզինքը պաշարուած տեղանքով արտաքին և ներքին թշնամիներէ, խոճեմութիւն համարեց առանց պատերազմի հաշտութիւն կնքել: Պոմպէոսի հետ և ան ձամբ գնաց Հռոմայեցոց բանակը, ուր արժանաւոր պատիւներով ընդունուեցաւ, և խաղաղութեան դաշինք կնքեց: Այս գաշտադրութեամբ Տիգրան կը հրաժարէր Դադատիայէն, Կապադովկիայէն, Կիլիկիայէն, Ասորոց երկրէն և Փիւնիկիէն, որոնք հռոմէական նահանգներ դարձան. Փոքր Հայոց մը քանի գաւառները

առանձին տէրութիւններ կազմեցին բնիկ թագաւորնե-
րու իշխանութեան և Հոռոմայեցոց պաշտպանութեան
ուկ: Տիգրանին մնաց ամբողջ Անձ Հայքը և Հայոց
Միջագետքը, միայն Կորդուաց և Ծովաց նահանգները
Պոմպէոս՝ Տիգրանի հաճութեամբ ուղեց Փոքր Տիգրա-
նին սալ: Դաւաճան որդին, որ իր հօր գահը
ստանալու յոյսը ունէր, դժգոհ մնաց. Պոմպէոս ալ հաս-
կնալով անոր դադանի յարաբերութիւնները Պարթեւաց
թագաւորին հետ, շլթայի զարկաւ զայն և պահեց իւր
զարդ իր յաղթութեան (64):

Հայոց եւ Պարսեւաց դաւնակցութիւնը Հռոմայեցոց դեմ.
Խառանքի յաղթութիւնը (53). — Նոր արեւաւանք բար-
գափառն Ռեսունեաց նախարարի սպարապետութեամբ
(54). — Երուսաղէմի անցքերը եւ հրեական գերութիւնը
(39). — Վենդիդոսի եւ Բակուրի կոնիւր. — Տիգ-
րանի մահը (36) :

Տիգրանի ու Պոմպէոսի միջեւ կռայացած հաշտու-
թիւնը լոկ զինադադար մըն էր Հայոց թագաւորին հա-
մար, որ յարմար ժամանակի մը կը սպասէր Հռոմայե-
ցիներէն վրէժ առնելու համար: Պոմպէոս երբ հեռացաւ
Ասիայէն, անմիջապէս Տիգրան դարձեալ իր ուշադրու-
թիւնը դարձուց Ասորոց երկիրին, Պոմպէոսի իր ուշադրու-
թեամբ զարկ տալով Տիգրանին պատգանհելու եզրկատուի
կողմերը քաշուեցաւ, և անոր հետ ծածուկ հաշտու-
թիւն կնքելով՝ Միւրդատի համանուն որդին՝ որ Հռո-
մայեցոց քով պատանդ էր, անոր վերադարձուց:

Հոռմ չէր կորող ապահով ըլլալ անոր գրաւած երկիրներու տիրապետութեան վրայ։ Քանի Հայոց և Պարթեւաց զօրութիւնը կանգուն էր։ Ուստի երբ եռապետները հոռմէական տէրութեան նահանգները իրենց մէջ բաժնեցին, ընչաքաղց կրասոս ընտրեց Ասորոց երկրի կուսակալութիւնը, որ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ աշխատէ ու անոնց հարուստ աւարներով յղկանայ։ Տիգրանի շտապեց Որդէս Գ. Պարթեւաց թագաւորի հետ բարեկամութեան դաշինք կապել, նախագահութեան պատիւը ետ դարձնելով անոր և իր ազնիւր Բակուր արքայի յորդիկին կուսութեան տալով։ Պարսից և Հայոց բանակին հրամանատար նշանակուեցաւ Պարթեւաց թագաւորութեան թագադիր Սուրէն սպայտը, որ Կրասոսի 40,000 զօրքը ամայի ու աւազուտ տեղերէ պտտցնելէ յետոյ՝ Խառանի մօտ մեծ ջարդ տուաւ անոնց։ Այս առաջին պատերազմին մէջ Կրասոսի որդին՝ Նահանուս Կրասոսը թշնամիներու ձեռքը չիյնալու համար ինքզինքը սպաննեց։ Պարթեւները անոր գլուխը կտրեցին ու Հոռմայեցոց ցոյց տուին։ Ասոնք վհատեցան, բայց որդեկորոս հօր խօսքերէն սիրտ առած՝ պատերազմը նորոգեցին։ Հայոց և Պարթեւաց հեծեալօրքը՝ իրենց ճարտար նետաձգութեամբ այս անգամ ալ յաղթեցին և ստիպեցին թշնամիներուն պատերազմի դաշտէն քաշուիլ։ Այնուհետեւ խորամանկ Սուրէնը մտածեց ուրիշ կերպով մը Կրասոսը ձեռք ձգել։ Երբ եռապետը Խառան նստած՝ նոր պատերազմի վրայ կը մտածէր, Պարթեւաց զօրապետ հրաւիրեց զայն իր բանակը՝ հաշտութեան վրայ խօսելու հեծած անոր բանակը երթալու վրայ էր, երբ հոռմայեցի զօրավարները Պարթեւաց դաւաճանութեան վրայ կասկածելով՝ ուղեցին ետ դարձնել զայն։ Ասոր վրայ կռիւ բացուեցաւ Հոռմայեցոց և Սուրէնի մարդոց միջեւ։ Պարթեւները ինկան Կրասոսի վրայ և սպաննեցին զայն։

առանձին տէրութիւններ կազմեցին բնիկ թագաւորնե-
րու իշխանութեան և Հռոմայեցոց պաշտպանութեան
օակ: Տիգրանին մնաց ամբողջ Մեծ Հայքը և Հայոց
Միջագետքը: միայն Կորդուաց և Ծոփաց նահանգները
Պոմպէոս՝ Տիգրանի հաճութեամբ ուղեց Փոքր Տիգրա-
նին աւել: Դաւաճան որդին, որ իր հօր գահը
ստանալու յոյսը ունէր, դժգոհ մնաց. Պոմպէոս ալ հաս-
կնալով անոր գաղտնի յարաբերութիւնները Պարթեւաց
թագաւորին հետ, չղթայի զարկաւ զայն և պահեց իբր
գարդ իր յաղթութեան (64):

16

Հայոց եւ Պարթեւաց դաւեակցութիւնը Հռոմայեցոց դեմ.
Խառանի յաղթութիւնը (53). — Նոր արեւաւանք Բա-
ղասարան Ռոմուլեաց նախարարի սպարապետութեամբ
(54). — Սրուսաղեմի անցեալը եւ հրեական գերութիւնը
(39). — Վենդիդիոսի եւ Բակուրի կոծիր. — Տիգ-
րանի մահը (36):

Տիգրանի ու Պոմպէոսի միջեւ կայացած հաշտու-
թիւնը լոկ զինադադար մըն էր Հայոց թագաւորին հա-
մար, որ յարմար ժամանակի մը կը սպասէր Հռոմայե-
ցիներէն վրէժ առնելու համար: Պոմպէոս երբ հեռացաւ
Ասիայէն, անմիջապէս Տիգրան դարձեալ իր ուշադրու-
թիւնը դարձուց Ասորոց երկրին: Պոմպէոսի փոխանորդը
Գաբիանոս առանց Տիգրանին պաշտօնելու Եգիպտոսի
կողմերը քաշուեցաւ, և անոր հետ ծածուկ հաշտու-
թիւն կնքելով՝ Միհրդատի համաձայն որդին՝ որ Հռո-
մայեցոց քով պատանդ էր, անոր վերադարձուց:

Հռոմ չէր կարող ապահով ըլլալ անոր գրաւած եր-
կրներու տիրապետութեան վրայ: Քանի Հայոց և
Պարթեւաց զօրութիւնը կանգուն էր: Ուստի երբ եռա-
պետները հռոմէական տէրութեան նահանգները իրենց
մէջ բաժնեցին, ընչաքաղց Կրասոս ընտրեց Ասորոց
երկրի կուսակալութիւնը, որ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ
այլաւէ ու անոնց հարուստ աւարներով յղիանայ: Տիգ-
րան շտապեց Որոգէս Գ. Պարթեւաց թագաւորի հետ
բարեկամութեան դաշինք կապել, նախագահութեան պա-
տիւր ետ դարձնելով անոր և իր աղջիկը Բակուր արքա-
յորդին կնութեան տալով: Պարսից և Հայոց բանակին
հրամանատար նշանակուեցաւ Պարթեւաց թագաւորու-
թեան թագադիր Սուրէն ասպետը, որ Կրասոսի 40,000
զօրքը ամայի ու աւազուա տեղերէ պտտցնելէ յետոյ՝
Խառանի մօտ մեծ ջարդ տուաւ անոնց: Այս առաջին
պատերազմին մէջ Կրասոսի որդին՝ համանուն Կրասոսը
թշնամիներու ձեռքը չիյնալու համար ինքզինքը սպան-
նեց: Պարթեւները անոր գլուխը կտրեցին ու Հռոմայե-
ցոց ցոյց տուին: Ասոնք վհատեցան, բայց որդեկորոյս հօր
խօսքերէն սիրտ առած՝ պատերազմը նորոգեցին: Հայոց
և Պարթեւաց հեծելազօրքը՝ իրենց ճարտար նետաձգու-
թեամբ այս անգամ ալ յաղթեցին և ստիպեցին թշնա-
միներուն պատերազմի դաշտէն քաշուիլ: Այնուհետեւ
խորամանկ Սուրէնը մտածեց ուրիշ կերպով մը Կրասոսը
ձեռք ձգել: Երբ եռապետը Խառան նստած՝ նոր պա-
տերազմի վրայ կը ժողովէր, Պարթեւաց զօրապետը հրա-
ւիրեց զայն իր բանակը՝ հաշտութեան վրայ խօսելու
պատրուակով: Արդէն Կրասոս Սուրէնի ուղարկած ձին
հեծած անոր բանակը երթալու վրայ էր, երբ Հռոմայեցի
զօրավարները Պարթեւաց դաւաճանութեան վրայ կաս-
կածելով՝ ուղեցին ետ դարձնել զայն: Ասոր վրայ կռիւ
բացուեցաւ Հռոմայեցոց և Սուրէնի մարդոց միջեւ.
Պարթեւները ինկան Կրասոսի վրայ և սպաննեցին զայն:

իր զօրավարներուն հետ: Հռոմայեցիք առանց առաջ-
նորդի մնալով՝ ցիր ու ցան եղան. Պարթեւները ինկան
անոնց վրայ և ո՛րը կոտորեցին, ո՛րն ալ գերի բռնեցին:
Այս արշաւանքի ժամանակ Հռոմայեցիք մեծ կորուստ
ունեցան. 20,000 հոգի սպաննուեցան, 40,000 ալ գերի
տարուեցան, պատերազմական հարուստ աւարի հետ
չառ արծուէնչան գրոշակներ ալ ինկան յաղթողներուն
ձեռքը: Սուրէն՝ Կրաստսի գլուխն ու ձեռքը և Երուսա-
ղէմի տաճարէն ու այլ և այլ մեհնաններէն ժողուած
գանձերը Տիգրանի արքանիւրը ուղարկեց, ուր եկեր էր
և Որոգէս Բակուր արքայորդիի հարսանեկան հանդէսին
հերկայ ըլլալու (33):

Կրասսիսի աեղ շուտով նշանակուեցաւ Կասիոս՝ Տիգրանի առաջքը առնելու համար, որ կ'ուզէր զարձակ ձեռք բերել Ասորոց երկիրը: Սակայն Հայոց թագաւորը արդէն ծերացած ու հիւանդ ըլլալով՝ չէր կ'սլու անհամբ առաջնորդել իր բանակը. ուստի Որոգէսէն օգնական զօրք խնդրեց և ստացաւ Բակուրի զօրավարութեամբ, և զօրաւոր բանակ մը կազմելով՝ Բարդափրան Ռշտունեաց նախարարի սպարապետութեամբ Ասորոց ու Պաղեստինացոց կողմերն ուլարկեց, պատուիրելով անոր որ տելակոն ժողովուրդներուն հետ քաղցրութեամբ լարուի (ՅԼ): Բարդափրան անարգել առաջ երթալով՝ եփրատ ու Որոնդ գետերու մէջ եղած երկիրը զրաւեց և Անտիօքի մէջ պաշարեց Կասիոսը, որ տաշուշտ հայ զօրապետի ձեռքը կ'ընար, եթէ օգնութեան հասած չըլլար անոր հռչակաւոր Կիկերոնը, որ նոյն տարին Կիլիկիոյի հիւպատոս էր կարգուած: Այսուհետեւ և կար Կիւրենք տեղի ունեցան, ուր երբեմն մէկ և երբեմն միւս կողմը յաղթող էր, մինչեւ որ վերջապէս Հայոց սպարապետը մեծ ջաղ տուաւ հռոմէական լեգէոններուն և մէկ մասը ծովը փախցուց, մինչդեռ միւս մասը ամուր քաղաքներն ապաւինեցաւ (40):

[illegible]

Համայնքային երեք Գերբուհեով Հրեյր
նորդ Հերովդէսէն, որ Բարդափրանի ձևաքէն փախեր
էր Համ, նոր զօրք զրկեցին Ասորիք վենդրդիսի
առաջնորդութեամբ: Առ երկու յաջող կողմ ունեցաւ
Բախարի հետ, ապանեց զայն և քշեց Հայերը Ասորի-
քէն: ապա Սիւլուն զօրավարին յանձնեց եփրատի
անցքը պաշտպանելը, և ինքը գնաց Երուսաղէմ Ասորի-
քանոսի վրայ (37): Հայերն ու Պարթեւները նոր ուժով
յարձակեցան Սիւլունի վրայ և փախցուցին զայն վենդու-
րիսի մօտ, միայն որ վերջապէս Ասորիքս ետս ինք

ւային դիշեր մը, մինչդեռ պարիսպի պահապանները քաղաքի երկկարգ ամրութիւններուն վրայ վստահ՝ անհոգ կեցած էին, Հռոմայեցիք սանդուղներով բարձրացան և առաջին պարիսպին տիրեցին: Գոռ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ, նախապէս երգում առնելով Հուկուլոսէն, որ քաղաքացոց ոչ մէկ փնաս չհասցնէ:

Մինչդեռ Հուկուլոս Մծրինի պաշարումով զբաղած էր, Տիգրան ժամանակ ունեցաւ ետ առնելու այն տեղերը՝ զոր Հռոմայեցիք գրաւեցին Հայաստանի արեւմտեան սահմաններէն: Յետոյ յարձակեցաւ Կապադովկիայի վրայ և Փաննիոս զօրավարը քշեց այնտեղէն: Մինչդատին ալ զօրք յանձնեց և ուղարկեց Պանտոս՝ Հուկուլոսի թողած զօրավարներուն դէմ: Իր բանակը դրաւ իշխաններէ օգնութեան եկած գունդերէ ստուարացնելով, Մինչդատ ինկաւ նախ Յարիոսի վրայ և անոր զօրքը ջարդեց ու փախցուց: Աւելի յաջող չգտնուեցան Սուսաա և Տրիարիոս զօրավարները, որոնց վրայ Մինչդատ փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ. 7,000 հոգ մայեցի ինկան պատերազմի դաշտը, որոնցմէ 24 հազարապետ և 150 հարւրապետ, և դուքէ ամբողջ հոռմէական բանակը ջնջուէր, եթէ Մինչդատի ստացած վէրքին պատճառով անոր զօրավարները կտորածը չի դադրեցնէին: Այս միջոցին Հուկուլոս անգործ մնացած էր իր ձմերանոցը, որովհետեւ զօրքերը ապստամբած էին և չէին ուզեր Մինչդատի ու Տիգրանի դէմ պատերազմի երթալ: Այսպէսով Տիգրան վերստին հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, Մինչդատ ալ իր երկիրներուն տիրեց և սկսաւ դարձեալ մեծնալ:

Հռոմայեցիք շուարեցան այս ձախորդութիւններուն լուրն առնելով: Կիլիկոն ճերակոյտին մէջ ազդու ճառ մը խօսեցաւ, որով կը համոզւի Հռոմայեցիները՝ Հուկուլոսի տեղ երիտասարդ Պոմպէոսը նշանակել, «որպէս զի այս ծանր ու վտանգալի պատերազմը առաջ տանի

երկու զօրաւոր թագաւորներու՝ Մինչդատի ու Տիգրանի դէմ. որովհետեւ մինչեւ այն ժամանակ նշանակուած զօրավարները լոկ յաղթութեան նշաններ ցոյց տուած էին և ոչ կատարեալ նուաճում» (67): Արդարեւ Պոմպէոս իր նախորդներէն յաջող գտնուեցաւ և այնպէս ջարդ տուաւ Մինչդատին՝ Եփրատի ափերուն վրայ, որ ան հաղիւ հազ 800 ձիաւորով կարողացաւ Հայաստան փախիլ. բայց Տիգր ն չընդունեց զայն: Դժբաղդ Մինչդատ առանց յուսահատելու Կովկասեան ազգերուն դիմեց, այնտեղ Ակիւթացիներէն զօրք կազմելով՝ կը մտածէր Աննիբալի նման Ալպեան լեռներն անցնիլ և Հռոմայեցոց հետ՝ իրենց երկրին մէջ պատերազմիլ: Բայց այս յանգագն ձեռնարկութիւնը դարձուրեց իր զօրքը: Միւս կողմէն ալ հարողաւ որդին Փառնակ ապստամբեցաւ իր հօր դէմ, և Մինչդատ բեռդի մը մէջ սղալաւ ուսած՝ ստիպուեցաւ ինք իր ձեռքով իր սուրով անձնատպան ըլլալ, որ Հռոմայեցոց ձեռքը չիհնայ (68):

Իսկ Պոմպէոս Մինչդատի վրայ տարած փառաւոր յաղթութենէն լետոյ՝ աւելորդ համարեց անոր ետեւէն ինտոյ, ալ շտապեց երթալ Տիգրանի հետ զարնուելու: Երբ Հայաստան մտաւ, Տիգրանի որդին՝ Փոքր Տիգրանը, որ առաջուց որդէն իր հօր դէմ ապստամբեր և Պարթեւաց Որոգէս թագաւորի հետ մտերմութիւն էր, եկաւ Պոմպէոսի մօտ և հրապարակաւ միացաւ անոր հետ: Տիգրան ինքզինքը սղալաւ ուսած տեսնելով արտաքին և ներքին թշնամիներէ, խոհեմութիւն համարեց առանց պատերազմի հաշտութիւն կնքել: Պոմպէոսի հետ և անձամբ գնաց Հռոմայեցոց բանաժողով, ուր արժանաւոր պատիւներով ընդունուեցաւ, և խաղաղութեան դաշինք կնքեց: Այս դաշնագրով հետեւ Տիգրան կը հրաժարէր Գողատիայէն, Կապադովկիայէն, Կիլիկիայէն, Ասորոց երկրէն և Փիւնիկիէն, որոնք հոռմէական նահանգներ դարձան. Փոքր Հայոց մը քանի գաւառները

անձամբ եկաւ Հայոց ու Պարթեւաց միաբան զօրութեան
դէմ պատերազմելու :

Նոյն Ժամանակները Տիգրան, որ այս բոլոր պատերազմներուն չունչն աւ կեանքն էր, մեռաւ խորին ծերութեան մէջ 53 տարի փոփոխակի բազմաթիւ թագաւորելէ յետոյ (36):

13

ԱՐՏԱԼԱՊԻ Ա. (36). — Անոր յարաբերութիւնը Անտոնիոսի հետ. Գերութիւնը եւ մահը (33 — 34) :

Արտաւազդ Ա. իր հօրմէն ժառանգեց տէրութիւն մը, որ անընդհատ պատերազմներէն տկարացած ու աղքատացած էր (36)։ Այս վէրքերը բաժնելու համար Հայոց, երկիրը կարօտ էր երկարատև խաղաղութեան և խոհեմ թագաւորներու կառավարութեան, որոնք հրաժարէին բոլորովին աշխարհակալութեան ձգտումներէն և ամբարշտէին իրենց բնիկ սահմաններուն մէջ, որովհետեւ Հայաստանը հանգամանքներուն բերմամբ յանկարծ գտնուեցաւ երկու հզօր և իրարու թշնամի տէրութիւններու՝ Հռոմայեցոց ու Պարթեւաց մէջ։ Այս փափուկ դրութեան մէջ դժուար էր առաջնորդել հայ ազգին բազմը, Արտաւազդ թէնէ հօր կենդանութեան ժամանակ երկար տարիներ զահակից էր եղած անոր, յայց ի բնէ զբոսաւոր ըլլալով՝ աւելի որսերու ու կերութեամբ ետեւէն էր ընկած քան տէրութեան գործերով զբաղած։ Արտաւազդ թէնէ իր հօրմէն ժառանգեց տէրութիւն մը, որ անընդհատ պատերազմներէն տկարացած ու աղքատացած էր (36)։ Այս վէրքերը բաժնելու համար Հայոց, երկիրը կարօտ էր երկարատև խաղաղութեան և խոհեմ թագաւորներու կառավարութեան, որոնք հրաժարէին բոլորովին աշխարհակալութեան ձգտումներէն և ամբարշտէին իրենց բնիկ սահմաններուն մէջ, որովհետեւ Հայաստանը հանգամանքներուն բերմամբ յանկարծ գտնուեցաւ երկու հզօր և իրարու թշնամի տէրութիւններու՝ Հռոմայեցոց ու Պարթեւաց մէջ։ Այս փափուկ դրութեան մէջ դժուար էր առաջնորդել հայ ազգին բազմը, Արտաւազդ թէնէ հօր կենդանութեան ժամանակ երկար տարիներ զահակից էր եղած անոր, յայց ի բնէ զբոսաւոր ըլլալով՝ աւելի որսերու ու կերութեամբ ետեւէն էր ընկած քան տէրութեան գործերով զբաղած։

Անտոնիոս երեւնալուն պէս՝ Արաւազդ շտապեց
հաշտութիւն խօսելու անոր հետ, և խոստացաւ նաեւ
օղնոթիւն տալ անոր Պարթեւաց զէմ յանձն առած ար-
շաւանքին Ժամանակ: Բայց ծածուկ խօսք կապեց Պար-

Թեև այդ Հրահատ Դ. Թադաւորին հետ, գրգռուելով մա-
նաւանդ Անտոնիոսի իշխանակից Ոկտաւիանոսէն, որ կը
յորդորէր զայն չօգնել իր թշնամիին: Արտաւազդ Հռո-
մայեցոց լեզգէոնները երկար ժամանակ անձանօթ ճա-
նապարհներ պտտցնելէ յետոյ՝ ինքը պատուակով մը
ետ քաշուեցաւ: Չնայելով որ տարուան ամենայարմար
ժամանակը անցեր էր, Անտոնիոս ուզեց արշաւանքը
չարունակել և գնաց Ատրպատականի Պրասպ քաղաքը
պաշարեց, զօրաբաժին մըն ալ Մարաց կողմերն ուղար-
կեց: Բայց չուտով պաշարի պակասութիւնը զգացուե-
ցաւ, Մարաստան ուղարկուած զօրքն ալ անյաջողու-
թիւններու հանդիպեցաւ, Անտոնիոս՝ Կրասոսներու
գլխուն եկած զժբաղդութիւնը մտաբերելով՝ հաշտու-
թիւն առաջարկեց Պարթեւաց Թադաւորին, այն պայմա-
նով որ Խաւանի պատերազմէն գերի բռնուած Հռոմա-
յեցիներն ու արծուէնչան դբօշակները ետ տրուին: Հրա-
հատ խոստացաւ միայն թոյլ տալ Հռոմայեցոց, որ ան-
վիաս ետ դառնան: Բայց երբ ասոնք վնասելով սկսան
ետ քաշուիլ, Պարթեւները ինկան անոնց ետեւէն, սովը
մէկ կողմէն և թշնամիներու սրբը միւս կողմէն՝ այն-
պիսի կոտորած գործեցին Հռոմայեցոց մէջ, որ երբ Ե-
րասխն անցան՝ 24,000 մարդ էին կորսնցուցեր: Անու-
նիոս առանց Հայոց երկիրը ձեռնելու՝ իր բանակին միա-
ջորդով անցաւ Միջագետք, այնտեղէն ալ գնաց Եգիպ-
տոս, դնելով որ վերջը վրէժ լուծել Հայոց Թադաւորէն
այս արշաւանքին համար (34):

Սակայն Հոռոմայեցիները Միջագետքը գրաւեր էին,
և Արտաւազդ իր զօրքէն ստիպուած՝ մեծ բանակ մը
կազմեց Ասորացատականի, Կովկասեան լեռներու, Աղուա-
նից ու Վրաց բնակիչներէն, և Միջագետք մտնելով
գուրս քշեց այնտեղէն Հոռոմայեցիները։ Այս բանին վրայ
զուրս քշեց այնտեղէն Հոռոմայեցիները։ Այս բանին վրայ
զուրս քշեց այնտեղէն Հոռոմայեցիները։ Այս բանին վրայ
զուրս քշեց այնտեղէն Հոռոմայեցիները։ Այս բանին վրայ

գունհիշէն, որ Հայոց զէմ սխալած էր իր անուանակիր
ազգականի Տիգրանին ձեռքէն կրած աղէտնե-
րուն համար: Հայերը յաղթուեցան ու ետ քաշուե-
ցան: Անտանիոս ամէն տեսակ նենգաւոր հնարքներ
ի գործ դրաւ Սրտաւազդը բռնելու. մարդ ուղարկեց
անոր և առաջարկեց իր աղջկիներէն մէկը Հայոց արքա-
յորդին կնութեան տալ, կամ իր Աղէքսանդր որդին
Սրտաւազդի աղջկան հետ ամուսնացնել: Երբ այս խոր-
դախութիւնը չյաջողեցաւ, Անտանիոս զօրքով մտաւ
Հայաստան և մասամբ քաղցրութեամբ, մասամբ ալ
սպառնալիքներով համոզեց Հայոց թագաւորը՝ իր լա-
նակը գալու: Անտանիոս իր հետ պատգուց զայն Հայաս-
տանի բոլոր բերդերը, որպէս զի անոնց մէջ եղած դան-
ձերն այլ ձեռք ձգէ, ամէն տեղ հաւատացնելով թէ այդ
հարստութիւնները Հայոց երկրի պէտքերուն համար
պիտի գործածուին: Բայց տեսնելով որ բերդապահները
չեն խաբուիր, Սրտաւազդը ոսկի շղթաներով կապեց և
բոլոր տունով տարաւ Աղէքսանդրիս Կղեոպատրա թա-
գունհիշին պարգեւեց (33):

Անտոնիոս իր յաղթութեան յիշատակին համար ոսկի
և արծաթ զբաժնեւ կարել՝ առեալ, որոնց մէկ կողմը իր
գլուխը կայ՝ առջեւը Հայոց արքայական թագը դրած և
շտըջը այսպիսի արձանագրութիւնն. ԱճԵՆԻՈՍ, Հայաս-
տան յաղթուած. իսկ միւս կողմը Կղէոպատայի պառ-
կերը այս ընծայարկութեամբ. ԹագաւորՅերու քագունի
Կղէոպատային :

Արտաւազդ քանի մը ժամանակ բանտի կապանք-
ներու մէջ մնալէ յետոյ կ'ընդարարայի ձեռքով դիւատա-
ռեցաւ, և դուրսը ուղարկուեցաւ Մարա, Արտաւազդ
թագաւորին, որ Արտաւազդի սխերիմ թշնամին էր (31) :

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՌԱՋԻՆԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ
ԸՍՏ ՕՏԱՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ

19

Արսափին եւ տոմային պատմիչներու անմիաբանութիւնը
Արսաւագդի յաջորդներուն վրայ. — Արսաւս Բ. (33). —
Անոր ժանր (21). — Տիգրան Բ. (20). — Տիգրան Փոփ
եւ Յրաւոյ (5). — Արիոքարգան (2 Գրիսոսոսէ յետոյ). —
Տիգրան Գ. — Յրաւոյ բազումին երկրորդ անգամ (15).
— Ոնոն Պարթեւաց բազաւորը Հայոց երկրին մէջ (16).
— Արսաւս Գ. (18). — Արեւիկ Բ. Պարթեւ բազաւոր
Հայոց. — Միհրդատ Վրաց իշխանը Արեւիկի տեղ. անոր
կալանաւորութիւնը եւ վերստին գանձի վրայ հաստա-
ւութիւնը (33) :

Արտաւարդէն յետոյ Հայաստանի քաղաքական պատմութեան մէջ այնպիսի խառնակութիւն կը տիրապետէ, որ մեր այժմեան ունեցած անդեկութիւններով անհնարին է զայն պարզաբանելու համար: Եւ յոյն պատմիչները Հայաստանի վրայ իշխող և Արտաշատ մայրաքաղաքը նստող թաւառներու պատմութիւնը կ'ընեն, որոնց ոչ գործերը և ոչ անուաններն անգամ չիշատակուած են մեր տոհմային պատմութեան մէջ: Միւս կողմէն ազգային պատմիչները, առաջիններէն բոլորովին անկախ, կը պատմեն Մծբին և յետոյ Նդեմիտ նստող թագաւորներու գործերը, որոնք արաքիւն պատմագրութեան չիշած թագաւորներու գործերուն հետ ոչ մէկ նմանութիւն չունին: Առաջինները իրենց պատմածներուն ստուգութեան վիճաներ ունին հայ թիւերը պատմածներուն հետ: Եւ մինչև մեր օրերը թագաւորներու անունով կարուած և մինչև մեր օրերը

հասած դրամները, որոնք իրենց վրայի պատկերներով պատմութեամբ անցքերը կը ներկայացնեն: Իսկ ազգային պատմութիւնը իր ճշմարտութեան համար նոյնպէս հաստատուն վկաններ ունի. նախ՝ ազգային պատմիչներու համաձայն խօսքերը և մանաւանդ ազգին մէջ պահուած աւանդութիւնները և այս շրջանի թագաւորներու աւանդութիւնները, ինչպէս են՝ Երուանդաւերտ, Երուանդաւան, Վաղարշապատ և այլն:

Այս դժուար խնդիրը լուծելու դիւրին ու բնական միջոցը կ'ըլլար միեւնոյն ժամանակ երկու թագաւորութիւն դնել Հայոց երկիրը, հիւսիսային՝ մինչեւ Կորդուաց լեռները, և հարաւային՝ յիշեալ լեռներէն մինչեւ Սասնաստան, առաջինը տալով առանձին թագաւորներու Հռոմայեցոյ իշխանութեան տակ, իսկ երկրորդը օրինաւոր թագաւորներու գայիստնի տակ, որոնք Մծբինէն կամ Եղեւսիայէն կ'իշխէին ստորին Հայաստանի վրայ, մինչեւ որ այս թագաւորութեան հինգերորդ յաջորդը, Երուանդ Արշակունին, Հայոց Միջագետքը Հռոմայեցոց տալով՝ անոր տեղը ստացեր է բուն Հայաստանը և այսպիսով Հայոց թագաւորութեանը միութիւն տուեր է: Բայց օտարազգի պատմիչները Երուանդի ժամանակէն ետքն ալ մեր պատմիչներէն անկախ՝ շատ հայ թագաւորներու յաջորդութեան վրայ կը խօսին մինչեւ քրիստոնէութեան երրորդ դարուն վերջերը, որոնց գոյութիւնը ուրանալ անհնարին է: Ուր թողունք որ Հայոց երկրին այս բաժանման մասին փոքր տկնարկութիւն մը անգամ չերեւար ոչ ազգային և ոչ արտաքին պատմագրութեան մէջ: Ընդհակառակը Մովսէս Խոննացին բովանդակ երկիրը մինակ Արշակունի թագաւորներու իշխանութեան տակ կը դնէ, զորս թէպէտ կը նստեցնէ հարիւր տարուան միջոցին մէջ Մծբին կամ Եղեւսի, բայց բուն Հայաստանը կը կառավարուէր վերակացուի ձեռքով, հարկը կը տրուէր Հռոմայեցոց ամբողջ Հայաստանէն և հիւսիսային ամուր

երկերը՝ Անի, Սպեր, Բաբերդ անոր իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Դարձեալ արտաքին պատմիչները Արտաշատ նստող թագաւորներու կուտան նոյնպէս բովանդակ Հայաստանը, որուն հարաւային ամուր բերդը՝ Տիգրանակերտ յակնէ անուանէ կը յիշէ Տակիտոս, իբրեւ պատերազմներու ասպարէզ այս թագաւորներուն և Հռոմայեցոց ու Պարթեւաց մէջ:

Այսպէս ուրեմն այս երկու պատմութիւնները թէպէտ առանձին առնելով՝ վաւերական ու ստույգ են, բայց անկարելի է իրարու հետ հաշտեցնել, այնպէս որ թէ մէկի և մէկի պարզութիւնը չխանդարուի: Ուստի այս խնդրի լուծումը ապագային ձգելով, առաջ բերենք նախ արտաքին պատմութեան աւանդածները Արտաւազդի յաջորդներուն վրայ, և ապա մեր պատմութեան թելը շարունակենք ազգային պատմագրութեան համաձայն:

Անտոնիոս՝ Արտաւազդը իր բոլոր տունով գերի տանելէ յետոյ, Հայաստանի վրայ թագաւորեցոց Կղէտ պատրայէն ունեցած որդին՝ Աղէքսանդրը, Մարաց թագաւորի խնամակալութեան տակ, որուն աղջկան հետ ամուսնացաւ Աղէքսանդր: Բայց Հայոց զօրքը այս օտարաւոր իշխանը չընդունեց և Արտաւազդի անդրանիկ բազմի իշխանը չընդունեց և Արտաւազդի անդրանիկ որդին Արտաշէս Բ.ը, որ Հռոմայեցոց ձեռքէն ազատուէր Արտաշէս (33): Արտաշէս՝ Անտոնիոսէն քշուելով ապաւինեցաւ Պարթեւաց Հրահատ թագաւորի մօտ և անոր հետ մտաբանած եկաւ Մարաց թագաւորին վրայ, և թէպէտ առաջները ձախորդութիւններու հանդիպեցաւ, բայց յետոյ թշնամիներուն յաղթեց և վերստին հաստատուեցաւ իր գահին վրայ, յաղթեց և վերստին հաստատուեցաւ իր գահին վրայ, որովհետեւ Անտոնիոս Ոկտաւիանոսի հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով՝ չկարողացաւ օգնութեան հասնիլ Մարաց: Դիւ յետոյ երբ Անտոնիոս իր հակառակորդէն յաղթուելով անձնապաշտութեամբ վերջ տուաւ իր կեանքին, Ոկտաւիանոս՝ Արտաւազդի տղաքները Աղէք-

անդրադարձն Հում փոխադրեց. իսկ Արտաշէսի հանգիստը երբեք չաւրեց: Բայց և այնպէս Արտաշէս երկար չվայելեց իր թագաւորութիւնը. ան զոհ եղաւ Հռոմական արքայի մահով սպաններ էին իր հայրը, ինքն ալ դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ անոնց կուսակալներէն (21):

Աւմարջապէս նախարարները մարդ ուղարկեցին Հում և Օգոստոս Սկտաւիանոս կայսրէն խնդրեցին, որ Արտաւայսրը Հայոց մեծամեծներուն խնդիրքին զիջանելով՝ իր Տիրերթոս որդեգիրը լեզէոններով Հայաստան ուղարկեյ, որ եկաւ երկիրը նուաճեց և Տիգրան Բ.ը հրապարակաւ թագաւոր պսակեց (20): Բայց զանը երկար ժամանակ չմնաց այս թագաւորին, ինչպէս նաև անոր որդւոյն՝ Փոքր Տիգրանի ձեռքը իր Երաստոյ քրոջ հետ (3): Ասանց անդ Հռոմէն եկաւ Արտաւազդ իշխանը, զոր Փոքր Տիգրան Պարթևեաց օգնութեամբ յաջողեցաւ քշել և կրկին անգամ իշխանութիւնը ձեռք առնել: Այս բոլոր յեղափոխութիւնները անհրաժեշտ հետեւանք էին այլ և այլ կուսակցութիւններու, որոնք անգաղար կ'աղմկէին երկիրը: Հայ իշխաններէն ոմանք Հռոմայեցոց կողմը կը հալէին, այլք Պարթևեաց կողմը, ուր շնոր վերջապէս հայրենասիրական ոգւով վառուած՝ ոչ Հռոմայեցոց և ոչ Պարթևեաց միջամտութեան կը փափաքէին:

Իրիստոսի թուականին 2-րդ տարին Օգոստոսի միւս որդեգիրը Գայիոս՝ կայսեր հրամանով եկաւ Հայաստանը խաղաղեցնելու: Պարթևները ևս քաշուեր էին, Տիգրան սպաննուեր էր դրացի ազգերու դէմ մղած պատերազմին մէջ, Հռոմայեցիները դրդուած էին անոր դէմ, իսկ Երաստոց առ ժամանակ հրաժարուած էր: Գայիոս նախարարներու հաւանութեամբ Հայոյ գահին վրայ տնտեցուց Մարաց թագաւորն Արիորատոս որդին, որ

իր բարեմասնութիւններով սիրելի եղած էր ժողովուրդին: Սակայն ազգին մէկ մասը այս քնաբութենէն դրժագոհելով՝ գէնքի դիմեց, և մինչդեռ Գայիոս Արտաղեսս ամբոյն մօտեցեր էր բերդականներու հետ խօսելու հաճախ, ամբոյնն հրամանատարը՝ Աղդոն եկաւ և սուրով վիրաւորեց զայն: Հռոմայեցիները բերդը պաշարուածով առին ու այրեցին, և Աղդոն թշնամիներու վրէժխնդրութենէն ազատելու համար՝ ինկաւ կրակին մէջ ու այրուեցաւ:

Այսպէսով երկիրը ժամանակ մը խաղաղեցաւ: Բայց շատ չանցաւ Արիորատոսն մեռաւ և անոր որդին դահէն մերժուեցաւ: Այն ժամանակ Օգոստոս Հայոց թագաւորներու տոհմէն Տիգրան Գ. իշխանը զրկեց, որմէ յետոյ Երաստոյ թագուին երկրորդ անգամ կառավարութեան սանձը ձեռք առաւ (15): Հայերը կին թագաւորի վարժուած չլլալով՝ չուտով քեցրին զայն, և քիչ մը ժամանակ անիշխանութեան մէջ մնալէ յետոյ՝ երկրին թագը առաջարկեցին Պարթևեաց Ռոմն թագաւորին, որուն հպատակները զինք քշեր էին իր օթոնէն (16): Բայց Արտաւան Գ. անոր յաջորդը պատերազմ սպառնաց անոր՝ եթէ ընդունէ: Հայերը այնքան դժուարութիւն չունէին որ կարողանային պահպանել Ռոմնը, Հռոմայեցիներն ալ այդ ժամանակ չէին համարձակէր օգնել իրեն. ուստի Ասորիներու կուսակալը Սիւանոս Ռոմնը իր քով հրաւիրեց և պատուով պահեց մինչև որ կայսրը Գերմանիկոսը զրկեց Հայաստանը բարեկարգելու, որ առանց թագաւորի էր մնացել: Այն ժամանակ ազգը իր կամքը յատնեց, խնդրելով որ իրենց թագաւոր տան Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդին՝ Չենոնը, որ փոքր հասակէն Հայոց վարքով ու սովորութիւններով մեծցած և անոնց որոնք ու զուարճութիւններուն բնականացած ըլլալով՝ նախարարներուն և ժողովուրդին սիրտը գրաւեր էր: Գերմանիկոս եկաւ Արտաշատ և Չեն-

նոնը թագաւոր պսակեց : Ժողովուրդը ողջունեց իր նոր թագաւորը Արտաշէս Գ. անունը տալով իրեն (18) :

Արտաշէսի մահէն յետոյ Արտաւան արհամարհելով Տիրեբրիոսի ծերութիւնը, մտաւ Հայաստան իր Արշակ Բ. որդին բռնի թագաւորեցաւ այնտեղ, ուզելով այս կերպով երկիրը իր իշխանութեան տակ առնել : Տիրեբրիոս հեռանալէ երկու հակառակորդ հանեց անոր դէմ, Հրաճատ և Տրդատ, երկուքն ալ Արշակունի իշխաններ, և Վրաց Փարսման թագաւորն եղբորը՝ Մինդրատին յանձնեց Հայաստանը նուաճել և նոյն երկրին մէջ թագաւորել : Մինդրատ Փարսմանէ օգնութեան խոստում առնելով՝ Արշակի մերձաւորները կաշառեց և սպաննել տուաւ զայն : Վրացիները մտան Հայաստան և Արտաշատ մայրաքաղաքը առին : յետոյ Պարթեւաց զօրութեան դէմ դնելու համար՝ Սարմատացի վարձկան զօրք բերին Հայաստան և Կասպից կամ Ալանաց դուռները զգուշութեամբ պահեցին, որ Պարթեւներն ալ անոնցմէ օգնութիւն չտանան, որովհետեւ Սարմատացոց իշխանները սովորութիւն ունէին դրամով երկու պսակեալ զորմով կողմերուն եւս ծառայել : Պարթեւաց արքայորդին Որոգէս, որ ուղարկուել էր իր եղբոր մահուան վրէժն առնելու, չարաչար յաղթուեցաւ, նոյն բազդն ունեցաւ և Արտաւան, որ անձամբ եկաւ Վրացիները Հայաստանէն քշելու : Մինչդեռ Պարթեւաց թագաւորը կը մտածէր պատերազմն առաջ տանիլ, Հռոմայեցոց զօրացեալ Վիտելլիոս սպառնաց անոր սահմանները կոխել : Արտաւան ստիպուեցաւ ետ դառնալ և պաշտպանուիլ իրեն հակառակորդ Տրդատի դէմ, որ Պարթեւաց մեծամեծները իր կողմը դրաւելով՝ երկրին գլխաւոր քաղաքներուն, արեւից և հասաւ մինչեւ Տիգրոս մայրաքաղաքը, ուր և թագաւոր պսակուեցաւ : Արտաւան տպաւինեցաւ Սկիւթացոց սահմանները և այնտեղէն զօրք ժողովելով՝ եկաւ Տրդատը քշել, ապա շտապեց Կալի-

գուլա կայսեր հետ հաշտութիւն կնքել իր Վաղարշորդին Հռոմ պատանդ ուղարկելով :

Այս հաշտութեան հետեւանքն այն եղաւ, որ Մինդրատ Հայաստանէն կանչուեցաւ ու վար դրուեցաւ Հռոմ, և Պարթեւները դարձեալ դրաւեցին Հայոց երկիրը : Սակայն Կալիգուլայի յաջորդը Կլոդիոս Մինդրատը բանտէն հանեց և զօրք յանձնելով անոր՝ Հայաստան ուղարկեց : Մինչդեռ հռոմէական լեզէնները ամբողջներու և քաղաքներու առումով դաւաճ էին, Վրացիք դաշտային տեղերը դրաւեցին, և Պարթեւները ստիպուեցան իրենց երկիրը քաշուիլ : Այսպիսով Մինդրատ վերստին հաստատուեցաւ իր թագաւորութեան մէջ (35) :

19

Հռադամիզդ Հայոց երկրի մէջ. — Վաղարշ Ա. Պարթեւաց քաղաւորին Հայաստան արեւաւմեր. — Հռադամիզդի փախուսք. Զենոբիա քաղուհի. — Կորբուդոն. Արսաւաշի աւերումը եւ Տիգրանակեռի առումը. Տիգրան Գ. — Վաղարշակի յաղթութիւնը Հռոմայեցոց վրայ. — Տրդաշի ուղեւորութիւնը Հռոմ եւ Ներոն Կայսրին Հայոց քաղաւոր պսակուիլը (66). — Այսնաց պատերազմը (75) :

Տասնեւեկեց տարի թագաւորեր էր արդէն Մինդրատ, երբ փառասէր ու քաջ Հռադամիզդ եղբորորդին (Փարսմանի որդին) եկաւ Հայոց արքունիքը, պատճառ բռնելով թէ իր հօր և մանաւանդ խորթ մօր ատելութենէն կը փախչի : Մինդրատ սիրով ընդունեց զայն և մեծամեծ

Հայաստան և հռոմէական ազդեցութիւնը վերահաստատել։ Այս յաջողակ զօրավարը օգտուելով Վրկանաց ապրտամբութենէն, որոնց հնազանդեցնելու էր գացեր Վաղարշ, Տրդատը քչեց և Արտաշատն առնելով՝ այրեց ու կործանեց, որովհետեւ քաղաքի պահպանութեան համար շատ զօրք պէտք էր, և ինքը չէր ուզեր իր զօրութիւնը բաժնել։ Յետոյ զինաց Տիգրանակերտի վրայ, ճանապարհին պատահած ամրոցներուն տիրելով և խրատութեամբ վարուելով ժողովուրդի այն մասին հետ, որ իր ստացուածքն առած՝ անտառներն ու ձորերը ապաւինած էր։ Տիգրանակերտցիք առանց ընդդիմութեան անձնատուր եղան և Կորբուզոնի առջեւ ոսկի պսակ բերին ինչան հաշտութեան։ Հռոմայեցիք երբեք վնաս չհասցուցին քաղաքին, միայն միջնաբերդը, ուր խումբ մը քաջ երիտասարդներ ամրացած էին, երկար դիմադրութենէ յետոյ յարձակումով առնուեցաւ։ Այնուհետեւ Կորբուզոն Հայոց վրայ թագաւորեցուց Կապագոսկիայի Արքեղայոս Թագաւորին թոռը՝ Տիգրան Գ. զոր ներոն կայսրը Հռոմէն ուղարկեւ էր Հայաստան, և նորրիտի թագաւորի պաշտպանութեան համար զօրք ձգելով՝ ինքը անցաւ Ասորիք (60)։

Վաղարշ Վրկանաց արշաւանքէն վերադառնալով, երբ իր եղբոր Հայաստանի թագաւորութենէն մերժուիլը և անոր տեղ օտարականի մը կարգուիլը իմացաւ, ստատիկ զայրացաւ, մանաւանդ որ Տիգրան յոյսը Հռոմայեցոց վրայ դնելով՝ սկսեւ էր Ատրպատականը ապստակել։ Ուստի կանչեց Տրդատը և իր մեծամեծներու ներկայութեանը զլխուն թագ դնելով՝ զօրքով Հայաստան ուղարկեց։ Պարթեւները եկան պաշարեցին Տիգրանակերտը, ուր ամրացած էր Տիգրան, բայց չկարողացան առնել։ Կորբուզոն մարդ ուղարկեց Վաղարշին, որ ուրիշ բանակի մը գլուխն անցած՝ Մծբինի առջեւ հասած էր, և առաջարկեց որ գործը խաղաղութեամբ վեր-

ջացնեն։ Բայց բանակցութիւնները անյաջող ելք ունեցան, և Պետոս զօրապետը ուղարկուեցաւ Հայաստանը Պարթեւներէն պաշտպանելու, մինչդեռ Կորբուզոն եփրատի եղերքը բռնեց, որ Պարթեւները չկրնան Ասորիք անցնիլ։ Վաղարշ զինքը թողուց և բոլոր զօրութեամբ Պետոսի վրայ գնաց, որ քանի մը ամրոցներ առնելէ յետոյ՝ զօրքը ցրուեւ և Հռոմ լուր էր ուղարկեւ թէ պատերազմը յաջողութեամբ վերջացուց։ Պարթեւները ինկան ցիր ու ցան եղած Հռոմայեցոց վրայ և այնպիսի Զարդ մը տուին անոնց, որ Պետոս հարկադրուեցաւ հաշտութիւն խնդրել և բոլոր զօրքովը Հայաստանի սահմաններէն դուրս ելլալ։

Մինչդեռ Հռոմի մէջ Պետոսի տուած յաղթութեան աւետիսը կը տօնուէր, հասան Վաղարշի դեսպանները, որոնք վերջին դէպքերը ծանուցին կայսեր և խնդրեցին որ Տրդատի թագաւորելուն հաւանութիւն տայ, բաւաւ կան համարելով որ արքայադիւին հռոմէական բանակը երթայ և կայսերական պատկերին առջեւ թագաւոր պսակուի։ Խռովեցաւ Ներոն և ծերակոյտին հետ խորհուրդ ընելով՝ վճռեց պատերազմը շարունակել՝ քան հուրդ ընելով՝ վճռեց պատերազմը յանձն առնել։ Կորբուզոն, որ ամօթալի հաշտութիւն յանձն առնել, Կորբուզոն, որ Պետոսի հետ կարգուեցաւ Պարթեւաց դէմ, զօրքով մասաւ Հայաստան, բայց գործը առանց արխանսեղուցեան վերջացաւ, որովհետեւ Վաղարշ համաձայնեցաւ Հռոմայեցոց պահանջը կատարել և թոյլ տալ, որ Տրդատ անձամբ Հռոմ երթալ ու կայսրէն ստանայ Հայաստանի թագը, զայն պարմանով միայն՝ որ ան ազատ մնայ ամէն բաներէ՝ որ ծառայութիւն կը համարուի, սուրը ձեռքէն չառնեն, գաւառներու կառավարիչները չմերժեն համբուրելու զայն և սպասել չիտան իրենց դրան առջեւ, և վերջապէս Հռոմի մէջ հիւպատոսական պատուով բնակուի։ Վաղարշ, կ'աւելցնէ Տակիտոս, չէր հասկնար Կորբուզոնի Վաղարշ, կ'աւելցնէ Տակիտոս, չէր հասկնար Հռոմայեցոց քաղաքականութիւնը, որ իշխանութեան

գորութիւնը կ'ուզէ և անոր անուի կողմերը կ'անսուգէ :
Տրդատ մեծ բազմութեամբ գնաց Հոռմ, ուր ներսն
փառաւոր հանդէսով թաղաւոր պատկեց զայն և Հա-
յաստան ուղարկեց (66) :

Տրդատի առաջին գործը եղաւ Արտաշատը նորոգել
ու զորդարել, որուն համար Հոռմէն բազմութիւն ար-
ուեստագէտներ էր բերած : Քանի մը տարիէն յետոյ ան
գնաց Ալանաց դէմ, որոնք Մարաց երկիրը ասպատա-
կելով Հայաստան էին մտած : Այս արշա անքին ժամա-
նակ Տրդատի կեանքը վտանգի մէջ ինկաւ : Ալանք
պարան ձգելով բռներ էին զայն, բայց Հայոց թագա-
ւորը պարանը կտրեց ու ազատուեցաւ (73) : Հոռմայե-
ցիները կը պատրաստուէին օգնութեան զալ Հայոց,
բայց ալ պէտք չեղաւ, որովհետեւ լեւոնականները չու-
տով քաշուեցան իրենց երկիրը (*) :

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

20

Արեամ (33—3 Քր. առաջ) . — Հիւրկանոսի փախուսք
դէպի Պաղեսիւն . — Բագրատունեաց հաւատալիտու-

(*) Ասոնցմէ յետոյ արտաքին պատմիչները ուրիշ շատ մը
հայ թագաւորներու անուններ կը հաղորդեն, բայց անոնց վրայ
այնպիսի կցկտուր ու անկապ տեղեկութիւններ կուտան, որ անհնա-
բին է անոնց ըսածներէն ամբողջ բան մը կողմեր Ահաւտսիկ
աշդ թագաւորներու անունները — Աշիադար (81), Պարթամա-
սիր (107), Պարթամասպատ (117), Ագեմենիդ (140), Սոյեմոս
(160), Սանատրուկ, Վաղարշ (195), Տրդատ Բ. (284), Արտաւազդ-
Գ., Տրդատ Գ. (297) :

բիւնը . — Արեամի գծսուքիւնը Հրէից Հերովդես քաղա-
ւորին հետ . — Աբգար (3 Քրիստոս առաջ) . — Թրե-
նամուքիւն եւ պատերազմ Հերովդեսի հետ . — Աբ-
գարի ապստամբութեան խորհուրդը . — Աբգարի յարա-
բերութիւնը Քրիստոսի հետ եւ անոր մկրտութիւնը . —
Աբգարի վերջին գործերը եւ մահը (35—Քր. յետոյ) :

Մինչդեռ երկու եռապետները Ոկտաւիանոս և Ան-
տոնիոս իրարու հետ կը կռուէին իշխանութեան համար,
Հայաստանը ժամանակ մը Հոռմի արթուն հսկողութե-
նէն ազատ մնալով՝ շտապեց իր վիճակը ապահովել :
Մէկ կողմէն Արտաւազդի անդրանիկ որդին Արտաշէս
Պարթեւներու օգնութեամբ Նիսիսային Հայաստանի իշ-
խանութիւնը ձեռք բերաւ, և միւս կողմէն Միջագետքի
խանութիւնը ձեռք բերաւ, և միւս կողմէն Միջագետքի
մէջ դասուած զօրքերն ու նախարարները Մծբինի մէջ
թագաւոր նստեցուցին Արտաւազդի հօրեղորորդին Աշ-
թագաւոր նստեցուցին Արտաւազդի հօրեղորորդին Աշ-
շամը, որուն Ասորիները իրենց թագաւորներուն անուն
չամը, որուն Ասորիները իրենց թագաւորներուն անուն
չամը (33—3 Քր. առաջ) :
Համեմատ Մանուկ անունը տուին (33—3 Քր. առաջ) :
Արշամ իր իշխանութիւնը և երկրին հանգստութիւնը
և շատ թանկ գինով գնեց, ստիպուելով դաշնակից և
հարկատու ըլլալ Հոռմայեցւոյ, որոնց միահեծան տէրը
դարձեր էր Օգոստոս կայսրը :

Արշամի օրով ենանոս Բագրատունի նախարարը
Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը ծածուկ Պաղեսիւն
փախցուց : Այս առիթէն օգտուելով՝ Արշամ ուղեց
գլուխ հանել այն մտադրութիւնը՝ որուն սկիզբէն ի վեր
հետամուտ եղեր էին Արշակունի թագաւորները, այն է
Բագրատունեաց տոհմին հրէութիւնը ձգել տալ և Հա-
յոց կրօնին դարձնել, որպէս զի այսպէսով աւելի սեր-
տութեամբ կապուին անոնք Հայոց արքունիքի շահե-
րուն հետ : Արդէն Վաղարշակ յորդորեր էր Բագրատ
իշխանը Մովսիսական կրօնէն հրաժարիլ և հիմնադ-
րուց իր իշխանութիւնը ընդունել : Բայց երբ ան յանձն չառաւ, իր

կամքին թողուց: Վաղարշակի յաջորդը Արշակ Ա. Բա-
գարատի երկու որդիները, որ չուզեցին կուռքերուն
պաշտօն մատուցանել, նահատակեց. միւսները թագա-
ւորին բարկութենէն ազատելու համար՝ յանձն առին
շարժթ օրը որսի ու պատերազմի երթալ, և իրենց որ-
դիները չթլփատել: Տիգրան Բ. Ասուդ Բագրատունիի
լեզուն կտրեց կուռքերը անարդելուն համար. միւս
Բագրատունիները յանձն առին զոհուած միւս և խողի
միս ուտել՝ առանց սակայն անձամբ զոհ մատուցանելու
աստուածներուն, ուստի թագաւորը զօրքին սպարապե-
տութիւնը խլեց անոնցմէ, և միայն թագադրութիւնը
թողուց: Այժմ Արշամ աւելի հեռու գնաց: Երբ Ենանոս
Բագրատունին չկարողացաւ Հիւրկանոսի խոստացած 100
քանքար փրկանքը թագաւորական դանձարանին տալ
(որովհետեւ Հիւրկանոսը Հերովդէսէն սպաննուեր էր),
Արշամ Ենանոսը պատուէ զրկեց և բանտարկել տուաւ:
Թագաւորին զայրոյթը մեծ եղաւ մանաւանդ՝ երբ Զօրա
Գնթունեաց նախարարը Ենանոսը ամբաստանեց, իբրեւ
թէ Ենանոսի միտքը թագաւորին դէմ ապստամբիլ էր և
տունով տեղով Հրէաստան գաղթել, և թէ սոյն դիտաւ-
ւորութեամբ Հիւրկանոսը արձակեր էր, որպէսդի Հերով-
դէսէն բնակութեան տեղ ինչ յիշ իր ցեղին համար: Այս
բանին վրայ Ենանոս դառն տանջանքներու մատնուե-
ցաւ. եւք մը կը մնար անոր, կամ իսպառ հրաժարիլ
հրէութենէն, և կամ բնաջինջ ըլլալ: Արդէն իր ազգա-
կաններէն մէկը սպաննուեր էր, և մինչ որդիներն ալ կը
բերուէին տանջանքի տեղը, Ենանոս իր կրնորուն թախան-
ձանքին զիջանելով՝ յանձն առաւ թագաւորին կամքը կա-
տարել և յոյր ազգատոհմին հետ կուռքերուն երկրպա-
գութիւն ընել: Արշամ վերստին հաստատեց զայն իր
պատիւներուն մէջ, բայց զգուշութեան համար Միջա-
գետքէն հեռացուց և վերակացութեան պաշտօնով Հա-
յաստան ուղարկեց:

Գիշ յետոյ Արշամի և Հրէաստանի Հերովդէս թա-
գաւորի մէջ գծաութիւն ինկաւ: Հերովդէս շատ չինու-
թիւններ ընելէ յետոյ, ուղեց սալալատակել Ասորոց
Անտիօք քաղաքը, որուն փողոցները տիղմով ու աղտե-
ղութեամբ լի էին, և այս բանին համար Արշամէն գոր-
ծաւորներ խնդրեց: Արշամ յանձն չառաւ այս անտեղի
պահանջը կատարելու, և պարտաւորեցաւ գէնքով դէմ
դնել Հերովդէսին. միեւնոյն ժամանակ Հռոմ դեռողաններ
ուղարկեց Օգոստոսին գանգատելու: Բայց կայսրը ոչ
միայն չարդարացուց զայն, այլ և յոյր Միջագետքի
վերահայեցողութիւնը Հերովդէսին յանձնեց, և Արշամ
պարտաւորեցաւ Հերովդէսի կամքը կատարել:

Այս վիճակին մէջ ձգեց Արշամ դա՛ն իր որդւոյն,
որուն հայ անունը անձանօթ է և միայն ասորական Ար-
գաթ անունով յայտնի է պատմութեան մէջ (3 Բր. Ա.):
Արգաթի թագաւորութեան առաջին տարիները Օգոստոս
կայսեր հրամանով աշխարհադիր եղաւ Հռոմայեցոց հար-
կատու նահանգներուն մէջ: Հայաստանն ալ այս աշխար-
հագրով կանոնաւոր հարկաւորութեան տակ ինկաւ.
հայց անոր թագաւորները, ինչպէս վերին՝ նոյնպէս և
ստորին Հայաստանի մէջ, այնքան ազատութիւն ունէին
որ կարող էին իրենց մասնաւոր թշնամիներուն: Այս տեսակ
տերազմիլ առանց կայսեր միջամտութեան: Այս տեսակ
կառավարութիւնը հետեւանք էր կայսրերու քաղաքակա-
կանութեան, որոնք հարկատու ազգերու մէջ առեւտու-
ակարացնէին զանոնք և միւս կողմէն աւելի իրաւունք
կը ստանային անոնց ներքին գործերուն մէջ խառնուելու:
Արտաշատի թագաւորութեան պատմութիւնը ամէն մէկ
քայլափոխին երեւան կը հանէ այս կորստարեւ քաղա-
քականութեան հետեւանքները: Նոյն քաղաքականու-
թիւնը ի գործ կը դնեն Հռոմայեցիք՝ Միջագետքի Հա-
յոց թագաւորներու վերաբերմամբ, որոնք իրենց ազգա-

կրց Պարթեւներէն հեռու պահելու համար՝ բաւական չհամարեցին Ասորոց երկրին մէջ առանձին հռոմայեցի վերակացու պահել, այլ անգագար կ'աշխատէին անոնց դէմ յարուցանել Երուսաղէմի փոքրիկ թագաւորութիւնը, ինչպէս որ վերին Հայաստանի մէջ Վրաց թագաւորութիւնը նոյն նպատակին կը ծառայէր:

Ինչ որ պատահեցաւ Արշամի ժամանակ, նոյնը կրկնուեցաւ և Արգարի օրով: Երբ Հռոմայեցի գործաւորները Օգոստոս կայսեր պատկերը բերին և Հաստանի մենեանները դրին, Հերովդէս պահանջեց որ իր պատկերն ալ կայսեր կենդանադրին քով դրուի: Արգար մերժեց: Այն ժամանակ Հերովդէս թշնամացաւ անոր հետ և Պարթեւաց վրայ դացող Թրակացի և Գերմանացի վարձկան զօրքերուն հրամայեց, որ փոխանակ Արաբիոյ անապատէն անցնելու՝ Արգարի երկրէն անցնին: Արգար ընդգլխացաւ, և Հերովդէս բանակ մը ուղարկեց անոր վրայ իր եղբորորդիին զօրավարութեամբ, որ չարաչար յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ Բուզան գաւառին մէջ: Ասով թշնամութիւնը աւելի ևս պիտի սաստկանար երկու թագաւորներու մէջ, եթէ յանկարծ Հերովդէս չմեռնէր: Հռոմայեցիներն ալ ժամանակ մը լռեցին, բայց յետոյ վրէժ առին Արգարէն, անպատուելով անոր դեսպանները, որոնք Պարթեւաց դեսպաններուն հետ գացեր էին Հռոմ Տիբերիոսի գահակալութիւնը շնորհաւորելու:

Այս նախապիւնքը չկարողանալով տանիլ, Արգար միտքը դրաւ Հռոմայեցիներուն դէմ ապստամբիլ: Այս դիտաւորութեամբ իր աթոռը Դժբինէն փոխադրեց Եդեսիա, և այս քաղաքը ամէն կերպով ամրացնելէ յետոյ՝ մտածեց Պարթեւաց հետ դաշինք կնքել: Բայց որովհետեւ այն ժամանակները Արշաւիր թագաւորը մեռեր էր և անոր երեք որդիքը գահակալութեան համար կը կրուռէին, ստիպուեցաւ անձամբ Պարսկաստան երթալ և խաղաղեցնել զանոնք: Իմաստուն թագաւորը գահակա-

լութեան խնդիրը յաջողութեամբ կարգադրեց, բայց դաշնակցութիւնը, հետեւապէս և ապստամբութեան դօրձը գլուխ չեկաւ: Արգար ծանր ախտով (ըստ Ասորոց բորսաւութեամբ) հիւանդացաւ և դարձաւ իր երկիրը:

Սալայն Արգարի ճանապարհորդութիւնը կտակածի մէջ ձգած էր Հռոմայեցիները, որ ալ աւելի գրգռեցին Հայոց թագաւորին թշնամիները, մանաւանդ Հերովդէս Չորրորդագետը, որովհետեւ Արգար օգնական զօրք էր ուղարկած Հերովդէսի դէմ Սրաբացոյց Արեւո թագաւորին նստրան Արծրունիի զօրավարութեամբ: Արգար իր թշնամիներուն բերանը զոցելու համար՝ Հռոմայեցոց Մարինոս վերակացուն ուղարկեց իր և Պարթեւաց օրքայորդիներուն մէջ հաստատած դաշինքի պատճէնը: Մարինոս մեծ պատուով ընդունեց Արգարի դեսպանները ելեւթերալով քաղաքին մէջ, և այս պիտիւրով ամէն կտակած փարատուեցաւ:

Բայց այս բանագնացութիւնը ուրիշ անակնկալ հետեւանք մըն ալ ունեցաւ: Արգարի դեսպանները Երուսաղէմ հանդիպելով, ականատես ելան Յիսուսի հրաշալւոր թիւններուն և եկան իրենց ախրով պատմեցին: Թագաւորը որ դեռ հիւանդութենէն բժշկուած չէր, շտապեց իր հաւատարմ Սենաթէ սուրհանդակի ձեռքով թուղթ ուղարկել Փրկչին, Աստուած կամ Աստուծոյ Որդի թուղթ ուղարկել Փրկչին, և խնդրելով որ գայ զինքը բժշկէ և դաւանելով զԱյն, և խնդրելով որ գայ զինքը բժշկէ և Հրէից հալածանքներէն ազատուելու համար իր պալատը բնակի: Փրկիչը յանձնեց Թոմաս առաքելոյին պատուիրակել թէ՛ Ինքը պէտք է կատարէ այն ամէնը՝ ինչ բանի համար որ եկեր է, իսկ համարառնալէն յետոյ աշակերտներէն մին կուգայ և կը բժշկէ գայն: Թաղէս առաքելին վիճակուեցաւ գալ Եդեսիա, որ բժշկէ Արգարը, միտքեց զայն իր պալատականներուն և բոլոր Եդեսացոց հետ, և Աղղէ անունով պալատական խոյրաբորը եղիւ:

մօր կողմէ Արշակունի, զոր Սանատրուկ իր տէրութեան վերին կողմերուն վերակացու էր նշանակած: Երուանդ իր խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ այնպէս զրաւեր էր ամէնուն սիրտը, որ երբ Սանատրուկ որսի մէջ պատահմամբ սպաննուեցաւ, յաջողեցաւ թաղաւորական դահլը բարձրանալ. բայց Բագրատունի նախարարներէն ոչ ոք յանձն առաւ գլխուն թագ դնել (65):

Այս բանէն կոտկածելով, Երուանդ իր ազատութեան համար Սանատրուկի բոլոր ցեղը ջնջեց: Միայն մանուկ մը Արտաշէս անունով՝ իր ստնտունին ձեռքով ազատուեցաւ և տարուեցաւ Հեր գաւառը ուր անոր դայեակը՝ Սմբատ Բիւրտանայ, Բագրատունին հասաւ Սպեր գաւառէն, և Երուանդի ուղարկած ինդրակներուն ձեռքը չիյնալու համար՝ երկար ժամանակ արքայորդիին հետ ծպտեալ սար ու ձոր պտտեցաւ հովիւներուն մէջ, մինչև որ յարմար միջոց մը գտաւ Պարսից սահմանն անցնելու: Պարթեւաց Դարեհ թագաւորը սիրով ընդունեց թագազուրկ իշխանը և պատուով պահեց իր պալատին մէջ Պարթեւ արքայորդիներուն հետ, Սմբատին ալ բնակութեան տեղ շնորհեց Մարաստանի Բաս և Ողոմն գաւառները:

Երուանդ շատ անգամ փորձեց Արտաշէսը ձեռք ձգել: Մէկ կողմէն Դարեհին դեսպաններ ուղարկելով՝ կ'աշխատէր հաւատցնել, թէ Արտաշէս ոչ թէ Սանատրուկի, այլ Մոր հովուի որդի է. միւս կողմէն Սմբատին անդադար մարդիկ կ'ուղարկէր. ըսելով թէ սարնա տունէն խաբուելով՝ հովուի որդին իր դէմ կը սնուցանէ: Երբ այս հնարները չաջողեցան, Երուանդ Սմբատի կծու պատասխաններէն զայրացած՝ զօրք ուղարկեց Բարերդի վրայ, ուր Սմբատ թողած էր իր Սմբատանոյշ և Սմբատունի աղջիկները, պահապանները կոտորել տուաւ, իսկ օրիորդները գերի առնելով՝ փակեց Անիի ամրոցը:

Այս իր իշխանութիւնը Պարթեւաց զօրութենէն ապահովելու համար՝ Հռոմայեցոց հետ բարեկամութեան կապերը ամրապնդեց, անոնց աւելով Միջագետքը, և իր ամբողջ Հայոց նախնական մայրաքաղաքը Արմաւիր փոխադրեց: Բայց տեսնելով Արմաւիրի անպատասպար դրութիւնը, մանաւանդ որ Երասխ գետն ալ քաղաքէն հեռացած էր և ընակիչները ջուրի նեղութիւն կը կրէին, ուստի Արմաւիրի արեւմտեան կողմը Երասխի սփը բարձրադիր տեղ մը ընտրեց և այնտեղ շինեց Երուանդաշատ քաղաքը, զոր պարիսպներով ամրացուց: Միջնաբերդը ամրացած էր բարձր պարիսպով և պղնձէ դռներով: Երկու տեսակ երկաթէ սանդուղներ կային միջնաբերդը բարձրանալու համար. մէկը ցերեկուան՝ արքունի սպասաւորներու և սովորական անցուղարձ ընողներու համար, իսկ միւսը գիշերային՝ որսգայթաւոր, որպէս զի մար, իսկ միւսը գիշերային: Այստեղ փոխադրեց Երուանդ դաւաճանները մէջը բռնուին: Այստեղ փոխադրեց Երուանդ իր արքունիքը և Արմաւիրի բոլոր հարստութիւնները, բացի կուռքերէն, վախնալով որ մի գուցէ կրօնական տօնի առիթով հաւաքուող խառնիճաղանձ բազմութեան մէջ դաւադրութիւն մը ըլլայ իր անձին դէմ. այլ Երուանդաշատէն 40 մղոն դէպի հիւսիս՝ Ախուրեան գետին ուսուցաշատէն 40 մղոն դէպի հիւսիս՝ Կասաղ գետին վրայ շինեց Բագարան քաղաքը, և աստուածներու արձանները այնտեղ տարաւ. քրմական դասն ալ իրեն կուռքակից ունենալու համար՝ հարազատ եղբայրը՝ Երուանդ քրմապետ կարգեց:

ԱՐՏԱՇԷՍԲ. ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԸ, ՎԱԳԱՐԵ, ԽՈՍՐՈՎ,
Ա., ՏՐԴԱՏ՝ ՄԻՆԶԵՒ ԹԱԿԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
Ս Կ Ի Ջ Բ Ը

22

Արսաշեսի դարձր դեպի Հայաստան. — Երուանդի պարսուքիներ եւ մահը. — Արսաշեսի քաղաւորելը եւ իր երախտաւորները վարձատրելը (85). — Դաւեանկցութիւն Հռոմայեցիներուն հետ. — Ալանաց արեււանգը. — Արսաշեսի խնամութիւնը անոնց քաղաւորին հետ. — Արսաշեսի բարեկարգութիւնները. անոր բնագոյնի անյաջողութիւնները. — Պատերազմ եւ հաշտութիւն Հռոմայեցիներու հետ. — Արսաշեսի մահը (131):

Մինչդեռ Երուանդ իր դա՛նը ամրացնելու միջոցնեւերուն վրայ կ'աշխատէր, Արտաշէս արքայորդին խաղաղ կը մեծնար Պարթեւաց արքունիքին մէջ, իսկ դայեակը՝ Սմբատ Բագրատունին՝ հաւատարմութեամբ կը ծառայէր Դարեհ թագաւորին, քաջութեամբ կռուելով անոր թշուա՛մներուն դէմ: Վերջապէս թագաւորը իր մեծամեծներուն միջնորդութեամբ զիջանելով, հաւանեցաւ Սմբատի վա՛ղեմի իղձը կատարել, և զօրք տուաւ անոր որ երթայ Արտաշէսը հայրենի աթոռը նստեցնէ: Երուանդ Ուտի գաւառն էր՝ երբ Սմբատի գալուն լուրը առաւ. ունտի նախարարներուն մէկ մասը այնտեղ թողուց սահմանները պահպանելու, իսկ ինք շտապով վերադարձաւ Երուանդաշատ՝ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելու հա՛մար: Եւ որովհետեւ գարնան ժամանակ էր, յաջողեցաւ

շուտով գունդ մը կազմել Հայերէն Վրացիներէն, որոնց կապաղովկիոյ և Միջագետքի վարձկան զօրք խառնեց: Նախարարները իր կողմը պահելու համար՝ առատ առատ պարգեւներ բաշխեց, մանաւանդ Արգամ Մուրացան (Մարաց գաղթականութեան) հզօր նախարարին, որուն առաջուրնէ արգէն շնորհեր էր երկրորդական դա՛նը, զոր Տիգրան Բ. անոնցմէ խլած էր: Բայց այս բոլորը զուր եղաւ: Արտաշէս ու Սմբատ երբ երեւցան Ուտէացիներու սահմաններուն վրայ, այնտեղի զօրքն ու նախարարները, անոնց կողմն անցան: Այս որ լսեցին միւս նախարարները վհատեցան և կը մտածէին Երուանդէն բաժնուիլ, մանաւանդ որ Հռոմացիներուն լեզէսներն կ'ուշանային իրենց դաշնակից թագաւորին օգնութեան հասնելու:

Երկու բանակները ճակատեցան Երուանդաշատէն դէպի հիւսիս՝ Ախուրեան գետին մօտ: Չնայելով Երուանդի զօրքին բազմութեանը, Սմբատ վստահ էր յաղթութեան վրայ. միայն Մուրացան նախարարին զօրութեանէն կը կ'ապահէր. Արտաշէս պատգամաւորի բերնով խոստացաւ երկրորդական դա՛նի հետ ուրիշ պատիւներ ալ շնորհել անոր, եթէ Երուանդէն հեռանայ: Արտաշէսի զրօշակները երեւալուն պէս՝ Արգամ իր զօրքով մէկ կողմ դաշուեցաւ, իսկ երբ Սմբատ հրամայեց պատերազմական փողերը հնչեցնել, Երուանդին բանակի աջ ու ձախ թեւերու վրայ եղած նախարարները Արտաշէսին կողմն անցան, Երուանդ մնաց միայն վրացի և վարձկան զօրքերով, բայց և այնպէս կռիւը արևմտահեղ և զուր Վրացիները իրենց փարսման թագաւորին առաջնորդութեամբ բուռն յարձակում գործեցին, բայց շուտով յաղթուեցան ու փախան, թողելով վարձկանները Սմբատի առաջ, որ մեծ կոտորած գործեց անոնց մէջ: Այս խառնուրդին ժամանակ քանի մը Տաւրացի քաջեր, որոնք խօսք էին տուած Երուանդին որ Արտաշէսը ըս-

պաննեն, զիմեցին արքայորդիին վրայ: Արտաշէսի ըստընաութի որդին Գիսայ, մէջ մտաւ ու ազատեց զայն, բայց իր դէմքի կէսը սուրով կտրուելով՝ մեռաւ:

Երուանդ իր զօրքին յաղթելով տեսնելով՝ փախաւ Երուանդաշատ, ճամբան անդադար ձի փոխելով որ թշնամիին ձեռքը չիմայ, որովհետեւ Սմբատ թեթեւ գումարատակով մը ետեւէն ինկած՝ կը հալածէր զայն մինչեւ որ գիշերով հասաւ քաղաքի դռներուն առջեւ: Իսկ Արտաշէս գլխաւոր բանակովը գիշերը անցուց պատերազմի դաշտին մէջ, որ ի յիշատակ նոյն օրուան յաղթութեան Երուանդաւան կոչուեցաւ: Հետեւեալ առաւօտ մեռելները թաղել տաղէ յետոյ՝ Երուանդաշատի վրայ գնաց, ուր կէսօրէն առաջ հասաւ և հրամայեց զօրքերուն միաբերան կանչել՝ Մար աւհա, որ կը նըշանակէ Մարն եկաւ, ուղեւով յիշեցնել այն նախատինքը, որ Երուանդ հասցուցեր էր իրեն: Անմիջապէս պատերազմը սկսաւ քաղաքի հետ. բերդականները թեթեւ զինամարտի ենէ յետոյ անձնատուր եղան, Արտաշէսի զօրքը մտաւ քաղաքը, ուր զինուորներէն մէկը Երուանդին պատահելով դուռը ջախջախեց և ուղեղը յատակի վրայ ցրուեց: Արտաշէս, որ Երուանդի յիշատակը ջնջելու համար Երուանդաշատի անունը Մարմէտի փոխեց, վեհանաճութեամբ վարուեցաւ անոր դիակին հետ, հրամայելով որ իբրեւ Արշակունի արեան խառնուրդ՝ մահարձան մը կանգնեն անոր վրայ:

Արտաշէս մտաւ Երուանդի արքունիքը, և Սմբատ գանձատան մէջ գտնելով Սանատրուկի թագը՝ իր սանին գլխուն դրաւ և թագաւորեց: Հայոց վրայ (85)՝ Նորապետի թագաւորին առաջին գործը եղաւ իր երախտաւորներուն արժանաւոր հատուցում ընել, և նախ Պարթեւաց զօրքին առատ պարգեւներ բաշխեց և իրենց երկիրը ուղարկեց: Արգամին՝ երկրորդական թագին հետ չնոր ունեցաւ յակնթակապ պատկ, երկու ականջին օղեր

և մէկ ոտքին կարմիր յօշիկ, նոյնպէս և ոսկի դգաւ, պատառաքող ու բաժակ գործածելու իրաւունք: Սմբատին՝ թագաւորութեան և արեւմտեան զօրքի հետ յանձնուեցաւ լոյսը զօրքերուն սպարապետութիւնը, ինչպէս նաեւ երկրի գործակալներուն և արքունի տան վերակացութիւնը: Գիսայի որդին Ներսէս նախարարներու կարգը դասուեցաւ, ցեղին անունն ալ Գիսայի անձնուիրութիւնը յաւերժանելու համար՝ Գիմաքսեան կոչուեցաւ: Առանձին նախարարութիւն կազմեցին նոյնպէս Տրուսիք, Տուր անունով մէկէ մը զոր Երուանդ սպաննել տուեր էր իր գաղանիքները Սմբատի ծածուկ հաղորդելուն համար: Թագաւորին հրամանով Սմբատ գնաց Բագարան, Երուանդը բռնեց և վզին քար Վըր կապելով Ախուրեան գետը ձգեց, իսկ անոր տեղը քրմապետ կարգեց Մոգպոշտէ անունով մէկը, որ Արտաշէսի մտերիմն էր, և Երուանդի գանձերը, անոր 500 ծառաները, և մեհնական հարստութիւնները բերաւ յանձնեց Արտաշէսին: Թագաւորը Երուանդի ծառաները Սմբատին պարգեւեց, իսկ գանձերուն վրայ ուրիշ թանկագին ընծաներ աւելցնելով Սմբատի ձեռքով ուղարկեց Պարթեւաց Գարն՝ թագաւորին: Իր աթոռը հաստատելով Արտաշատի մէջ, զոր Երասխի անառններուն փայտերով նորոգեց ու հոյակապ շինութիւններով զարդարեց, Արտաշէս Բագարանէն այնտեղ փոխադրեց աստուածներու արձանները, նոյնպէս և այն բոլոր զարդերը և Հրէից գերիները, զոր Երուանդ Արմաւրէն Երուանդաշատ էր տարեր:

Դեռ Սմբատ Պարսկաստանէն չէր վերադարձած, որ հառան կայսերական հարկահանները: Հռոմայեցիք մինչև այն ժամանակ հեռուէն ականատես էին եղեր իրենց դաշնակցին անկմանը և ոչ մէկ օգնութիւն չէին հասցուցեր անոր, դուրսէ այն պատճառով որ Պարթեւաց հետ պատերազմ չուենան: «որովհետեւ Հռոմը փառքէ կըշ-

տացած՝ այն կէտին էր հասած, որ հանգստութիւն կը ցանկար մինչև անգամ օտար ազգերու համար»։ Բայց այժմ որ ամէն բան վերջացած էր, անոնք շտապեցին իրենց յարաբերութիւնները վերսկսելու նոր թագաւորին հետ և իրենց պահանջումներուն ոյժ տալու համար՝ բաղմամբիւ զօրք հանեցին Հայաստանի սահմաններուն վերայ։ Արտաշէս յանձն առաւ Հռոմայեցոց դաշնակցութիւնը՝ կրկին հարկ խոստանալով, և լեզէօնները ետ քաշուեցան։

Նոր էր Արտաշէս իր թագաւորութեան մէջ հաստատուեր, երբ Ալանները Կովկասեան լեռնականներուն և Վրաստանի կէս մասին հետ միաբանած՝ արշաւեցին Հայաստան: Արտաշէս ճակատեցաւ անոնց դէմ Կուր գետի ափին վրայ. այս առաջին կռուի մէջ լեռնականները ետ մղուեցան և գետի ձախ կողմին վրայ կանգ առին, իսկ Հայերը աջ ափը բռնեցին: Ալանաց թագաւորը առաջարկեց մշտնջենաւոր հաշտութեան դաշինք կնքել Հայոց թագաւորին հետ և խոստացաւ, որ Ալանները այլևս Հայոց երկիրը չառապատակեն, այն պայմանով որ իր գերի ընկած որդին ետ արուի. բայց Արտաշէս յանձն չառաւ: Այն ժամանակ Ալանաց թագաւորին աղջիկը Սաթենիկ գետափը եկաւ և հեռուէն թարգմանի բերնով համոզեց Արտաշէսը որ իր եղբայրը ազատէ: Թագաւորը Սաթենիկի իմաստուն խօսքերէն ու գեղեցկութենէն հրապուրուելով, Սմբատի հետ խորհուրդ ըրաւ և ուզեց օրիորդը իբնէ կին առնել: Անմիջապէս Ալանաց թագաւորի վրանը բնծայ ուղարկուեցաւ շատ ոսկի և կարմիր մորթ, որ լեռնականներուն մէջ յարգի էր. դաշինքը կնքուեցաւ և Սաթենիկ մեծ պատուով բերս եցաւ Հայոց թագուհի ըլլալու(*):

(*) Վրաց հնագույն պատմական յիշատակարանը (Քարթլիս
Յիսուրէշւա — Վրաստանի կէանք) Ալանաց այս պատերազմի պատե-
ճառն ու հետեւանքները հանգամանքօրէն կը պատմէ, որոնք նո-

Արտաշէս Բ.ի նշանակուածիւնը կը կայանայ զխա-
ւորապէս այն գործունէութեան մէջ, որ այս մեծ թագա-
ւորը ցոյց տուաւ խաղաղութեան տարիներուն մէջ իր ըս-
տի խնամքը դարձնելով երկրի ներքին բարեկարգութեան
և ժողովուրդի բարօրութեան վրայ: Օտար երկիրներէ
բազմաթիւ գաղթականութիւններ բերելով՝ Հայաստանի

յելով պատմութեան ընթացքին՝ բոլորովին կը ստուգուին եւ կը
լրացնէն Մովսէս Խորենացիի այս մասին ըսածները։— Արտաշէս
երուանդի դաշնակից փառաման Թափաւորէն վրէժ առնելու եւ
Հայաստանի ազդեցութիւնը Վրաստանի վրայ նորոգելու համար՝
Սմբատը ուղարկեց Վրաց երկիրը, որ գնաց յարձակմամբ առաւ
Երկրին երկու երեւելի բերդերը, եւ յետոյ վերադարձաւ Հայաս-
տան։ Բայց երբ յաջորդ տարին Վրաց երկու Թափաւորները, Ա-
տան։ Բայց երբ յաջորդ տարին Վրաց երկու Թափաւորները, Ա-
զօրք եւ Սրմագէլի, Ստեբու եւ Ուրիշ լեւնականներու օգնու-
թեամբ արշաւեցին հիւսիսային Հայաստանի վրայ, Սմբատ եր-
կրորդ անգամ անցաւ Կուր գետը, Վրաստանը նուաճեց եւ Մե-
սիայի մէջ շինեց Դմոթ ամրոցը, ուր հայ բերդապահ զօրք
եւ ինքը վերադարձաւ։ Սակայն Վրաց Թափաւորները այ-
նուհետեւ ալ հանդիստ չմտացին Այն ժամանակ Արտաշէս անգամբ
հաղթեց անոնց վրայ, Մցիսէթ քաղաքը հինգ ամիս պաշարելէ յե-
տոյ առաւ եւ ստիպեց զանոնք հպատակութեամբ գնով խաղա-
ղութիւն դնել։ Իսկ երբ Հայոց Թափաւորը դառաւ էր Հռոմա-
յեցոյ հետ պատերազմելով, Վրացիք միաբանելով լեւնական-
ներու հետ՝ պատրաստուեցան արշաւել Հայաստան։ Արտաշէս
անոնց առջեւ ուղարկեց իր Զարեհ որդին, որ Զավախէթի մէջ
նախապէս Հռոմայեցոյ ու Պարթեւաց հետ, իր երեք որդիները
ուղարկեց Զարեհը ազատելու. անոնք հասան մինչեւ Թրիալէթ
եւ աւանց պատերազմելու հաշտութեամբ դաշինք կնքեցին։
Այս դաշնագրութեան զօրութեամբ Վրացիք պարտաւորեցան
Զարեհը արձակել, Հայոց դաշնակից ըլլալ, եւ Արտաշէսի արտ-
կերով ու անունով դրամ կտրել։ Հայերն ալ ետ դարձուցին իրենց
Վրաստանէ դրամած բերդերն ու երկիրները։ (Համեմատել Զա-
րեհի բռնուելու անցքը Խորենացիի պատմածներուն հետ. Կր. Բ.
Գլ. ԾԳ.)։

ամայի տեղերը բնակեցուց ու շէնցուց, և բոլոր գլխերն ու ագարակները որոշ սահմաններով բաժնեց՝ սահմանագլուխներու վրայ քառակուսի քարեր հաստատելով։ Բացի Ամատունեաց նախարարութենէն, որ Ահմատանի կողմերէն եկած էր, և Առաւելեան նախարարութենէ, որ Սաթենիկի ազգականներն էին և անոր հետ եկեր էին, Ալանաց երկրէն մեծ գաղթականութիւն մը բերուեցաւ Արտաշէսի աներոջ մահէն յետոյ, երբ բռնաւոր իշխան մը երկիրը խռովելով՝ արքայորդի՝ ձեռքէն գահը խլեր էր։ Սմբատ զօրքով ուղարկուեցաւ Ալանաց երկիրը, ուր Սաթենիկի եղբայրը թագաւորեցուց և հակառակորդներու երկրէն շատ գերիներ բերաւ Հայաստան։ Արտաշէս հրամայեց բնակեցնել զանոնք Շաւարշան գաւառը, որ այնուհետեւ գաղթականներու ծննդեան տեղին անունով՝ Արտազ կոչուեցաւ։ Արտազեան գաղթականութենէն աւելի մեծ բազմութիւն բերաւ Սմբատ Կասպիական երկիրներէն, երբ այդ ծովազերեայ ժողովուրդները Պարսկաստանի խռովութիւններէն զրգուելով՝ ապստամբեր էին Արտաշէսէն։ Այս բոլոր գաղթականները Հայաստանի այլեւ այլ կողմերը տեղաւորելով, թագաւորը առանձին փոյթ տարաւ երկրին մշակութեան և արուեստներու բարգաւաճման վրայ, կամուրջներ շինեց, ծովակներն ու գետերը նաւերով լեցուց, և ընդհանրապէս այնպիսի գործունէութիւն մացուց Հայոց մէջ, որ պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Արտաշէսի ժամանակ երկիր չէր մնացեր որ անմշակ ըլլայ, մարդ չէր մնացեր որ դատարկ ու անգործ շրջի։ Բացի ասոնցմէ Արտաշէսի օրով շինուեցան մեհեաններ, հաստատուեցան մարզաբաններ, գրի գործածութեան հետ մտաւ շարափնեքու, ամիրներու և տարիներու սեպհական հաշիւը պահելու սովորութիւնը, ինչ որ մինչև այն ժամանակ օտարներու հաշուով կ'ըլլար։ Այս բոլորը այնպիսի տպաւորութիւն գործեց ժողովուրդին վրայ, որ ազգային երգիչ-

ները այս երեւելի թագաւորին կեանքին մանրամասն դէպքերը անմահացուցին իրենց երգերուն մէջ։

Այս երգերուն շայելով, Արտաշէս, յաջող իր բոլոր ձեռնարկութիւններուն մէջ, շատ ձախորդութիւններու հանգիպեցաւ ընտանեկան շրջանակի մէջ։ Եւ նախ Սաթենիկ տիկինը, որ այնքան փառքով բերուեր էր Հայոց արքունիքը, ամուսնական հաւատարմութեան մէջ կասկածուեցաւ։ Նոյնպէս արքայորդիները այնչափ խռովութիւններ հանեցին, որ երկրի անդորրութիւնը վրդովեցին և հօրը նիրաւ վշտացուցին։ Ասոնցմէ անգրասիկը փառասէր ու նախանձոտ Արտաւազդը, Արգամի երկրորդական գահին վրայ աչք ունենալով՝ հօրը բարկութիւնը շարժեց անոր վրայ, որպէս թէ Արգամի միտքը թագաւորական իշխանութեան հասնիլ է, և անգամ մը երբ Արտաշէս Արգամի մօտ ճաշի հրաւիրուած էր, արքայորդիները աղմուկ հանեցին, իւր թէ Արգամ կ'ուզէ դադրները աղմուկ հանեցին, իւր թէ Արգամ կ'ուզէ դադրութեամբ թագաւորը սպաննել, ու բուն իսկ այնտեղ սեղանին վրայ ինկան ծերունք նախարարին վրայ ու սեղերը փետտեցին։ Արտաշէս սաստիկ խռովեցաւ, դարձաւ Արտաշատ և իր Մաթան որդւոյն գունդ մը յանձնեց որ երթայ Արգամին ցեղը կոտորէ, պալատն այրէ և ստացուածքը արքունիք գրաւէ։ Թէև երկու տարի յետոյ թագաւորը Արգամի ծերութեանը խնայելով ստացաւ իր գարձուց, բայց նոր դժբաղդութիւն մը կը ունենար անոր։ Արտա ազդ երկրորդութեան պատուով չբաւականանալով, յափշտակեց Արգամէն նախիջեան քաղաքը և երասիս հիւսիսային կողմն ունեցած բոլոր քաղաքը և երասիս հիւսիսային կողմն ունեցած բոլոր կալուածները, և երբ Արգամի որդին ուղեց գէնքով ընդդիմանալ, Արտաւազդ՝ հայրը և որդին բոլոր ցեղովը ջնջեց, միայն քանի մը հօգի Արտաշէսի պալատն ապականելով ազատեցան։

Արտաւազդի նախանձէն ազատ չմնաց և Արտաշէսի տան բարնարը՝ բազմադիւն Սմբատ Բագրատունին,

զոր ասկերախտ արքայորդին միտքը դրաւ սպաննել : Վրդովեցաւ թագաւորը , բայց վեհանձն ասպետը առանց տրտնջելու քաշուեցաւ Տմորիս՝ Ասորեստանի սահմաններուն վրայ , և Արտաւազդ զօրքի սպարապետութիւնը իր վրայ առաւ : Արտաւազդին միւս եղբայրները իրենց կնոջմէն գրգռուելով՝ նախանձեցան իրենց անդրանիկ եղբոր վրայ , որ այսպէտով ամէն պատիւ իրեն սեպհա-կանած էր : Արտաշէս իր տղաքը խողաղեցնելու համար՝ ամէնուն մէջ մէկ պաշտօն տուաւ , Վրայրը արքանի տան հազարապետ և Մաթանն ալ քրմապետ կարգելէ յետոյ , բոլոր զօրքը հին սովորութեամբ չորս մասի բաժնեց . արեւելեան բանակը Արտաւազդին յանձնեց , արեւմտեանը Տիրանին , հիւսիսայինը Զարեհին և հարաւայինը Սմբատին : Զարեհ որ որսի մէջ ճարտար՝ բայց պատերազմի մէջ դանդաղ էր , Վրայ Քարծառ թագաւորէն բռնուեցաւ և Կովկասի սարերը քննադրուեցաւ : Արտաւազդ ու Տիրան Սմբատին հետ գացին և պատերազմով իրենց եղբայրը աղտեցին բանախն :

Ասանցմէ յետոյ Արտաշէս օգուտ քաղելով Հռոմայեցոց մէջ ծագած շփոթութիւններէն , ապստամբեցաւ և որոշուած տուրքը չտուաւ : Հռոմայեցիք մտան արեւմտեան Հայաստան և Տիրանի հետ պատերազմելով՝ մինչեւ Բասենի հովիտը հալածեցին : Այստեղ վրայ հասան Արտաւազդ և միւս եղբայրները արեւելեան և հիւսիսային զօրքերով , և կռիւը նորոգեցին : Հայոց կողմը տկարանալու վրայ էր , երբ փորձառու Սմբատ Բագրատունին թարմ ոյժերով հասաւ , արքայորդիները ազատեց և թշնամիները ջարդելով՝ մինչեւ կապադովկիոյ սահմանները քշեց : Այս յաջողութիւններէն խրախուսուած՝ Հայերն ու Պարթեւները ասպատակ սփռեցին հռոմէական երկրներու վրայ . անոնց օրինակին հետեւելով՝ ուրիշ հարկատու ազգեր ալ ապստամբեցան : Վերջապէս Տրապիանոս կայսրը մեծ բանակի մը գլուխը անցած՝ եկաւ

Ասիա , Եգիպտացիները ու Պաղեստինցիները նուաճեց , և ապա իր զէնքերը Պարթեւներու դէմ դարձուց : Արտաշէս աճապարեց կայսեր առաջ մեծամեծ ընծաներով , և առաջին տարիներու հարկն ալ հատուցանելով՝ հաշտեցուց զայն : Պարթեւական տրշաւանքը յաջողութեամբ վերջացնելէ յետոյ՝ Տրայիանոս դարձաւ Ասորեստան , ուր անոր առջև եկաւ Մաթան և Արտաւազդի ու Տիրանի վրայ ամբաստանութիւններ ըրաւ , ուզելով այս կերպով Սմբատի նախատինքի վրէժը լուծել և արեւմտեան զօրքին սպարապետութիւնը ձեռք ձգել . բայց կայսրը ականջ չդրաւ անոր : Եղբայրները Մաթանի ըրած չարութիւնը իմանալով՝ որսի ժամանակ սպաննեցին զայն :

Իսկ Արտաշէս այնուհետեւ իր դաշնակցութիւնը հաստատ պահեց Հռոմայեցիներու հետ : Մինչ Ագրիպանոս կայսեր առաջարկութեամբ կ'երթար Պարթեւներու երկիրը դաշինք կնքելու համար , ճամբան Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանի մէջ հիւանդացաւ . Արեղեան տոհմի Արեղոյ նախարարը , որ չողոքորթ մարդ մըն էր , հրաման առաւ որ երթայ Երիզայ Անահիտ դիցուհիէն առողջութիւն և երկայն կեանք խնդրելու թագաւորին համար , բայց դեռ չվերադարձած՝ Արտաշէս մեռաւ և փառաւոր յաղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ : Ամբողջ երկիրը ողբաց այս նշանաւոր թագաւորին կորուստը . ոմանք ալ անոր գերեզմանին վրայ կամաւոր մահով մեռան (134) :

Արտաւազ Բ. (131). — Տիրան Ա. (131-134). — Տիգրան Գ. (134-193). Արեւանք Փոքր Ասիա. — Վաղարշ (193-213). Իրաւիսարհաշինութիւնը. — Խազրաց ու Բասիլաց արեւանք. Խոսրով Ա. (213). — Վաղարշի մահուան վրէժ-խնդրութիւնը. — Պարսկաստանի քաղաքական յեղափո-խութիւնը (226). — Արշաւիր Սասանեան. — Խոսրովի պատերազմները Արշաւիրի դէմ. — Իր մահը (261):

Արտաշէսի հետզհետէ յաջորդեցին իր երեք որդիները: Արտաւազդ Բ. հաղիւ քանի մը օր թագաւորեց, որովհետեւ երբ անգամ մը ձի նստած Արտաշատի կա-մուրջէն կ'անցնէր որսի երթալու, յանկարծ խելացնու-րեցաւ և ձիով մէկտեղ խոր վիհի մը մէջ ինկաւ անե-րեւոյթացաւ: Անոր տեղ անցաւ իր եղբայրը Տիրան Ա. (131-134), զոր Արտաւազդ անորդի ըլլալով իր մօտ պահած էր իրբեւ ժառանգ, իսկ միւս եղբայրներն ու քորերը զրկեր էր Ազիովիտ և Առքերանի գաւառները լնակելու: Տիրան երկրորդական գահին պատիւը և արեւելեան գոնդի զօրավարութիւնը շնորհեց Անձեւացեաց Երախնաւու անունով քաջ ու համեստ իշխանին, որ Արտաւազդի վերջին կնոջ հետ ամուսնացեր էր. իր երան-հակ աղջիկն ալ Տրդատ Բագրատունի իշխանին կնու-թեան տուաւ: Իսկ ինքը թագաւորը արքունիքը եկեղ-եաց գաւառի Զրմէս աւանին մէջ հաստատելով՝ օրսով ու զբօսանքով կ'անցնէր իր օրերը, և մեռաւ ճամբան ձիւնին տակ թաղուելով:

Տիրանին եղբայրը Տիգրան Գ. (131-193) Հռոմա-յեցիներուն հարկատուութիւնէն ազատելով, միաբանեցաւ Պարթեւներու Պերոզ թագաւորին հետ և միասին արշաւեցին հռոմէական նահանգներուն վրայ: Պերոզ անցաւ Ասորւոց երկիրը և մինչդեռ Տիգրան ալ կը պատրաս-տուէր արեւմտեան կողմը երթալ, Սեւերիանոս Կապա-դովկիոյ իշխանը անոր դէմ եկաւ, բայց չարաչար յաղ-թուեցաւ ու սպաննուեցաւ: Այս յաղթութենէն յետոյ Տիգրան դիմեց Փոքր Ասիա, ուր յոյն իշխանուհի մը խարդախութեամբ բռնեց զայն ու բանտարկեց: Հուկիոս Վերսո կայսրը մեծ զօրութեամբ եկաւ արեւելք. Հա-յաստանը նուաճեց, Տիգրանը բանտէն արձակեց և իր ազգականներէն Ռոփի անունով կոյսը կնութեան տալով անոր՝ իր աթոռին վրայ հաստատեց: Ժամանակ անցնելէ յետոյ Տիգրան Ռոփին թողուց և անկէ ունեցած որդիները Արշակունեաց տոհմին հետ չխառնելու համար՝ առանձին նախարարութիւն կարգեց Ռոփեան անունով:

Վաղարշ, Տիգրան Գ. ի որդին ու յաջորդը, իր թա-գաւորութիւնը շինութիւններով սկսաւ և պատերազմով վերջացուց (192-213): Իր ծննդավայրին՝ Բասեն գաւառի մէջ, այն տեղ ուր Մուրց և Երասիս գետերը կը խառնուին, քաղաք մը շինեց և իր անունով Վա-ղարշաւան անուանեց: Նոյնպէս Վարդգէսի առանը ամուր պարիսպով պատեց և աթոռը այն տեղ փոխադրելով Վաղարշապատ անուանեց: Վաղարշ Հայոց տարեմուտն՝ նաւասարդ ամսոյն առաջին օրը ազգային տօն՝ ք հաս-տատեց, որ ամէն տարի մեծ հանդէսով կը կատարուէր Բագաւանի մէջ՝ իր հօրեղբոր Մաթան քրմապետի գե-րեզմանին վրայ, ուր Տիգրան Գ. բաղին մըն էր շինել տուած՝ անցորդները այնտեղի զոհերէն կերակրելու և գիշերը պատսպարելու համար:

Վաղարշի թագաւորութեան վերջերը Խազրաց և Բաւոյց սարմատական ցեղերը, որոնք Կովկասի հիւսի-

սային մասին մէջ կը բնակէին, Կուր գետն անցնելով՝ ասպատակեցին Հայոց երկիրը: Վաղարշ մեծ ջարդ տը-
ւաւ անոնց և մինչև Ճորայ կապանի (Գարբանդի կիրճ)
այն կողմը հալածեց, ուր լեռնականները նորէն ճակա-
տելով՝ յաղթուեցան ու ցրուեցան. բայց Վաղարշ նո-
րէն հարուած բնգունելով մեռաւ:

Անոր որդին Սոսրով Ա. (213) անմիջապէս ժողովեց
Հայոց զօրքերը և գնաց հօրը մահուան վրէժն առնելու.
անցաւ Կովկասը, յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ բուն
խակ իրենց երկրին մէջ, խորատակեց՝ անոնց զօրութիւնը և
յոյն գրեթով արձան կանգնելով ի յիշատակ իր յաղթու-
թեան՝ հարկւրէն մէկը պատանդ առաւ և դարձաւ իր
երկիրը: Այնուհետև Սոսրով խաղաղութեամբ վարեց իր
իշխանութիւնը Պարթեւներու և հռոմայեցիներուն հետ
բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանելով, և բո-
ւորովին չեզոք մնաց յիշեալ տէրութիւններու իրարու
հետ ունեցած կռիւներուն մէջ. մինչև որ մեծ յեղափո-
խութիւն մը, որ տեղի ունեցաւ Պարսից երկրին մէջ,
ստիպեց զայն մեծամեծ պատերազմներու մէջ խառնուելու:

Պարսկաստանի Պարթեւական իշխանութիւնը շա-
տոնց արդէն կը մօտենար իր անկման: Ներքին խռո-
վութիւնները, որ մասամբ ժողովրդի անհանգիստ բնա-
ւորութենէն և մասամբ քաղաքական կարգերու թերու-
թենէն առաջ կուգային, հետզհետէ ակարացուցեց ինչ եր-
կիրը: Թէև և կառավարութիւնը միապետական էր և ժա-
ռանգական, բայց ժառանգութեան իրաւունքը որոշ
օրէնքներով սահմանուած չէր. ուստի միշտ կարելի էր
թափաւորող տունէն դուրս մէկը գահ բարձրացնել,
բաւական էր միայն որ Արշակունեաց ցեղէն ըլլար: Եթէ
նախարարները դժգոհ ըլլային թափաւորէն, հակառա-
կօրդ մը կը յարուցանէին անոր դէմ, որ զէնքով կ'աշ-
խատէր իշխանութեան հասնիլ: Ասոնցմէ կը ծագէին
անընդհատ երկպառակութիւններ և ներքին պատերազմ-

ներ, որոնք առիթ կուտային Հռոմայեցոց անդադար
Պարթեւաց գործերուն խառնուելու: Այս օտարական
միջամտութիւնը, Պարթեւաց գոռոզութիւնն ու անգլիու-
թիւնները, անոնց հելլենամուլութիւնը, անոնց ապական-
եալ վարքն ու բարքը, այս բոլորը այնքան զզուեցուց
Պարսիկները, որ անոնք ուշ կամ կանուխ պէտք էր
գլուխ բարձրացնէին Պարթեւաց դէմ և աշխատէին
պարսկական տէրութիւնը վերականգնել: Ապստամբու-
թեան գլուխ կանգնեցաւ Արտաշիր Ստաճրացին, Սա-
սան պարսիկի որդին, որ հզօր կուսակցութիւն մը կազմե-
լով՝ ոտքի հանեց նախ Միջագետքը, Մարաստանը և ապա
բովանդակ Պարսկաստանը: Ապստամբութեան մէջ պարսիկ
իշխաններու հետ խառն էին նաև պարթեւական տոհմի երկու
ճիւղերը, այն է Սուրէնեան և Ասպահապետեան Պահա-
ւունիք, որոնք թշնամական աչքով կը նայէին թափա-
ւորող կարենեան տան վրայ: Ի դուր Արտաւան Դ. թա-
ւորը սպանաց, սոսկալի ասնջանքներով սպաննել
իր ապստամբ հպատակը. Արտաշիր շարունակեց իր եր-
կրին ազատութեան գործը, և շուտով այն աստիճանի
զօրութեան հասաւ, որ կարողացաւ Արտաւանի դէմ
կռուիլ: Պարթեւները երեք մեծ ճակատամարտի մէջ
յաղթուեցան: Վերջին կռիւին մէջ Արտաւան սպաննուե-
ցաւ և Արտաշիր նոր հարստութեան մը հիմնադիր դար-
ձաւ, որ իր հօր անունով Սասանեան կոչուեցաւ (226):

Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը բնականաբար մեծ
վտանգ կը սպառնար Հայոց երկրին, ուր կը թափաւո-
րէին նոյնպէս Արշակունիք: Սոսրով Ա. Արտաւանի
ձախորդութիւնները լսելով՝ շտապեց իր ազգակցին օգ-
նութեան հասնիլ: Արդէն Ասորեստանի խորերն էր հա-
սեր, երբ Արտաւանի մահուան գոյժն առնելով՝ տըրա-
մուլթեամբ ետ դարձաւ և սկսաւ պատերազմի պատրաս-
տութիւն տեսնել: Մինչ մէկ կողմէն Սոսրով՝ Աղէքսանդր
Սեւերոսի օգնութեան կը դիմէր, միւս կողմէն հասան

ասյին մասին մէջ կը բնակէին, Կուր գետն անցնելով՝ ասպատակեցին Հայոց երկիրը: Վաղարշ մեծ Ջարդ տը-
ւաւ անոնց և մինչև Ճորայ կապանի (Դարբանդի կիրճ)
այն կողմը հալածեց, ուր լեռնականները նորէն ճակա-
տելով՝ յաղթուեցան ու ցրուեցան. բայց Վաղարշ նո-
րէն հարուած ընդունելով մեռաւ:

Անոր որդին Խոսրով Ա. (213) անմիջապէս ժողովեց
Հայոց զօրքերը և զնաց հօրը մահուան վրէժն առնելու.
անցաւ Կովկասը, յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ բուն
խակ իրենց երկրին մէջ, խորտակեց անոնց զօրութիւնը և
յոյն զբերով արձան կանգնելով ի յիշատակ իր յաղթու-
թեան՝ հարիւրէն մէկը պատանդ առաւ և դարձաւ իր
երկիրը: Այնուհետև Խոսրով խաղաղութեամբ վարեց իր
իշխանութիւնը Պարթեւներու և հռոմայեցիներուն հետ
բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանելով, և բո-
լորովին չեզոք մնաց յիշեալ տէրութիւններու իրարու
հետ ունեցած կռիւներուն մէջ. մինչև որ մեծ յեղափո-
խութիւն մը, որ տեղի ունեցաւ Պարսից երկրին մէջ,
ստիպեց զայն մեծամեծ պատերազմներու մէջ խառնուելու:

Պարսկաստանի Պարթեւական իշխանութիւնը շա-
տոնց արդէն կը մօտենար իր անկման: Ներքին խռո-
վութիւնները, որ մասամբ ժողովրդի անհանգիստ ընա-
ւորութենէն և մասամբ քաղաքական կարգերու թերու-
թենէն առաջ կուգային, հետզհետէ սկստացուցեր էին եր-
կիրը: Թէեւ կառավարութիւնը միապետական էր և ժա-
ռանգական, բայց ժառանգութեան իրաւունքը որոշ
օրէնքներով սահմանուած չէր. ուստի միշտ կարելի էր
թագաւորող տունէն դուրս մէկը գահ բարձրացնել,
բաւական էր միայն որ Արշակունեաց ցեղէն ըլլար: Եթէ
նախարարները դժգոհ ըլլային թագաւորէն, հակառա-
կօրդ մը կը յարուցանէին անոր դէմ, որ զէնքով կ'աշ-
խատէր իշխանութեան հասնիլ: Ասոնցմէ կը ծագէին
անընդհատ երկպառակութիւններ և ներքին պատերազմ-

ներ, որոնք առիթ կուտային Հռոմայեցոց անդադար
Պարթեւաց գործերուն խառնուելու: Այս օտարական
միջամտութիւնը, Պարթեւաց գոռոզութիւնն ու անգլխու-
թիւնները, անոնց հելլենամուլութիւնը, անոնց ապական-
եալ վարքն ու բարքը, այս բոլորը այնքան զգուցող
Պարսիկները, ու անոնք ուշ կամ կանուխ պէտք էր
գլուխ բարձրացնէին Պարթեւաց դէմ և աշխատէին
պարսկական տէրութիւնը վերականգնել: Ապստամբու-
թեան գլուխ կանգնեցաւ Արտաշիր Ստաճրային, Սա-
սան պարսիկ որդին, որ հօր կուսակցութիւն մը կազմե-
լով՝ օտքի հանեց նախ Միջագետքը, Մարաստանը և ապա
բովանդակ Պարսկաստանը: Ապստամբութեան մէջ պարսիկ
իշխաններու հետ խառն էին նաև պարթեւական տոհմի երկու
հիւղերը, այն է Սուրէնեան և Ասպահապետեան Պահա-
ւունիք, որոնք թշնամական աչքով կը նայէին թագա-
ւորող կարենեան տան վրայ: Ի զուր Արտաւան Դ. թա-
գաւորը սպառնաց սոսկալի տանջանքներով սպաննել
իր ապստամբ հպատակը. Արտաշիր շարունակեց իր եր-
կրին աղատութեան գործը, և շուտով այն աստիճանի
զօրութեան հասաւ, որ կարողացաւ Արտաւանի դէմ
կռուիլ: Պարթեւները երեք մեծ ճակատամարտի մէջ
յաղթուեցան: Վերջին կռիւին մէջ Արտաւան սպաննուե-
ցաւ և Արտաշիր նոր հարստութեան մը հիմնադիր դար-
ձաւ, որ իր հօր անունով Սասանեան կոչուեցաւ (226):

Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը բնականաբար մեծ
վտանգ կը սպառնար Հայոց երկրին, ուր կը թագաւո-
րէին նոյնպէս Արշակունիք: Խոսրով Ա. Արտաւանի
ձախորդութիւնները լսելով՝ շտապեց իր ազգակցին օգ-
նութեան հասնիլ: Արդէն Ասորեստանի խորերն էր հա-
սեր, երբ Արտաւանի մահուան գոյժն առնելով՝ տըրա-
մուլութեամբ ետ դարձաւ և սկսաւ պատերազմի պատրաս-
տութիւն տեսնել: Մինչ մէկ կողմէն Խոսրով՝ Աղէքսանդր
Սեւերոսի օգնութեան կը դիմէր, միւս կողմէն հասան

Արտաշիրի դեսպանները, որ կը պահանջէին կայսրէն հռոմէական զօրքերը Ասիայէն հանել: Ազէքսանըդը ոչ այնքան Արտաշիրի սպառնալիքներէն վախցաւ, որքան Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կորսնցնելէն, ուստի շտապեց Հայոց թագաւորին օգնութեան հասնիլ: Որովհետեւ յայտնի է թէ հռոմայեցոց կայսրերը Օգոստոսի քաղաքականութեանը հաւատարիմ մնալով՝ կ'աշխատէին միշտ Հայաստանի անկախութիւնը անխախտ պահել: Ծերակոյտը՝ այս երկիրը հռոմէական նահանգներուն համար լաւ պատուար մը կը համարէր՝ արեւելեան կողմէն՝ Պարսից դէմ, իսկ հիւսիսային կողմէն՝ Կովկասեան լեռնաշխարհներուն դէմ: Արտաքին պատմիչներուն խօսքով՝ Ազէքսանըդը Սեւերոս անձամբ եկաւ Արեւելք, և հայ-հռոմայեցի բանակը երեք կողմէն յարձակեցաւ Արտաշիրի 120,000 զօրքէ բազկադած բանակին վրայ: Իսկ առճապին պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Խոսրով առանց կայսեր անձնական մասնակցութեան յարձակեցաւ Արտաշիրի վրայ: Ասորեստանն ասպատակեց և հասաւ մինչեւ Տիգրոն Հռոմայեցոց օգնութեամբ, զոր իբր թէ Փիլիպպոս կայսրը և Ա. Սեւերոս ուղարկեց էին իրեն: Ինչ և իցէ, Խոսրով նախ Հռոմայեցոց օժանդակութեամբ և ապա մինակ շարունակեց կռուիլ Արտաշիրի դէմ, մինչեւ որ փախցուց զայն Հնդկաստան:

Արտաշիրը այս մեծ վտանգէն ազատել յաւան առաւ Սուրէնեան տոհմի իշխաններէն մէկը, երեւելի իր դաւաճանութեամբ և որդւոյն փառքովը, Անակ Պահլաւունին, որ Բուշանաց թագաւոր ըլլալու իրեն արուած խոստմամբն հրապուրուած՝ բոլոր ընտանիքովը ապաւինեցաւ Հայաստան, այնպէս կեղծելով որ իբր թէ Արտաշիրի ձեռքէն կը փախչի: Պարսից զօրքն ալ հառեալ ընկած՝ հալածեց զայն մինչեւ Ատրպատականի սահմանադուրը: Խոսրով սիրով ընդունեց Անակը իր ձմեռանոցը՝ Ուտի գաւառին Խաղխաղ քաղաքին մէջ: Դարունը յացուելուն պէս

աւքունիքը տեղափոխուեցաւ Վաղարշապատ, և օր մը երբ Խոսրով որոր գացած էր, Անակ խաբէութեամբ թաւաւորը նախարարներէն հեռացուց, իբրեւ թէ ծածուկ բան մը ըսելու համար, և մահացու հարուած մը տալով անոր վախաւ: Նախարարները հառան դաւաճանի ետեւէն Արտաշատի կամուրջի վրայ, բռնեցին զայն իր եղբոր հետ և երկուքն ալ Երասխ գետը ձգեցին: Նոյն պէս և Անակի ցեղը՝ մեռնող թագաւորի վերջին հրահանքի համեմատ՝ կոտորուեցաւ (261):

24

Արտաշիր Հայոց երկրին մէջ (261). — Հայաստան Պարսից տիրութեան նահանգ (261—287). — Արտաշիրի սահմանաւ կարգերը. Տրդատի մանկութիւնը. — Անոր Հայաստան դարձը եւ քաղաւորութեան մէջ հաստատուիլը. — Հին պատմութեան վախճանը:

Խոսրովի մահով Արտաշիր ազատեցաւ իր անարկութիւնամբն, և այնուհետեւ Հայաստանի ճամբան բաց էր անոր առջեւ: Թէեւ Հայոց նախարարները Փոխաբայէն հռոմէական զօնադեր բերելով՝ քիչ մը ընդդիմութիւն ցոյց տուին անոր, բայց շուտով ստիպուեցան տեղի տալ Պարսից զօրութեան առջեւ: Արտաշիր մտաւ Հայաստան, հռոմէական զօրքը փախցուց և երկրին մեծ մասը իր իշխանութեան տակ առաւ: Նախարարները անոր վրէժխնդրութենէն ազատելու համար՝ մասամբ բերդերն ապաւինեցան, մասամբ ալ Յունաստան փախան: Արտաշատը Մանգալունին՝ Տրդատ արքայ թիւն փախցուց Հռոմ, իսկ Օտա Ամատունի նախարարը թագաւորական գահէն առաւ և Խոսրովի դուրստ արքայա-

դըստեր հետ ապաւինեցաւ Անիի ամրոցը։ Արտաշիր՝ Մանգակունեաց բոլոր ցեղը ջնջեց. Աղատեցաւ միայն Արտաւազդի քոյրերէն մէկը, զոր Տաճատ Աշոցայ իշխանը փախցուց Կեսարիա և անոր հետ ամուսնացաւ։

Այս միջոցին Հռոմայեցիք պատերազմի մէջ էին Ալիւթական աղբերու հետ, որոնք արեւմտեան նահանգները կ'ապառաւէին. ուստի Վաղերիանոս կայսրը չկարողացաւ օգնութեան հասնիլ Հայոց. նոյնպէս և անոր անմիջական յաջորդները կարճատեւ թագաւորութեամբ իրարու յաջորդելով՝ ժամանակ չունեցան արեւելեան գործերով զբաղելու։ Վերջապէս Տակիտոս կայսրը եկաւ Պարսից վրայ, բայց յաղթուեցաւ և շուտով ալ դաւադրութեամբ սպաննուեցաւ. իսկ անոր յաջորդը Պրորոս Պարսից հետ հաշտուելով՝ վիճելի երկիրները իրարու մէջ բաժնեցին։ Այս հաշտութեամբ Հայաստանը Սասանեան թագաւորութեան նահանգ ճանցուեցաւ և 26 տարի կառավարուեցաւ պարսիկ գործակալներու ձեռքով (261—287)։

Արտաշիր Հայոց աշխարհին տէր դառնալով, ձեռք գորկաւ երկիրը բարեկարգելու։ Արշակունեաց տոմի իշխանները առաջուան պէս Այրարատ նահանգի մէջ բնակեցուց, և արքունի գանձարանէն ոռճիկ կապեց անոնց։ Նոյնպէս գաղթած նախարարները ետ դարձուց, բերդերն ապաւինածներն իջեցուց և ամէնքն ալ իրենց կառուածներու մէջ վերահաստատեց. միայն Օտոս Ամատունին Անիի ամրութեան վրայ վստահացած՝ չուղեց անձնատուր ըլլալ, և երկար տարիներ ապահով մնաց այնտեղ պարսիկներէն։ Արտաշիր Հայաստանը իր տէրութեան հետ աւելի սերտօրէն կապելու համար՝ Արտաշէս Բ. ի հաստատած սահմանաքարերը փոխեց և իր անունով Արտաշիրական անուանեց, նոյնպէս Արշակունեաց տաշտուածներու արձանները խորտակեց և հրամայեց որ Որմզդական կրակը անշէջ պահուի Թագաւանի մէջ։

Տուրքերու քանակութիւնը որոշեց, և ընդհանրապէս վարչութեան այն եղանակը սահմանեց, որով կը կառավարուէին միւս հպատակ նահանգները։

Այս միջոցին Տրդատ արքայորդին մտքով և մարմնով կը զարգանար Հռոմի մէջ Լիկիանոս կոմսին հովանաւորութեան տակ, որուն շուտով շատ սիրելի եղաւ իր քաջութեան և անձնութեան համար։ Իր արտաքոյ կարգի ուժովը և ճարտար զինաշարժութեամբը Տրդատ մեծ անուն հանեց Հռոմայեցոց մէջ։ Յաճախ Ողիմպիական խաղերու մասնակից կ'ըլլար և իր փոյնեանները գերազանցելով յաղթութեան մրցանակը կը տանէր։ Այսպէս անգամ մը վայրենի ցուլի մը եղջիւրները մէկ ձեռքով բռնելով՝ դուրս քաշեց, վիզն ալ ոլորեց ու սպաննեց։ Ուրիշ անգամ մըն ալ Հռոմի մէջ կառարչաւի ժամանակ, մինչ հակառակորդը առաջ անցնելու համար՝ ճարպիկութեամբ կառքէն վար ձգած էր զինքը, Տրդատ վազեց հակառակորդին կառքին ետեւէն և այնպէս պինդ բռնեց, որ ձիերը տեղնուտեղը կանգնեցան։ Մեծ եղան նոյնպէս Տրդատի գործած քաջութիւնները Հռոմայեցոց բանակին մէջ, Գոթաց դէմ պատերազմի մը տաեան առիթը նկատեցաւ Լիկիանոսը մահէն ազատելու։ Մինչ Հռոմայեցիները սովէն կառաւ՝ իսկան Պրորոս կայսրը վրայ ու սպաննեցին, Տրդատ միայնակ Լիկիանոսի դուրս առաջ կանգնած՝ թոյլ չտուաւ որ ազատամբ զինուորները ներս մտնեն (282)։ Գարձաւ կըր կարոս կայսրը Պարսից վրայ պատերազմի գնաց, Տրդատ, որ Հռոմայեցոց բանակին մէջ էր, քաջութեամբ կուռեցաւ. բայց կայսրը յաղթուեցաւ և լեզէոնները ցրուեցան, Տրդատ չկարողացաւ փախչողներուն ետեւէն երթալ որովհետեւ ձին պատերազմին մէջ սպաննուել էր, ուստի իր զէնքերն ու ձիուն սարքը չալակն առած՝ Եփրատը լողալով անցաւ և անվնաս հասաւ Հռոմայեցոց բանակը (284)։ Վերջին քաջութեան գործն եղաւ Գիոկղեթիանոս կայ-

սեր տեղ Գոթաց Հոչէ թագաւորին հետ մենամարտիլը , որուն յաղթելով բռնեց ու կայսեր առջեւ բերաւ :

Ասոնցմէ քիչ յետոյ Դիոկղետիանոս կայսրը Տրդատին զօրք տուաւ և Հայաստան ուղարկեց , որ իր հօրը թագաւորութիւնը ձեռք բերէ : Կեսարիոյ մէջ զիմաւորեցին զինքը շատ մը հայ նախորդներ , որոնցմէ չրջապատուած Հայաստան մտաւ : Այստեղ անոր առջեւ եկաւ Օտա ամատունին , բերելով Խոսրովիդուխտ օրիորդը և թագաւորական գանձերը , զորս մինչեւ այն ժամանակ պահեր էր Անիամրոցին մէջ : Տրդատ Օտայի հաւատարմութիւնը վարձատրելու համար՝ տէրութեան հազարապետ կարգեց զայն . իսկ Արտաւազդ Մանդակունիին , որ իր ազատարարն էր եղած , զօրքի սպարապետութիւնը յանձնեց : Տաճառն ալ Աշոցայ նախարար անուանեց : Այնուհետեւ Տրդատ իր ձեռքին տակ ունեցած հայ և հռոմէյեցի զօրքով ինկաւ Պարսից վրայ , Հայաստանէն հալածեց և բոլոր երկիրը իր իշխանութեան տակ առաւ : Յաջորդ տարին արշաւեց Պարսկաստան և մինչեւ երկրին ներսերը հասաւ իր յաղթական բանակով : Այս արշաւանքին ժամանակ Տրդատ քաջութեան նրաշնորհ գործեց , շատ անգամ անձամբ կռուելով և իր կեանքը վտանգի ենթարկելով : Այս սխրագործութիւններէն յաւիըշտակուած հայ ժողովուրդը առակի պէս կ'ըսէր . «Իբրեւ զսէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն իւրով աւերեաց զթումբս զետոց , և ցամաքեցոյց իսկ 'ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց» :

Պարսկական պատերազմէն յետոյ՝ Տրդատ Սմբատ Բագրատունին ուղարկեց , որ Աշխադար թագաւորին Աշխէն աղջիկը իրեն կնութեան բերէ , և Արշակունի գրելով զայն՝ թագ ու ծիրանի հագցուց և Հայոց թագունի հռչակեց : Սակայն պատերազմը դեռ երկար ժամանակ տևեց Պարսից հետ , մինչեւ որ Հայաստանը բոլորովին ազատեցաւ անոնց ազդեցութենէն և երկու

կողմերուն մէջ հաշտութիւն եղաւ : Այս խաղաղութեան տարիներուն Աւետարանը քարոզուեցաւ Հայաստանի մէջ , և Հայերը ազգովին ընդունեցին քրիստոնէութիւնը :

Այստեղ իսկապէս կը վերջանայ մեր ազգին հին պատմութիւնը , որ կը պարունակէ հեթանոսական կրօնի տիրապետութիւնը Հայաստան աշխարհի վրայ : Կրօնքը ամենագորաւոր կերպով կը ներգործէ այն ազգերուն կեանքին վրայ , որոնց մէջ քաղաքակրթութիւնը և բարոյական զարգացումը այն կէտին չեն հասած , որ կարողանան իշխել մարդոց իղձերուն և գործողութիւններուն վրայ : Քրիստոնէութիւնը նոր և ճշմարիտ քաղաքակրթութեան ստղարէղ բացաւ Հայոց առջեւ , և Աւետարանի լոյսը այնպիսի յեղափոխութիւն մը յառաջ բերաւ ազգին մէջ , որ անոր թէ՛ ներքին կեանքի պայմանները և թէ՛ քաղաքական յարաբերութիւնը բոլորովին կերպարանափոխ եղան , ինչպէս որ չուտով պիտի տեսնենք :

ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ՝ ՀԵԹԱՆՈՍ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵՍՅՈՅ ԵԱՄԱՆԱՆ

25

Տերութեան կազմակերպութիւնը . բազաւոր , նախաբարներ եւ ժողովուրդը . — Զօրք եւ զինուորական արուեստ . — Արեւկունեաց աշխարհափնութիւնը . — Որսերու նշանակութիւնը . — Արեւկունեաց հեղինակութիւնը . — Բազմակցութիւն . — Յուդաիզմը և իր արդիւնքը :

հանդէս. եղբրամարբ եւ ձայնարկու կուսանք. — Կրօնք
եւ քրմական դաս. — Քաղաքական եւ մեհենական դի-
ւաններ :

Արշակունեաց կառավարութեան ձեւը ինչպէս Պար-
սից՝ նոյնպէս եւ Հայոց երկրին մէջ նոյնն էր — ազնուա-
պետական միապետութիւն: Թագաւորը Հայաստանի
տէր ու իշխանն էր եւ անոր իշխանութիւնը ժառանգա-
կան. բայց այդ միապետութիւնը իսկապէս անուշով էր
միայն, որովհետեւ թագաւորին իշխանութիւնը կը սահ-
մանափակուէր ուրիշ ազնուապետական իշխանութեամբ
մը, որ մեր մէջ նախարարութիւն կը կոչուէր: Նախա-
րարութիւնը այնքան չին է, որքան Հայոց ազգու-
թիւնը, եւ Վաղարշակ հաստատելով այս ազնուապետա-
կան դասակարգը, վաւերացուց այն կարգը՝ որուն նու-
թիւնը եւ երկարատեւ սովորութիւնը օրէնքի զօրութիւն
տուեր էին: Բոլորով այն ցիւղական իշխանութիւններէն՝
որոնք Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին շնորհիւ ան-
յիշատակ ժամանակներէն իսկ կազմուեր էին երկրին զանա-
զան կողմերը, նախարարութիւնները հետզհետէ զարգացան
ու զօրացան, եւ Հայոց չին թագաւորներու բոլոր ջան-
քերը զուր եղան նուաճելու եւ կեդրոնական իշխանու-
թեան հզատակեցնելու զանոնք: Երբ Վաղարշակ ձեռնար-
կեց Հայաստանը բարեկարգելու, ստիպուեցաւ օրինաւոր
համարել այն չին կարգը՝ որ ըստ ինքեան թագաւորու-
կան իշխանութեան համար վտանգաւոր ու վնասակար
էր, նորոգելով իւրաքանչիւր նախարարութեան իրա-
ւունքները ժառանգութեամբ ստացած կալուածներու
վրայ: Անոր միայն աշխատութիւնն այն եղաւ, որ նա-
խարարներու վայելած արտօնութիւններու փոխարէն՝
քանի մը պարտաւորութիւններ դնէ անոնց վրայ, եւ այս
պէսով փոքր ի շատէ արքունիքին հետ կապէ զանոնք՝

Վաղարշակեան կարգադրութեամբ նախարարները
(որոնք ընդհանուր անուամբ կը կոչուէին «ազատ» եւ
«ազատարեար», այսինքն ազնուական, հակառակ հասա-
րակ ժողովրդեան, որ կը կոչուէր «անազատ») երկու
գլխաւոր դասի կը լաւանուէին. աւագ եւ կրտսեր նա-
խարարներ: Առաջինները կը զանազանուէին կրտսերնե-
րէն իրենց իրաւունքներով եւ թագաւորէն կ'ընդունէին
«բարձ եւ պատիւ աւագութեան», որով իրաւունք
կը ստանալին արքունիքը՝ թագաւորին ներկայութեանը
նստիլ բարձի վրայ արեւելեան սովորութեամբ: Բայց
նոյն իսկ աւագ նախարարներու մէջ մէկը մըսէն նախա-
պատիւ կը համարուէր, նայելով իւրաքանչիւրի ազգե-
ցութեանը եւ երկրին ընդարձակութեանը, այս է որ մեր
պատմագիրները կ'անուանեն «առաջին գահ», երկրորդ
գահ, երրորդ գահ, եւ այլն:

Բոլոր նախարարները կալուածներու տէր չէին, ա-
նոնց մէջ կային որ միայն արքունի պալատին մէջ ծա-
ռայելով, ազատ ու նախարար կը կոչուէին: Իսկ կալ-
ուածատէր նախարարները, որոնց գլխաւորը կը կոչուէր
«Տէր» կամ «Տանուտէր» եւ «Նահապետ», իրաւունք ու-
նէին՝ Ա. թագաւորէն անկախ իշխել ժառանգութեամբ
ստացած երկրներուն վրայ. Բ. իրենց երկրի բնակիչնե-
րու դատերը տեսնել, Գ. հարկ առնել իրենց
ներէն եւ Դ. առանձին զօրք պահել դարձեալ իրենց
հպատակներէն: Այս իրաւունքներէն կ'երեւոյ, որ թա-
գաւորը ամենեւին չէր իրաւունքներ նախարարներուն երկրի
կառավարութեան մէջ: Բայց ստոր փոխարէն նախարար-
ները հպատակութեան պարտքերով կապուած էին թա-
գաւորին հետ. անոնք պարտական էին Ա. զօրքով օգ-
նել թագաւորին պատերազմի ժամանակ եւ Բ. հարկ
տալ անոր: Միայն թէ այս պարտականութիւնները միշտ
հշտութեամբ չէին կատարուեր, եւ ասանցմէ մեծամեծ
չարիքներ առաջ կուգային:

Արշակունիք օտարական թշնամիներու հետ պատե-
րազմելու համար մեծամեծ բանակներ կը պահէին: Չլի-
շելով յոյն պատմիչներու փոխաբերական խօսքերը Ար-
տաշէս Ա. ի զօրքի առատակական բազմութեան վրայ,
այս յայտնի է, որ Տիգրան Բ. ի ժամանակ Հայոց զօրքը
մեծ բազմութեան կը հասնէր: Պիստոպոքոս կը հաշուէ
260,000, ուրիշները այս թիւին կրկնապատկին ու եռա-
պատկը կը հաշուեն: Արտաւազդ Ա. էն յետոյ, երբ Հա-

[illegible]

ցած, իսկ միւսը շարժական և առաջին սլաքին վրայ հակած. այնպէս որ եթէ նետը վերքէն հանուելու ըլլար, շարժական սլաքը մարմինն ձմէջ կը մնար, և վերքը ամեն նետին չէր բռնկուեր:

Բոլոր զօրքին մէջ թէ բազմութեամբ և թէ նշանա-
կութեամբ ներեւելի էին չորս կողմնակալ կամ սահմանա-
կալ գունդերը, որոնք առանձին զօրավարներու հրա-
մանատարութեան տակ էին, թէեւ կար մէկ ընդհանուր
սպարապետ կամ մրազլխապետ բոլոր զօրքերուն վրայ :
Հայաստանի սահմանները մշտակալ զօրքով պահպանելու
սովորութիւնը, զօր Վաղարշակ հաստատելէ, քանի մը
անգամ խախտուեցաւ, բայց դարձեալ նորոգուեցաւ :
Իբրեւ անհրաժեշտ պաշտպանողական միջոց երկրի մը
համար, ուր բացի ուրիշ անյարմարութիւններէ հաղոր-
դակցութիւնը դժուարութեամբ կը կատարուէր : Միւս
բոլոր գունդերը նահանգներու կամ նախարարութիւննե-
րու անունով կը կոչուէին. յսպէս էին առաջիններէն
Այրարատեան գունդը, իսկ երկրորդներէն՝ Մարդպե-
տականը :

Արշակունիք մեծ սէր ունէին քաղաքներ շինելու, որոնցմէ ոմանք քաղաքական նպատակներով կը շինուէին, բայց աւելի շատ թագաւորներու գոարձալթեան համար՝ իրեւ աւառանոց, ձմեռանոց և արքայանիստ քաղաք. գրեթէ չկայ թագաւոր մը որ քաղաքի մը շինութեամբ ուզած չըլլայ իր անունը անմահացնել։ Թէ այս ախար որքան պիտի ծանրանար երկրին անսեսական լիճակին վրայ, ամէն ճարտար լեզուէ աւելի գեղեցիկ կ'ապացուցանէ։ Անաւարուկի իր անունով ՄԺրինի մէջ կանգնել տուած արձանը, որ ձեռքը բռնած ունէր դրամ մը, որպէս թէ ցոյց տալու համար՝ թէ քաղաքի նորոգութեան վրայ սէրութեան գանձարանը սպանեցաւ, և միայն դրամ մը մնաց։

Արշակունեաց ամենասիրելի զբոսանքը որսերն էին :
Բայց որսորդութիւնը լոկ զբոսասիրական նպատակ չու-
նէր , այլ Յունաց Ողիմպիական խաղերուն նման՝ գլխաւ-
ւորապէս արքայորդիներու և արքունական անձերու
իւր զինուորական կրթութիւն կը ծառայէր , և այս սովու-
րութիւնը Պարթեւները՝ Պարսկներէն փոխ առած էին :
Պարսից հին թագաւորները , կ'ըսէ Բսնոֆոն , որսոր-
դութիւնը պատերազմի պատկեր համարելով , ամիսը մէկ
քանի անգամ որսի կ'երթային՝ նախարարներու որդիները
որսորդութեամբ զինաշարժութեան և ձիավարութեան
մէջ կրթելու համար : Մերկններուն որսորդութեան առ-
պարէզը անտառներն էին , որոնցմէ մէկ քանին ծանր
աշխատանքով կը տնկուէին , երէներով կը լեցուէին և
պարիսպով կը շրջապատուէին :

Այսպիսի պատերազմական կրթութիւններով դաս-
տիարակուող արքայորդիները երբեմն ժամանակ կը գտա-
նէին յունական լեզուով ու գրականութեամբ պարագե-
լու, բայց այս անոնց կրթութեան սովորական չըլանէն
դուրս էր և միայն մէկ քանիին անձնական հետաքրքրու-
թեան և ուսումնասիրութեան պատճառով կրնար համարուիլ,
Պատմութենէն յայտնի է Արշակունեաց չափազանց սէրը
Յունաց լեզուի, սովորութիւններու և կրթութեան
վրայ, անոնց գրամներուն արձանագրութիւնները ըստ
մեծի մասին յունարէն են, իրենք ալ արիշ տիտղոսնե-
րու հետ նաև հելլենասէր անունը կը կրեն: Տիգրան Բ. ի
պալատը կը զարդարէին, շքեղ թատրոններ, ուր յոյն
դերասաններ կը ներկայացնէին իրենց սղերգակ բա-
նաստեղծներու հատուածները: Պլուտարքոս կ'ըսէ, թէ
Տիգրանի սրգին Արտաւազդ և Պարթևաց Որոդէս թա-
գաւորը մեծ մտերմութիւն ունէին իրարու հետ, երկու
թագաւորները փոփոխակի խնջուքներ կուտային իրա-
րու, որոնց մէջ սովորաբար յունարէն ոտանաւորներ կը
կարդացուէին, որովհետեւ Որոդէս յունաց լեզուի ու

գրականութեան տեղեակ էր, իսկ Արտաւազդ զանազան ողբերգութիւններ, ճառեր և պատմութիւններ կը գրէր նոյն լեզուով: Երբ Կրասոսի զլուխը բերուեցաւ Տիգրանի արքունիքը, Արտաւազդ և Որոդէս այս առիթով ողբերգութիւն մը գրեցին ու ներկայացնել տուին յուսարէն լեզուով:

Այս և ուրիշ յունական սովորութիւններու հետ Արշակունեաց արքունիքը՝ խառն կը տիրապետէին նաև արեւելեան սովորութիւնները և մասնաւորապէս բազմակնութիւնը, զոր, ինչպէս կ'երեւայ, Արշակունիք առաջին անգամ մտցուցին Հայաստան, և անոնցմէ տարածուեցաւ նախարարներուն՝ բայց ոչ ժողովուրդին մէջ: Հայոց բնածին և ամէն ժամանակներու յատուկ բարեխառնութիւնը և բնատնկան կեանքի մաքրութիւնը, ինչպէս նաև Հայկազանց իշխաններէն մէկուն՝ Արա Գեղեցիկի վրայ պատմուած և իր հնութեամբը պատկառելի եղած աւանդութիւնը, կը վկայեն, որ Հայկազանց հարստութեան իշխանները և հայ ազգը բնդհանրապէս անծանօթ էին բազմակնութեան: Իսկ Արշակունիք այնքան հետեւող էին բազմակնութեան, որ քրիստոնէութեան դարեւան ալ պահեցին այս պօգալի սովորութիւնը: Բայց և այնպէս հեթանոսական շրջանին անդամ թագաւորի «կանանց գլուխը» իր դրութեամբը և նշանակութեամբը կը զանազանուէր երկրորդական կիներէն, կամ հարձերէն: Թագունէին կամ «տիկինը» կը գրուէր Արշակունի, անոր կը հագայէին ծիրանի, գլխուն թագ կը դնէին և երբ արքայական զոյգը պալատին դուռը կը հասնէր, թագաւորը ոսկի կը ցրուէր ժողովուրդին, իսկ թագունէին առաջատար մօտեւուն՝ մարդարիս շաղ կուտար:

Մեծ շքեղութեամբ կը կատարուէր նոյնպէս թագաւորներու և մեծամեծ իշխաններու յուզարկաւորութեան հանդէսը: Արիստոն Փեղացի ակնաստեան յոյն պատմիչը այսպէս կը նկարագրէ Արտաշէս Բ. ի թաղումը.

«Դադալը ոսկեղէն էր, անկողինը բեհեզեայ, մարմինը վրայ փռուած վերարկուն՝ ոսկեթել. գլուխը թագ էր դրած և առջեւ ոսկի ղէնքը: Դադալին շուրջը կանգնած էին որդիները և բազմաթիւ ազգականները. անոնցմէ յետոյ կուգային զինուորական պաշտօնեաները, նախարարական անձինք նահապետները, բազմաթիւ նախարարներ ու զօրքի զունդեր, բոլորն ալ գինուած և պատրաստ իբրեւ թէ պատերազմելու համար: Առջևէն փողերը կը հնչէին, և ետեւէն ձայնարկու կոյսերը և ողբացող կիները՝ սեւեր հագած. ամէնէն վերջը կ'երթար ռամիկներու բազմութիւնը»:

Յուզարկաւորութեան ժամանակ պատահած յուսահատական ողբերն ու գործողութիւնները, որ ապագայ կեանքին չհաւատացող ժողովուրդին հոմար հասկնալի են, քրիստոնէութեան դարերուն ալ երկար ժամանակ տեւեցին: Փողի, փանդիւռի և ուրիշ երաժշտական գործիքներու տխուր ձայներու հետ կ'ընկերանային «ձայնարկու կուստեաց» կամ «եղերամարց» ողբերը, որոնք ննջեցեալին կեանքի արկածները պատմելով՝ յուզարկաւորներու արտասուքը կը շարժէին: Իսկ ազգականներու յուսահատութեան չափը չկար. անոնք մաղերին կը փետտէին, կուրծքերնին կը ծնծէին, երեսնին կը պատռէին. այրերը և կիները անտակ մը ծանր պար բռնելով՝ կը դառնային և ծափ կը զարնէին և այդպիսով իրենց սրտին ցուր կ'արտայայտէին:

Արշակունեաց հեղինափրութեան արդիւնքը պէտք է համարել և այն հանգամանքը, որ իրենց Հայաստան հաստատուելէն կէս դար յետոյ արդէն սկսած են մտցնել Յուսաց աստուածներու պաշտամունքը Հայոց մէջ: Արտաշէս Ա. Փոքր Ասիա և Յունաստան կատարած արշաւանքին ժամանակ՝ բերել տուաւ այն տեղերէն յունական առաստուածներու արձանները իրենց քուրմերուն հետ, զորս Տիգրան Բ. հրամայեց տեղաւորել հայ մեհաններուն մէջ:

ազգային աստուածներուն քով: Զեւար դրուեցաւ Անիի ամրոցը՝ Արամազդի մօտ, Աթենասը՝ Թիւ աւանը՝ Նանէ գիցուհիի մեհեանին մէջ, Արտեմիսը՝ Երիզայ Անահիտի արձանին քովը, Հեփեսոսը՝ Բագայառին՝ գիւղը Մին-րի արձանին մօտ, Ափրոդիտէն՝ Աշտիշատի մէջ Աստղիկի քով: Հայերը այս կուռքերուն իրենց աստուածներուն յատկութիւնները վերագրելով, սովորական պաշտաւմունքն ու զոհերը կը մատուցանէին անոնց:

Բրմութիւնը Հայոց մէջ առանձին դասակարգ կը կազմէր: Բրմապետութեան պաշտօնն ալ Վահուհեաց (Վահագնի սերունդ) ձեռքն էր մինչև Տիգրան Բ. որ զրկեց զանոնք այս պաշտօնէն: Հերակլէսի արձանը առանց հրամանի իրենց գիւղը տանելնուն համար Այսուհետեւ քրմապետութիւնը վարեցին զանազան անձներ, որոնց մէջ երբեմն կը գտնուէին Թագաւորական գերդաստանի անդամներ (Երուազ, Մաթան):

Քուրմերը միւս կալուածատէր նախարարներու նման ունէին իրենց առանձին զօրքը—«զօրք քրմաց» և սեպհական կալուածները—«երկիր քրմաց»: Միայն չնդկական գաղթականութեան մեհեանները և անոնց պաշտօնեաները Տարօն գաւառի մէջ վեց ընդարձակ գիւղեր (12,000 բնակիչներով) ունէին և մօտ 8,000 զօրք:

Հեթանոս Արշակունեաց օրով Հայոց միակ ուսումնաւայրերը դիւանատուններն էին, ուր կը գրուէին և կը պահուէին անոնց մտաւոր գանձերը: Երկու տեսակ դիւաններ կային. քաղաքական և կրօնական: Առաջինները Թագաւորներու պալատներու մօտ էին շինուած. անոնց պահապանները կը կոչուէին «դիւանագիր», որոնց պաշտօնն էր ժամանակակից Թագաւորներու գործերը գրել ժամանակագրական կարգով և դիւաններու մէջ պահել: Հայոց երկրին մէջ, ինչպէս և Պարսից մէջ, այս գրքերը ընդհանուր անուամբ կը կոչուէին «Մատեան Թագաւորաց», Պարսկերէն՝ Շահնամէ: Բացի այս գիրքերէն,

որոնք երկրին քաղաքական պատմութիւնը կը կազմէին, Թագաւորական դիւաններու մէջ կը պահուէին կառավարութեան, կալուածներու և ուրիշ խնդիրներու վերաբերեալ թուղթեր ու դաշնագրութիւններ: Թագաւորական մատեանէն յետոյ կուգոր «Մեհենից մատեանը» կամ «Մեհենական պատմութիւնը», որուն չեղինակներն ու պահապանները քուրմերն էին և կը գտնուէին մեհեանում: Երբեք մօտ, գլխաւորապէս Դարանաղի գաւառի Անի ներքու մօտ, գլխաւորապէս Դարանաղի գաւառի Անի ամրոցին մէջ: Մեհեն սկան պատմութիւնը կը գանազանուէր Թագաւորական մատեանէն, սա բանով որ անոր առաջին տեղը կը բռնէր դիւանական պատմութիւնը, իսկ քաղաքական անցքերը երկրորդաբար միայն կը յիշատակուէին: Մ. Խորենացիի վկայութենէն կ'երևայ, որ Թագաւորական և մեհենական մատեանները մինչև իր օրեգաւոյական և մեհենական մատեանները մինչև իր օրերը հասեր էին, որովհետեւ շատ անգամ կը յիշէր զանոնք և Մար-Արամէն յետոյ անոնցմէ շատ բանէ քաղած: Նոյն պատմագրին խօսքերէն կ'երևայ գարձեալ, թէ չին ժամանակ ինչ մեծ յարգ ունէին դիւանները և թէ ինչ գարմանալի կարգ ու կանոն կը տիրէր անոնց մէջ, այնպէս որ ձեռագրերը շատ չեղտութեամբ կարելի մէջ, այնպէս որ ձեռագրերը շատ չեղտութեամբ կարելի էր գտնել, որովհետեւ ամէն մէկ մատեան և գրուած թուահամարով նշանակուած էին:

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՁԵԻ
ԱՐԱԲԱՅՈՑ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ (300-640)

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԷՆ ՀԱՅՈՑ ՄԻՆՁ.-
ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

26

Աւետարանի առաջին փարոզութիւնները եւ քրիստոնեաներու կրած հալածանքները. — Գրիգոր Լուսաւորիչ, անոր ծնունդը եւ կրթութիւնը. — Ս. Գրիգորի քանգանքները եւ Խոր-Վիրապ ձգուիլը (287). — Հոփսիսիմեանց նահապետութիւնը. — Ս. Գրիգորի Վիրապէն դուրս հանուիլը եւ Հայոց դարձը (304). — Մեհեանքներու փառքումը. — Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը. Տարօնի պատեհումը. — Թագաւորին եւ ժողովուրդին մկրտութիւնը. — Քրիստոնեական դպրոցներու բացումը. — Արիստակես հայրապետ (317):

Դեռ Փրկիչը երկրին վրայ էր, որ անոր առաջին քարոզութիւնները արձագանգ գտան Հայոց մէջ, և Աբգար Հայոց թագաւորը հեթանոս իշխաններու մէջ առաջինն եղաւ որ հաւատաց թէ ան Աստուծոյ Որդի է: Քրիստոսի համբաւման շնորհիւ անմիջապէս յետոյ Աւետարանը

քարոզուեցաւ: Հայոց մէջ Թադէոս առաքեալին ձեռքով, որուն շուտով ընկերացաւ. նաեւ Քարդուղիմէոս առաքեալը. ասոնց աշխատութեամբ հիմնուեցան առաջին եկեղեցիները: Հայոց աշխարհին մէջ, Բայց քրիստոնէութիւնը խոր արմատ չգրաւ հեթանոս Հայոց մէջ, որոնք դեռ պարսաւտ չէին Աւետարանի բարոյական սկզբունքները հասկնալու: Բացի ասոնցմէ, նոր կրօնական շարժումը իսկապէս երկրէն դուրս՝ Միջագետքի մէջ տեղի ունեցաւ, և մենք պատմութենէն կը տեսնենք որ քրիստոնէութիւնը այնտեղ աւելի յաջողութեամբ կը տարածուէր: Նոյն տեղերու վրայ յաջորդեցին իշխանութիւնը ձեռնառու և օգնաւորող քաղաքական իշխանութիւնը: Նոյն իսկ Եդեսիոյ մէջ, Արգարէն յետոյ, անոր յաջորդները եկեղեցիները կործանեցին և մեհեանքները կրկին բացին. հեթանոսութիւնը վերահաստատուեցաւ իր բոլոր զօրութեամբ և անոր առաջին զօներն եղան Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալները:

Թէեւ այս կերպով նին կրօնը դեռ եւս երեք դար տեւեց Հայոց մէջ, բայց և այնպէս քրիստոնէութիւնը բոլորովին չանհետացաւ: Հայոց աշխարհէն, այլ ծածուկ կերպով կը քարոզուէր անոր բնակիչներուն: Նոյն իսկ Թադէոսին աշակերտած կը համարուին՝ Ոսկեանք, որոնք երկար ժամանակ ճգնելով Ծաղկէոյ լեռներու մէջ՝ իջան Արտաշատ և մինչև Արտաշէս Բ. ի պալատը մուտ գտան, ու Սաթենիկին աղագականներէն ոմանք. — Սուրբիստեանք, հետեւեցան անոնց: Ինչպէս Ոսկեանք, այսպէս և Սուրբիստեանք. նահատակուեցան Արտաշատի արքայորդի ձեռքով: Այս նահատակութիւնները փոխանակ սակաւաւոր հաւատացողները վնասեցնելու՝ աւելի եւս արծարծեցին անոնց եռանդը, և քրիստոնէականութիւնը հետզհետէ կ'աճէր: Տերաւորիանոս կը վկայէ, թէ երբորդ դարու սկիզբէն արդէն բազմաթիւ հաւատացեալներ կային Հայոց մէջ, իսկ Փրկիչին հետոյ թէ քրիստոնէ

Նեաները այնքան բազմացած էին խտրով Ա.ի օրով, որ յիշեալ թագաւորը հալածանք հանեց անոնց դէմ և շատերը կոտորեց: Անոր օրինակին հետեւելով, Տրդատ իր թագաւորութեան սկիզբը երկու հրովարտակ հանեց, որով կ'սպառնար մահուան պատիժ տալ քրիստոնեաներու և տնոնց ստացուածքը մատնուներու բաժնել: Նոյն պատիժը պիտի կրէին նաև քրիստոնեայ պահողները: Այս արդէն բաւական ապացոյց էր որ Նթանոսութեան վախճանը մօտեցել էր, կրօնը բարոյական զօրութիւն է և նւթական միջոցները անկարող են պահպանել զայն, եթէ ժողովուրդին սրտին մէջ հաստատուն կայան չունի:

Այսպէս ուրեմն Թաւրուսի և Բարձաղիէոսի ցանաձ
սերմերը մարտիրոսանքու թափած արիւնով ոռոգուելով
աճեցան և պատրաստեցին Հայերը ազգովին քրիստոնէու-
թիւնը ընդունելու Ս. Գրիգորի Լուսաւորիչի ձեռքով :

Ծնաւ Ս. Գրիգոր 237 թուականին Վաղարշապատ քաղաքին մէջ. անոր հայրն էր Անակ Պարթևը, մայրը կը կոչուէր Ոգոհի: Խոսրովի սպանութենէն յետոյ, եւթադ անունով մէկը Հայոց վրէժխնդրութենէն ազատեց Անակի երեք տարեկան որդին իր Սոփիայ ստնտուին հետ և փոխաւ Կեսարիա Սյնտեղ Պարթև մանուկը մկրտուելով՝ անուանուեցաւ Գրիգոր և անաւ քրիստոնէական հոգւով, ուսանելով յունարէն և ասորերէն լեզուները, միանգամայն և կրօնի վերաբերեալ գիտութիւնները: Երբ որ չափահաս եղաւ, ամուսնացաւ Գուրիթ անուանով յոյն մարդու մը Մարիամ անուն աղջկան հետ, ուրիշ երկու զաւակ ունեցաւ, Վրթանէս և Սրբատակէս: Երեք տարի յետոյ, երկու ամուսինները փոխադարձ համաձայնութեամբ բաժնուեցան իրարմէ. Մարիամը կրտսեր որդւոյն հետ կուսանոց մտաւ, իսկ Գրիգոր Վրթանէսը դայեակներու յանձնելով՝ ինքը գնաց Տրդատ արքայորդիի մօտ, որպէսզի հաւատարմութեամբ ծառայելով անոր՝ հօրը չարագործութեան արատը սրբէ իր վրայէն:

Դեռ Հռոմ եղած ժամանակ Տրդատիւր յորդորէր Գրի-

գորը որ քրիստոնէութիւնը ձգէ, իսկ երբ Հայաստան եկաւ
և Երիզայի մէջ Անահիտդիցուհիին զօ՛ն մատուցիր հայրենի
Թագաւորութեան մէջ յաջողութեամբ վերադառնալուն
համար, հրամայեց Գրիգորին որ արքայական սեղանէն
պսակներ տանէ և կանաչ ոստերու հետ Ոսկեմօր նուէր
տանի: Գրիգոր յանձն չառաւ Թագաւորին կամքը կա-
տարել: Այն Ժամանակ Տրդատ զանազան հնարներով
աշխատեցաւ անոր միտքը փոխել, բայց ոչինչ չօգնեց:
Ա. Գրիգոր անդրդուելի մնաց Թագաւորին քաղցր խօս-
քերուն, սպառնալիքներուն և մինչև իսկ տանջանքներուն
առջև, որ շատ օրեր շարունակ տեւեցին: Մինչ նոր տան-
ջանքներ կը պատրաստուէին, Տաճատ Աշոցայ իշխանը
Արտաւազդ Մանդակունիի միջնորդութեամբ յայտնեց
Թագաւորին, թէ Գրիգոր արքայապան Անահիտ որդին
է: Տրդատ այս բանին վրայ աւելի զայրանալով, հրա-
մայեց որ զայն տանին ձգեն Արտաշատի Խոր-Վիրապը
ուր Հայաստանի ապսգայ Լուսաւորչին վիճակուած էր
երկար տարիներ ողջ ու անշլեւա մնալ, բարեպաշտ կին
մը ամէն օր հաց կը ձգէր այն դուբին մէջ և կը կերակ-
րէր զանիկա:

Տասնեւեոթս տարի էր անցեր Ս. Գրիգորի մահա-
պարտանբու վիշը ձգուած օրէն, երբ խուճար մը հաւա-
տաւ որ կոյսեր Գայիանէի առաջնորդութեամբ Հռոմէն
Վասիլէով՝ եկան աղաւինեցան Հայաստան, բերելով
իրենց հետ կայսերազուն օրիորդ մը՝ Հռիփսիմէ անունով,
չոր Գրիգղեաթանոս կայսրը կ'ուզէր իրեն կին առնել:
Անոնք իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Վաղարշա-
պատի մօտ հնձանի մը մէջ, ուր ծածուկ կ'ապրէին կե-
րակուելով ապակեայ յուղունքներու գինով, որ իրենց
ընկերներէն մին կը շինէր: Կայսեր կողմէն ստացած
թուղթի մը վրայ, Տրդատ հրամայեց փնտռել ու գտնել
կայսերուն ապաստանած անձը: Հնձանը շրջապատուե-
ցաւ զինւորներէ, և արքունի սպասաւորներ եկան

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆԶԵՐ
ԱՐԱԲԱՅՈՑ ԱՐՆԱԻԱՆՔՆԵՐԸ (300-640)

**ԳՐԻՍՏՈՒԷՌԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ.-
ՏՐԳԱՏ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ**

26

Աւետարանի առաջին փարոգութիւնները եւ փրիսոնեաներու կրած հալածանքները. — Գրիգոր Լուսաւորիչ, անոր ծնունդը եւ կրթութիւնը. — Ս. Գրիգորի քանդանքները եւ Խոր-Վիրապ ձգուիլը (287). — Հռիփսիմեանց նահապետութիւնը. — Ս. Գրիգորի Վիրապէն դուռս հանուիլը եւ Հայոց դարձը (304). — Մեհեաններու քանդումը. — Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը. Տառնի պատերազմը. — Թագաւորին եւ ժողովուրդին մկրտուիլը. — Քրիստոնեական դպրոցներու բացումը. — Արիսակէս հայրապետ (317):

Դեռ Փրկիչը երկրին վրայ էր, որ անոր առաջին քարոզութիւնները արձագանգ գտան Հայոց մէջ, և Աբգար Հայոց թագաւորը հեթանոս իշխաններու մէջ առաջինն եղաւ որ հաւատաց թէ ան Աստուծոյ Որդի է։ Քրիստոսի համբաւնալէ անմիջապէս յետոյ Աւետարանը

քարոզուեցաւ. Հայոց մէջ Թադէոս առաքեալին ձեռքով,
որուն շուտով ընկերացաւ. նաև Բարդուղիմէոս առաք-
եալը. ասոնց աշխատութեամբ հիմնուեցան առաջին եկե-
ղեցիները Հայոց աշխարհին մէջ. Բայց քրիստոնէութիւնը
խոր արմատ չգրաւ հեթանոս Հայոց մէջ, որոնք դեռ
պատրաստ չէին Աւետարանի բարոյական սկզբունքները
հասկնալու. Բացի ասոնցմէ, նոր կրօնական շարժումը
խկապէս երկրէն դուրս՝ Միջագետքի մէջ աեղի ունե-
ցաւ, և մենք պատմութենէն կը տեսնենք որ քրիստո-
նէութիւնը այնտեղ աւելի յաջողութեամբ կը տարածուէր
ուրտեղ քաղաքական իշխանութիւնը ձեռնառւ և օգնա-
կան է եղած քարոզիչներու. Նոյն իսկ Եդեսիոյ մէջ,
Աբգարէն յետոյ, անոր յաջորդները եկեղեցիները կործա-
նեցին և մեհնարները կրկին բացին. հեթանոսութիւնը
վերահաստատուեցաւ իր բոլոր զօրութեամբ և անոր առա-
ջին գոներն եղան Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալ-
ները:

Թէև այս կերպով չին կրօնը դեռ եւս երեք դար
տեւեց Հայոց մէջ, բայց և այնպէս քրիստոնէութիւնը
բոլորովին չանհետացաւ Հայոց աշխարհէն, այլ ծածուկ
կերպով կը քարոզուէր անոր բնակիչներուն: Նոյն իսկ
Թաղէոսին աշակերտած կը համարուին՝ Ոսկեանք, որոնք
երկար ժամանակ ճշնելով Ծաղկէայ լեռներու մէջ՝ իշան
Արտաշատ և մինչև Արտաշէս Բ.ի պալատը մուտ գտան,
ու Սաթենիկին աղգականներէն տանք—Սուքիասեանք
նեւ Տաթևեցան անոնց: Ինչպէս Ոսկեանք, այսպէս և Սու-
նեւեցան նախառակուեցան Արտաշատի արքայորդիի
Քիասեանք նախառակուեցան Արտաշատի սակա-
ձեւքով: Այս նախառակութիւնները փոխանակ սակա-
ւաւոր հաւատացողները վհատեցնելու՝ աւելի եւս ար-
ծարձեցին անոնց եռանդը, և քրիստոնէաներու թիւը
հետզհետէ կ'աճէր: Տերտուղիանոս կը վկայէ, թէ եր-
րորդ դարու սկիզբէն արդէն բազմաթիւ հաւատացեալ-
ներ կային Հայոց մէջ, իսկ Փիլեմիլիանոս կ'ըսէ թէ քրիստո-

Հոփոսիմէի թագաւորաւայել զգեստներ հագցնելու և պալատ տանելու: Կոյսը ընդդիմացաւ, և քաշքշելով բերուեցաւ Տրդատի մօտ: Արդէն հարսնիքի հանդէսը սկսուեր էր և ժողովուրդի բազմութիւնը պալատի շուրջը խոնուեր, երբ Հոփոսիմէ քանի մը ժամ Տրդատի հետ կռուելէ յետոյ՝ սենեակէն դուրս փախաւ, ամբօխը ճեղքեց և իր ընկերներուն բնակարանն եկաւ: Հասան ետեւէն դահլճները ջահերով, կապեցին զայն չորս ցիցի վրայ, աչքերը հանեցին, մարմինն այրեցին և կտոր կտոր քրին: Անոր հետ միասին սպանուեցան 33 հոգի իր ընկերներէն: Հետեւեալ օրը Գայիանէ կոյսը որ պալատ բերուած էր Հոփոսիմէն համոզելու համար, սաստիկ տանջանքներով սպանուեցաւ ուրիշ երկու ընկերներու հետ, որով նահատակուեցան ընդամենը 37 հոգի: Գնացած քանի մը հասն ալ ցրուեցան:

Այսքան անմեղներու մահուան վրայ թագաւորի խոյճը սկսաւ տանջուիլ. տեսակ մը մեղամաղձութիւն եկաւ վրան, և երբ քոնի մը օր յետոյ իր իշխաններուն հետ որսի կ'երթար, կառքէն դուրս թռաւ և վայրենի գաղաններու պ'ս սկսաւ թափառիլ անտառները. նոյն պատիժը եկաւ նաև շատ մը պալատականներու վրայ: Այդ միջոցին Տրդատի քոյրը Խոսրովիդուխտ երազ մը տեսաւ. լուսաղգեստ մարդ մը կ'ըսէր անոր, թէ միայն Գրիգոր կարող է բժշկել թագաւորն ու իշխանները այդ աստուածային պատուհասէն. բայց ո՞վ կը հաւատար թէ այնքան տարի անցնելէ յետոյ՝ ան կենդանի մնացած կ'ըլլայ Վիրապին մէջ: Երբ երազը կրկնուեցաւ, Օտա Ամատունին ուղարկուեցաւ Արտաշատ. պտրան մը իջեցուցին Վիրապին մէջ և Գրիգորին ձայն տուին. չուանը շարժուեցաւ և Աստուծոյ նահատակը դուրս բերուեցաւ այն մութ ու խոնաւ բնակարանէն: Այս սքանչելիքը շուտով տարածուեցաւ Հայոց աշխարհին մէջ: Վաղարշապատի ճանապարհի վրայ Ս. Գրիգորի առաջ եկաւ

ախտացեալ թագաւորը իր իշխաններուն հետ: Սուրբ Թուսիկ չոգելով՝ աղօթեց անոնց համար և անոնք փափր ինչ լեկթեւութիւն զգացին: Յետոյ Հոփոսիմէան կոյսերու նահատակութեան տեղը երթալով, մարմինները ժողվեց, անոնց բնակած հնձանը տարաւ և խրաքանչիւրը իր պատառատուն զգեստներուն մէջ պատելով այն տեղ տեղաւորեց: Երկրորդ օրը թագաւորը, նախարարները և երկրի ամէն կողմէն հաւաքուած բազմութիւնը եկան Ս. Գրիգորի մօտ, որ համոզեց զանոնք հեթանոսութիւնը ձգել և քրիստոնէական հաւատն ընդունելու: Այնտեղ՝ հնձանի մէջ Լուսաւորիչը սկսաւ քարոզել անոնց խօսելով Աստուծոյ արարչագործութեան, Գրիստոսի մարդեղութեան և Եկեղեցիի հաստատութեան վրայ (301):

Այս նախապատրաստութենէն յետոյ, որ երկու ամիս տեւեց, Ս. Գրիգորը նորահաւատ ժողովուրդի օգնութեամբ ձեռնարկեց երեք վկայարան շինելու կոյսերուն պատուին համար. մէկը Հոփոսիմէի նահատակուած տեղը, մ. լսը Գայիանէի, երրորդը կոյսերու բնակած հնձանի տեղը: Մեծ էր ժողովուրդի ցոյց տուած ջերմեռանդութիւնը այս աստուածահաճոյ գործի մէջ. ինքն իսկ թագաւորը բանը ձեռքը՝ կոյսերու գերեզմանատեղերը կը փորէր, իսկ Աշխէն տիկինը և Խոսրովիդուխտը իրենց փէշերովը հողը դուրս կը քաշէին: Ասանցմով չբաւականանալով, Տրդատ եօթը օրուան ճամբայ գնաց, Մասիսի վրայ ելաւ և այնտեղէն ութը խոշոր քարեր բերաւ Հոփոսիմէի վկայարանի վրայ շէնք շինելու համար: Վկայարանները շինուելէն և կոյսերու մարմինները անոնց մէջ ամփոփուելէն յետոյ, հասարակաց մօլթանքներ կատարուեցան, և այնտեղ ուր Միածին Որդիի շնորհիւ թագաւորը և ուրիշ հիւանդներ բժշկուեցան, առաջին եկեղեցիի հիմը դրուեցաւ (եջմիածնի Մայր Եկեղեցին):

Այնուհետև Տրդատ՝ Ս. Գրիգորի հետ սկսաւ պրտը-
տիլ Հայաստանի ամէն կողմերը, ուրնոր կրօնի համբաւը
անոնցմէ առաջ հասեր էր: Կործանուեցան և այրուեցան
աստուածներու մեհեմները, բազմներն ու արձանները.
մեհեմներու տեղերը՝ եկեղեցիներու շինութեան համար
որոշուեցան, և անոնց գանձերէն աղքատներուն մասն
ու բաժինը հանուեցան: Թագաւորը՝ որ երբեմն այնպէս
նախանձախնդիր էր հեթանոսական կրօնի պահպանու-
թեանը, այժմ ամէնը կը յորդորէր ու կը ստիպէր հրա-
ժարիլ հին կրօնի սնտախ պաշտամունքէն և Քրիստոսի
քաղցր լուծը ընդունիլ:

Վաղարշապատ վերադառնալով, թագաւորը հասա-
րակաց հաւանութեամբ որոշեց Ս. Գրիգորը Հայոց աշ-
խարհին ընդհանուր հովիւ կարգել: Տասնեվեց երեւելի
նախարարներու յանձնուեցաւ Լուսաւորիչը արքունի
հրովարտակով տանիլ Կեսարիա, ուր Ղեւոնդ մետրապո-
լիտը իր ձեռքի տակ եղած եպիսկոպոսներով ձեռնադը-
րեց զայն Հայոց եպիսկոպոսապետ (302): Այնտեղէն Յով-
հաննէս Մկրտիչի և Աթանազիոնէս վկայի մասունքներն
առնելով՝ վերադարձաւ Հայաստան, հետը բերելով բազ-
մաթիւ ասորի և յոյն կրօնաւորներ, որոնք պիտի օգ-
նէին անոր Աւետարանի քարոզութեան մէջ: Տարօն հաս-
նելով, Ս. Գրիգոր ուղեց Դեմետր և Գիսանէ հնդիկ
աստուածներու մեհեմներ կործանել: Այս լսելով, Արձան
քրմապետը և իր որդին Դեմետր զինուած՝ քուրմերով
դարան մտան բլուրի մը վրայ, և երբ Լուսաւորիչը
քանի մը իշխաններու հետ նոյն տեղին մօտեցաւ, քուր-
մերը յանկարծ ինկան անոնց վրայ և բլուրէն վար քը-
շեցին: Այս անակնկալ դիպումով վրայ նախարարները
Ս. Գրիգորն ու անոր հետ եղած քահանաները Ողկան
բերդը փախուցին: Բայց խառնուրդի մէջ Արձանը սպան-
նուեր էր Անդեղ տան իշխանի ձեռքով: Անոր տեղ ան-
ցաւ Դեմետր: Երկրորդ կուռի մէջ, ուր քուրմերը 7000էն

աւելի զօրք ունէին, քրիստոնեաներու կողմը յաղթող
հանդիսացաւ և Դեմետր սպաննուեցաւ: Տարօնի պատե-
րալմը միակ դէպքն էր, ուր հեթանոս Հայերը զէնք
առին իրենց կրօնի պաշտպանութեան համար: Ս. Գրի-
գոր կուռքերը և մեհեմները կործանեց, անոնց աւե-
րակներուն վրայ եկեղեցիներ շինեց և Ս. Յովհաննէսի
մատունքներուն մէկ մասը այնտեղ դնելով՝ համբան շա-
րունակեց:

Սուրբ Գրիգորի վերադառնալու լուրը հասածին
պէս՝ Տրդատ թագաւորը իր քնտանիքով և զօրքով գը-
նաց Բագրեւանդի Բագաւան քաղաքը զայն դիմաւորե-
լու: Այստեղ ամիս մը ժողովուրդը պատրաստելէ յետոյ,
Լուսաւորիչ հետը բերած քահանաներու գործակցութեամբ
մկրտեց ու հալորդեց թագաւորը իր քնտանիքով, զօր-
քերը և բոլոր լազմաւթիւնը, եօթն օրուան մէջ չորս մի-
լիոնէն աւելի մարդ մկրտուեցաւ:

Ասկէ յետոյ անխնայ մշակը սկսաւ չրջիլ Հայաս-
տանի հեռաւոր գաւառներն ու քաղաքները, անդադար
քարոզելով ու մկրտելով և մեհեմներու տեղ եկեղեցի-
ներ ու վանքեր հաստատելով: Գործի յարատեւութեան
համար՝ արքունի հրամանով քրիստոնէական դպրոցներ
հիմնուեցան, յոյն և ասորի դպրութեամբ, որոնց մէջ
յառաջադէմ գանուողները քահանայ ու եպիսկոպոս
ձեռնադրուեցան: Այսպէսով գործերը փոքր ինչ թեթեւ-
նալով, սուրբ ժամանակ առ ժամանակ կ'առանձնանար
և որպէսզի ժողովուրդը առանց հովուապետի չմնայ,
թագաւորին առաջարկութեամբ անոր որդիները Կեսա-
րիայէն բերուեցան և կրտսերը Արիստակէս հօրմէն եպիս-
կոպոս ձեռնադրուելով՝ անոր տեղապահ կարգուեցաւ
(317):

Տրդատի եւ Լուսաւորիչի նախապահորդութիւնը
Հռոմ (319). — Սղուկի ապսամբութիւնը եւ Հիւսիսա-
կանաց արեաւանքը. — Մամիկոնեան նախարարութեան
ծագումը. — Պասեռազմ Պարսից հետ. — Արիստակէս
Նիկիոյ ժողովին մէջ (325). — Ս. Գրիգորի մահը (332).
— Տրդատի մահը (342):

Քրիստոնէութեան հաստատութեամբ Հայոց բարե-
կամութիւնը առժամանակ ընդհատած էր իրենց արեւ-
մտեան դաշնակիցներուն հետ: Եւսեբիոս Կեսարացիի
վկայութեամբ՝ Հայերը մեծ պատերազմ ունեցան Մաք-
սիմինոս կայսեր հետ, որ կ'ուզէր բռնութեամբ հետա-
նոստութիւնը վերահաստատել անոնց մէջ (311): Այսպիսով
ինքնիրեն լուծուել էր այն դաշինքը՝ զոր Հռոմայեցիները
ունէին Հայոց թագաւորութեան հետ, երբ յանկարծ նոյն
կրօնքը Կոստանդիանոսի հետ կայսերական գահին վրայ
բազմեցաւ: Տրդատ օգուտ քաղելով այս յաջող հանգա-
մանքէն, մտածեց անձամբ երթալ Հռոմ եւ բարեկամու-
թեան դաշինքը նորոգել քրիստոնեայ կայսեր հետ: Այն
փառաւոր ուղեւորութեան մասնակից եղան Ս. Գրիգոր
Արիստակէս, չատ նախարարներ եւ բազմաթիւ զօրքեր:
որոնց թիւը Ազատեանդեղոսի ըսելով՝ 70,000ի կը հաս-
նէր: Կոստանդիանոս եւ Սեղբեստրոս Պապը սիրալիր ըն-
դունելութիւն ցոյց տուին Տրդատին եւ Ս. Գրիգորին՝
երկու թագաւորներու մէջ քաղաքական դաշինք կապ-
ուեցաւ, Լուսաւորիչ ալ իր կրած չարչարանքներուն հա-
մար մեծ պատիւներ գտաւ եկեղեցական գաւառի կողմէն:

Պարսից թագաւորը Շապուհ, Տրդատի բացակայու-
թիւնը յարմար առիթ համարելով, պատրաստուեցաւ Հա-
յաստանի վրայ յարձակելու. միեւնոյն ժամանակ Սլկուե-
կաց Սղուկ իշխանը յորդորեց ապստամբիլ իր թագա-
ւորին դէմ եւ սկիւթական ցեղերն ձլ դրդեց հիւսիսային
կողմէն արշաւել Հայոց երկրին վրայ: Սղուկ սպաննելով
ձերուհի Օտա իշխանը որ իր փեսան էր, գրաւեց անոր
Ողկան բերդը Տարօն գաւառի մէջ եւ Սիմ լերան բնա-
կիչները իր կողմը ձգելով՝ կ'աղմկէր երկիրը: Հասաւ
Տրդատ, ժուլեց իր զօրքը եւ որովհետեւ ինքը կ'ու-
զէր աւելի վտանգաւոր թշնամիներու առաջը կտրել,
խոստացաւ Սղուկի երկիրները անոր տալ, ով որ ապա-
տամբը բռնէ: Գարգարացոց դաշտին մէջ Տրդատ ճակա-
տեցաւ Հիւսիսականաց դէմ եւ իր սովորական քաջու-
թեամբ զարկաւ կտրեց թշնամիներու բանակը, որոնց
կ'առաջնորդէր Բասլաց Գեղրեհնոն թագաւորը: Գեղրեհ-
նոն իր զօրքին յաղթուելը տեսնելով, նետեց իր կաշե-
պատ չուանը, որ Հայոց թագաւորը բռնէ. Տրդատ մէկ
հարուածով երկու կտոր ըրաւ Բասլաց թագաւորը եւ
անոր խառնիճաղանձ զօրքը մինչեւ Հոնաց աշխարհը հա-
լածեց:

Մինչ յաղթութեամբ եւ պատանդներով ետ կը դառ-
նար իր երկիրը, լուր առաւ թէ Տարօնի ապստամբու-
թիւնը զսպուած է: Մամգուն արքայազուն իշխանը, որ
ձենաց թագաւորին վրէժխնդրութենէն նախ Պարսից եւ
ապա Հայոց աշխարհն էր ապաւինած, Տրդատի խոս-
տումը լսելով՝ իբր նորէն ապստամբած դիմեց Սղուկի
մօտ եւ անոր վտտահութիւնը գրաւելով որսի ժամա-
նակ սպաննեց զայն, բերդին արեւց եւ բոլոր յեղը կո-
տորեց, որոնցմէ միայն երկու հոգի կարողացան աղաւ-
ուել: Թագաւորը իր խոստման համեմատ Տարօն գաւա-
ռը Մամգունին նուիրեց եւ անոր ցեղը նախարարութեան

Հայասանի ֆաղափական հանգամանքը Տրդատէն յետոյ.
— Տրդատի յաջորդներու քուլուրիւնը. Եկեղեցական դասի
նշանակութիւնը. — Ներքին խռովութիւններ եւ ապրա-
սամբութիւններ. — Խոսրով Բ. (343). — Ապստամբներու
նուաճումը. — Հիւսիսականաց արշաւանքը եւ պար-
տութիւնը. — Պատերազմ Պարսից հետ. Խոսրովի մահը
(352). — Մոռողի ճակատամարտը. — Տիրան Բ. (353).
Անոր յարաբերութիւնը երկու դրացի պետութիւններու
հետ. — Տիրանի գահընկեցութիւնը (364):

Որչափ առնեն որ Պարթեւները կը թագաւորէին Պարսից
երկրին մէջ և Հայերը նեթանոս էին, Հայաստանը, հաւ-
գամանքներուն նայելով, երբեմն Հռոմայեցոց դաշնակից
կ'ըլլար, բայց աւելի առաջիկաներուն կողմը կը հակէր,
որովհետեւ երկու երկիրներու վրայ միեւնոյն պարթեւա-
կան-արչակունքի հարստութիւններն էին որ կ'իշխէին և
երկու ազգերուն մէջ միեւնոյն քաղաքական և բնկերական
կարգերը կային: Իսկ երբ Պարթեւներու գահին վրայ Սա-
սանեանները նստան Պարսկաստանի մէջ և նեթանոսութեան
փլատակներու վրայ քրիստոնէութիւնը բարձրացաւ Հռո-
մոց աշխարհին մէջ, անհաշտ թշնամութիւն խնկաւ նախ
երկու արքունիքներուն և ապա երկու ազգերուն մէջ, որ
քանի զնաց սաստկացաւ և տեւեց մինչև Արարացոց պատ-
մա՛յան ասպարէզին վրայ երեւնալը. Գրիստոնեայ Արշա-
կունքները Սասանեանց վրայ կը նայէին ոչ միայն իբրեւ

իրենց ազգակիցներու գահը յափշտակողներու, այլ և
իբրեւ այլակրօններու ու քրիստոնէութեան թշնամիներու
վրայ. մինչդեռ ասոր հակառակ՝ ամէն բան կը հու-
կեցնէր զիրենք այժմ դէպի հռոմէական պետութիւնը, թէ
կրօնի նոյնութիւնը, թէ յունական կրթութիւնը, որ Լուս-
սաւորչի յաջորդներուն աշխատութեամբ սկսաւ մուտ
գանել Հայոց մէջ, և նոյն իսկ յաճախակի խնամութիւն-
ները, զորս կայսրերը կ'ընէին Հայոց թագաւորներու հետ՝
զանոնք Պարսիկներէն հեռու պահելու գիտաւորութեամբ:
Բայց և այնպէս Պարսկական բարքն ու սովորութիւնները
այնպէս խոր արմատ դրած էին Հայոց ներքին կեանքին մէջ,
որ անկարելի էր իրենց բոլորովին բաժնուիլ Արեւելքէն
և վերջն սկանալէս միանալ արեւմուտքի հետ: Անհայտ
պատճառով կը տեսնենք որ Տրդատի յաջորդները յաճախ
կը տատանին իրենց ընտրութեան մէջ այն մեծ կռուին
ժամանակ, զոր Սասանեան թագաւորները և Բիւզանդիոնի
կայսրերը իրարու դէմ կը մղէին, մինչև որ վերջապէս
երկու ուսիները հաշտութեան ուրիշ ելք չգտնելով՝ Հա-
ստատունը իրարու մէջ կը բաժնեն և Հայոց ազատու-
թիւնը կը ջնջեն:

Այս դժբաղդութեան առաջը կարող էր առնել մի-
այն Հայոց թագաւորներու արդար և իմաստուն ընթաց-
քը ներքին կառավարութեան մէջ և աշտըջութիւնն ու
խոնհմութիւնը արտաքին քաղաքականութեան մէջ:
Դժբաղդարար Տրդատի յաջորդները զուրկ էին այս բա-
րեմանութիւններէն, անոնք մեծ մասամբ տէրութեան
զործերով զբաղելու տեղ՝ լսկ կերուխուսի ու զուար-
ճութիւններու ետեւէն էին լինած, Արեւելքոց յատուկ
մոլորութիւններու հետ խառնելով նա և Հռոմի սոսկալի
վարքն ու բարքը: Իրենց կեանքը սրբերու ու կանանոց-
ներու մէջ անցնելով, անոնք ոչ երկրին բարեկարգու-
թեան խնամք կը տանէին ոչ ալ անձամբ մասնակից
կ'ըլլային այն պատերազմներուն, որոնց ասպարէզն էր

Հայաստանը: Ճիշդ այս պատճառով արքունի հրամանները մեծ ազդեցութիւն չունէին փառամով նախարարներու վրայ, որոնք մեծամեծ կալուածներով ու պատիւներով ճոխացած՝ մեծ ակնկալութիւն մը չունէին թոյլ ու մերկ թագաւորներէն և կը ձգտէին ինքնազուխ ըլլալու: Ապաւինելով իրենց բերդերուն անոնք յաճախ իրարու հետ կը կռուէին, և երբեմն այ իրարու հետ կը միաբանէին թագաւորին դէմ, և մինչև անգամ բացայայտ կերպով Պարսից կամ Յունաց կողմը կ'անցնէին և անոնցմէ զանազան իտառութիւններ կ'ընդունէին:

Կեդրոնական իշխանութեան այս թուլութեան պատճառով իւրաքանչիւր թագաւորի մահուան ժամանակ գահին վտանգ կ'սպառնար. և եթէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը Տրդատէն յետոյ մօտաւորապէս դար մը կանգուն մնաց, այդ վերագրելու է դրէն երկու դրացի պետութիւններու ոսոխութեան, որոնցմէ իւրաքանչիւրը աչք ունէր Հայաստանի վրայ. իսկ ներսէն՝ եկեղեցիի պաշտօնեաներ, որոնք յիշեալ հանգամանքէն օգուտ քաղելով՝ հայրենասէր իշխաններու աջակցութեամբ կ'աշխատէին երկրին զօրութիւնները խարխլած գահին շուրջը կեդրոնացնել: Սակայն անարժան թագաւորները չգիտցան գնահատել իրենց երախտաւորներու ծառայութիւնները զորս իրենց ծառայութեանց փոխարէն կ'անարգէին և կ'սպաննէին իսկ:

Տրդատի եղբրական մահէն յետոյ սանձարձակ նախարարները իրենց կիրքերուն կատարեալ ազատութիւն պուին. անոնք իրարու երկիրները օանակոխ ընելով՝ կատաղաբար կը պատերազմէին իրարու դէմ՝ մեծ տառապանք պատճառելով ժողովուրդին: Այս կռիւներուն ժամանակ Բզնունեաց, Մանաւազեանց և Որդունեաց հին նախարարական տոհմերը խաղաղ ջնջուեցան: Բայց այս արիւնահեղութենէն աւելի վտանգաւոր էին երկրին հիւսիսային և հարաւային մասերուն մէջ գրգռուած ապստամբութիւնները, որոնց մէջ կար նաև Պարսից թագա-

ւորին մօտը: Սանատրուկ Արշակունի իշխանը, որ Տրդատի կողմէն իրրև վերակացու զրկուած էր Աղուանից երկիրը, ինքնազուխ թագաւորեց Փայտաղարանի մէջ, և Վրթանէսի որդին՝ Գրդգորիս կաթողիկոսը՝ ձիւ մը պուշին կապելով նահատակեց Վատնեան դաշտին մէջ: Անոր օրինակին հետեւելով, Բակուր Աղձնեաց բղնջլը ապստամբեցաւ և ուզեց ինքնազուխ լինել իր երկիրներուն վրայ:

Այս անկարգութիւնները տեսնելով, քանի մը հայրենասէր իշխաններ Վրթանէս կաթողիկոսը հետ խորհուրդ ըրին, և Մար ու Գաղ Մօլիաց ու Հաշտենից նախարարները դեսպանութեամբ ուղարկեցին Կոստանդկայսեր մօտ, խնդրելով որ վերջին դաշնագրութեան համեմատ՝ օգնական զօրք ուղարկէ և Տրդատի որդին Սասարը թագաւորեցնէ: Անտիօքոս, կայսերական տան վերակացուն, լէզէոններով եկաւ Հայաստան, հետը թագաւորական թագ և ծիրանի բերելով: Սասարով Բ. նստաւ իր հօր գահը (343), և անմիջապէս Տրդատի կարգած չորս զօրավարները իրենց պաշտօնին մէջ հաստատուեցան: Մանածիր Ռշտունին ուղարկուեցաւ Ասորեստանի և Միջագետքի կողմերը, Վահան Ամատունին գնաց Անտիօքոս Բագարատ ասպետի և Միհրան Բղնջլի հետ տըրպատականի սահմանները պահպանելու, իսկ ինքը Անտիօքոս Բագարատ ասպետի և Միհրան Բղնջլի մէջ Սանատրուկի վրայ, Փայտաղարանէն Պարեկապէտ մէջ Սանատունի հարկերը ժողովելով վետան քչեց զայն և Հայաստանի հարկերը ժողովելով վետան քչեց զայն:

Միեւնոյն ժամանակ հարաւի մէջ Մանածիր՝ Աղձնեաց ապստամբութիւնը զսպեց և Պարսից օգնական զօրքը հալածեց. Բակուր սպաննուեցաւ և անոր Հէշա որդին թագաւորին ուղարկուեցաւ: Բայց Ռշտունեաց իշխանը անգլխութեամբ վարուեցաւ Աղձնեաց և Միջագետքի բնակիչներուն հետ, յանցաւորներուն հետ չատ մը անմեղ մարդիկ կոտորելով ու գերելով: Ի զուր Ս. Յակոբ Մըծ-

վրայ վշտացած՝ իր բոլոր կալուածները թողանք պարգեւեց: Շուտով Գնէլ ամուսնացաւ Սիւնեաց Ասեղովկ նախարարի դստեր՝ զեղեցիկ ու հարազատ Փառանձեմի հետ և թագաւորաւոյն հարսանիք քրտ. և նախարարները, որոնց Գնէլ իր բարեմասնութիւններով և առատաձեռնութեամբ սիրելի էր եղած, իրենց աղաքը երկուսսարգ իշխանի պալատը ուղարկեցին: Այս բանէն օգտուելով, Տիրիթ Վարդան Մամիկոնեանի հետ միաբանած՝ Արշակի սիրտը կասկած ձգեցին, որ իբրեւ թէ Գնէլ կը մտածէ զայն սպաննել և թագաւորութիւնը յափշտակել: Թագաւորի հրամանով Գնէլ նախարարներու աղաքը արձակեց և ինքը Այրարատէն քաշուեցաւ իր մայրենի ժառանգութիւն՝ Շահապիւան: Տիրան իր թոռներ եղած անխառնութեան վրայ նեղացած՝ սաստիկ յանգիմանութիւն ուղարկեց Արշակին, և սա անգթաբար խեղդել տուաւ իր հայրը: Ապա Գնէլի փարթամ կեանքի վրայ նախանձելով և անոր կնոջ վրայ աչք ունենալով, միաքը դրաւ զայն սպաննել, և անգամ մը երբ եղբորորդին հիւր էր գացած՝ Վարդան Մամիկոնեանը որսի ժամանակ թագաւորի հրամանով սպաննեց Գնէլը իրրեւ թէ սխալմամբ: Արշակ իր չարագործութիւնը ծածկել ուզելով, սուգ բռնեց Գնէլին համար և անոր մարմինը մեծ հանգեսով թաղել տուաւ. բայց յետոյ իրականութիւնը պարզուեցաւ, երբ թագաւորը անոր Փառանձեմ կինը՝ իրեն հարճ առաւ: Այս փառասէր կինը իր անգթութեամբ Արշակէն վար չմնաց. ուզելով Ողիմպիադայի տեղը լռնել, Մըջիւնիկ անունով քահանայի մը ձեռքով թունաւորեց զայն հաղորդութեան ժամանակ. նոյնպէս Վաղինակ Սիւնեաց իշխանը սպաննել տուաւ և անոր տեղը իր Անդովկ հայրը կարգել տուաւ:

Քիչ յետոյ Արշակ նախադարձներուն հետ ալ թշնա-
մացաւ: Այս թշնամութեան պատճառն եղաւ Արշա-

կաւան քաղաքը, զոր թագաւորը մատնեց չինել Մա-
սիսի ստորոտը. և որպէս զի չուտով բազմամարդանայ,
հրաման հանեց որ այնտեղ ապոստանող յանցաւորները
դատաստանէ ազատ մնան: Կարճ մըջոյի մը մէջ Արշա-
կաւանը լեցուեցաւ ամէն տեսակ չարադործներով, որոնք
նախարարներու երկիրներէն փախեր և ապաւիններ էին այն-
տեղ: Նախարարները բողոքեցին, և երբ տեսան որ թագա-
ւորը չչտեր գիրենք, գրիմեցին Պարսից օգնութեանը, որոնք
այդ ժամանակ Յսնաց արշաւանքէն վերադարձած՝ Տիգ-
րանակերտի պաշարումով զբաղած էին: Շապուհ
գունդ մը օգնական զօրք ազարկեց, որոնք Անի ամրոցն
առին, թագաւորական դանձերը կողոպտեցին և մինչեւ
անգամ Արշակունի թագաւորներուն ռախոսները գերեզ-
մանէն հանեցին, որ հետեւին Պարսկաստան տանին,
բայց նախարարները ձեռքերնուն առին և Աղյք աւանը
թաղեցին: Յետոյ հայ իշխանները իրենց զօրքով իսկան
Արշակաւանի վրայ, բնակիչները անխնայ կոտորեցին և
քաղաքը կործանեցին: Հասաւ ներսէս Կաթողիկոսը և
անոնց ձեռքէն ազատեց կաթնակեր մանուկները, զորո-
նախարարները իբրեւ գերի իրենց մէջ բաժնիր էին:
Նախարարներուն ըրածէն նեղանալով Արշակ, որ Պարսից
հալածանքէն փախեր էր վաւատան, այժմ իր սակաւա-
թիւ կուսակիցներով և վրացի գունդով եկաւ հայ իշ-
խաններու վրայ, որոնք ներսէս Կամարականի առաջ-
նորդութեամբ պատերազմի բռնուեցան թագաւորին հետ:
Այն ժամանակ Կաթողիկոսը, որ Գնէլի սպանութենէն
յետոյ արքունիքէն հեռացեր էր, շատերու խնդրանքով
մէջ մտաւ և թագաւորը նախարարներուն հետ հաշտե-
ցնելով՝ ազգամիջեան կռուին վերջ տուաւ միայն Մե-
րուտան Արծրունին և Վահան Մամիկանեանը չուղեցին
հաշտուիլ, և գացին Պարսից ծառայութեան մէջ մտան:
Եւ ինչպէս որ քաղաքը քանակաւ քան իր ժամանակը, որ քան

Սակայն Արշակ նախարարներու գէժ ոխ էր պահեր,
և ներսէսը աքսորելէ յետոյ իր խօսքը դիմելով՝ չա-

տերէն վրէժ առաւ, և առաւելապէս Կամսարա-
կաններէն, որոնք բոլոր ցեղով կոտորուեցան, ժարմի-
ները գաղաններուն կերակուր ձգուեցան և կալուած-
ները արքունիք գրաւուեցան. միայն Սպանդարաւ
(Ներսէսի եղբորդին) իր առնով աղատուեցաւ և Փա-
խաւ Յունաստան: Գիւղացի սոյլորդները, որոնց հրա-
մայրած էր Կամսարականներու գանձերը երաւանդա-
շատէն Արմաւիր փոխադրել, ճամբան իրենց տէրերու
ոսկորները տեսնելով՝ ժողովցին ու թաղեցին, և թա-
գաւորը հրամայեց կոխել գանձնք:

Այսպիսով Արշակի թագաւորութեան վերջին տարի-
ները նախարարներուն սիրտը պաղած էր թագաւորէն,
և իրարու ետեւէ կը դիմէին Պարսից արքու-
նիքը, ուր մեծամեծ պատիւներ դանելով կը վերադառ-
նային իրենց երկիրը: Վերջապէս Ալանոզան պարթեւ
իշխանը զօրքով ուղարկուեցաւ Հայոց թագաւորը բռնե-
լու: Արշակ իրեններէն անօգնական մնացած՝ փորձեց
Պարսից զօրավարին սիրտը դանազան խոտաւմներով
գրաւելու, բայց բոլորը զուր եղաւ. Ալանոզան թոյլ
չտուաւ իրեն Յունաց երկիրը փախչելու, և Արշակ նեղը
մնալով՝ անձնատուր եղաւ և տարուեցաւ Շապուհի
մօտ, ուր պատուով պահուեցաւ, մինչեւ որ Փառանձեմ
և բոլոր նախարարներու կիները Պարսից դուռը բերուէին:
Բայց նախարարները Շապուհի դիտաւորութիւնը հաս-
կնալով, զղջացին իրենց քրածին վրայ, ինկան հալածեցին
Հայաստան եկած պարսիկ դունդը և իրենց ընտանիք-
ները առած Յունաստան փախան: Իսկ Փառանձեմ թա-
գաւորական գանձերն առնելով՝ դնաց ամրացաւ Արատ-
զերս բերդը, սպասելով որ որդին Պապ Բիւզանդիայէն
չուտով օգնութեան հասնի:

Այս լսելով, Շապուհ սաստիկ բարկացաւ, հրամայեց
Արշակը չղթայակապ ընել և խուժաստանի Անյուշ բերդը
առնել, և Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոն-

եանը զօրքով Հայաստան ուղարկեց: Արտագերսը պա-
շարուեցաւ և առնուեցաւ. թագուհին գերի տարուեցաւ
Ասորեստան և այնտեղ ցիցի վրայ հանուեցաւ: Արշակ
Անյուշ բերդին մէջ այս թշուառութիւնները լսե-
լով, յուսահատութենէն անձնասպան եղաւ (382),
իրմէ առաջ մորթազերծ մահով սպաննուեր էր ան-
վերք Վասակ Մամիկոնեան սպարապետը:

30

Մերուժան Արծրունիին գործերը. — Պապ (382). Զիրաւի
ճակասամարտը. — Ներսէս Մեծի մահը (383). — Պապի
նապաստելիք կայսրի դէմ եւ գլխատուիլը (388). — Վա-
սակամբիլը կայսրի դէմ եւ գլխատուիլը (391 — 394):
բազդաթի չորսամեայ քաղաւորութիւնը

Արշակ Բ. ի գերութենէն յետոյ Հայոց երկրին մէջ
կրկնուեցան Տրդատի և խորով Բ. ի մահէն յետոյ պա-
տահած անցքերը: Շապուհ միտքը դրաւ Հայոց թագա-
ւորութիւնը իսպառ կործանել և այդ երկիրը Պարսկաս-
տանի հետ միացնել: Ան յոյս ունէր այս մտադրութիւնը
յաջողութեամբ ի գլուխ հանել, որովհետեւ նախարար-
այնպիսիներէն ի գլուխ հանել, որովհետեւ նախարար-
ներուն մեծ մասը, ինչպէս և կաթողիկոսը, հայրենիքէն
չուրս էին և երկիրը բոլորովին անպաշտպան էր մնացած:
Դուրս էին և երկիրը բոլորովին անպաշտպան կընու-
իր Որմիդքո խաւքովը Մերուժան Արծրունիին կնու-
թեան տալով, Շապուհ մեծ պատրաստութեամբ Հա-
յաստան ուղարկեց զայն, խոտաւմալով որ եթէ Հայերը
չառաձէ և Պարսից կրօնին դարձնէ, Հայաստանի թա-
գաւորութիւնը իրեն կուտայ: Մերուժան եկաւ և անոր
առաջին գործն եղաւ արժանաւոր եկեղեցականները
դանազան պատճառներով կալանաւորել և Պարսկաստան

ուղարկել: Յետոյ, Հայոց և Յունաց մէջ եղած հաղորդակցութիւնը կտրելու մտքով, ամէն տեղ դրած յունարէն գիրքերը այրեց և յոյն լեզուի ուսումը խափու արգիւրեց: Պարձեալ, ցրուած նախարարներուն երկիրը ազդելու և իր կողմը դարձնելու դիտաւորութեամբ, անոնցմէ շատերուն Հայաստան մնացած կիները բռնեց ու բերդերու մէջ փակեց:

Հայաստանի թշուառ վիճակը իմանալով, Ներսէս Մեծը, որ աքսորէն նոր վերադարձած Բիւզանդիոն կը գտնուէր, միջնորդեց Թէոփոս Ա. կայսեր առջև, որ գտնէ արեւելեան քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար Պապը թագաւորեցնէ Հայոց վրայ և Հայաստանը Պարսից ձեռքէն ազատէ: Կայսրը համաձայնեցաւ և Տեբենաթիանոս զօրապետին լեզէոններ յանձնելով Պապին հետ ուղարկեց Հայաստան (382): Նորապսակ թագաւորին հետ վերադարձան իրենց հայրենիքը կաթողիկոսն ու պանդուխտ նախարարները: Մերութան Յունաց և Հայոց միաբան զօրութեան առաջ տեղի տւաւ և փախաւ Պարսկաստան, բերդապահներուն նախապէս պատուէր տալով, որ նախարարներու կիները բերդերու պարիսպներէն կախեն:

Շապուհ չվհատեցաւ, այլ հպստակ ազգերէն զօրք ժողովելով՝ Մերութանի ձեռքով ուղարկեց Հայաստան: Միւս կողմէ և կայսր Տեբենաթիանոսի թելադրութեամբ օգնական դուռներ հասցուց Սեդէ կոմսի զօրավարութեամբ: Երկու կողմի զօրքերը իրարու դէմ բանակեցան Չիրաւ դաշտին վրայ, Նպատ լեռան մօտ, որուն դադաթէն հայրենասէր հայրապետը թագաւորին հետ կանգնած՝ բազկատարած կ'աղօթէր Հայոց ղէնդերուն յաջողութեան համար: Պատերազմը կատարի եղաւ, որով հետեւ երկու կողմն ալ քաջութեամբ կուռեցաւ: Բայց յաղթութիւնը քրիստոնեաներու կողմը մնաց, վամաղի զօրավարներուն ռազմադիտութեամբ Հայոց

հեծելազօրքը այն առաւելութիւնն ունէր Պարսիկներէն, որ կը պաշտպանուէր Յունաց վահանակիրներուն ետեւ: Կռուին տաքցած ժամանակը Սպանդարատ Կամարականը սպաննեց Ղեկաց Շերգիր թագաւորը, իսկ Մուշեղ Մամիկոնեան վիրաւորեց Սպուանից Ուռնայր Թագաւորը: Պարսիկները փախան. քաջն Սմբատ Բագրատունին հասաւ Մերութանի ետեւէն, որուն ձին վիրաւորուած ըլլալով ետ էր մնացած, և հրաշէկ շաճիւղը պսակաձեւ բոլորած գլխին դնելով՝ ըսաւ հեգնուած թեամբ. «Ահաւասիկ կը պսակեմ քեզ, ո՛վ Մերութան, որովհետեւ դու կը փափաքէիր Հայոց թագաւոր ըլլալ, և ես իբրեւ թագադիր ասպետ պէտք է հայրական պաշտօնս կատարեմ»: Այսպիսի վախճան ունեցաւ դաւաճան Մերութանը. անկէց առաջ մեռած էր իրեն գործակից Վահան Մամիկոնեանը՝ Սամուէլի հարազատ որդիներէն սպաննուելով:

Պատերազմէն յետոյ կաթողիկոսը հաշտութեան միջնորդ ըլլալով՝ յորդորեց թագաւորը որ իր հօր բրած փեսաները հատուցանէ նախարարներուն և հայրաբար վարուի անոնց հետ, որ նախարարները հաւատարմութեամբ ծառային իրենց տիրոջ: Թագաւորը ետ դարձուց բոլոր նախարարներու գոյքերը. Սպանդարատին՝ իր քաջութեան փոխարէն տուաւ Կամարականաց երկիրները, Շիրակայ և Արշարունակաց դաւառները, զօրքի սպարապետութիւնն ալ յանձնեց Մուշեղ Մամիկոնեանին: Բայց չուտով Պապ իր զեղիս ու անտուակ կեանքով ցոյց տուաւ որ իր նախորդներուն արժանաւոր սերունդն է, և զուր Ներսէս կաթողիկոսը յորդորեց զայն որ իր ընթացքը փոխէ. թագաւորը անոր խրատներէն ձանձրացած՝ ծածուկ թունաւորեց զայն: Ներսէս Մեծի անուան հետ կապուած են այն բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք նպաստեցին աւետարանական սկզբունքները արմատացնելու Հայոց մէջ: Բացի հարիւ-

բաւոր վանքերէ, Ներսէս բաղմաթիւ հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ, որբանոցներ և հիւրանոցներ շինեց երկրին զանազան կողմերը, և այս ամէն հիմնարկութիւնները հաստատուն եկամուտներով ապահովեց:

Հայրենասէր կաթողիկոսի տարապարտ մահը շատեալ սրտին մեծ ցաւ պատճառեց և պաղեցուց թագաւորէն, որ իր անկարգութիւններուն համար քանի կ'երթար աւելի առելի կը դառնար: Շուտով գիտութիւն ինկաւ Պապի և Տերենտիանոս զօրապետի մէջ, որ զօրքով Հայաստան կը մնար իրր Հայոց թագաւորի պաշտպան, բայց իրօք սնոր արարքներուն վրայ մօտէն հրակելու համար: Այս պրութիւնը անտանելի երեւցաւ Պապին և մտածեց ազատուիլ Յունաց խնամակալութենէն և Պարսից կողմը հակիլ: Օգուտ քաղելով Յունաստանի մէջ ծագած խռովութիւններէն, Պապ կայսերական զօրքերը Հայաստանէն դուրս քշեց և սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Բայց Տերենտիանոս առանց ժամանակ տալու անոր՝ նոր զօրքով հասաւ, բռնեց թագաւորը ու տարաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր կայսեր հրամանով Պապ գլխատուեցաւ 7 տարի թագաւորութիւն ընելէ յետոյ (388): Փաւտոս Բիւզանդացիի պատմութեամբ՝ Պապ դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ իր թագաւորութեան մէջ, երբ յոյն զօրավարին վրանը անհոգ նստած՝ կերտխուժով կը զուարճանար:

Պապի տեղ կայսրը Հայոց թագաւոր ուղարկեց անոր եղբորորդին Վարազդատը, որովհետեւ սպաննուած թագաւորին օրդիքը անշափահաւ էին: Վարազդատ Արշակ Բ.ի բռնուելէն յետոյ ուրիշ նախարարներու հետ Պարսից ձեռքէն փախեր էր Յունաստան և անձնական ոյժով ու քաջութեամբ մեծ անուն էր հանած բռնամարտի ու գաղանաւարտի, ինչպէս նաև Լոնգորարդացուց զէմ մղուած պատերազմի մէջ: Յունաստան ան-

ցուցած տարիները բաւական երաշխաւորութիւն կը հաւաստէին որ ան հաւատարիմ պիտի մնայ կայսրութեանը: Բայց Վարազդատ Հայաստան գալով՝ Պապի օրինակին հետեւեցաւ և ուզեց Յունաց խնամակալութենէն ազատուիլ, ուստի ծածուկ բանակցութեան սկսաւ Շապուհ Բ.ի հետ և խնդրեց որ իր աղջիկներէն մէկը իրեն կնութեան տայ, խոստանալով որ Հայաստանը Յունաց իշխանութենէն ազատէ և Պարսից հովանաւորութեան տակ դնէ:

Այս բանը կայսեր ականջը հասնելով, յոյն զօրավարներուն հրաման եկաւ Վարազդատը բռնել և Կոստանդնուպոլիս պոլիս դրիւլ, եթէ ինքը չհամաձայնէ, գալ: Վարազդատ յուսալով որ կարող է իր անձը արգարացնել, իր կամքով գնաց. բայց Թէոդոս և ոչ իսկ տեսութեան արժանի ըրաւ Հայոց թագաւորը, այլ չղթայել տուաւ և աքսորեց զայն Թուրք (Իսլանտա) կղզին (394):

ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

31

Արեակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. (394). — Հայաստանի Բաժանումը Պարսից եւ Յունաց մեջ. Խոսրով Գ. (396). — ԳժՏՈՒՔԻՆԵ Եւ պատերազմ Արեակի եւ Խոսրովի մեջ. — Խոսրով Գ. առանձին (399). — Խոսրովի կալանաւորումը (400):

Թէոդոս կայսրը՝ Հայաստանը հպատակութեան մէջ պահելու համար, Վարազդատի տեղ թագաւորեցուց

Պապին երկու որդիները՝ Արչակ Գ. և Վաղարշակ Բ. ը, որոնք Կոստանդնուպոլիս պատանդ էին և անոնց Զար-
մանդուխտ մայրը իր մօտ պահելով՝ ղրկենք յոյն զօրքով
Հայաստան ուղարկեց (394)։ Արչակ իր ավագը հաստա-
տեց Դուին քաղաքը, իսկ Վաղարշակ Նեղեկաց գա-
ւառի Երկզայ քաղաքը։ Բայց նոյն տարին կրտսեր եղ-
բայրը մեռաւ, և Արչակ Գ. թագաւորեց մինակ բաւոր
Հայաստանի վրայ։

Շուտով մեռաւ և թէոդոս՝ հռոմէական ընդարձակ կայսրութիւնը կտակով իր երկու որդոց մէջ բաժնելով։ Արեւմտաքը ստացաւ Ոնորիոսը, իսկ Արեւելքը Արկադիոսը, որ իր թուրքութեամբը պալատականներու ձեռքը խաղալիկ դարձաւ։ Խորամանկ Շապուհը Արկադիոսի հետ բանակցութեան մէջ մտաւ, և երկու կողմն ալ համաձայնեցան Միջագետքն ու Հայաստանը իրարու մէջ բաժնելու։ Այս բաժանմամբ Հայաստանի արեւելեան մեծագոյն մասը Պարսից ձեռքն անցաւ, իսկ արեւմտեան փոքրագոյն մասը Յունաց ձեռքը։ Արշակ Գ. չուզելով հեթանոս թագաւորին ձեռքին տակ մանել, Այրարատը թողուց և Յունաց մասը անցաւ. անոր հետ գացին և շատ նախարարներ իրենց ընտանիքով, և Եւլիլու համաբերով իրենց կալուածներէն զրկուիլ, քան թէ պարսիկ մարզպանի իշխանութեան տակ մնալ։ Շապուհ ստիպուեցաւ Պարսից մօտի Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգել Խոսրով Գ. Արշակունի իշխանը (396), միանգամայն գողթող նախարարները չյովարտակով հրաւիրեց որ իրենց անգերը վերադառնան, և սպառնաց հակառակ պարագային անոնց կալուածները գրաւել։ Այս լսելով նախարարներուն մեծ մասը գացին մտան Խոսրովի իշխանութեան տակ։ Արշակի մօտ մնացին անոր քանի մը մերձաւոր իշխանները, Դարա Սիւնեաց իշխանը՝ թագաւորի աներորդին, Գաղառն Կամսարական՝ Սպանդարատի որդին և ուրիշները։

Սահակ Քաղաքացուհի ապետը, Վարդաշակ Բ. ի
աները, զոր Արշակ իր կնոջմէն գրգռուած՝ անպատ-
ուել էր, իբր թէ անոր քով թագաւորական զարդեր կան
մնայած իր վեսայէն, նոյնպէս գնաց Խոսրովի քով,
Հնայեթով որ իր կալուածները Յունաց բաժնին մէջ էին։
Արեւելեան թագաւորը մեծ պատուով ընդունեց զայն և
իր դօրքին վրայ սպարապետ կարգեց, Արշակի մօտ մնա-
ցած նախարարներու կալուածներէն մաս հանելով անոր,
Շուտով Սահակ ապետը տփթ ունեցաւ իր պատեհազ-
մական ընդունակութիւնները՝ ցոյց տալու, Վանան-
դեցի ասպատակներ Տայոց լեռները ապաւինած՝ երկու
թագաւորներու երկիրները սահակօխ կ'ընէին։ Խոսրով
ուշարկեց անոնց վրայ Սահակ ապետը, որ յաղթեց
անոնց, մէկ մասը ջարդեց և մնացածները հալածեց
մինչև Մանանդի գաւառը։ Այստեղ պատահամբ
հանդիպեցաւ Սամուէլ Մամիկանեանին, որ Արշակի զօր-
քով ինկեր էր քանի մը նախարարներու ետեւէ, որոնք
առաջուց խօսք կողպեր էին Սահակին հետ, և այժմ Ար-
շակի դանձերը յախշտակած Խոսրովի մօտ կ'երթային։
Սահակ Սամուէլը թշեց և նախարարները իրենց ապա-
ւինած այրերէն դուրս բերելով՝ տարաւ հասցուց Խոս-
րովի մօտ, որ բերուած դանձերուն մէկ մասը Պարսից
թովի մօտ, որ բերուած դանձերուն մէկ մասը Պարսից
թովի մօտ, որ բերուած դանձերուն մէկ մասը Պարսից
թովի մօտ, որ բերուած դանձերուն մէկ մասը Պարսից
թովի մօտ, որ բերուած դանձերուն մէկ մասը Պարսից

Կոմսարակները ժամանակ առ ժամանակ ետ դառնալով
և հալածողներուն վրայ յարձակելով՝ թագաւորին փախ-
չելու ժամանակ տուած չըլլար :

Այս պատերազմէն յետոյ Արշակ մեռաւ Եկեղեցաց
գաւառը՝ առանց որդի ձգելու (399), և Կայսրը անոր
տեղ ուրիշ թագաւոր չկարգեց, այլ իր բաժնի Հա-
յաստ մըն յոյն գործակալներու ձեռքով կառավարեց,
որոնք կոմս անունը կր կրէին: Ասկայն Յունաց մասի
նախարարներուն ծանր թուեցաւ առանց թագաւորի
մնալ, ուստի Գաղաւթն Կաթսարականի միջնորդութեամբ
բանակցութեան մէջ մտան Խոսրով Գ. ի հետ և յանձն
առին հպատակելու անոր, եթէ կը ներէ իրենց յանցան-
քին, կալուածները ետ կը դարձնէ և խօսք կուտայ
պաշտպանելու Յունաց գործակալներէն այն նախարար-
ները, որոնք անոնց մասին մէջ կալուածներ ունին:
Խոսրով ընդունեց այս պայմանները և բոլոր նախարար-
ները անցան անոր երկիրը Գաղաւթնի առաջնորդու-
թեամբ, որուն թագաւորը խոստացիր էր Արշակունի
գրել: Միայն Սամուէլ Մամիկոնեան, իր հայրն ու մայրը
հաւատարացութեան պատճառով սպաննած ըլլալուն
համար, վախցաւ Պարսից մօտը երթալու. այլ երկու-
կողմերու թուղթերը ձեռք ձգելով գնաց Յունաստան
Կայսեր մօտ: Խոսրով շտապեց իր կողմէն դեսպան ու-
ղարկել Արկադիոս Կայսեր, խնդրելով որ Յունաց մասի
տեսչութիւնն ալ իրեն յանձնէ՝ հարկ տալու պայմանով:
Կայսրը վախնալով որ մի' գուցէ Հայերը միաբանին իր
մասը Պարսից ձեռքը տալու՝ ընդունեց անոր առաջար-
կութիւնը, և այսպիսով Խոսրով բոլոր Հայոց վրայ թա-
գաւորեց:

Բայց երկար ժամանակ չմնաց արտահանել իր գահին վրայ: Կայսեր հետ կապած բարեկամութիւնը Տիգրանի արքունիքը կասկածի մէջ ձգեց. այս կասկածը սատկոյցաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ խորով ա-

[illegible]

Վ. ռամեապուն (400 — 421). — Սահակ Պարբեւի Պար-
սից դուռը երբաւր. — Խոսով Գ. երկրորդ անգամ
(421). — Շապուհ Պարսիկ. — Անիւսանութիւն. Սա-
հակ Պարբեւ Յունաց մասին մեջ. — Արսաւես Գ. կամ

Արսաւիք (426). — Արսաւեսի գահընկեցութիւնը (432).
— Արեւիկունեաց բազաւորութեան բարձումը :

Մինչ դժբաղդ ինսորով Գ. Անյուշ բերդը կ'երթար. Հայոց տէրութեան սանձը ձեռք առաւ անոր եղբայրը Վաւաշապուհ : զոր հպատակութեան մէջ պահելու համար՝ Արտաշիր պարսկական գունդ մըն էր ձգած Հայոց երկիրը : Վաւաշապուհն 21 տարեան խաղաղ ու արդիւնաւոր թագաւորութիւնը (400-421) ցոյց կուտայ թէ ինչ բարիքներ կարող է ընել իշխան մը որ խառնութեամբ և զգուշութեամբ կ'առաջնորդէ իր ազգը. ճանչնալով իր փափակ դրութիւնը զրացի հզօր պետութիւններու մէջ : Եւ արդարեւ Վաւաշապուհ իր խռնեմութեամբ ան աստիճանի վստահութեան արժանացաւ Տիգրանի և Բիւղանդիոնի արքունիքներուն կողմէն որ անգամ մը երբ Պարսից և Յունաց գործակալներուն մէջ գոտութիւն ինկաւ Միջագետքի մէջ, Հայոց թագաւորը յիշեալ տէրութիւններուն հրաւերով գնաց տեղին վրայ երկու կողմին վէճերը քննեց և գործը արողութեամբ կարգի դրաւ :

Վաւաշապուհի թագաւորութեան երկու լուսափայլ աստղերն էին Սահակ Պարթեւ, Լուսաւորչի ցեղին վերջին շառաւիղը, և Մեսրոպ Մաշտոց : Սահակ, որ ինսորով Գ. ի հետ կաթողիկոսութենէն զրկուեր էր, Վաւաշապուհի օրով դարձեալ բարձրագու հայրապետական աթոռը : Իր միամօր Սահականոյշ գուսարը ամուսնացնելով Համազասպ Մամիկոնեանի հետ, կաթողիկոսը Սահակ Բագրատունիին մահէն յետոյ՝ քանի մը անգամ միջնորդեր էր ինսորով Գ. ի մօտ, որ սպարապետութեան պատիւը իր փեսային չնորէ. բայց թագաւորը տկճածելով Գագաւուն կամսարականէն՝ չկատարեց անոր խնդիրը : Երբ Վաւաշապուհ թագաւոր նստաւ, հայրապետը նորոգեց իր խնդիրը : Զգուշաւոր թագաւորը իր

նախորդի օրինակէն խրատուելով՝ խոհեմութիւն չհամարեց առանց Պարսից թագաւորին գիտութեանը այդպիսի կարգադրութիւն մը ընել, այլ յանձնարարական թուղթ տալով Սահակին՝ ուղարկեց Արտաշիրի մօտ, որ հօրը տեղը թագաւոր էր նստած : Արտաշիր մեծ պատուով ընդունեց Հայոց կաթողիկոսը, որ Լուսաւորչէն սկսելով այս առաջին անգամն էր որ կ'երթար Պարսից գուռը, և առանձին հրովարտակով Հայոց թագաւորին պատուիրեց սպարապետութիւնը տալ Համազասպին և Մամիկոնեանց տունը՝ նախարարութեան նիստերը առիճանին բարձրացնել. իսկ կամսարականաց և Ամատունեաց կայուածները, Սահակի միջնորդութեան համաձայն՝ ետ դարձնել, առանց անոնց նախկին աստիճանը տալու :

Վաւաշապուհ մեռաւ՝ ձգելով դեռահասակ որդի մը որ հաղիւ տալը տարեկան էր. ուստի Սահակ Պարթեւը նախարարներու համաձայնութեամբ դնաց Պարսից գուռը և Յագկերտ Ա. թագաւորէն խնդրեց, որ ինսորով Գ. ը Անյուշ բերդէն արձակէ և կրկին Հայոց վրայ թագաւորեցնէ : Ինսորով վերագործաւ Հայաստան, բայց հաղիւ տարի մը ապրեցաւ և քանի դարձեալ անխաղաւոր մնաց (421) :

Այնուհետեւ Յագկերտ չուգեց Արշակունի թագաւոր տալ Հայոց, այլ իր Ծապուհ որդին Հայոց թագաւոր անուանելով՝ ուղարկեց Հայաստան մտածելով որ մեծամեծները անոր պալատը երթեւեկելով և Պարսից հետ խնամութիւն ընելով՝ կամաց կամաց Արեւից կրօնին ու սովորութիւններուն կ'ընտելանան, և այսպիսով հայ ազգը անգգաւի կերպով Պարսից հետ կը ձուլուի : Հայերը յայտնի ընդդիմութիւն ցոյց չտուին Ծապուհին, որովհետեւ Համազասպ Մամիկոնեան սպարապետ մեռած էր և չկար մէկը, որ առաջնորդէր զիրենք. ուստի Պարսից արքայորդին անարգել մտաւ երկիրը՝ հետը

բերելով Պարսկաստան եղած հայ իշխանները : Բայց
ան ամենեւին չկարողացաւ նախարարներուն սիրաբ
շահիլ , որոնք կ'անարգէին զայն՝ կրակի որդի ու կնա-
մարդի անուանելով : Այսպէս և տարի անարգարար
թագաւորելէ յետոյ , երբ լսեց որ հայրը հիւանդացել է ,
գնաց Պարսկաստան անոր ամօրը ժառանգելու , հրա-
ման ձգելով իր տեղապահին , որ Հայոց մեծամեծները
ձերբակալէ և Պարսկաստան բերէ : Նախարարները այս
դաւաճանութիւնը իմանալով ժողովեցին իրենց գուն-
դերը և Ներսէս ձիւրակեցիի առաջնորդութեամբ ինկան
Պարսից վրայ , անոնց զօրավարը սպաննեցին , զօրքն ալ
Հայաստանէ քցեցին :

Շապուհն Պարսկաստանի մէջ հակառակ կուսակցութեանէ սպաննուելով, Յաղկերտի տեղ նստաւ Վառաճ Ե. որ նոր բանակ ուղարկեց Հայոց աշխարհը. բայց Հայերը բերդերն ու լեռները ապաւինած՝ անդադար կը յարձակէին Պարսից վրայ, որով և երկիրը կ'աւերուէր։ Այս թշուառութիւնը տեսնելով, Սահակ Պարթեւ անցաւ Յունաց բաժնի Հայաստանը, որուն վիճակը ըստ երեւոյթիւն աւելի լաւ էր, բայց իրօք ժողովուրդը այնտեղ ալ աւելի կը հեծէր յոյն դործակալներու բռնութեան տակ։ Նոյն իսկ կաթողիկոսը լաւ ընդունելութիւն չգտաւ այնտեղ յոյն կառավարիչներէն և ստիպուեցաւ Մեսրոպ Մաշտոցը ու իր թոռը՝ Վարդան Մամիկոնեանը զրկել թէոդոս Բ. կայսեր մօտ միջնորդելու, որ իրաւունք արուի իրեն այդ կողմերը հայ դպրոցներ բանալու և հայերէն լեզուն ուսուցանելու։ Կայսրը իրաւունք տուաւ, բայց միեւնոյն ժամանակ իր նահանգը ներքին ապստամբութեան և արտաքին յարձակումներու դէմ պաշտպանելու համար, Անատոլ զօրապետին հրաման զրկեց որ Կարին քաղաքը ամրացնէ, շուրջը աշտարակաւոր պալիսպ քաշելով և ներսը յոյն զօրք բնակեցնելով։

Պարսից թագաւորը համոզուելով որ առանց նա-
խարարներու կամքին չէր կարող տիրել Հայոց աշխար-
հին, Սմբատ Բագրատունիի միջնորդութեամբ ուղեց
հաշտուիլ : Նախարարները Սահակ Պարթևի հետ խոր-
հուրդ րին , և Սմբատ ասպետն ու վարդան Մամի-
կոնեանը զրկուեցան Վառամի մօտ , որ անցեալը մոռա-
ցուիմեան տալով՝ վառամչապուհի որդին Արտաշէսը թա-
գաւորեցուց Հայոց վրայ՝ տալով անունը Արտաշէս
պարսկական անունը (426) :

Սակայն երկուստարդ թագաւորը իր անգլիական
քով չուետով առեկի եղաւ նախարարներուն։ Սահակ
կաթողիկոսը քանի մը անգամ խրատեց զայն որ հրա-
ժարի իր անարժան գործերէն, նախարարներն ալ յոր-
գորեց ներողամիտ ու համբերող ըլլալ, յուսալով որ
թագաւորը կը դաատտանայ։ Բայց ամէն բան ի գութ ե-
ղաւ։ Նախարարները խորհուրդ ըրին իրենց մէջ և վճ-
ռեցին երթալ խնդրել Պարսից թագաւորէն, որ Արտա-
շեստի երթումէն հրաժարեցնէ և պարսիկ մարզպան զրկէ
Հայաստանէ։ Եկան իրենց սրտումը յայտնեցին Սահակ
Հայրենասէր կաթողիկոսը չմիտարանացաւ
Պարսիկին։ Հայրենասէր կաթողիկոսը զանոնք որ ետ
անոնց հետ, այլ աշխատեցաւ համոզել իրենց, հաւ-
կայնին իրենց անխորհուրդ դիտաւորութենէն, հաւ-
կայնի կողմէն լինելով թէ ի՞նչ վատ հետեւանքներ կ'ունենայ Հայոց
կողմէն լինելով թէ ի՞նչ վատ հետեւանքներ կ'ունենայ Հայոց
կողմէն լինելով թէ ի՞նչ վատ հետեւանքներ կ'ունենայ Հայոց
կողմէն լինելով թէ ի՞նչ վատ հետեւանքներ կ'ունենայ Հայոց

12

հետ միաբաներ է և կ'ուզէ Պարսից թագաւորին դէմ ապստամբել: Վռամ կանչեց իր մօտ Հայոց թագաւորը ու կաթողիկոսը և առանց անոնց խօսքերը լսելու՝ առաջինը զրկեց թագաւորութենէ, իսկ երկրորդը հայրապետութենէ, և երկուքն ալ Պարսկաստան պահեց. ապա Վահմիրչապուհ անունով պարսիկ մարզպան (կուսակալ) անուանեց, Սուրմակն ալ կաթողիկոս, և նախարարներու հետ միասին Հայաստան զրկեց (432):

Այսպէս վերջացաւ Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը 382 տարի տեւելէ յետոյ, ինչպէս և հայրապետութիւնը՝ Լուսաւորչի ցեղին՝ 132 տարի տեւելէ յետոյ: Այնուհետեւ կաթողիկոսական աթոռի վրայ բարձրացան հետզհետէ Սուրմակ, Բրքիչոյ և Շմուէլ (վերջին երկուքը ասորի) անարժան հովիւները, որոնց անօրէնութիւնները եկեղեցիին և եկեղեցականներու վարկը ժողովուրդին աչքին կոտորելու նպատակով Տիգրանի արքունիքը չտեսնելու կուգար: Ազգին մէկ մասին խնդիրքով, Վռամ՝ Բրքիչոյէն յետոյ՝ Սահակ Պարթեւին թոյլ տուաւ իր հօսին հոգեւոր պիտոյքները հոգալ, բայց ոչ կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարել, որուն համար նշանակուեցաւ Շմուէլ:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

33

Արեակունեաց քաղաւորութեան անկման նպաստող հանգամանքները.— Պարսից դիսաւորութիւնը Հայաստանի բիսպոսներէն ջնջելու.— Յազկէտ Բ.ի արեւանքը Յունաց վրայ.— Միհրենքսէն հազարապետ.—

Վասակ Սիւնի եւ Վարազվադան.— Հոնաց արեւանքը (442-449).— Գեներալուն պարսիկի գործերը Հայոց երկրին մէջ.— Միհրենքսէնի բուլքը եւ Հայոց պատասխանը.— Նախարարներուն Պարսկաստան կանչուիլը եւ առերես ուրացումը.— Անոնց դարձը Հայաստան մոգեով (450):

Արշակունեաց թագաւորութեան անկումով վերջացէս գլուխ եկաւ այն նենգաւոր քաղաքականութիւնը, որուն այնքան յամառութեամբ հետեւեր էին Սասանեան թագաւորները. Հայոց ազգը զրկուեցաւ իր քաղաքական կեանքէն: Այս յեղափոխութիւնը առաջ եկաւ մէկ կողմէն անձնուէր ու փառասէր նախարարներու ձեռնաս ութեամբ, որոնք ինքնազուլս ըլլալու և Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու խարուսիկ յոյսերէն դրդուած՝ Հայաստանի թշնամիներուն ձեռքը անարգ գործիք էին դարձած, իսկ միւս կողմէն Արշակունի թագաւորներու վաստակութեամբ, որոնց դրուածքի թագաւորներու վաստակութեան էր հաւանք վերջերը այն աստիճանի խեղճութեան էր և սեր, որ անոնց իշխանութիւնը լոկ անուանական էր և ոչ մէկ նշանաւոր կարգադրութիւն չէին կրնար ընել իրենց երկրին մէջ առանց արքայից արքայի կամքին: Այս վիճակին մէջ թագաւորութիւնը մեծ վարկ չէր կարող ունենալ ազգին մեծամասնութեան աչքին, որ անտարբերութեամբ ակնառեւ եղաւ զահին խորատկամանք՝ առանց իր կողմէն ընդդիմութիւն մը ցոյց տալու: Պարսից և Յունաց անդադար միջամտիլը Հայոց դործերուն մէջ, հայ թագաւորներուն անոնց ձեռքով փոփոխութիւնը իր կեանքին մէջ, որ արդէն հեռուէն մարդիկ կանուխէն նախաստեղծ էին:

պիտի տար այժմ Վասակ Սիւնեաց իշխանին: Պատանեկութեան հասակէն Վասակ իր խելքով և վարժունքով ամէնուն սիրելի էր եղած, և երբ իր հօրեղբայրը Վաղինակ իշխանութենէ ու կեանքէ զրկուեցաւ իբրեւ Պարսիկ տէրութեան վնասակար մարդ, Սիւնեաց երկրին տանուտիրութիւնը անցաւ Վասակի ձեռքը (440): Արդէն ատկից աւաջ անոր բարի անունը տարածուեալ էր երկրին մէջ, երբ Մեսրոպ օգնեց իր քարոզութիւններով Սիւնեաց երկրին մէջ զանազան դպրոցներ հիմնուեցան մանուկներու կրթութեան համար: Սակայն իր բարեմասնութիւններով հանդերձ Վասակ անսահման փառասիրութեան տէր էր, ուստի և չուտով Տիգրանի արքունիքին ուշադրութիւնը իր վրայ դարձուց, իբրեւ մարդ մը զոր կարող էր ան օգտակար կերպով իր նպատակներուն ծառայեցնել: Այս դիտաւորութեամբ էր անշուշտ, որ Վեհմիրչապուհէն յետոյ՝ Վասակ մարգպան կարգուեցաւ Հայոց վրայ:

Անակնկալ դէպք մը չուտով արդարացուց Պարսից յոյսը: Վասակ փեսայ մը ունէր Վարազվազան անունով, նոյնպէս Սիւնեաց ցեղէն, որ իր կնոջ հետ լաւ չէր վարուէր և այս պատճառով աները Հայաստանէն դուրս քշեց զայն, Վարազվազան գնաց Դուռը, Պարսից կրօնն ընդունեց և Միրնեքսեին խորհրդակից ու գործիք դարձաւ իր հայրենիքին դէմ, յուսալով որ այսպէսով իր թշնամիին կը վնասէ և ինքը մեծ պատիւներու կը հասնի: Բայց խորամանկ ու ճարպիկ Վասակը ժամանակ չտուաւ անոր, այլ շտապեց իր ծառայութիւններն առաջարկել Միրնեքսեին, որ հարկաւ մարգպանին նախապատուութիւն պիտի տար իր խորհուրդներուն մէջ, թէեւ Վարազվազանն ալ չհեռացուց իր քովէն:

Այս վիճակին մէջ էր գործը, երբ Հոնաց արշաւանքին պատրուակով՝ Հայոց և միւս քրիստոնեայ ազ-

գերուն մեծամեծները կանչուեցան Պարսկաստան, որպէս զի ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ չկարողանայ Դրան կարգադրութիւններուն դէմ դնել: Հայ նախարարները Յունաց պարտութիւնը տեսնելով՝ թէեւ կասկածի մէջ ինկան, բայց և այնպէս ճամբայ ելան և Պարսից հետ մրաքանած՝ գաղին Հոնաց վրայ (442-443): Երկու տարի պատերազմեցաւ Յաղկերս Հոնաց հետ, բայց ոչինչ յաջողութիւն չունեցաւ: Երբ տեսաւ որ գործը կը ձգձգուի, առաջուան զօրքերը արձակեց և նոր զօրք բերել տուաւ իւրաքանչիւր երկրէ. այս կերպով եօթը տարի տեւեց պատերազմը, մինչեւ որ վերապէս Հոնաց զօրութիւնը բոլորովին խորտակուեցաւ: Այս միջոցին թագաւորը կ'աշխատէր զանազան նարքներով իր բանակներուն մէջ եղած քրիստոնեայ իշխանները համոզել, որ Պարսից կրօնը ընդունին: Բայց տեսնելով որ քաղցրութեամբ ոչինչ չէ կարող ընել, երբ պատերազմը յաջողութեամբ վերջացուց սկսաւ բուռն պատերազմը գիմել: Կրօնաբան հանեց որ իր իշխանութեան տակ դաժնուող քրիստոնեաները իրենց կրօնը թողուն և արեգակին երկրպագութիւն ընեն, կրակը պաշտելով և մոգութեան օրէնքները կատարելով: Միեւնոյն ժամանակ, Հայոց, Վրաց և Աղուանից զօրքերը Պարսկաստան արգելելով՝ ամէն տեսակ նեղութիւններ կուտար անոնց, թուակները կը նուազեցնէր, թիւերը անտանկի տեղեր կը բնակեցնէր, գժուար տեճմուր անտանկի տեղեր կը բնակեցնէր, զժուար տեղեր պատերազմի կը զրկէր և կոտորել կուտար:

Մինչ Հայերը օտար երկրի մէջ ապսխիս նեղութիւններու մէջ էին, Պարսից թագաւորին հրամանով Հայաստան եկաւ Դենշապուհ իշխանը աշխարհագիր ընելու, տան եկաւ Դենշապուհ իշխանը աշխարհագիր ընելու, որպէս թէ ժողովուրդը հարկերէն ազատելու և զօրքը թեթեւցնելու մտքով. բայց իրօք հրաման ստացած էր ամէն միջոց ի գործ դնել երկրին ներքին կապերը քանաւորել: Հոգեւորականները ցրուելու և ժողովուրդը աղ-

քատացնելու նպատակով, Դենշապուն հեկեղեցիներու և վանքերու վրայ հարկ դրաւ և երկրին տուրքերը ծանրացուց, որպէս զի այսպիսով Հայերն ակամայ ստիպուին մոգութեան օրէնքն ընդունելու: Ասկէ զատ նախարարներու մէջ բանասարկութեամբ խռովութիւն սերմանեց. վահան Ամատունիի դէմ ալ, որ երկրին հաղարապետն էր, ամբաստանեց և պաշտօնէն հեռացնելով՝ անոր տեղ պարսիկ մը բերաւ Հայաստան. հոգեւորական աստուաներն ալ խափանելու մտքով՝ մոգպետ մը դատաւոր նշանակեց:

Այս ամէն բանէն յետոյ, Միհրնեսինը մոգպետի գործակցութեամբ թուղթ մը գրեց Հայոց մեծամեծներուն, որուն մէջ զրադաշտական վարդապետութեան սկզբունքը ներկայացնելէ և քրիստոնէական կրօնը պախարակելէ յետոյ, պատուիրած էր անոնց կամ իր նախնային պատասխանել և կամ անմիջապէս Պարսից դուռը գալ: Ազգին եկեղեցական և աշխարհական գլուխները Յովսէփ կաթողիկոսի նախադասութեամբ ժողով գումարեցին Արտաշատի մէջ և զօրաւոր պատասխան մը գրեցին հաղարապետին, յայտնելով թէ աշխարհային գործերու մէջ պատրաստ են ինչպէս միշտ հնազանդելութեամբ, իսկ կրօնի մասին ո՛չ նա իրաւունք ունի հակառակ հրաման տալու, և ո՛չ իրենք պարտաւոր են հնազանդելու: Նամակը կը վերջանար հետեւեալ վճռական խօսքերով. «Այս հաւատքէն մեզ ոչ ոք չէ կարող չարժել, ոչ մարդիկ, ոչ հուր և ոչ սուր: Մեր բոլոր հարստութիւնը քու ձեռքդ է, մարմիննիս ալ քու առաջքդ, ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես. քեզնէ տանջանք և մեզմէ համբերութիւն, քու սուրգ և մեր պարանոցները»:

Բարկացաւ թագաւորը Հայոց յանդուութեան վրայ և իսկոյն հրովարտակ ուղարկեց նախարարներուն, որ զան իրեն ներկայանան: Ասոնք խորհուրդ ըրին և վճռեցին երթալ, նախապէս խօսք տալով կաթողիկոսին.

որ իրենց հաւատքին վրայ հաստատուն կը մնան: Գահողներուն գլխաւորներն էլն վասակ մարդպանը, վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, նախորդ հաղարապետ Վահան Ամատունին, Ներշապուն Արծրունին, Գաղիշոյ Պարսուունին և ուրիշներ. շատերը արդէն առաջուց Պարսից արքունիքին կամ բանակին մէջ էին: Յազկերտ սովորական պատուով չընդունեց նախարարները, այլ խստութեամբ վարուեցաւ անոնց հետ, սպառնալով որ եթէ իր կամքը չկատարեն ամէն տեսակ տանջանքներ կ'ուտայ անոնց. Հայաստան զօրք կ'ուղարկէ անոնց կիներն ու օրդիները կը ջարդէ և բոլոր ազգը բռնաբերէ կ'ընէ: Նախարարները տեսնելով որ թագաւորը ընտելեալ խօսք չաւել, մտածելու ժամանակ խնդրեցին. չուզեր խօսք լսել, մտածելու ժամանակ պարգեւ անոնք յոյս ունէին որ պարսիկ իշխաններուն պարգեւ անոնք խոստանալով՝ կը կարողանան կերպով մը այդ որդիներ խոստանալով՝ կը կարողանան կերպով մը վրձն գայթէն ազատուիլ. բայց ոչինչ չօգնեց: Անճրկած՝ վրձնեցին երեսանց քրիստոնէութիւնն ուրանալ, որպէս զի կարողանան ելլալ իրենց երկիրը վերահաս վտանգէն ազատել, ամէնքէն վերջը համաձայնեցաւ իր ընկերներուն հետ վարդան Մամիկոնեան սպարապետը:

Նախարարներուն որոշման վրայ թագաւորը չափազանց ուրախանալով, առատ պարգեւներ շնորհեց անոնց և մեծ պատուով ետ ուղարկեց. միայն ապահովութեան համար պատանդ պահեց իր մօտ վասակի երկու օրդիքը: Նախարարներուն հետ զուեղ մըն ալ զօրք դրաւ և 700 հազար զինուորական ստացան բոլոր եկեղեցիները փառադ, որոնք պատուէր ստացան բոլոր եկեղեցիները փառակել և սպասները արքունի դամբարանին յանձնել. քանի որ անոնք չպիտի համարձակէին ուսուցանել ժողովուրդին, այլ ամէն կարգի մարդիկ ու կանայք աշխարհական հազուստ պիտի հաղնէին, անոնցմէ հաստատուէր, պիտի բարձուէր և բազմակիւթիւնը հաստատուէր, որպէս զի հայ ազգը ածի ու բազմանայ: Դեռ իրենց տեղերը չհասած՝ մոգերը վրձնակ կը ձգէին թէ ո՛ր ազգը որ խումբին աշակերտ պիտի դառնայ (450):

քատացնելու նպատակով, Դենշապուհ եկեղեցիներու և վանքերու վրայ հարկ դրաւ և երկրին տուրքերը ծանրացուց. որպէս զի այսպիսով Հայերն ակամայ ստիպուին մոգութեան օրէնքն ընդունելու: Ասկէ զատ նախարարներու մէջ բանասիրութեամբ խռովութիւն սերմանեց. վահան Ամատունիի դէմ ալ, որ երկրին հաղարարպետն էր, ամբաստանեց և պաշտօնէն հեռացնելով՝ անոր տեղ պարսիկ մը բերաւ Հայաստան. հոգեւորական ասեաններն ալ խափանելու մտքով՝ մոգպետ մը դատաւոր նշանակեց:

Այս ամէն բանէն յետոյ, Միհրնէրսինը մոգպետի գործակցութեամբ թուղթ մը գրեց Հայոց մեծամեծներուն, որուն մէջ զրադաշտական վարդապետութեան սկզբունքը ներկայացնելէ և քրիստոնէական կրօնը պախարակելէ յետոյ, պատուիրած էր անոնց կամ իր նաժարակին պատասխանել և կամ անմիջապէս Պարսից գուռը գալ: Ազգին եկեղեցական և աշխարհական գլուխները Յովսէփի կաթողիկոսի նախագահութեամբ ժողով գումարեցին Արտաշատի մէջ և զօրաւոր պատասխան մը գրեցին հաղարարպետին, յայտնելով թէ աշխարհային դործերու մէջ պատրաստ են ինչպէս միշտ հնազանդելու թագաւորին, իսկ կրօնի մասին ո՛չ նա իրաւունք ունի հակառակ հրաման տալու, և ո՛չ իրենք պարտաւոր են հնազանդելու: Նամակը կը վերջանար հետեւեալ վճռական խօսքերով. «Այս հաւատքէն մեզ ոչ ոք չէ կարող չարմել, ոչ մարդիկ, ոչ հուր և ոչ սուր: Մեր բոլոր հարստութիւնը քու ձեռքդ է, մարմիննիս ալ քու առաջքդ, ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես. քեզնէ տանջանք և մեզմէ համբերութիւն, քու սուրբ և մեր պարանոցները»:

Բարկացաւ թագաւորը Հայոց յանդգնութեան վրայ և իսկոյն հրովարտակ ուղարկեց նախարարներուն, որ գան իրեն ներկայանան: Աստիք խորհուրդ ըրին և վրձնեցին երթալ, նախապէս խօսք տալով կաթողիկոսին,

որ իրենց հաւատքին վրայ հաստատուն կը մնան: Գացողներուն գլխաւորներն էին վասակ մարզպանը, վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, նախորդ հաղարարպետ Վահան Ամատունին, Ներշապուհ Արծրունին, Գագիչոյ վահան Ամատունին, Ներշապուհ Արծրունին և ուրիշներ. շատերը արդէն առաջուց Խորիստունին և ուրիշներ. շատերը արդէն առաջուց Պարսից արքունիքին կամ բանակին մէջ էին: Յաղկերտ սովորական պատուով չընդունեց նախարարները, այլ խստութեամբ վարուեցաւ անոնց հետ, սպառնալով որ եթէ իր կամքը չկատարեն ամէն անակ տանջանքներ կ'ուտայ անոնց, Հայաստան զօրք կ'ուղարկէ անոնց կիներն ու որդիները կը ջարդէ և բոլոր ազգը բնաջինջ կ'ընէ: Նախարարները տեսնելով որ թագաւորը ընտելուկեր խօսք լսել, մտածելու ժամանակ խնդրեցին. անոնք յոյս ունէին որ պարսիկ իշխաններուն պարգեւներ խոստանալով՝ կը կարողանան կերպով մը աղբ որոնել զայլմէն ազատուիլ. բայց ոչինչ չօգնեց: Անճրկած՝ վրձնեցին երեսանց քրիստոնէութիւնն ուրանալ, որպէս զի կարողանան ելիմալ իրենց երկիրը վերահաս վտանգէն ազատել. ամէնքէն վերջը համաձայնեցաւ իր ընկերներուն հետ վարդան Մամիկոնեան սպարապետը:

Նախարարներուն որոշման վրայ թագաւորը չափազանց ուրախանալով, առատ պարգեւներ շնորհեց անոնց և մեծ պատուով ետ ուղարկեց. միայն ապահովութեան համար պատանդ պահեց իր մօտ վասակի երկու որդիքը: Նախարարներուն հետ գունդ մըն ալ զօրք դրաւ և 700 մոգ, որոնք պատուէր ստացան բոլոր եկեղեցիները փակել և սպաններ արքունի դանձարանին յանձնել. քանձանները չափաւ համարձակէին ռուսացանել ժողովուրդին, այլ ամէն կարգի մարդիկ ու կանայք աշխարհաւորն, այլ ամէն կարգի մարդիկ ու կանայք աշխարհաւորն հազուադէպ պիտի հագնէին, անուանութեան օրէնքը պիտի բարձուէր և բազմակիւթիւնը հաստատուէր, որպէս զի հայ ազգը աճի ու բազմանայ: Դեռ իրենց տեղերը չհասած՝ մոգերը վիճակ կը ձգէին թէ ո՛ր ազգէն իր խումբին աշակերտ պիտի դառնայ (450):

յութեանը. «Մինչև ե՞րբ պիտի համբերենք և ճշմարտութիւնը ծածկենք»: Բոլոր նախարարները Աւետարանի վրայ երդուընցան հաւատարիմ մնալ եկեղեցիին և իրենց արիւնը չինսայել անոր պաշտպանութեան համար: Անոնցմէ մէկը՝ Զանգազան, իրենց հետ միաբանիլ չուզելուն համար՝ բռնուեցաւ ու քարկոծուեցաւ. այդ դէպքը մեծ ազդեցութիւն բրաւ ամէնուն վրայ: Այնուհետեւ նախարարները սպարապետին հետ գացին մարզպանին մօտ և ստիպեցին որ իր միտքը յայտնէ: Վասակ հարկադրուեցաւ անոնց հետ միաբանելու և ի նշան հաւատարմութեան մատանիով աւետարանը կնքեց. նոյնն ըրին բոլորը՝ որոնց մատանիով աւետարանը կնքուած էր:

Այս եղելութիւններէն սարսափած՝ մոգպետը իր զօրութիւնը կեդրոնացուց Զարհաւան քաղաքին մօտ՝ Բազրեւանդ գաւառը: Նշակուած օրը Հայերը յարձակեցան մոգերուն վրայ, շատերը կոտորեցին, մնացածները ցրուեցին և կրակատունները քանդեցին: Յետոյ ինկան այն բերդերուն ու քաղաքներուն վրայ, որ Պարսիկները գրաւեր էին, և ամէն տեղէ քչեցին զանոնք: Այս առաջին յաջողութենէն յետոյ, Յովսէփ կաթողիկոսը մարզպանին, սպարապետին և բոլոր աւագ նախարարներուն հետ միաբանած՝ Ատոմ Գնունիի և Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով նամակ ղրկեցին Թէոդոս Բ. կայսեր, խնդրելով որ ի սէր քրիստոնէութեան օգնէ Հայոց այս մեծ ճգնաժամին մէջ: Նոյն մարով զանազան թուղթեր ղրկուեցան Յունաց Հայաստանի հայ իշխաններուն և Անախոքի Անադոլ սպարապետին:

Բայց դէպքերը այնպէս արագ իրարու կը յաջորդէին, որ անկարելի էր պատասխանի սպասել: Գունդ մը պարսկական զօրք ծորայ մարդպան Սեբուխտի առաջնորդութեամբ Հոնաց երկիրը ուղարկուած էր 300

ցիներն աւերել ու անոնց տեղ կրակատուններ շինել: Այլուանից կաթողիկոսն ու հազարապետը եկան Հայերէն օգնութիւն խնդրելու այն պայմանի զօրութեամբ, որ կնքուած էր երեք ազգերու՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից մէջ: Հայերը անմիջապէս իրենց զօրքը երեք մասի բաժնեցին. առաջին գունդը յանձնեցին Ներշապուհ Արծրուհիին և ղրկեցին Ատրպատականի կողմը, որ Հայաստանի սահմանը Պարսիկներէն պահպանէ. երկրորդ գունդը տրուեցաւ Վարդանին, որ Վրաստանի ճամբով Աղուանից օգնութեան գնաց, իսկ երրորդ գունդը առաւ ինքը Վասակ, իբր թէ Հայաստանի կեդրոնը պահպանելու համար. բայց իրօք ան չընկալատուեցաւ իրեն համախոհներով և սկսաւ վրասել ընդհանուր գործին:

Մարդ ղրկեց Սեբուխտին յայտնելու, թէ Հայերը մաս մաս բրաւ ու տկարացուց, և թէ ան համարձակ կարող էր յառաջանալ Վարդանի հետ պատերազմելու: Սեբուխտ անց ու կուր գետը և երկու բանակները իրաւուն հանդիպեցան Արաքսի քաղաքին մօտ: Առաջին յարձակմամբ Հայերը պարսից գունդին աջ թեւը խորտակեցին և փախստականները մինչև Լովինաս գետը հալածելով՝ կոտորեցին կամ գետին մէջ խեղդեցին: Նոյնպէս և Պարսից մեծամեծները՝ մինչ նաւակներով կը փախչէին, կուր գետին մէջ խորասուզուեցան: Իսկ հայ զօրավարներէն միայն Մուշ Դիմաքսեանը ճախճախտ տեղերը պատանելով սպաննուեցաւ:

Այնուհետեւ Վարդան հետգնեալ առաւ Աղուանից երկրի այն բերդերն ու քաղաքները որ Պարսիկները գրաւած էին, մոգերը կոտորեց և կրակատունները կոծանեց: Աղուանից իշխաններն ու գիւղականները, որոնք Պարսից վախէն սարերն էին ապաւինած, եկան խառնուեցան Հայոց զօրքին հետ, և միասին գացին հասան մինչև Հոնաց սահմանագլուխը, քանդեցին ծորայ դուռը, որ Պարսից թագաւորը շինած էր լեռնա-

կանները զսպելու համար, և Վարդան Հոնաց մօտ դեսպան զրկելով՝ դաշինք կապեց անոնց հետ, որ Հայոց օգնեն Պարսից դէմ (450):

Այս յաջողութիւններու ժամանակ յանկարծ դեսպան հասաւ Հայաստանէն և յայտնեց Վարդանին, թէ Վասակ իր երդումը դրժեց, բերդերու պահպանութիւնը իր կողմի մարդկանց յանձնեց, շատ քաղաքներ ու գիւղեր այրեց, եկեղեցիներ քանդեց և քահանաներ բանտարկեց, ուխտապահ նախարարներու գերդաստանները իրենց բնակութեան տեղերէն հալածեց և անոնց որդիները Սիւնեաց երկրի ամրոցներուն մէջ փակեց, և այս բոլորը անարգել գործեց ան, որովհետեւ արեւելեան գունդը չկրցաւ օգնութեան հասնիլ:

Վարդան աճապարեց Հայաստան վերադառնալու. բայց Վասակ, սպարապետի յաղթութեան լուրը առնելով, բռնաձգեց իրները ու հարուստ աւարները թողած, գիշերով Այրարատէն փախած էր իր երկիրը: Այսպիսով Այրարատը իր ամրութիւններով դարձեալ ուխտապահ նախարարներու ձեռքն անցաւ: Որովհետեւ ձմեռը վրայ հասած էր և բաւական պաշար չկար, սպարապետը զօրքին մեծ մասը ցրուեց, պատուիրելով որ գործնան նորէն հաւաքուին. իր մօտ միայն քանի մը գունդ պահեց, զօրոնք շուտ շուտ կ'ուղարկէր՝ ասպատակելու Սիւնեաց երկիրը:

զու դաւեթին մեջ.— Աւարայրի հակասամարսը (451).— Մանր Կռիւնեւ.— Ասրուիդդ մարզպան. խոստումն բողոքեան.— Նախարարներու Պարսկաստան երթալը:

Զմեռը երկու կողմէ պատրաստութիւններու, մէջ անցաւ, Վասակը Սիւնեաց երկրէն ամէն տեսակ միջոցներ ի գործ կը դնէր Հայոց մարտանութիւնը քանդելու և իր բանակը ստուարացնելու նորանոր կուսակիցներով: Անդադար նամակներ կը գրէր Հայոց իշխաններուն, գիւղականներուն ու քահանաներուն, հաւատաշնելով թէ թագաւորը թոյլ կուտայ քրիստոնէութիւնը պաշտելու. ապստամբութեան և մոգերու սպանման համար ալ անյիշաչար կ'ըլլայ՝ եթէ հեռու մնան Վարդանէն և անոր ընկերներէն: Իսկ գուրը աշխատեցաւ և յաջողեցաւ հեռու պահել Հայերէն Վրացիները և Աղւռանները, ինչպէս և Յունաց մասի հայ իշխանները, որոնցմէ Աղձնեաց իշխանը մտադիր էր օգնելու Հայոց: Հոնքն ալ անգործ պահելու համար՝ արքունի զօրք բերել տուաւ Ճորոյ պահակը պահպանելու համար:

Բայց և այնպէս Վասակ չկարողացաւ Հայերը վհակեցնել, ազգին մեծագոյն մասը իր իշխաններուն և բուն վանդակ հոգեւորական դասին հետ անյողդողդ մնաց իր որոշման մէջ՝ մինչեւ վերջին շունչը պաշտպանել ազգային կրօնն ու եկեղեցին: Գործին իսկական դրութիւնը Պարսից թագաւորին հասկցնելու համար՝ Հայերը պարսիկ մը կապանքէն արձակեցին և պատգամաւոր զրկեցին անոր մօտ, յայտնելով թէ Հայաստանը քարուքանդ ըլլալու և արքունի զօրքը կոտորուելու պատճառը քահանայն ապստամբութիւնն է, այլ այն՝ որ կը ստիպեն զանոնք ակամայ իրենց հայրերու կրօնէն բաժնուիլ, թէ Վասակ՝ թագաւորը խաբէր է, հաւատացնելով որ իբր թէ Հայերը յօժար են մոգութիւնն ընդունելու: Յաջկերտ մեղմացաւ կամ դոնէ այնպէս ձեւացուց, որովհետեւ

Պատերազմի պատրաստութիւն. Վասակի նոր նենգութիւններ.— Հայոց հաստատման քիւնը.— Միհրենքեհ Փայտկարանի մեջ.— Պարսից եւ Հայոց խմբուիլը Արտա-

ալ պատերազմական խորհուրդին հաճախ՝ իր զօրքը
չօրս գունդին բաժնեց. առաջին գունդը յանձնեց Ներ-
շապուհ Արծրունիին, երկրորդը Խորէն Խորխոռունիին,
երրորդը Թաթուլ Վանանդեցիին, իսկ չորրորդ գունդը
պահեց իրեն՝ օգնական առնելով Արշաւիր Կամսարա-
կանը և Համադասպ եղբայրը:

Պատերազմը սկսուեց նետաձգութեամբ գետին երկու
կողմէն: Հայերը իրենց զօրապետին ձայնէն խրախուս-
ուելով՝ անցան գետը և սկսան ջարդել պարսիկները:
Վարդան կոտորեց թշնամիներուն աջ թեւը և մինչեւ
անգամ Մատեան գունդին մէջ շփոթութիւն ձգեց. պար-
սիկները փախչելու վրայ էին: Այդ տագնապին ժամանակ
Հայոց զօրքին մէկ մասը թուլցաւ և ետ քաշուեցաւ:
Պարսից զօրավարը սիրտ առաւ, քաջալերեց իր զօրքը
պահեստի փիղեր բերելով՝ շրջապատեց Վարդանը իր
ընկերներով: Դիւցաղը ինկաւ, և պատերազմը վերջա-
ցաւ ամբողջ օրը տիւեայէ յետոյ: Վարդանի հետ այս ան-
մոռանալի ճակատամարտին մէջ մեռան Խորէն Խորխո-
ռունին, Արտակ Պալունին, Հմայեակ Դիմաքսեանը,
Ներսէս Քաջբերունին, Վահան Գնունին, Արսէն Ընծա-
յեցին, Գարեգին Արուանձտեանը և շատ զինուորներ:
ընդամենը 1036 հոգի: Իսկ Պարսից կողմէն ինկան 3544
մարդ, որոնցմէ ինը զօրավար (431 յուլիս 2):

Այսպէսով պատերազմին դաշտը թէեւ Պարսից մնաց
և Հայերը ցրուեցան, բայց յաղթութիւնը սուղ արժեք
տնոնց: Հայերը յաղթուեցան պարսկական ոյժերու
առելութենէն, բայց բարոյապէս անընկճելի մնացին:
Հարունակեցին մաքառիլ թշնամիներուն դէմ: Սակայն
որովհետեւ սպարապետը և շատ զօրավարներ մեռած էին,
կարելի չէր այնուհետեւ բաց դաշտին մէջ պատերազմի
ուստի մնացած զօրքերը քաշուեցան երկրին բերդերն
ընական ամրութիւնները և հայկական սովորութեամբ
սկսան մանր կռիւներ ընել Պարսից դէմ: Հորաւոր

Տմորիսի ամուր բերդերէն յարձակելով պարսկական սահ-
մաններուն վրայ, շատ տեղեր կ'առապատակէին, կը կո-
ղպտէին ու կ'այրէին: Հիւսիսէն՝ Արցախի խիտ ան-
տառներուն մէջ ապաւինողները դեսպան ուղարկեցին
դաշնակից Հոնաց մօտ, որոնք արշաւ եցին Պարսկաս-
տանի վերին կողմերուն վրայ և շատ դաւառներ աւերե-
ցին: Միջին Հայաստանի բերդերը պաշարուեցան Պար-
սիկներէն, բայց շատը անվնաս մնացին, մանաւանդ Կա-
պոյտ լեռան հօր ամրութիւնները, որոնց մէջ ապաստա-
նողները մեծ տագնապ կը բերէին Պարսից: Զօրաւոր
խումբեր կազմուած էին Նոյնպէս Խաղտեաց սահմանին
վրայ Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով, որ Պարսաք լե-
ռան ամրութիւններէն անդադար կը յարձակէր Տայոց
ձորագաւառին վրայ և մեծ կոտորածներ կուտար այնտեղ
գտնուող Պարսից. այստեղ երկար ժամանակ պիմանալէն
յետոյ՝ քաջութեամբ ինկաւ Վարդանի եղբայրը արիւնու-
հեղ կուռի մը մէջ: Մուշկան Նիւսապուռքտ իր կրած
վնասները տեսնելով՝ զօրքը կեդրոնացուց և գործին
դրութիւնը յայտնեց Տիգրան՝ բոլոր ձախորդութիւններուն
յանցանքը Վասակին վրայ բարդելով, որուն խորհուրդով
յանձն առած էր բերդերուն պաշարումը:

Յազկերտ շփոթեցաւ իր ձեռնարկութեան անյաջող
եղբւր տեսնելով, որտեղեւ մանաւանդ Հոնաց ամրու-
թիւնները աւերուելուն վրայ, որոնք այնքան դժուա-
րութեամբ չինուած էին: Հրաման ղրկեց Մուշկան Նիւ-
սապուռքտին, որ պատերազմական գործողութիւնները
դադրեցնէ Հայոց երկրին մէջ և Հոնաց վրայ երթայ:
Ատորոմիդէն ալ մարդպան կարգեց Վասակի տեղ, որուն
պատուիրուեցաւ անյապաղ Դուռը գալ: Ատորոմիդդ
թագաւորէն ստացած յանձնարարութիւններուն համե-
մատ, հրամայեց որ եկեղեցիները բացուին և մէն մարդ
իր կրօնը ազատ պաշտէ, ակամայ մոգութիւնն ընդու-
նողներն ալ իրաւունք ունենան իրենց տաճուան կրօնը

դառնանք, նոյնպէս խոստացաւ հարկերը թեթեւցնել և Հայոց երկիրը պահպանող Պարսից զօրքը նուազեցուց : Իսկ բերդերուն մէջ ապաւինած նախարարները և դիւզակաճները քաղցրութեամբ որսալու համար՝ թագաւորին կողմէն մարդիկ դրկեց որ դանկ ամէնքը իրենց ստացուածքին տէր դառնան : միայն Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղեւոնդ երէցը՝ իբրեւ ապստամբութեան յորդորողներ և Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը և քանի մը քահանաներ կրակատուններ քանդելուն համար, ինչպէս նաեւ Մամիկոնեան և Կամսարական տոհմերու մահուկները, կայանաւորուեցան և ջորիներու վրայ կապուած ուղարկուեցան Պարսկաստան : Անոնցմէ յետոյ ճամբայ ելաւ Վասակ՝ իր ծառայութիւններուն փոխարէն Հայոց թագաւորութիւնը ստանալու համար : Ծանապարհին Ղեւոնդ երէցը սթափեցուց զայն իր ցնորքէն՝ երբ կեղծաւորութեամբ ողջուելով կ'անցնէր կապեալներու մօտէն : ետեւէն կանչելով. «Սիւնեաց Տէր, եթէ դու կարողանաս գլուխդ ուսերուդ վրայ մէջ մին ալ Հայաստան վերագառնուլ, այն ժամանակ թո՛ղ Աստուած պատիժս տայ» :

Շուտով նախարարներն ալ կանչուեցան Պարսկաստան. և ասոնք տեսնելով որ երկրին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէ, յանձն առին երթալ և բոլոր մեծաներուն պատճառը հասցնել թագաւորին :

Նախարարներու և վասակի դատաստանը արեւոյն ասեանին առջեւ. — Վասակի դատապարտութիւնը եւ մահը. — Քահանաները և նախարարները Նիւսապուրի

բերդին մէջ. քահանաներու նահաւակութիւնը (454). — Նախարարներուն ազատութիւնը եւ դարձը Հայաստան (463) :

Երբ Կաթողիկոսը քահանաներու ու իշխաններու հետ հասան արքունի ձմեռանոցը, Միհրնեսոն Յաղկերտի հրամանով նախ ընդհանուր հարցութորձ ըրաւ. ապա աստեան բացուեցաւ, և թագաւորը անձամբ դատաւար նստաւ նախարարներուն ու վասակին մէջ : Ուխտագահ իշխանները Յաղկերտին առջեւ կիպուած բէրուեցան՝ իբրեւ ապստամբներ, իսկ Վասակ եկաւ իր բոլոր նշաններով զարդարուած. հագած էր թագաւորէն ստացած պատուական հագուստը, դուխր սկեկէն խոյր դրած էր, մէջքին մարգարտազարդ և ականակուռ ոսկեծոյլ կամար, ականջներուն օգեր, վզին գումարտակ և ուսերուն սամոյր. միայն արքայական պատիւն էր պակաս, և այն ալ յոյս ունէր շուտով ստանալու : Հայ իշխանները Արշալիր Կամսարանկանին բերնով ներկայացուցին թագաւորին իրենց դատը բոլոր պարագաներով : Կարդացուեցաւ այն նամակը, որ Վասակ գրած էր Վարդանին, երբ սա Պարսկաստանէն վերադարձած՝ իր ընտանիքով կ'երթար Յունաց երկիրը. Վասակ խորհալութեամբ եւ դարձուց զայն ճանապարհէն, որ զայն կայսրը, գտնէ Հոնայ թագաւորը անպատճառ կ'օգնէ Հայոց : Մէջ բերուեցան նոյնպէս կայսեր և Անադոլ սպարապետին անուան գրուած թուղթերը, ինչպէս նաեւ Յունաց Հայաստանի հայ իշխաններուն զրկուած նստակները, բոլորն ալ վասակի սեպհական մատանիովը կրնալ քաւած, որոնք կը ներկայացնէին զայն իբր ապստամբութեան զխաւոր առաջնորդը : Մոգերը հաստատեցին, թէ Վասակի մատը խառնուած էր իրենց ընկերներուն սպանման գործին մէջ Զարհատանի մէջ : Մուշկան Նիւսապուրը

դառանելու, նոյնպէս խառնացաւ հարկերը թեթեւցնել և Հայոց երկիրը պահպանող Պարսից զօրքը նուազեցուց : Իսկ բերդերուն մէջ ապաւինած նախարարները և զիւզակառնները քաղցրութեամբ որսալու համար՝ թագաւորին կողմէն մարդիկ զրկեց որ գան և ամէնքը իրենց ստացուածքին տէր դառնան : Իրան Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղեւոնդ երէցը՝ իրեւ տպատարութեան յորդորողներ և Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը և քանի մը քահանաներ կրօնատուններ քանդելուն համար, ինչպէս նաև Մամրիկոնեան և Կամսարական տոններու մանուկները, կալանաւորուեցան և ջորիներու վրայ կապուած ուղարկուեցան Պարսկաստան : Անոնցմէ յետոյ ճամբայ ելաւ Վասակ՝ իր ծառայութիւններուն փոխարէն Հայոց թագաւորութիւնը ստանալու համար : Ծանապարհին Ղեւոնդ երէցը սթափեցուց զայն իր ցնորքէն՝ երբ կեղծաւորութեամբ ողջունելով կ'անցնէր կապեալներու մօտէն : Ետեւէն կանչելով. «Սիւնեաց Տէր, եթէ դու կարողանաս գլուխդ ուսերուդ վրայ մէյ մըն ալ Հայաստան վերագտնուի, այն ժամանակ թո՛ղ Աստուած պատիժս տայ» :

Շուտով նախարարներն ալ կանչուեցան Պարսկաս-
տան. և ասանք տեսնելով որ երկրին մէջ խաղաղութիւն
կը տիրէ, յանձն առին երթալ և բոլոր վնասներուն
պատճառը հասցնել թագաւորին:

Նախարարներու եւ վասակի դասասանը արեւոյնի
ասեանին առջեւ. — վասակի դասապարտութիւնը եւ
մահը. — Քահանաները եւ նախարարները Նիւժայուհի

բերդին մեջ. Բահաններու նահապետներ (454). —
Նախարարներուն ազատները եւ դարձը Հայաս-
տան (463) :

[illegible]

տին ամբաստանութենէն ալ ստուգուեցաւ, որ ան անհաւատարիմ գտնուեց ու արքունի հարկերու մատակարարութեան մէջ: Նոյն իսկ Վասակի ազգականները հրապարակ հանցելն անոր խարդախութիւնները և վկայեցին, թէ ան նենգութեամբ սպաննել տուաւ իր Վաղինակ հօրեղբայրը Սիւննաց երկրին իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Թագաւորը՝ Վասակին երեսը տուաւ իր բոլոր խարդախութիւնները, հրամայեց բանտարկել զայն և անոր տան վրայ անագին տուգանք դրաւ արքունի հարկերուն պակասը լրացնելու համար: Հանցելն անոր փառաւոր զարդերը և մահապարտի հագուստ հագցնելով՝ ձեռքն ու ոտքը կապեցին, կանացաբար մատակ ձիու վրայ նստեցուցին և տարին մութ բանտի մէջ փակեցին: Այնտեղ քանի մը տարի մնաց դառն տանջանքներու և ալքատութեան մէջ, այնպէս որ ծառաները հաց կը մուրային և կը բերէն անոր. մինչև որ վերջապէս սոսկալի մահի տեղ անգամ ունենալու չարժանանալով այն երկրին մէջ, որուն վրայ մատնութեամբ կ'ուզէր թագաւորապարտութեան օրը ստացաւ անոր փեսան՝ Վարազ-վաղան Սիւնին:

Իսկ քահանաները շլթայակապ պահուեցան նախ այնտեղ արքունի ձմեռանցին մէջ, և ապա Ասորս աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի բերդին մէջ: Անոնց հետ Յազկերտ իր երգ Լոն հակառակ՝ բանտարկեց բոլոր նախարարները, միկոննանց, Կամսարականաց, Ամատունեաց, Գնունեաց և ուրիշ տոհմերէ էին: Կապուած քահանաները չուտով արժանացաւ մարտիրոսական պատկն քնուելու: Երբ Յազկերտ Քուշանաց գէմ յանձն առած արշաւանքի անաջողութեան պատճառները կը փնտռէր, մոգերը Միհր-

նեթահի դրդումով բոլոր մեղքը քրիստոնեայ քահանաներուն վրայ ձգեցին, որոնք այնքան կրակատուններ կործանել էին և դեռ աստուածներու վրէժը չէր առնուած անոնցմէ. և թագաւորը հրամայեց սաստիկ տանջանքներով սպաննել սուրբերը, ոմանք այնտեղ բանակին մէջ, մեծ մասն ալ Նիւշապուհ քաղաքէն դուրս անապատ տեղ մը, որպէս զի քրիստոնեաները անոնց մարմինները չգտնեն (434):

Նախարարները այնուհետեւ դեռ քանի մը տարի ալ անտրտունջ կրեցին բանտի տանջանքները իրենց հայրենիքէն ու գերդաստաններէն հեռու: Անոնց կ'ինքը թէ և ազատ էին, բայց կամաւոր նեղութիւններու ենթարկեցին ինքզինքնին իրենց ամուսիններուն սիրոյն համար. անոնք իրենց ձեռքի աշխատութեամբ կը կերակրուէին, և արքունիքէն նշանակուած ոռճիկը կ'ուղարկէին իրենց ամուսիններուն. միեւնոյն ժամանակ խնամք կը տանէին իրենց զաւակներու կրթութեան, յորդորելով զանոնք որ իրենց հայրերուն հետեւող ըլլան: Վերջապէս Նշովշապուհ իշխանին միջնորդութեամբ Յազկերտ հաւանեցաւ ազատել նախարարները բանտի կաշանքներէն, ոռճիկ կապեց և խոստացաւ զրկել իրենց երկիրը տալով ամէն մէկուն իր հայրենի իշխանութիւնը. բայց մահը թոյլ չտուաւ անոր իր խոստումը կատարելու: Անոր երկու զուակները գահակալութեան համար երարու հետ պատերազմելով, կրտսերը Պերոյ՝ սպաննեց անդրանիկ Որմզդատ եղբայրը և նստաւ հօրը տեղ: Այս խռովութիւնը և Աղուանից թագաւորին ապստամբութիւնը Հայոց նախարարներուն դեռ երկար ժամանակ Պարսկաստան մնալու պատճառ եղան: Աղուանից թագաւորը զղջալով իր հաւատուրացութեան վրայ՝ միաբաններ էր լեռնական թագաւորներուն հետ և պատերազմ հրատարակել էր Պարսից գէմ, որոնց երեսին կուտար Հայոց դէմ գործած ապերախսութիւնը. «Այնքան սիրոյ և ծա-

տին ամբաստանութենէն ալ ստուգուեցաւ, որ ան անհաւատարիմ դաժնուեց ու արքունի հարկերու մատակարարութեան մէջ: Նոյն իսկ Վասակի ազգականները հրապարակ հանեցին անոր խարդախութիւնները և վկայեցին, թէ ան նենգութեամբ սպաննել տուաւ իր Վաղինակ հորեղբայրը Սիւնեաց երկրին իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Թագաւորը՝ Վասակին երեսը տուաւ իր բոլոր խարդախութիւնները, հրամայեց բանտարկել զայն և անոր տան վրայ ահագին տուգանք դրաւ արքունի հարկերուն պակասը լրացնելու համար: Հոնեցին անոր փառաւոր զորքերը և մահապարտի հագուստ հագցնելով՝ ձեռքն ու ոտքը կապեցին, կանաչաբար մատակ ձիու վրայ նստեցուցին և տարին մութ բանտի մէջ փակեցին: Այնտեղ քանի մը տարի մնաց գառն տանջանքներու և ալքատութեան մէջ, այնպէս որ ծառաները հաց կը մտրային և կը բերէին անոր, մինչեւ որ վերջապէս սոսկալիցաւորու մէջ ինկած՝ որդնոտելով մեռաւ, գերեզմանի տեղ անգամ ունենալու հարժանանալով այն երկրին մէջ, որուն վրայ մոտանութեամբ կ'ուզէր թագաւորել: Իսկ Սիւնեաց երկրին իշխանութիւնը Վասակի դատապարտութեան օրը ստացաւ անոր փեսան՝ Վարազվադան Սիւնին:

Իսկ քահանաները շիթայակապ պահուեցան նախ այնտեղ արքունի ձմեռանցին մէջ, և ապա Ասորս աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի բերդին մէջ: Անոնց հետ Յազկերտ իր երգ բան հակառակ՝ բանտարկեց բոլոր նախարարները, թուով 35 նոգի, որոնք առ հասարակ Արծրունեաց, Մամիկոնեանց, Կամսարականաց, Ամատունեաց, Գնունեաց և ուրիշ տոհմերէ էին: Կապուած քահանաները չուտով արժանացաւ մարտիրոսական պատին ընդունելու: Երբ Յազկերտ Քուշանաց դէմ յանձն առած արշաւանքի անաջողութեան պատճառները կը փնտռէր, մոգերը Միհր-

նեռանի դրդումով բոլոր մեղքը քրիստոնեայ քահանաներուն վրայ ձգեցին, որոնք այնքան կրակատուններ կործաներ էին և դեռ աստուածներու վրէժը չէր առնուած անոնցմէ. և թագաւորը հրամայեց սաստիկ տանջանքներով սպաննել սուրբերը, ոմանք այնտեղ բանակին մէջ, մեծ մասն ալ Նիւշապուհ քաղաքէն դուրս առապատ տեղ մը, որպէս զի քրիստոնեաները անոնց մարմինները չգտնեն (434):

Նախարարները այնուհետեւ դեռ քանի մը տարի ալ անտարուշ կրեցին բանտի տանջանքները իրենց հայրենիքէն ու գերդաստաններէն հեռու: Անոնց կիները թէև ազատ էին, բայց կամաւոր նեղութիւններու ենթարկեցին ինքզինքնին իրենց ամուսիններուն սիրոյն համար. անոնք իրենց ձեռքի աշխատութեամբ կը կերակուէին, և արքունիքէն նշանակուած ոսծիկը կ'ուղարկէին իրենց և ամուսիններուն. միւսնոյն ժամանակ խնամք կը տանէին իրենց զաւակներու կրթութեան, յորդորելով զանոնք որ իրենց հայրերուն հետեւող ըլլան: Վերջապէս Շողապուհ իշխանին միջնորդութեամբ Յազկերտ հաւանեցաւ ազատել նախարարները բանտի կապանքներէն, ոսծիկ կապեց և խոտացաւ զրկել իրենց երկիրը տալով ամէն մէկուն իր հայրենի իշխանութիւնը: Բայց մահը թույլ չտուաւ անոր իր խոտաւմը կատարելու: Անոր երկու զուակները գահակալութեան համար լուս Անոր երկու զուակները Պերոդ՝ սպաննեց իրարու հետ պատերազմելով, կոտորեց Պերոդ՝ սպաննեց իրարու հետ պատերազմելով, և հասաւ հորը տեղ: Այս անդրանիկ Որմզդատ եղբայրը և հասաւ հորը տեղ: Այս խռովութիւնը և Աղուանից թագաւորին ապստամբութիւնը Հայոց նախարարներուն դեռ երկուր ժամանակ Պարսկաստան մնալու պատճառեղան: Աղուանից թագաւորը Չղալով իր հաւատարմութեան հետ և պատերազմ հրատարակեալ թագաւորներուն հետ և պատերազմ հրատարակեալ իր Պարսից դէմ, որոնց երեսին կուտար Հայոց բակեր էր Պարսից դէմ, որոնց երեսին կուտար Հայոց դէմ գործած ապերախութիւնը: «Այնքան սիրոյ և ծա-

ապուրթիւններու փոխարէն, կ'ըսէր ան, փոխանակ լա-
ւութիւն ընելու Հայոց՝ արեւէն զրկեցիք զանոնք:» Հաշ-
տութիւնը գոյացաւ Աղուանից թագաւորին քրիստոնեայ
մնալուն պայմանով և հայ իշխանները կարողացան վեր-
ջագէտ դառնալ իրենց հայրենիքը 12 տարի բանալու
պանդխտութեան մէջ անցնելէ յետոյ (463):

ՆՐԵՐՈՐԴ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

27

Պարսից նոր փորձը Հայերը հաւաստիօս ընելու. —
Գիւն կաթողիկոս (463 — 475). Դեսպանութիւն Լեւոն Ա.
կայսեր. — Հմայեակ Մամիկոնեանի զաւակները. վա-
հան Մամիկոնեան. — Վրաստանի անցները եւ Հայոց
ապստամբութիւնը. Սահակ Բագրատունի մարզպան եւ
Վահան Մամիկոնեան սպարապետ (481):

Տեսանք թէ ինչպէս Պարսից զօրութիւնը խորտա-
կուեցաւ Հայոց միաբանութեան առջև. գրող Յազկեր-
տի բռնոյն հալածանքը փոխանակ ընկճելու Հայերը, ընդ-
հակառակն խրախուսեց զանոնք աւելի յամառութեամբ
պաշտպանելու իրենց ազգային իրաւունքները: Հայերը
անգամ մը եւս հաստատեցին այն ճշմարտութիւնը, թէ
բարոյական ոյժը նրկականէն գերազանց է, որքան և
այս վերջինը զօրաւոր ըլլայ: Տիգրանի արքունիքը համո-
զուեցաւ որ իր ձեռնարկութեան մէջ յաջողելու համար
պէտք է քաղաքականութիւնը փոխէ, ուստի և նոր հրա-
հանգներ ու զարկեց Գիւնի մարզպանին: Արդէն Ատոր-

միդդ պատուէր ստացած էր արքունիքէն քաղցրութեամբ
վարուելու Հայոց հետ և անոնց սիրտը չօհիլ: Այժմ անոր
յաջորդը Ատրվշնասպ կ'աշխատէր առանց դժկամակեցնե-
լու Հայերը՝ կամաց կամաց թուլցնել անոնց եռանդը և
անդգալի կերպով տարածել անոնց մէջ արեգակի ու կրա-
կի պաշտօնը. անոր խորհրդակից ու օգնական կ'ըլլան
ուրացող նախարարները. որոնց գլխաւորներն էին այդ-
ժամանակ Փաղիչոյ Խորխոռունին և Գրիհոն Սիւնին՝
Վարազդադանի յաջորդը: Ստոր ու անարժան անձեր
առաջ կը տարուէին հաւատարացութեան համար, իսկ
արժանաւոր մարդիկը, որքան և մեծ ծառայութիւններ
մատուցանէին, կ'անարգուէին, եթէ քրիստոնէութեան
մէջ հաստատուէին: Փառք, պատիւ, պաշտօն, տա-
նուէրութեան իշխանութիւն չնայաբար կը արուէին
նուազեցնելու իշխանութիւն չնայաբար կը արուէին
անխտիր ամէն տեսակ անպիտան անձերու, որոնք հա-
ւատարմութիւն չանձնէին: Այսպէսով ինչ որ
յաջողեցաւ ընել ժամանակ մը քանտն ու սուրբ, այժմ
գլուխ կը ընրուէր պատիւներու ու մեծութեան հրա-
պոյրներով: Ուստի պէտք էր տեսնել, կ'ըսէ ժամանա-
կակից պատմագիր Ղազար Փարպեցին, թէ ինչպէս հե-
ռացեր էր Հայաստանէն յաւուրթիւնը, ինչպէս կոր-
սուած էր իմաստութիւնն, մեռեր քաջութիւնը, ծած-
կուած քրիստոնէութիւնը: Հայոց զօրքը, որ ժամանակ
մը ամենէն քաջանունը կ'երեւար և զօրագլուխները
անուանի ու յաղթող, այժմ ամենուն համար ծաղրի ու
կատակի առարկայ դարձեր էին: Մինչև անգամ ինչը՝
Պերոզ թագաւորը յայտնի կ'ըսէր թէ՝ «անպիտան մարդ
կամ յետնեալ զօրք եթէ իմ տէրութեանս մէջ կայ՝ Աստ-
ւին է, բայց Ասորիներէն ալ անպիտանն ու յետնեալը
Հայն է:»

Ժամանակի կաթողիկոսը՝ Գիւն (463 — 476) իրրեւ-
արթուն հովիւ կը հսկէր իր հօտին վրայ, յորդորելով
ամէնքը որ ուղիղ ճանապարհէն չչեղին և իրենց հայ-

րերուն առաքինութեանը հետեւող ըլլան: Բայց վտանգը
 մեծ էր և պէտք էր աւելի ազդու միջոցներու գիմել ա-
 նոր առաջն առնելու համար: Առաքինի իշխաններէն
 ամանք խորհուրդ ըրին կաթողիկոսին հետ որ Յունաց
 օգնութեամբ ազգը ապստամբեցնեն: Երկու անգամ ծա-
 ծուկ դեռ պաններ ռզարկուեցան Լեւոն Ա. կայսեր, բայց
 գործը երկարեցաւ և ապստամբութեան խորհուրդը յե-
 տաձգուեցաւ: Կաթողիկոսը սկսաւ այնուհետեւ յայտնա-
 պէս զգուշացնել ժողովուրդը Պարսից լարած թակարդ-
 ներէն: Վարանոտները կը համոզէր հաստատ մնալ
 իրենց կրօնքին մէջ, և ուրացողները ծանր խօսքերով կը
 յանդիմանէր: Գաղիչոյ Խորխոռունին իր անպատուութեան
 վրէժն առնելու համար՝ գնաց մատնեց զայն Պե-
 րօզին: Գիւտ կանչուեցաւ Դուռը և կաթողիկոսութենէն
 զրկուելով՝ վերադարձաւ Հայաստան:

Սակայն Հայաստանի փրկութիւնը պիտի գար դարձեալ այն տոհմէն, որ անգամ մը ազատեալ էր զայն վերահաս վտանգէն: Վարդան արու զուակ չձգելով: Մամիկոնեան նախարարութեան տանուտէրութիւնը անցաւ Հմայեակի սրբւոց, զորոնք Պարսից ձեռքէն ազատեալ էր վրաց Սչուշա բղեչիւր, Հմայեակի փեսան, և յանձնեալ էր իրենց Զուիկ մօրը (454): Այնտեղ Վրաստանի մէջ անցան երեք եղբայրներուն՝ Վահանի, Վասակի և Արտաշէսի մանկութեան առաջին տարիները իրենց իմաստուն մօր խնամակալութեան տակ: Իսկ կրտսեր եղբայրը Վարդ մնացեալ էր դայեակներուն քով Տայոց երկիրը: Յետոյ Հայաստան գալով, Գիւտ կաթողիկոսի կրթութեան խնամքը վայելեցին Արշաւիկ Կամսարականի որդւոց հետ, որոնք մօտ ազգակցութիւն ունէին անոնց հետ: Մամիկոնեան եղբայրները իրենց խելքով և ճարտարութեամբ շուտով ամէնուն ուշադրութիւնը իրենց վրայ դարձուցին, մանաւանդ անդրանիկը՝ Վահան, որ իր խոհմտութեամբ և ոսկեհատի գործին մէջ ցոյց տուած հաւասար-

մութեամբ այնքան սիրելի եղաւ արքունի գործակալնե-
րուն, որ համբաւը մինչեւ թագաւորին ականջն հա-
սաւ: Բայց նախնեաց գործերուն յիշատակը թոյլ չէր տա-
ր անոր արժանաւոր պատիւ ընդունելու, մանաւանդ որ
անոր նախնիները անդադար կը վախճնէին Պարսիկները
քսելով. «Երբ որ ալ ըլլայ աս ալ նոյն խռովութիւնները
պիտի հանէ ձեր գլխուն»: Վահան չարախօսներուն բե-
րանը գոցելու սերիչ հնար չգտնելով՝ գնաց Դուռը և
հաւատն ուրացաւ: Բայց այս հաւատախիստութիւնը, որ
իր հօրեղբոր նման առ երեսս յանձն էր առած, մտատուն-
ջութեան մէջ ձգեց զայն և ան այնուհետեւ յարմար
առիթի մը կը սպասէր ազատելու իր անձը խղճահարու-
թենէն, միանգամայն և իր ազգը Պարսից նեղութիւն-
ներէն:

Ներքին :
Առաջին շուտով ներկայացաւ : Վսիթանգ Վրաց
բղէշը , օգտաւ քողելով Պերդիկ Հեթմարկաց դէմ ու-
նեցած պատերազմէն , ապահանջ վազդէն ուրացող թա-
գաւորը , որ Վարդանի դստեր Շուշանիկի այրն էր , և
Վրացիները ապստամբեցող Պարսկի դէմ : Հայոց զորքը
որ ալ Ժամանակ Աղուանից երկրին մէջ գումարուած
էր Հոնաց դէմ , եկաւ բանակ դրաւ Շիրակայ դաշտին
մէջ , որպէսզի պատրաստուի Վրաստանի վրայ երթալ :
Թիւնը գիտէին , եկան առաջարկեցին անոր որ հանգա-
մանքներէն օգուտ քաղէ և ապստամբութեան դո-
շակը բարձրանէ : Խորագէտ Վահանը բացէ ի բաց մեր-
ժեց , պատճառ բռնելով Պարսկի զօրութիւնը և Հայոց
անօգնական վիճակը . « Բայց ամէնէն աւելի դուք ձեզ-
մէ վախցէք , ըստ անոր , որովհետեւ խաբէբայ ու վախ-
կոտ մարդիկ էք , լաւ է ուրեմն որ ձեր դատարկ ու
անպէտ խորհուրդներուն համար ինձ նեղութիւն չի
առաք » Այս կծու խօսքերը Վահանը սպասած ազդե-
ցութիւնը գործեցին իշխաններու վրայ . բոլորն ալ ռաքի

բերուն առաքինութեանը հետեւող ըլլան: Բայց վտանգը մեծ էր և պէտք էր աւելի ազդու միջոցներու դիմել առնոր առաջին առնելու համար: Առաքինի իշխաններէն ամանք խորհուրդ ըրին կաթողիկոսին հետ որ Յունաց օգնութեամբ ազգը ապստամբեցնեն: Երկու անգամ ծածուկ դեպաններ ուղարկուեցան Հեռոն Ա. կայսեր, բայց գործը երկարեցաւ և ապստամբութեան խորհուրդը յետաձգուեցաւ: Կաթողիկոսը սկսաւ այնուհետեւ յայտնապէս զգուշացնել ժողովուրդը Պարսից լարած թակարդներէն: Վարանտները կը համոզէր հաստատ մնալ իրենց կրօնքին մէջ, և ուրացողները ծանր խօսքերով կը յանդիմանէր: Գաղիչոյ Խորխոսեանին իր անպատուութեան վրէժն առնելու համար՝ գնաց մասնեց զայն Պարսիցին: Գիւտ կանչուեցաւ Դուռը և կաթողիկոսութենէն զրկուելով՝ վերադարձաւ Հայաստան:

Սակայն Հայաստանի փրկութիւնը պիտի դարձար դարձեալ այն սոսմէն, որ անգամ մը ազատեր էր զայն վերանաս վտանգէն: Վարդան արու զաւակ չձգելով, Մամիկոնեան նախարարութեան տանուտէրութիւնը անցաւ Հմայեակի որդւոց, զորոնք Պարսից ձեռքէն ազատեր էր Վրաց Աշուշա բղեչիւր, Հմայեակի փեսան, և յանձնէր էր իրենց Զուրիկ մօրը (454): Այնպէս վրաստանի մէջ անցան երեք եղբայրներուն՝ Վահանի, Վասակի և Արտաշէսի մանկութեան առաջին տարիները իրենց իմաստուն մօր խնամակալութեան տակ: Իսկ կրտսեր եղբայրը՝ Վարդ մնացեր էր գայեակներուն քով Տայոց երկիրը: Յետոյ Հայաստան գալով, Գիւտ կաթողիկոսի կրթութեան խնամքը վայելեցին Արշաւիր Կոմսարականի որդւոց հետ, որոնք մօտ ազգակցութիւն ունէին անոնց հետ: Մամիկոնեան եղբայրները իրենց խելքով և ճարտարութեամբ շուտով ամէնուն ուշադրութիւնը իրենց վրայ գարծուցին, մանաւանդ անդրանիկը՝ Վահան, որ իր խոհմութեամբ և ոսկեհատի գործին մէջ ցոյց տուած հաւատար-

մութեամբ այնքան սիրելի եղաւ արքունի գործակալներուն, որ համբաւը մինչեւ թագաւորին ականջն հասաւ: Բայց նախնեաց գործերուն յիշատակը թոյլ չէր տար անոր արժանաւոր պատիւ ընդունելու, մանաւանդ որ անոր նախնածորդները անդադար կը վախճէին Պարսիկները շտելով. «Երբ որ ալ ըլլայ աս ալ նոյն խուլութիւնները պիտի հանէ ձեր գլխուն»: Վահան չարախօսներուն բերանը գոցելու ուրիշ հնար չգտնելով՝ գնաց Դուռը և հաւատն ուրացաւ: Բայց այս հաւատափոխութիւնը, որ քիչ հօրեղբոր նման առ երես յանձն էր առած, մտատանջութեան մէջ ձգեց զայն և ան այնուհետեւ յարմար առիթի մը կը սպասէր ազատելու իր անձը խղճահարութենէն, միանգամայն և իր ազգը Պարսից նեղութիւններէն:

Առիթը շուտով ներկայացաւ: Վախճանք Վրաց բղեչիւր, օգտաւ քողելով Պերդի Հեփթաղաց դէմ ունեցած պատերազմէն, սպաննեց Վազգէն ուրացող թագաւորը, որ Վարդանի դստեր Շուշանիկի այրն էր, և Վրացիները ապստամբեցուց Պարսից դէմ: Հայոց զօրքը որ առ ժամանակ Աղուանից երկրին մէջ գումարուած էր Հոնաց դէմ, եկաւ բանակ դրաւ Շիրակայ դաշտին մէջ, որպէսզի պատրաստուի վրաստանի վրայ երթալ: Բանի մը նախարարներ, որ Վահանի դիտաւորութիւնը գիտէին, եկան առաջարկեցին անոր որ հանգամանքներէն օգուտ քաղէ և ապստամբութեան դրամներէն մօտաւոր Վահանը բացէ իր բաց մերշտկը բարձրայնէ: Խորադէտ Վահանը բացէ իր բաց մերշտկը, պատճառ բռնելով Պարսից զօրութիւնը և Հայոց ժեց, անօգնական վիճակը. «Բայց ամէնէն աւելի դուք ձեռնաօգնական վիճակը»: Բայց ամէնէն աւելի դուք ձեռնաօգնական վիճակը, ըսաւ աս, որովհետեւ խաբէբայ ու վախճան վախճեք, ըսաւ աս, որովհետեւ իմ ձեր դատարկ ու կոտ մարդիկ էք: Եւ աս է ուրեմն որ ձեր դատարկ ու անպէտ խորհուրդներուն համար ինձ նեղութիւն չի տաք»: Այս կծու խօսքերը Վահան, սպասած ազդե-

կանգնեցան և միաբերան գոչեցին. «Լաւ է ժամէ մը
մը մեռնինք քան ամէն որ եկեղեցիին ու ժողովուրդին
անպատուութիւնը տեսնենք». և ամէնքը, քրիստոնեայ
և ուրացող, աւետարանին վրայ երդուընցան հաստա-
տուն մնալ իրենց խօսքին: Բայց այս անգամ ալ դա-
ւածան մը գտնուեցաւ ժողովուրդին մէջ, վարագ-Շա-
պուհ Ամատունին, որ գիշերով զնաց նախարարներու
խորհուրդը յայտնեց Ատրվշտասպ մարզպանին: Շփոթե-
ցաւ մարզպանը, առնուն կանուխ ինքը և Պարսից
կուսակից նախարարները ամբողջ բազմութեամբ գացին
բանակ դրին Անի ամրոցին մօտ, իսկ գիշերը փախան
ապաւինեցան Արտաշատի բերդը, ունեւղէն ալ յաջորդ-
գիշերը անցան Ատրպատական: Հայերը ինկան փախ-
չողներու ետեւէն, ձեռք ձգեցին անոնց բռնաւորութեմ
ձիերը և եկան գրաւեցին մարզպանական քաղաքը
Դուին: Այստեղ կազմուեցաւ ժամանակաւոր կռու-
վարութիւնը, որու գլուխը ընդհանուր հաւանութեամբ
դրուեցան Սահակ Բագրատունի տապաւը իբրեւ մարզ-
պան և վաճան Մամիկոնեանը իբրեւ սպարապետ (484):

Ակոռիի կոիւր. — Պատաստութիւն նոր պատերազմի. —
Ներսէսապատի նակասամարսր (482). Վարդ Մամիկոնեան.
— Վրաց Վախրանգ բագաւորին խարդախութիւնը.
Հարմանայնի նակասամարսր. Վահանի դժուարութիւն-
ները. — Վրաց նոր խաբէութիւնը. Զարմինը Հազարա-
ւուիս. — Երեզնի եւ Շահի կոիւները. — Վահան
Դուինի մեջ (483) :

Ատրվշհապ ուրացեալ հայ իշխաններէն գրդուած:

Վճռեց չուսումը ետ դառնալ և քանի որ դեռ Հայերը
լաւ պատրաստուած չէին, ապառաժութիւնը իր բոյնին
մէջ խելդել. ուստի Ատրպատականի կողմերէն զօրք
ժողովելով՝ ածապարեց հասաւ Երասխի ափը՝ Նախի-
ջեանի դիմաց: Հայերը՝ թէև իրենց զօրութիւնը դեռ
չէին հաւաքեր, Վախթանգին հետ ալ կապուած դա-
շինքին համեմատ Հոնքերէն օգնական զօրք չէին ստացեր
բայց և այնպէս չվճտեցան. կազմուեցաւ փոքրիկ
գունդ մը 400 հոգիէ բաղկացած, որ Յովհան Մանգա-
կունի կաթողիկոսի օրհնութիւնն առնելէ յետոյ՝ զօր-
կուեցաւ թշնամիին դէմ. իսկ մարզպանը և սպարա-
պետը մնացին Դուին ընդհանուր զործողութիւններուն
վրայ հսկելու համար: Վարազկերտ գիւղը որ հասան,
նախարարները լուր առին թէ Պարսից զօրքը գետը ան-
ցեր է և թուով 7000 է. խորհուրդ բրին և որոշեցին
դաշտէն լեռան կողմը անցնիլ որպէսզի անյաջողութեան
դէպքին մէջ լեռները իրենց ապաւէն ունենան. ուստի
գաջին բանակ գրին Մասիսի տակ Ակուտի գիւղին մօտ:
Պարսիկները Հայոց սակաւութիւնը տեսնելով, կարծե-
ցին թէ խելքերնին կորսնցուցեր, մեռնելու են եկեր,
և իսկոյն յարձակեցան անոնց վրայ: Կռուի սկիզբին
մէջ Դարձոյլ Խորխոռունին իր գունդով անցաւ Պարսից
կողմը, բայց և այնպէս Հայերը քաջութեամբ պատե-
րազմեցան: Ատրվշատայ մարզպանը սպաննուեցաւ և
Հայերը քնեցին Պար-
սիկները մինչև հեռաւոր ծորերն ու քարքրոտ տեղերը:
Դարձոյլ ցրուած զօրքի մէկ մասը ժողովելով՝ փորձեց
հետեւի կողմէն Հայոց վրայ իյնալ. բայց Հրահատ և
Ներսէս համառականները վրայ հասան փախցուցին
զայն: Այս յաղթութեան աւետիսը Դուին հառնելով,
կաթողիկոսը խուռն բազմութեան ներկայութեանը մաղ-
թանք կատարեց եկեղեցիին մէջ:

Զմեռը հանգստացան և պատերազմի պատրաստու-

Թիւն տեսան գարնան համար: Սպարապետը մարդիկ ղրկեց ամէն նախարարութիւններուն, յայտնելով անոնց բոլոր եղելութիւնները և հրաւիրելով սր գան միաբանին իր հետ՝ հասարակաց թշնամիին դէմ: Բայց այս հրաւերը շատ քիչերու կողմէ պատասխանուեցաւ. միայն Յովհան Անձեւացին և Ներսէն Երուանդունին իրենց զօրքերն առած՝ գացին Դուին: Նոյնպէս և Վախթանգ իբր խոստումը կատարելու համար՝ տեղէ մը 300 Հոն ժողովեց և ուղարկեց Հայաստան. բայց ամէս մը յետոյ այն ալ ետ կանչեց զանազան պատճառներ բերելով:

Դարնան սկիզբը Պարսիկները Ասորներսնհի առաջնորդութեամբ մտան Հեր և Զարեանդ գաւառը, անոնց գլխաւոր ուղեցոյցն էր Գեղիճն Սիւնին: Վահան ածապարեց իր զօրքով և մարդ զանին ու կաթողիկոսին ուղեկցութեամբ հասաւ հոչակաւոր Արտազ գաւառը, ուր երեսուն տարի առաջ Հայերը այնքան արիւթեամբ կռուեցին միեւնոյն թշնամիներուն դէմ և Նոյն սուրբ զօրծին համար: Այստեղ, կաթողիկոսին օրհնութիւնը առնելէ յետոյ, Ներսէնապատ գիւղին մօտ սպարապետը զօրքը կարգի դրաւ և պատերազմը սկսաւ: Կռուին թեցաւ, աջ թեւը ետ մղուեցաւ և սկսաւ փախչիլ: Վահան տեսնելով որ իր հրամանները լսող չկայ, երեսը խաչսից ձախ թեւին վրայ ա մեծ կոտորածով ետ մղեց. փախստականները քաջաւերուած ետ կը դառնան և նոր զօրութեամբ կը յարձակին թշնամիներուն վրայ: Յաղթութիւնը կատարեալ էր, Պարսիկները ցրուեցան՝ պատեալով մին զաշտը ղիակներով ծածկելէ յետոյ. ինկաւ նաեւ Ասորվչնասպ մեծ իշխանը: Երբ յաղթութեամբ և աւարով կը վերադառնային կաթողիկոսին օրհնութիւնն առնելու, բանակին մէջ լուր տարածուեցաւ թէ սպարապետին եղբայրը Վարդ, որ Պարսկաստան պատանդ

էր մնացած, բանտէն ազատուելով եկաւ իր ծառաներուն հետ (482):

Հայոց զօրքը Արտազէն գացեր էր Մաղկոսն գաւառը քիչ մը հանգստանալու, երբ յանկարծ Վախթանգէն դեսպան եկաւ դաշնակից Հայոց օգնութիւնը խնդրելու Պարսից դէմ, որոնք Միհրանի զօրավարութեամբ պաշարեւ էին Վրաց երկիրը, և թագաւորը չկարողանալով դէմ դնել անոնց, ապաւինեւ էր Հայոց սահմանակից լեռները. դեսպանը կը հաւատացնէր թէ մինչեւ Հայոց գալը Հոնաց գունդն ալ կը հասնի: Հայերը առանց ժամանակ կորսնցնելու գացին բանակ դրին սահմանագլուխ թարծրութիւններուն վրայ, ուրտեղէն Վախթանգ խաբէական խօսքերով տարաւ զանոնք ծարմաթանգ զաշտը Կուր գետին եզերքը, ուր իրրեւ թէ Հոները նայի դաշտը Կուր գետին եզերքը, ուր իրրեւ թէ Հոները կը սպասէին Հայոց: Բայց Հոնաց տեղ չուտով եկաւ Միհրան իր զօրքով և Կուր գետին միւս կողմ կանգ առաւ: Վախթանգի խարդախութիւնը պարզուեցաւ, բայց ալ ճար չկար. պէտք էր պատերազմիլ Պարսից ահագին բազմութեան հետ, որոնց զօրավարը Հայոց գունդին մէկ մասէն խօսք էր առած առաջուց անգործ մնալուն մէկ մասէն խօսք էր առած ծածկուկ էր մնացած, իր լու: Վահան, որմէ այդ դաւը ծածկուկ էր մնացած, իր սովորական քաջութեամբ ինկաւ Պարսից վրայ, երբ առնալ Կուր գետը կ'անցնէին, և մեծ կոտորած տուաւ: Բայց այդ միջոցին Հայոց և Վրաց զօրքին մէկ մասը երեսները դարձուցին և սկսան փախչիլ նենգութեամբ կանչելով. «Հայերը փախան, գլուխնիդ ազատեցէ՛ք»: Այս ազաղակը պատերազմող զօրքին մէջ խառնակութիւն ձգեց, և ամէնքը առ հաստարակ փախչող փախչողի թիւն ձգեց, և ամէնքը առ հաստարակ փախչող փախչողի եղան: Պարսիկները ինկան Հայոց և Վրաց ետեւէն և անոնցմէ շատ մարդ կոտորեցին: Այս դժբաղդ կռուին մէջ Հայերը մեծ կորուստ ունեցան. Սահակ մարզպանը և Վասակ Մամիկոնեանը սպաննուեցան, Հրահատ կամ-

բովանոր որ Վահանը ողջ կամ մեռած ձեռք ձգէ. անոր օգնական տրուեցաւ Դդիհոն Սիւնին:

Վահան այս նոր զօրավարն ալ երկար ժամանակ խաղցուց՝ անակնկալ յարձակումներով վնասելով Պարսից զօնադերուն, որոնք այս ու այն կողմը ցրուած ի գուր կ'աշխատէին բռնել զայն: Արշարունեաց գաւառի Երէզ գիւղն էր երբ յանկարծ իմացաւ որ Շապուհ իր բոլոր զօրքով կը մօտենայ նոյն գիւղին: Հնարագէտ Վահան ժողովեց Երէզի բնակիչներն և իր գունդին հետ խառնելով՝ գիշերով ինկաւ Պարսից բանակին վրայ և այնպիսի չիթութիւն ձգեց անոնց մէջ, որ սկսան զիրար կոտորել: Իսկ ինքը անվնաս գնաց Շաէ գիւղին գոմերուն մէջ՝ գիշերուան մնացած մասը անցունելու համար: Առաւօտուն տեսաւ որ Շապուհ ետեւէն հասեր է. ժողովեց իր փոքրիկ զօնադը, քանի մը քաջաբերական խօսքեր ըսաւ և երբ կ'ուզէր յարձակիլ, շատերը վհատած թողուցին ու փախան: մնացին միայն Մուշեղ և կամսարական եղբայրները 40-ի չափ զինուորներով: Խուճբէն մէկը ձայն տուաւ. «Զգո՛յ՜ն եղբրա՛նք, անձը պահպանէ՛ք»: «Ալ զգո՛յ՜ն ըլլալու ժամանակ չէ», կանչեց Վահան և երեսը խաչակնքելով առաջ դիմեց: Հաւատարիմ խուճբը հետեւեցաւ անոր, ճեղքեց անցաւ Պարսից մէջէն ալ ու ձախ մահ սփռելով: Ինկածներու մէջ էր նաև հպարտ Դդիհոն Սիւնին, որ կը կը պարծենար թէ «ես Վահանի ու բոլոր այդ Հայոց հետ ոչ թէ նետով կը կռուիմ այլ նետիս կոթովը բոլորը կը ցրուեմ»:

Շապուհ վհատեցաւ, մանաւանդ որ այնուհետեւ շուտով լուր առաւ թէ Պարսիկները մեծ անյաջողութիւն ունեցան Հեփթաղաց արշաւանքին մէջ, ուր Պարսից սպաննուներ էր, և ինչպէս Հաղարաւուխտ Վրաստանէն, այսպէս և Շապուհ Հայաստանէն կը կանչուէր պետական խորհուրդին ներկայ ըլլալու համար: Սովոր-

բական մաղթանքներ Վաղարշապատի մէջ կատարելէ յետոյ, սպարապետը Դուին գնաց, ուրտեղէն ուշադրութեամբ կը հետեւէր Պարսկաստանի անցքերուն (483):

Հաւատարման առաջարկութիւն Պարսից կողմէն. — Նուարսակի դաւադրութիւնը (484). — Վահան Պարսից երկրին մէջ. — Վահան մարզպան (485):

Պարսից մեծամեծներուն ժողովը՝ գոռոզ Պերոզին տեղ՝ գահին վրայ նստեցուց անոր հեղ ու խաղատէր Վաղարշ եղբայրը: Նորընտիր թագաւորին մանրամասնորէն ներկայացուցին Հայոց երկրին հանգամանքները, և Վաղարշը Հաղարաւուխտին ու Շապուհին խորհուրդով՝ Նիսոր իշխանին յանձնեց երթալ Հայաստան և հաշտութիւն կնքել Վահանին հետ: Նիսոր եկաւ զգուշութեան համար հետը զօրք բերելով, և չվստահելով երկրին ներսերը մտնելու՝ կանգ առաւ Հեր և Զարեանդ գաւառի սերը մտնելու: Կանգ առաւ Հեր և Զարեանդ գաւառից Նուարսակ գիւղը. այստեղէն պատգամաւոր ուղարկեց Դուին իր գալստեան նպատակը յայտնելու: Վահան ժողովեց իր հաւատարիմ ընկերները՝ որոնք նեղութեան օրերուն անբաժան մնացած էին իրմէն, և անոնց հաւանութեամբ հաշտութեան պայմանները հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ ամփոփեց. 1. Գրիստոնէութիւնը Հայոց աշտերուն մէջ ամփոփեց. 2. Գրիստոնէութիւնը Հայոց աշտերին օրինաւոր կրօնը պիտի ճանչցուի, ոչ մէկ հայ խարին օրինաւոր կրօնը պիտի ճանչցուի, ոչ մէկ հայ բռնի չպիտի ստիպուի կրօնափոխ ըլլալ և ոչ ոքի հաւատաւն ու հաշտութեան համար մեծութիւն ու իշխանութիւն չպիտի տրուի, կրակատուններն ալ ամէն տեղ պիտի կոր-

Ժանուարին 2. Սրժանաւոր ու անարժան անձանց մէջ
խտրութիւն պիտի ըլլայ, անպիտան ու վնասակար մար-
դերը հեռու պիտի պահուին և լաւերն ու օգտակար-
ները առաջ պիտի քաշուին: 3. Թագաւորը ամէն ամբաս-
տանութիւններուն չպիտի հաւատայ, այլ ինքն անձամբ
պիտի քննէ ամէն բան և այնպէս դատաւորան ընէ: «Եթէ
այս պայմանները կ'ընդունիք, ըսաւ Վահան պատգա-
մաւորներուն դառնալով, կը հաշտուինք ձեզ հետ և
դարձեալ կը հնազանդինք ձեզ. իսկ եթէ չէք ընդունիր,
պատրաստ ենք մինչև և մեր վերջին շունչը կռուելու, և
աւելի ուրախութեամբ կը մեռնենք, քան պարսիկ մար-
դուն առջև զլուխնիս խոնարհեցնենք»:

Նիխոր ուրախութեամբ ընդունեց Նաչտութեան նախագայմանները և Վահանը իր մօտ հրաւիրեց վերջնական դաշնադրութիւնը կնքելու համար։ Սպարապետը ուխտապահ նախարարներուն և զօրքին հետ գալով Արտազ դաւառի Եղինդ գիւղը, Նիխորէն պահանջեց ու ստացաւ իբրեւ պատանդ Պարսիկ մեծամեծներէն ութ հոգի, և ապա քնաց պարսկական բանակը՝ դրօշակները պարգելով և պատերազմական փողերը հնչեցնելով։ Պարսիկները այլալեցան, կարծելով թէ Վահան խաբէութեամբ պատերազմելու կուգայ. առաջ եկան հրաւիրակները Պարսից զօրապետին կողմէն, հասկցնելով անոր թէ միայն Արեւաց սպարապետը իրաւունք ունի փողեր հնչեցնելով բանակ մտնել։ «Դուն առաջ ինձ Արեւաց թաղաւորին հպտտակ ըրէ, պատասխանեց խրոխտ Մամիկոնեանը, յետոյ առանց քու ըսելուդ՝ ես ինքս ալ լաւ գիտեմ ձեր երկրին կարգն ու կանոնը»։ Նիխոր մեծ պատուով ընդունեց Վահանը ու անոր ուխտակից ընկերները, փառաւոր հացիկերոյթ տալով և ուրախութիւն ընկելով անոնց հետ, մինչդեռ ուխտանենդները դուրսը կայնած մնացին ամօթահար։ Հաշտութիւնը Վահանի ուղածին պէս

կնքուեցաւ և եկիւ կողմի իշխանները զորս արտով բաժ-
նուեցան իրարմէ (484) :

Ինչ ժամանակէն յետոյ Վահան առիթ ունեցաւ
ցոյց տալու իր հաւատարմութիւնը Պարսից Թագաւորին,
Պերոպի Զարեհ որդին Վաղարշի դէմ ապստամբելով,
կ'ուզէր Թագաւորութիւնը խլել անկէ։ Վահան Նիրորի
խնդրանօք գտնող մը օգնական զօրք ուղարկեց Պարս-
կաստան Վրէն Վանանդեցիին առաջնորդութեամբ։ Զա-
րեհ յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ։ Արդէն ամէն բան
վերջացեր էր։ Երբ հասաւ Դուռը Վահան իր զօրքով։
Ան ներկայացաւ Թագաւորին և Նուարսակի գաշնա-
դրութեան հաստատութեան հետ ստացաւ Մամիկոնեան
տոհմի տանուաւորութիւնը և հայ զօրքերու սպորապե-
տութիւնը, անոր խնդիրքով Հրահատին ալ շնորհուե-
ցաւ Կամսարականաց տանուաւորութիւնը։ Ապա Վահան
վերադարձաւ Հայաստան, ուր Յովհանն Կաթողիկոսը
դիմաւորեց զայն և բոլոր ուխտապահները, և Վաղար-
շապատի մէջ գոհարանական մաղթանքներ ընելէ իւ-
տոյ՝ ամենքը միասին գացին Դուին մայրաքաղաքը։

Այսպիսով Հայաստանը խողաղեցաւ Հորս տարին պատերազմներու ասպարէզ ըլլալէ յետոյ։ Անդեկան պարսիկը, որ նոյն տարին մարդպան ուղարկուեցաւ Հայաստան, խորհուրդ տուաւ իւր Լորին մարդպանութիւնը հայ մարդու մը յանձնել, որ օտարէն լաւ նախընտրէր իր մարդու մը յանձնել, որ օտարէն լաւ կը ճանչնայ երկրին բոլոր կարօտութիւնները։ Մտաւ Լանդ Երբ Վահանի նման խելացի ու արդարաւէր մարդ մը կալ, կ'ըսէր ան, «անյարմար է ռբիշ մարդպան նշանակել»։ Վաղարշ համոզուեցաւ և մարդպանութեան իշխանութիւնը հրովարտակով յանձնեց Վահանին։ Արքայի իշխանութիւնը հրովարտակով յանձնեց Վահան թո՛ղքունի հրովարտակը աստցուելուն պէս՝ Վահան թո՛ղքունախարարներուն հետ եկեղեցի դիմեց Աստուծոյ փառաբանութիւն մատուցանելու համար, և Յովհան կաթուղիկոսը խառն բազմութեան ներկայութեան հոգեւորական

ճառ մը խօսեցաւ, որով կը շնորհաւորէր ուխտապահները իրենց տարած յաղթութիւնը և կը յորդորէր զանոնք ներողամիտ ըլլալ և գթութեան ձեռք կարկառել ուխտանէնդներուն (485):

ՊԱՐՍԵԱԿԱՆ ԻՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԸ

40

Հայաստանի վիճակը՝ պարսկական ֆեռապետութեան վերջին օրջանին մէջ.— Յունաց կրօնական ասելութեան սկիզբը.— Կաւասի հանած հալածանքը Հայոց դէմ. Վահան Մամիկոնեանի ղիմադրութիւնը (493).— Վարդ. Մեծ Գնունի (518—548).— Սուրեն. Հայոց ապստամբութիւնը եւ նուաճումը. Վղոն ձիւհ մարզպան (578):

Վարդանանց և Վահանեանց փոթորկալի ժամանակներէն յետոյ Հայաստանը մէկ ու կէս դարի չափ դարձեալ մնաց Սասանեանց իշխանութեան տակ: Այս շրջանի Պարսից թագաւորները, մանաւանդ առաջինները, հետեւեցան իրենց նախորդներուն քաղաքականութեանը և աւելի կամ պակաս խիստ միջոցներով աշխատեցան ի գլուխ հանել այն ձեռնարկութիւնը, որուն համար Յազկերտի ու Պերոզի օրով այնքան արիւնհեղութիւններ եղեր էին: Հայ մարզպաններուն տեղ կուգան շարք մը պարսիկ մարզպաններ, որոնց վարչական գլխաւոր գործունէութիւնը հայ ազգը կրօնափոխութեամբ պարսկացնելու անպտուղ ջանքերուն մէջ կը կայանայ: Բայց կամաց կամաց հանգամանքները կը փոխուին: Պարսկաստանը ներքին երկպառակութիւններով և գահակա-

լութեան համար մղուած կռիւներով այն աստիճան կը տկարանայ, որ Տիգրանի արքունիքը կը ստիպուի ոչ միայն քաղցրութեամբ վարուիլ Հայոց հետ, այլ և անոնց օգնութեանը դիմել ներքին և արտաքին թշնամիներուն դէմ: Պարսիկ մարզպաններուն տեղ կը բռնեն հայ իշխանները, որոնք իրենց սուրը կը գործածեն երբեմն Արեաց թագաւորը իր գահին վրայ պահպանելու:

Այդ միեւնոյն ժամանակներուն մէջ Իււզանդիոնի կայսրութիւնը արեւմտեան ազգերու արշաւանքներէն ազատուելով՝ իր ուշադրութիւնը կը դարձնէ Արեւելքի վրայ: Նշանաւոր կայսրեր, որպիսի են Անաստաս, Մուրիկ, Հերակլ (ե—է դար) իրենց պատերազմներով կայսրութեան ինկած վարկը բարձրացուցին արեւելքցիներուն առջեւ: Հայերը ընտանաբար պարսկական բռնութիւններէն ազատուելու համար՝ պիտի յարէին քրիստոնեայ յոյն ազգին և ոչ միայն կայսրերուն հովանաւորութիւնը խնդրէին, այլ նոյն իսկ անոնց իշխանութեան տակ մտնելու յօժարութիւն պիտի ցոյց տային: Սակայն իրենց Յունաստանի ազգակիցներուն վիճակը կը դժգոհացնէր զանոնք Յոյներէն, որովհետեւ առանձին անհատներ մեծամեծ պատիւներու կը հասնէին այնտեղ, անոնցմէ մէկը Մօրիկ՝ Զ. րդ դարու վերջերը մինչև կայսրութեան գահը բարձրացաւ, բայց ժողովուրդը կը տանջուէր յոյն գործակալներու հարստահարութենէն: Հայերը չուտով հասկցան նենգաւոր Յունաց քաղաքականութեան նպատակը, անոնք տեսան թէ պայմանով մը միայն կարող են կայսրերու օգնութեան վրայ յոյս դնել, այն է կրօնական միութեան կամ նոյն է՝ ազգային միութեան պայմանով, որովհետեւ քաղաքական կեանքի անկումէն յետոյ, Եկեղեցին՝ ազգային ինքնապահպանութեան միակ գրաւականն էր որ կը մնար Հայոց համար: Մինչև այդ ժամանակները Հայերը մասնակից եղեր էին տիեզերական ժողովներուն, իսկ Քաղ-

բանակ գնելով՝ 8,000 հոգեով դնաց Մեղաթիւի և Աստե-
կոն բերդին վրայ: Մուշեղ անոր դէմ զրկեց իր ազգա-
կան Վահանը, որ իր անօրինակ քաջութեան համար
Գայլ մականուանուած էր: Այս փորձառու և հնարագէտ
զօրավարը չուզելով իր բոլոր զօրութիւնը վտանգի են-
թարկել, գնաց Միհրանի մօտ և բարեկամ ձեւացաւ
անոր, իսկ ծածուկ առանձին գունդերով կը յարձակէր
Պարսից վրայ և չարաչար կը կոտորէր: Նոյն Օձ քաղա-
քին մօտ ջարդեց 4,000 հոգի, յետոյ ուրիշ 2,000 ալ
նոյն հնարքով. ապա Մեղաթի գետին մօտ 1,000 մարդ
կոտորեց, ուրիշ 1,000 մըն ալ նոյն օրը դարան մտած
Հայոց սպաննել տուաւ: Այս ամէնը այնպէս ծածուկ և
արագութեամբ գլուխ բերաւ, որ ժամանակ չտուու
Պարսից իր խորդալուծիւնները հասկնալու: Նոյն իսկ
Միհրան չազատուեցաւ Գայլ Վահանի դարանակալու-
թենէն, որ իբրեւ բարեկամ երթալով Պարսից զօրագե-
տին մօտ, խնջոյքի ժամանակ սպաննեց զայն իր օգնա-
կաններուն հետ: Այս բոլոր գարծողութիւնները կատար-
ուեցան 604 թուականին, նոյն տարին մեռաւ Մուշեղ,
և Տարօնի իշխանութիւնը անցաւ 88 տարեկան Գայլ
Վահանին ձեռքը:

Ստորով թէեւ շատ պատերազմներու մէջ զբաղած էր, բայց իր զէնքերուն անպատուութիւնը չկարողանալով տանիլ, որ բանակ մը ուղարկեց Տարօն Գալ Վահան, որ 28,000 ընտիր զօրք պատրաստած ունէր՝ խառամանկութեամբ նստած էր Բուշ և կենդանութեան նշան ցոյց չէր տար։ Պարսից զօրագետը Վախթանգ՝ Վահանի անշարժութիւնը երկեզի տեղ դնելով, 4,000 մարդ շրկեց անոր վրայ։ Դուրս եկաւ Վահան իր Սմբատ որդւոյն հետ, և թշնամիները պաշարելով՝ գիշերով այն պիտի ջարդ մը տուաւ անոնց, որ հազիւ 50 հոգի ազատուեցան, Եկան ուրիշ 5,000 հոգի. Վահան և Սմբատ ասոնք ալ չարաշուր ջարդեցին։ Այդ միջոցին մեռաւ ան.

խոնջ Գայլ Վահանը և անոր տեղ անցաւ իր որդիին Սմբատ
(606) : Վահանի մաշը մեծ վատաշուքիւն տուաւ Վախ-
թանգին . գնաց անձաւոր Սմբատին վրայ , որ 10,000
զօրքով դուրս եկաւ անոր առջև , խորտակեց ու ցրուեց
Պարսից բանակը . Վախթանգն ալ սպաննեց և անր
կրնն ու գուականքը գերի տարաւ :

Այնուհետև Պարսիկները դադարեցան Տարօնի վրայ արշաւելէ, մինչեւ որ 20 տարի յետոյ վախժանգի եղբայրը Սուրէն՝ եկաւ իր եղբոր մահուան վրէժն առնելու և անոր ընտանիքը գերութենէն ազատելու. բայց անոր զօրքը կոտորուեցաւ. և ինքն ալ սպանուեցաւ (627)։ Նոյն թաղին ունեցան ուրիշ երկու զօրավարներ, որոնք հետզհետէ եկան Սմբատին վրայ։ Սմբատ մեռաւ 632ին և անոր յաջորդեց Տարօնի իշխանութեան մէջ՝ որդին Վահան, որ իր կնոջ տոմին անուհով կամաարական կը կոչուէր։

Երբ Տարօն անընդհատ պատերազմներու ասպարէզէր, Հայաստանը ընդհանրապէս խաղաղ կը կառավարուէր հօյ մարզպաններու ձեռքով: Սմբատ Բագմալազի տեղ Խոսրով Հայոց վրայ մարզպան կարգեց Դաւիթ Սահառունին (600), որ վերջերս կասկածի տակ ինչպիսի իրեւ Յունաց կուսակից, ընտանիքն առաւ և դնաց Յունաստան 23 տարի մարզպանութիւն: Ընելէ յետոյ: Անոր տեղ Խոսրով մարզպան կարգեց Սմբատ Բագմալազի որդին՝ Վարդգափրոց Բագրատունին, որ իր կեանքը նայնպէս վտանգի մէջ տեսնելով Պարսից նենգութենէն, տունով տեղով Յունաց երկիրը տեղափոխուեցաւ: Պարսկաստան այդ ժամանակ ներքին խռովութիւններու մէջ ըլլալով Յունաց ազգեցութիւնը սկսաւ զօրանալ Հայոց երկրին մէջ, և Հերակլ կայսրը Դաւիթ Սահառունին Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Կիւրապարտ անունով (630): Բայց հաղիւթէ երեք տարի տալէնոր իշխանութեան մէջ մնաց Դաւիթ, որ նախարար

ները դուրս բերն զայն, և իրենք սկիան իրարու հետ
հակառակիլ և Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովել:
Ի դուր թէոդորոս Ռշտունի կ'աշխատէր այս խռովու-
թիւններուն առաջին առնել և իշխանները միաբանեցնել
արտաքին թշնամիներուն դէմ. ետականութիւնը օտար
տիրապետութեան շնորհիւ այնքան զօրացած էր այդ
ժամանակ Հայոց մէջ, որ հասարակաց օգուտը մոռա-
ցութեան տուած էր և ամէն մարդ իր անձնական շա-
հերուն վրայ կը մտածէր:

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԵՒՋՐԸ ԵՒ
ԱՐԲԱՒԱՃՈՒՄԸ**

42

Քրիստոնէութիւնը իբրեւ սկիզբ լուսաւորութեան. — Մես-
րոպ Մաեսոց եւ հայ թաւերուն գիւտը (406). — Դպրոց-
ներու բացումը (408). — Ս. Գրգի բարգմանութիւնը (414
— 436) սոյն բարգմանութեան նշանակութիւնը. — Սա-
հակի եւ Մեսրոպի աշակերտներուն ուսումնական ու-
ղեւորութիւնը:

Քրիստոնէութեան սկիզբը լուսաւորութեան սկզբնա-
ւորութիւնն եղաւ Հայոց համար. առաջին դպրոցները
Հուսաւորչի աշխատութեամբ հաստատուեցան մեր մէջ:
Սակայն Ս. Գրիգորի հիմնած դպրոցները ազդային կըր-
թութեան համար չէին և չէին կարող ըլլալ, չափ այն
պատճառով որ անոնց մէջ պատանդուած ուսումը օտար
(ասորի և յոյն) լեզուներով կ'ըլլար, և երկրորդ՝ անոնց
գլխաւոր նպատակն էր Աւետարանի քարոզիչներ և եկե-

ղեցական պաշտօնեաներ պատրաստել: Այս առաջին
փորձէն յետոյ յաջորդ վճռական քայլն առնելու մեծ
արգելք մը կար, այն է հայ լեզուի սեպհական տառե-
րուն պակասութիւնը, և ահա այս պակասը վիճակուե-
ցաւ լրացնել Մեսրոպ Մաշտոցին:

Տարօն գաւառի Հացիկ գիւղէն էր Մեսրոպ. փոքր
հասակին ներսէս Մեծին աշակերտելով, ուսումնասիրեց
յոյն ասորի և պարսիկ լեզուները, և ապա դիւանագրի
պաշտօնով արքունիք մտաւ: Բայց ան շուտով հեռա-
ցաւ արքունիքէն և աշխարհէն հրաժարելով՝ ճգնաւո-
րական կեանք վարեց իր քանի մը աշակերտներուն հետ,
որոնց ձեռնդրութեամբ սկսաւ Աւետարանը քարոզել
Հայաստանի այն կողմերը, ուր դեռ քրիստոնէութիւնը
արմատացած չէր: Այդ ժամանակները Ս. Գրիգը և ընդ-
հանրապէս բոլոր ժամասացութեան գիրքերը յունարէն և
մանաւանդ ասորերէն լեզուով կը կարդացուէին հայ ե-
կեղեցիներուն մէջ, և ժողովուրդը այդ օտար լեզուները
չ'անկնալով՝ անմխիթար դուրս կ'ելլէր Աստուծոյ տա-
ճարէն: Այս անտեղութեան առաջին առնելու համար՝
Ս. Մեսրոպ իր առաքելութեան մէջ ստիպուած էր Աստ-
ուածաշունչը նախ ասորերէն կարդալ և ապա հայե-
րէնի թարգմանել իր ունկնդիրներուն, որով և գործը
կը դժուարանար, մանաւանդ իր աշակերտներուն համար:
Այս հանգամանքն էր որ Ս. Գրիգը հայերէն թարգմա-
նելու և հետեւապէս հայ լեզուին տառերը գտնելու գե-
ղեցիկ միտքը ներշնչեց Մեսրոպին: Իր խորհուրդը Սա-
հակ Պարթեւին յայտնելով, կաթողիկոսը ժողով մը գու-
մարեց Վազարշապատի մէջ, որուն նպատակն էր հայերէն
լեզուին գիրքը ստեղծելու միջոցներուն վրայ խորակ-
ցիլ: Վաճառապուհ թագաւորը, որ այս ժողովին ներկայ
էր, յայտնեց թէ Ասորեստան եղած ժամանակը լրացած էր
թէ Դանիէլ անունով ասորի եպիսկոպոսի մը քով հայ
լեզուին հին տառերը կային: Անմիջապէս մարդ զրկուե-

ները լրացնելու հոգ տանելով, բնական է՝ որ անոնք ժողովուրդին մտաւոր շարժմանը կրօնական ուղղութիւն տալին, և այս ուղղութիւնը ինչպէս կրթութեան՝ այսպէս և գրականութեան վրայ տարածեց իր հզօր ազդեցութիւնը:

Դպրոցներուն հաստատութեան հետ Ս. Սահակ և Մեսրոպ սկսան եկեղեցական գիրքերու թարգմանութեան գլուխը՝ յոյն և ասորի լեզուներէն, սկիզբ դնելով այն գրական շարժմանը՝ որ այնպիսի եռանդով շարունակեցին անոնց աշակերտները, և որուն նմանը այնուհետեւ երբէք չտեսաւ Հայաստանը: Այս գործունէութեան ամենամեծ արդիւնքը եղաւ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը, որ նոյն իսկ օտարներուն վկայութեանք կը համամարուի «թագուհի բոլոր թարգմանութիւններուն»: Երկու անգամ թարգմանուեցաւ Ս. Գիրքը հայերէնի. նախ ասորական օրինակէն թարգմանուեցան այն հատուածները՝ որ անհրաժեշտ էին եկեղեցական պաշտամունքին համար (441), և ապա Եօթնասանից կոչուած ընտիր յոյն օրիւնակին վրայ սրբագրուեցաւ և մնացած մասերն ալ հակարանի թարգմանութիւնը ամբողջացէս Ս. Սահակին կը պատկանի, բացի Առակաց գիրքէն, որ նոր կտակարանին հետ թարգմանեց Ս. Մեսրոպը. երկուքին ալ գործակցեցան երիցագոյն աշակերտներէն ոմանք:

Ս. Գրքի հայկական թարգմանութիւնը բացի իր կրօնական նշանակութենէն՝ ունի դարձեալ մեծ նշանակութիւն հայ լեզուի զարգացման՝ պատմութեան մէջ: Յայտնի է որ հայերէն լեզուն շատ ինչ ժամանակներէն այլեւայլ գաւառաբարբառներու էր բաժնուած, առաւել կամ նուազ ասորերութեամբ իրարմէ, ինչպէս որ կը ասորերին արդի հայ գաւառաբարբառները, որոնք ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ ինքն գաւառալեզուներուն նորագոյն սերունդները: Հեթանոսութեան վերջին դարերուն մէջ

այս գաւառալեզուներէն մէկը՝ Արարատեան նահանգի բարբառը, որ ինչպէս յայտնի է՝ քաղաքական և մտաւոր կեանքի կեդրոնը եղած է միշտ, իշխեց միւս բարբառներուն վրայ: Այս արեւելի կամ ուսանիկ բարբառը գործածուելով իրրեւ խօսուն լեզու թագաւորական պալատին և նախարարական տուններուն մէջ, և իրրեւ գրաւոր լեզու քաղաքական ու կրօնական դիւաններուն մէջ, հետզհետէ կ'սկսեցաւ ու մշակուեցաւ: Դ. դարու սկիզբը այդ լեզուն արդէն բաւական կոտորուած էր և զանազան գաղափարներ բացատրելու ընդունակ, ինչպէս որ կ'երեւայ նոյն դարու հեղինակներուն գրութեաններէն. թէեւ ան դեռ բոլորովին զերծ չէր արեւելեան շատախօսութենէն, մթութենէն ու անորոշութենէն որ մեծ մասամբ ասորական լեզուի ազդեցութեան հետ որ մեծ մասամբ զիւսէն յետոյ հայերէն լեզուն տեսանք էին: Տաւերու գիւտէն յետոյ հայերէն լեզուն իր պատմութեան նոր շրջանին մէջ կը մտնայ: Այստեղ Ս. Գրքի և ուրիշ ինքնագիր ու թարգմանական գրութեաններու մէջ, հեղինակներու՝ թարգմանիչներու և կիրթ ճաշակի ու մեծ հմտութեան շնորհիւ, լեզուն իր կատարելութեան ամենաբարձր կէտին կը հասնի. կը կոկուր ու կը հարստանայ, պարզ ու ճշգրիտ, միանգամայն ճոխ և ամփոփ կերպարանք մը կը ստանայ. և այս յատկութիւնները նոյն լեզուն ու կրթութեան արդիւնքն էին, որոնք նոյն ժամանակները մուտ գտան Հայոց մէջ:

Արդէն Դ. դարուն շատ մը հայ երիտասարդներ անձնական ուսումնասիրութենէ թեկադրուած՝ սկսեցին յաճախել Յունաց երկիրը՝ գիտութեան աղբիւրէն իրենց ծարաւը յագեցնելու համար: Աթէնքի ճեմարանին մէջ նոյն դարուն բազմաթիւ հայ օւսանողներ կային, որոնք իրենց գիտութեամբ ու բնատուր ձիրքերովը Յունաց նախնանք կը շարժէին: Անոնց մէջ նշանաւոր եղաւ մաթեմատիկ Պրոքրեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն, Գրիգոր Նազիանզացիին և Բարսեղ Կեսարացիին ուսուցիչը, որուն

հանճարին վրայ զարմացած՝ Հռոմայեցիք պղինձէ արձան մը կանգնեցին անոր նուիրուած՝ այս կերպ արձանադրութեանով, «Թագաւորներու թագ լինի Հռոմ» պերճախօսութեան թագաւորին» (Regina rerum Roma, regi eloquentiae), Հայ գիտնականութեան այս առաջին կարապետներուն Ծ. Դարուն ու իշխեր յաջորդեցին Ա. Սահակ և Մեսրոպ տեաներով որ կարելի չէ բաւականանալ այն կրթութեամբ՝ զոր իրենց աշակերտները ստացեր էին հայ դպրոցներուն մէջ, ընտրեցին անոնցմէ քառասունի չափ յառաջադէմ և ընդունակ երիտասարդներ, մէկ մասը Աղէքսանդրիա և միւսը Աթէնք ու Բիւզանդիա ուղարկեցին, որպէս զի յոյն կրթութեան այդ կեդրոններուն մէջ հոնորական, իմաստասիրական և պատմական գիտութիւններ ուսանին, և ապա վերադառնան՝ արեւմտեան լոյսը իրենց հայրենիքին մէջ ծաւալելու։ Մօտ եօթը տարի մնացին հայ ուսանողները Յունաց երկրին մէջ և այդ միջոցին անոնք մէկ կողմէն իրենց ուսուցիչներուն դաստիարակութիւնը կը լսէին, և միւս կողմէն պիտանի գիրքերու թարգմանութեամբ կը զբաղէին, յոյն լեզուին և գիտութեան կատարեալ հմտութեամբ յոյն ժամանակի ուսումնականներուն մէջ համբաւաւոր, շարաքերութիւններու և թէ մասնաւոր հրապարակային վիճաբանութիւններու մէջ, որ այն ժամանակները շատ սովորական էին։ Իրենց ուսումնական պարապմունքները ապարազութան էր Մ. Խորենացին, ուղեւորեցան Աթէնք իրենց ընկերներուն քով երթալու։ Բայց ճանապարհին ալեկոծութեան պատահելով, Քալը ձգեց զանոնք իտալիոյ ափերուն վրայ։ Այս առթիւ Հռոմ եւս հանդիպեցան, ուր քիչ մը մնալէ յետոյ՝ անցան Աթէնք, առին իրենց ընկերակիցները և Բիւզանդիոյն ճամբով դարձան

Հայաստան հետերսին բազմաթիւ յոյն գիրքեր և հայ թարգմանութիւններ բերելով։

Սակայն իրենց սակաւամեայ պանդխտութեան միջոցին բոլորովին տախուժրայ եղած էր Հայոց աշխարհը։ Արշակունեաց թագաւորութիւնը կործանած էր, ընտանի երկպառակութիւններ կը կեղեքէին երկիրը, և պարսկական քաղաքականութիւնը կը պատրաստուէր նորաւոր աղէտներ բերել Հայոց գլխուն։ Այսպիսի ալմկալի ժամանակուան մէջ Աղգը կարող չէր ուսման վրայ մտածել, կամ նորեկ ուսումնականներուն արժանիքը գնահատել, կամ կը պատրաստուէր պաշտպանուիլ կատալի հատել։ Ան կը պատրաստուէր պաշտպանուիլ քրիստոնէութեան մէջ, որուն մէջ թոյլ ու անօրհական քրիստոնէութիւնը բարոյական մեծ յաղթանակ նկատուեցին։ Այսպիսի դժուակ պարագաներու մէջ հայ ուսումնականներուն ոչինչ չէր մնար բազաներու մէջ հայ ուսումնականներուն ոչինչ չէր մնար ընել, բայց եթէ անձանի մեղքը քաջուիլ հայրենիք թշուառութիւնը ողբալու և իրենց ամբարած մտաւոր գանձերը ապագայ սերունդներուն աւանդելու համար։

Այս քրհանուր տեսութենէն յետոյ թուենք համառօտապէս քրիստոնէութեան սկիզբէն մինչեւ Արաբացոց ժամանակները ծաղկած մատենագիրներուն անունները և անոնց գրաւոր վաստակները։

Բանաստեղծութիւն. — Պատմագրութիւն. — Վարդապետական գրուածներ. — Իմաստասիրութիւն։

Բանաստեղծութիւնը, որ ամբողջ գրականութեան նշանաւոր մէկ ճիւղը կը կազմէ, հեթանոսութեան ան-

կումով մեծ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ ինչպէս նիւթի, այսպէս և ձեւի կողմէն։ Ազգային երգերը հին կրօնին վրայ հիմնուած և անոր գաղափարներով տողորուած ըլլալով, չէին կարող քրիստոնէական կրօնի խիստ պահանջումներուն հետ հաշտուիլ։ Քաջութիւնն ու սէրը երգող բամբիւնն ու քնարը լռեցին, անոնց տեղ սկսան հնչել նոր տեսակ երգեր, որոնց նպատակն էր քրիստոնէական բարձր սկզբունքները ի յայտ բերել և այդ սկզբունքներուն համար նահատակուող մարտիրոսները փառաբանել։ Այսպիսով հայ հանճարին ստեղծական զօրութիւնը ամբողջութեամբ բացառուէր կրօնական շրջանին մէջ, և արդարեւ արտադրեց վսեմ տաղեր և հոգեբուղիս երգեր, որոնք յայտնի են մեզի շարական, մեղեդի և գանձ անուններով։

Մ. Սահակ և Մեսրոպ եղան այս կրօնական բա-
նաստեղծութեան տառջին հեղինակները։ Սահակ Պարթե-
երգեց Աւագ շաբաթի շարականները, որոնք նշանաւոր
են իրենց պարզ ու յոտակ լեզուով, գեղեցիկ իմաստ-
ներով և բանաստեղծական համարով, իսկ Մեսրոպին
կը վերագրեն Աղուհային կամ ապաշխարութեան օրերուն
շարականները։ Անոնց աշակերտներէն Մ. Խորենացին յօ-
րինեց աէրունական գլխաւոր տօներու՝ այն է Ծննդեան,
Տեառնդաւաճի և Յարութեան շարականները և Յով-
հան Մանգակունի՝ Մ. Անտոնի, Դաւիթ ժարգարէին և
Նախավկայի շարականները։ Կոմիտաս կաթողիկոսը կը
փակէ այս շրջանին սակաւաթիւ բանաստեղծներուն ցանկը
Հռիփաիմեանց հրաշայի շարականներով, որ իր ընտիր
լեզուով, չքնաղ իմաստներով և գեղեցիկ նմանութիւն-
ներով եկեղեցական բանաստեղծութեան գլխաւոր ար-
տադրութիւններէն մէկը կրնայ համարուիլ։

Պատմագրու թիւերը միւր հին գրականութեան գլխաւոր տարրն է, և այս շրջանի պատմիչները իրենց վայելուչ կարգաբանութեամբը, բնաւոր լեզուովն ու ոճովը

և ճշմարտասիրութեամբը մեծ յարգանք կը վայելեն։ Առաջին քրիստոնէայ պատմագիրն եղաւ Ագաթեանզեղոս հռոմայեցին, Տրդատի «աջով քարտուղարը», որ թագաւորին նրամանով գրեց ՀայոցՊարծի պատմութիւնը մանրամասն պարագաներով։ Գիրքին նշանաւոր մէկ մասը բաժանան պարագաներով։ Գիրքին նշանաւոր մէկ մասը կը բռնեն Լուսաւորչի բերանացի քարոզութիւնները։ Կենդանի ու աշխույժ ոճ ունի Ագաթեանզեղոս և ընտիր՝ Կենդանի ու աշխույժ ոճ ունի Ագաթեանզեղոս և ընտիր՝ բայց քիչ մը մուծ լեզու։ Նոյն դէպքերը համառօտապէս կը կրկնէ իր Գրքայկին մէջ՝ Զննոր Գլակ ասորին, Ս. Կարապետի վանքին առաջին վանահայրը, աւելի մանրամասնաբար խօսելով Տարօնի կրօնական պատերազմին և Տրդատի Հիւսիսականաց դէմ մղած պատերազմին վրայ։ Բնագիրը Ասորոց համար գրուած ըլլալով՝ հաւա- նական է որ անոնց լեզուով ալ շարադրուած է, և ասի- նական է որ անոնց լեզուով ալ շարադրուած է, և ասի- նական կամ ուրիշ մէկը հայերէնի թարգմանած է։ Փաւստոս Բիւզանդացին ընդարձակ ոճով կը պատմէ Տրդատի յաջորդներուն պատմութիւնը մինչեւ Հայաստա- նի բաժանումը Պարսից և Զուհաց մէջ, ինչպէս նաև Լուսաւորչի տոհմին պատմութիւն, առանձին զլուխներ նուիրուելով Ներսէս Խեծի գործունէութեանը։ Փաւստոսի գիրքին մէջ շատ պարագաներ կան, որոնք Խորե- նացիին պատմածներուն հետ ամենեւին նմանութիւն նազելին պատմածներուն հետ ամենեւին նմանութիւն չունենալով՝ ընդհանրապէս անվաւեր կը համարուին, և այս բանին ոչ սակաւ կը նպաստեն հեղինակին սէրը ա- տաքոյ կարգի բաներ պատմելու և անոր չափողանշու- թիւնները (թիւերու մէջ)։ Լեզուն ճոխ է և լի ընտիր բա- ւերով ու կենդանի դարձուած քնելով, սակայն տեղ տեղ կը պատահին կրկնութիւններ, որոնք ծանծրոյթ կը պատ- ճառեն։ Կորիւն՝ Գրեց Մեծոպ Մաշտոցին կենսագրու- թիւնը, որուն մէջ իր վարդապետի կեանքին առաջին մասը զանց կ'առնէ և միայն երկրորդ մասին վրայ կը խօսի, երկարորէն պատմելով անոր արդիւնաւոր գոր- ծերը։ Ագաթեանզեղոսի ոճին հետ մեծ նմանութիւն ունի

Գալ Վահանին յաղթութիւնները Պարսից զէմ : Ախորժեղի պատմիչ մըն է Յովհան, և իր աշխոյժ ու պարզ լեզուն կարող է նոյն ժամանակի խօսուած լեզուին տիպարը համարուիլ . բայց անոր գրչին տակ պատմական ստոյգ դէպքերը երբեմն առասպելի կերպարանք կը ստանան : Աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի իբրեւ պատմիչ Սեբէոս Բագրատունի եպիսկոպոսը, որ Մ. Խորենացիէն յետոյ առաջին անգամ փորձեց ամբողջական պատմութիւն մը գրել, Սակայն ոմանք այս աշխատութեան առաջին երկու մասերը Սեբէոսի գործը չեն համարէր, այլ ուրիշ հին անծանօթ մնացած գիրքերէ հանած հատուածներ, ինչպէս որ անոնց հին ու վսեմ ոճը կ'ապացուցանէ : Սեբէոսի բուն գործը կը սկսի Վահանի մարզպանութենէն և կը պատմէ ամբողջ 2. դարուն և է. ի սկիզբի անցքերը, Հերակլ կայսեր արշաւանքը Պարսից զէմ, Մասանեան թագաւորութեան կործանումը Արաբացոց ձեռքով, ասոնց պատերազմները Յունաց, Պարսից և Հայոց աշխարհներուն մէջ մինչև 660 թիւը : Ընդհանրապէս համառոտախօս և անաչառ պատմիչ մըն է Սեբէոս, անձնական խորհրդածութիւններէն աւելի իրերու և անձանց ճշգրիտ պատկերը ներկայացնելու հետամուտ . լեզուն ալ մաքուր ու կանոնաւոր է :

Վարդապետական մասը նոյնպէս մեծ տեղ կը թռնէ մեր հին մատենագրութեան մէջ, և այս առաջ կուգայ գրականութեան ընդհանուր բնաւորութենէն և հեղինակներու կոշումէն, որ էր կրօնի և բարոյականութեան սկզբունքը արմատացնել աղգին մէջ: Ուռաջին պատկառելի հեղինակը այս մասին մէջ կը հանդիսանայ նոյն ինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ իր Յաճախապատում կոչուած ճառերով, որոնց մէջ Արարչին իր արարածներուն վրայ ունեցած խնամքը ցոյց տալէ յետոյ, կ'անցնի մարդկային պակասութիւններուն վրայ խօսե-

չու, և մեզմ խրատներ կուտայ ամէն աստիճանի ու
հասակի մարդոց, ինչպէս իր բերանացի քարոզութիւն-
ներուն և բոլոր գործունէութեան մէջ, այսպէս և այս-
տեղ Ս. Գրիգոր յամառողներուն ոչ այնքան սովառա-
ւիքներ կը կարդայ, որքան քաղցր խօսքերով կը յոր-
դորէ առաքինութեան նեղեւոր ըլլալ, Յաջորդ դարուն
մէջ Եղիշէն գրեց Միանձանց խրատը իրեն արմանի
լեզուով ու իմաստներով. Խորենացին՝ Հովհաննէ կոյ-
սի ներքողը և Վարդաւլառի ճառը. անոր կրտսեր եղ-
բայրը Մամբրէ ճառեց Ղազարոսի յարութեան և Քրիս-
տոսի երուսալէմ մանկուն վրայ, իսկ Խորենացիի քե-
ռորդին Դաւիթ Անյաղթը՝ յօրինեց Խաչին գեղեցիկ
ներքողը ժամանակակից աղանդաւորներուն դէմ: Ա-
ռանձին մտադրութեան արժանի են Յովհաննի մանդա-
կունիին խրատական ճառերը, թիւով քսան և ութը,
ընտիր սոճով և իմաստներով գրուած:

Վարդապետական և իմաստասիրական դրու-
թուն մէջ տեղ կը բռնէ նզնիկի եզծ աղանդոցը , որուն
մէջ հմուտ հեղինակը իմաստասերներու յատուկ ոճով
կը խօսի Հելթամաներուն , Պարսից Յունաց և Սար-
կիոնի աղանգին դէմ , կրօնական ճշմարտութիւնները
խորհե գլխաւոր դէմք բանեցնելով անոնց մոլորութիւն-
ները հերքելու համար : Լեզուի նկատմամբ նզնիկը ան-
զուգական մատենագիր մըն է , և գուցէ միայն նզնիչն
կարողանայ համեմատուիլ անոր հետ : Բայց բուն ի-
մաստասէր է Դաւիթ Անյաղթը , յայտնի Արիստոտէի
գրութիւններուն թարգմանութեամբ և Սահմանք իմաս-
տասիրութեան ինքնագիր աշխատութեամբ , Պիռնոն ի-
մաստասէրի հետեւողներուն դէմ գրած , որոնք ամէն
բանի վրայ կը տարտկուսէին և մինչև իսկ մարդկու-
թեան գոյութիւնը կասկածի տակ կը դնէին : Հին յու-
նական փիլիսոփայութեան կատարեալ հմտութիւն ցոյց

կուտայ Դաւիթ այս աշխատութեան մէջ. ախոսս միայն որ իմաստասիրական գաղափարները հայացնելու աւելի հոգ տարած չէ, որով անոր գրուածներուն շատ տեղերը, մանաւանդ թարգմանութիւններուն մէջ, այսօր անհասկնալի կը մնան:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱՐԱՐԱՑՈՑ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉՆԻ ՔԱԳԱՔԱԿԱՆ
ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԸ (640-1080)

ԱՐԱՐԱՑՈՑ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԸ
ԵՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

44

Պատմութեան բնաւորութիւնը այս օրջանին մէջ. — Արաբացոց առաջին արշաւանքը (640). — Անոնց բռնամտիւքները Յունաց հետ Հայաստանի տիրապետութեան համար (647—693):

Եօթներորդ դարու սկիզբը Արաբացիք դուրս ելլելով իրենց երկրէն՝ սկսան աշխարհակալութեան ետեւէ ըստ և Մանձետականութիւնը տարածել: Պարսկաստան եղաւ առաջին երկիրներէն մէկը, որ անոնց իշխանութեանը ենթարկուեցաւ. Յազկերտ Գ. Սասանեան վերջին թագաւորը որմզդական կրակը առած փախաւ Բակարիա, և իր երկիրը այս նոր աշխարհակալներուն ձեռքը ձգեց:

Պարսկաստանէն յետոյ կարգը եկաւ Հայաստանին: Խալիֆաները Պարսից տէրութեան այս ժառանգութիւնը

խան անուանեց. և երբ արարացոց մէջ խռովութիւն իյնալով ամիրապետը սպաննուեցաւ, Մրուտն Հայաստանի ռաթիկանութիւնը Աշոտին յանձնեց և ինքը Հայոց և ուրիշ ազգերու օգնութեամբ գնաց խռովութիւնները դադարեցուց և ամիրապետութեան գահը բարձրացաւ:

Ութերորդ դարու կէսին Արարացոյց մէջ նոր խռովութիւններ ծագեցան: Մրուան, Օմէյեան տան վերջին ամիրապետը, սպաննուեցաւ և իշխանութիւնն անցաւ Աբասեանց ձեռքը, որոնց ժամանակ արաբական պետութիւնը ամենաբարձր զօրութեան ու փառաւորութեան հասաւ: Պաղտատը, նոր հարստութեան մայրաքաղաքը, գեղարուեստներու և գիտութիւններու կեդրոն դարձաւ, և արաբական զէնքերը մահմէտական իշխանապետներու փառքն ու զօրութիւնը ամէն տեղ տարածեցին: Այս զօրութիւնը զգալի կերպով ծանրացաւ հպատակ ազգերուն վրայ, որոնք կը հեծէին ընչաքաղց ոստիկաններու ձեռքը: Նեղիտ ելաւ այս շրջանին Հայոց առաջին ոստիկանը (758), որ եկաւ Հայոց վրայ առաջուրնէ աւելի ծանր հարկեր դրաւ և ժողովուրդը չարաչար կեղեքեց: Նախարարները չհամբերեցին և վճռեցին գլուխ բարձրացնել: Աչոտ Բագրատունին անոնց խորհուրդին հակառակ ըլլալուն համար՝ բռնուեցաւ և կուրացաւ Դաւիթ ու Գրիգոր Մամիկոնեանց ձեռքով: Բայց և այնպէս ապստամբութիւնը գլուխ չեկաւ. Նեղիտ շուտով ետ կանչուեցաւ, և անոր տեղ կարգուեցաւ Սահակ Բագրատունի պատրիկը (760 — 767):

Ապագամբովիւնը կրկին արծարծուեցաւ Պէքիր և Հասան ոստիկաններուն օրով, որոնք անասելի տառապանքներ բերին Հայոց գլխուն, մահաւանդ Հասանը, որ երկրին ամէն կողմերը առպատակներ ղրկելով՝ քաղաքներն ու գիւղերը թալանեց։ Հայերը կատաղաբար ինկան Պէքիրի զօրքին վրայ ու կոտորեցին. բայց Միջագետքի Մուսի իշխանը օգնութեան հասաւ անոր և ա-

պրատամբները նուաճեց, Սահակ պատրիկն ալ բունեց
ու սպաննեց (770): Իսկ Հասանի անօրէնութիւններուն
դէմ առաջին գլուխ բարձրացնողն եղաւ Մուշեղ Մամի-
կոնեան, որ իր երկրին վրայ եկած ասպատակները
ցրուելով՝ գնաց Դուինի վրայ և ոստիկանը այնտեղէն
հալածեց: Միւս նախարարները Մուշեղի յաջողութիւն-
ներէն սիրտ առած՝ իրենց զօրքերով միալանեցան
անոր հետ և ընդհանուր ասպատակութեան գորշակը
բարձրացուցին (780): Առաջացիք Ղիմեցին Հայոց վրայ
30,000 զօրքով և հայ իշխանները չկարողանալով իրենցմէ
վեց անգամ աւելի զօրաւոր թշնամիին յարձակմանը
դաշար 3,000 քաշերու հետ, մնացածները ցրուեցան և
քաշուեցան ամուր տեղեր: Հայաստանը դարձեալ ոտնա-
կոխ եղաւ Արաքսցիներէն. միայն Բագրատունիք և
կոխ եղաւ Արաքսցիներէն. միայն Բագրատունիք և
Արծրունիք քաջութեամբ պաշտպանեցին իրենց երկիր-
ները անոնց ասպատակութիւններուն դէմ: Այս վրդովուժ
տեւեց մինչեւ Հարուն-ալ-Ռաշիտ, որուն օրով եղիտ
ոստիկանը եկաւ և ամբողջ Հայաստանը նուաճեց մեծու-
մեծ անգլխութիւններ գործելով (786): Վասպուրականի
Սահակ, Համազասպ և Մերուժան իշխանները կալանա-
ւորուեցան, որոնցմէ երկու առաջինները հաւատքի հա-
մար նահատակուեցան, իսկ Մերուժան ուրացութեամբ
ազատելով՝ Դաւիթ Մամիկոնեանի ձեռքով սպան-
ուեցաւ:

նուեցաւ։ Այնուհետեւ Հայաստան անարտունջ տարաւ Սրբաբացոց լուծը մինչեւ Թ. դարու սկիզբները, երբ դարձեալ սկսաւ աղմկիլ։ Այս անգամ ապստամբութեան նշանը Պարսկաստանէն եկաւ։ Սեւադա պարսիկ իշխանը, որ Բագրատունոց տոնօքն կրն էր առած, խօսք մէկ քրաւ Մմրատ Բագրատունի սպարապետին և Սահակ Սիւնեաց Սմրատ Բագրատունի սպարապետին դէմ ապրտամբին։ Հոլ իշխանին հետ, որ Արարացիներուն դէմ ապրտամբին։ Հոլ իշխանին հետ, որ Արարացիներուն դէմ ապրտամբին։ Հոլ իշխանին հետ, որ Արարացիներուն դէմ ապրտամբին։

կաթողիկոսի միջնորդութեամբ փորձեց համոզել հայ իշխանները, որ այդ գործէն ետ կենան. բայց անոնք չհամաձայնեցան, և Հոլ 2,000 հոգիով յանկարծ ինկաւ անոնց դօրքին վրայ ու ցրուեց: Սահակ իշխանը մեռաւ, Յեւադան փախաւ, իսկ Սմբատը կաթողիկոսին միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ ոստիկանին հետ:

Քանի մը տարի յետոյ Հոլ ետ կանչուեցաւ և անոր անդ կարգուեցաւ Քաղարատ Բագրատունի պատրիկը: Մոստատին ամիրապետին դրութիւնը վատ էր, անոր ընդարձակ աէրովեան մէջ ամէն տեղ ապստամբութեան ոգին կը տիրէր: Բաբան պարսիկ իշխանը ուզելով իր երկրին թագաւորութիւնը վերականգնել, քանի մը անգամ պատերազմեցաւ Արաբաց դէմ, յետոյ գաղտնի միացաւ Քաղարատ պատրիկին հետ, եկաւ Հայաստան և իր զօրքը կեդրոնացուց Սիւնեաց երկրին մէջ (839): Ամիրապետը անոր դէմ զրկեց Աֆշին զօրապետը, որուն հետ միաբանեցաւ Սմբատ Բագրատունի սպարապետը իր զօրքով: Արարատի կողմը մեծ պատերազմ եղաւ, որուն մէջ Բաբան յաղթուեցաւ և Սմբատի Սահ որդիէն բռնուելով Աֆշինի քով տարուեցաւ: Դարձաւ զօրապետը Պաղտատ և ամիրապետին առջեւ գովութեամբ խոսեցաւ Սահի և Սմբատի վրայ, իսկ Քաղարատ պատրիկը ամբաստանեց իբրեւ խարդախ ու անհաւատարիմ մարդ: Եկաւ Ապուսէթ ոստիկանը, խարդախութեամբ բռնեց Բագարատը Տարօն գաւառին մէջ և չղթալկապ զրկեց ամիրապետին դուռը: Այս բանին վրայ Սասունեցիք կատղած՝ ինկան Աբուսէթին վրայ, զինքն սպաննեցին և զօրքն ալ ցրուեցին (849):

Ամիրապետը զայրացաւ Հայաստանի անցքերը լսելով, և անմիջապէս Բուղա անունով անսիրտ մարդը զօրքերով զրկեց, որ Հայերը պատժէ: Բուղան արիւնով ողողեց Հայոց երկիրը. ամէն գաւառ ասպատակներ սփռեց, քաղաքներուն ու գիւղերուն բնակիչները ան-

խնայ կոտորեց, անհամար գերիներ բռնեց, որոնց մեծ մասը սաստիկ տանջանքներով նահատակուեցան: Եւ այս գործին մէջ անօրէն ոստիկանին օգնական ու գործակից եղաւ Սմբատ Բագրատունին, որ կը կարծէր թէ այդպիսով անոր բարկութենէն կ'ազատուի: Բայց Բուղան մեռաւ նախարարներուն հետ Սմբատն ալ խաբէութեամբ տալ քաւ Պաղտատ: Ամիրապետը խստութեամբ յանդիմանեց հայ իշխանները և պատուիրեց բանտարկած պահել զանոնք մինչեւ որ հաւատքնին ուրանան: Իշխաններէն Թաթայի միակին իրենց հաւատքին և չարձակուեցան: Թաթայի մէջ էր նաև Սմբատ Բագրատունին, որ բանտի կապան շնորհուն մէջ իր մասնութեան յանցանքը քաւեց և այս պատճառով եռոսովանող կոչուեցաւ:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԵՂԲԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

46

Արաբական տերութեան բուլուքիւնը. — Հայաստանի գլխաւոր նախադարձութիւնները. Բագրատունեաց յառաջդիմութիւնը. — Միւս տոմարուն ձգտումները:

Քաղաքական յեղափոխութիւնները, կրօնական հերձուածները և ներքին պատերազմները արդէն սաստիկ գլորդեր էին Մէմնաի յաջորդին լայնածաւալ պետութիւնը, որ Թ. դարէն սկսեալ դէպի իր անկումը կը թիւնը, որ Թ. դարէն սկսեալ դէպի իր անկումը կը թիւնը, որ Թ. դարէն սկսեալ դէպի իր անկումը կը թիւնը, որ Թ. դարէն սկսեալ դէպի իր անկումը կը թիւնը:

ժամանակները. ճոխութեան և նուրբ ճաշակիչ հետ զեղ-
խութիւնն ու անառակութիւնը բոյն դրեր էին հեշտասէր
ամիրապետներուն պալատին մէջ. որոնք իրենց կանա-
նոցներուն մէջ փակուած՝ ալ ահաւոր չէին երեւոր: Հպա-
տակ ազգերը այս անկումը տեսնելով, փորձեցին հետզհե-
տէ օտար լուծը թօթափել: Հայերը երկու հարիւր տար-
ուան ընթացքին մէջ շարունակ ապստամբեր էին արա-
բական իշխանութեան դէմ, և այդ ապստամբութիւնները
թէեւ անյաջող ելք ունեցեր են, բայց և այնպէս ցոյց
կուտան, թէ ազգին մէջ դեռ բաւական զօրութիւն կար
հանգամանքները ներած ժամանակ իր անկումէն բար-
ձրանալու և անկախ քաղաքական մարմին մը կազմելու:
Սակայն եսականութեան ու երկպառակութեան ոգին, որ
Հռոմայեցիները, Յոյներն ու Պարսիկները այնպիսի վար-
պետութեամբ տարածեր էին Հայոց մէջ, որ թոյլ չտուին
անոնց միաբան գործելու հասարակաց օգտին համար:
Նշանաւոր նախարարական տոհմերը, որոնք տակաւին
Արշակունեաց օրով փորձեր էին Հայաստանէն բամբուկ-
լու և առանձին թագաւորութիւններ կազմելու, այժմ
ձեռքերը ազատ տեսնելով՝ սուելի համարձակ ձգտեցան
իրենց նպատակին հասնելու: Այս հանգամանքէն ուղե-
ցին օգուտ քաղել մահմաական իշխանները, որոնք հայ
մեծամեծներուն փառաբերութիւնը գգուելով՝ նորանոր
երկպառակութիւններ կը սերմանէին անոնց մէջ, որպէս
զի այսպիսով երկիրը միշտ թոյլ ու հպատակ մնայ:

Հայաստանի բազմաթիւ նախարարներուն մէջ սկիզ-
բէն ի վեր չորս գլխաւոր տոհմեր կային, որոնք իրենց
երկիրները ընդարձակութեամբ կամ մատուցած ծառա-
յութիւններով մեծ դեր խաղացեր են երկրին պատմութեան
մէջ. այդ ահագին տոհմերն են՝ Արծրունիք, Սիւնիք,
Մամիկոնեանք և Բագրատունիք: Ասոնցմէ երկու առա-
ջինները արդէն քանի մը դար առաջ կը ձգտէին Հայաս-
տանի թագաւորութեան հասնելու. բայց այդ բանին

համար ի գործ դրած միջոցներնուն մէջ խտրութիւն
չընելով, ազգին սուրբ զգացումները վիրաւորեր, հետե-
ւապէս և իրենց վարկը կորսնցուցեր էին անոր առջեւ:
Մամիկոնեանք թէեւ եկամուտ նախարարութիւններուն
մէջ նորագոյնն էին, բայց շուտով ընտելացան իրենց
նոր հայրենիքին, հոգւով ու սրտով միացան այն ազգին
հետ, որուն հետ եկած էին իրենց բազմազան կապելու:
Ըն-
դարձակ երկիրներու տէր չլլալով, անոնց փառասիրու-
թիւնը ազգին շահերուն հաւատարմութեամբ և անձնուի-
թութեամբ ծառայելէ անդին չէր անցներ, չնայելով որ
բութեամբ ծառայելէ անդին չէր անցներ, չնայելով որ
սպարապետի պաշտօն ունենալով՝ անոնց ձեռքը միշտ
բազմաթիւ զօրք կար: Մամիկոնեանք այլեւայլ ժամա-
նակ մեծամեծ հերոսներ տուին ազգին, որոնք իրենց
սխրագործութիւններով ազգային պատմութեան էջերը
փառաւորեցին. քրիստոնեայ Արշակունեաց օրով՝ Վա-
սակ, Մուշեղ և Մանուէլ զօրավարները. կրօնական
սակ, Մուշեղ և Մանուէլ զօրավարները. կրօնական
պատերազմներու ժամանակ՝ Վարդան և Վահան. պարս-
կական տիրապետութեան վերջին շրջանին մէջ՝ Գայլ Վա-
հան, Սմբատ և Վահան Կամսարական, որոնք անկասու-
թեան դրօշակը քաջութեամբ պաշտպանեցին իրենց
բնիկ Տարօն գաւառին մէջ. արաբական արշաւանքնե-
րուն և տիրապետութեան ժամանակ՝ Տիրան և Մուշեղ:
Այնուհետեւ Մամիկոնեանք չեն երեւար պատմութեան
մէջ. անոնց վերջին շառաւիղն եղաւ Գրիգոր Մամիկոն-
եան, որ մեռաւ թ. դարու կէսին:

Կը մնային Բագրատունիները: Այս տոհմը, Մ. Խո-
րենացիի ըսելովը, Պարոյրի օրդին Հրաչեայ, Քրիստոսէն
600 տարի առաջ Հրէաստանէն բերեր էր Հայաստան:
Բագրատունիք մեր պատմութեան մէջ առաջին անգամ
կ'երեւան Պարթեւաց օրով, որոնց Հայաստանը յանձ-
նելու առաջին յօժարութիւնը ցոյց տուողներէն ըլլալով՝
Վաղարշակ Բագրատ իշխանին որդւոց որդի թագադիր
ասպետութեան արտօնութիւն չնորհեր և երեւելի նա-

Աֆշին Սմբատը բռնելու յոյսը կտրելով՝ հաշտութիւն տաւ չարից, այն պայմանով որ Աշոտ որդին պատանդ՝ և Շապուհ որդւոյն դուստրը կնութեան տայ իրեն։ Թագաւորը անձարացած համաձայնեցաւ, և ուտիկանը, փառաւոր հարսնիք ընելով՝ վերադարձաւ **Ապրապտա-** **կան ձմեռը Դուինի մէջ անցունելէ յետոյ։ Այնուհետեւ** Աֆշին մէկ երկու անգամ ալ եկաւ Սմբատի վրայ, բայց չյաջողեցաւ բռնել զայն, մինչեւ որ մեռաւ և պատանդներն ալ ազատեցան։

Աֆշինի տեղ եկաւ անոր եղբայրը Եւսուֆ, չար և նենգաւոր մարդ մը։ Սմբատ ուզելով իր երկիրը Ստրպատականի ոստիկանին աղընցութենէն ազատել, խընդ-րեց ամիրապետէն և անոր հաճութիւնն առաւ որ հարկը ինքը ուղղակի Պաղտատ ուղարկէ։ Նոր ոստիկանը իր կողմէն հասկցուց Պաղտատի արքունիքին թէ որքան վտանգաւոր է Հայոց թագաւորը ինքնազլութիւն թողուլ, և ինքը Սմբատի վրայ դնաց. բայց տեսնելով անոր պատրաստութիւնը, առանց պատերազմի ետ դարձաւ։ Բիշ ժամանակէն յետոյ Եւսուֆ ապստամբեցաւ ամի-րապետէն, և Սմբատի պատուէր եկաւ որ անոր վրայ երթայ։ Թագաւորը մտածելով թէ Եւսուֆ կարող է իր տիրոջ հետ հաշտուիլ և անհաշտ թշնամութիւն կապել իրեն դէմ, փոքրիկ դունդ մը դրկեց Վառդուրականի կողմերը, յայտնելով ոստիկանին թէ այդ զօրքը իրեն օգնութեան համար է։ Շուտով արդարեւ Եւսուֆ հաշ-տուեցաւ ամիրապետին հետ, և սատարիկ հրաման բերաւ Սմբատի վրայ՝ որ կրկին հարկ տայ։ Նախարարները թագաւորին հաւաքած ծանր հարկերէն նեղանալով՝ դա-ւադրութիւն կազմեցին իր կեանքին դէմ, և Ստրնե-րսէ՝ որը Սմբատ իր անխարդախ հաւատարմութեան և ցոյց տուած օգնութեան համար՝ Վրաց վրայ թաղաւո-րեցուցեր էր, նոյնպէս միացաւ դաւաճաններու հետ, որովհետեւ Սմբատ Եգերացոց Կոստանդին թագաւորը,

որ Ատրնեբուհի փեսան էր, առանց իր աներոջը հաճու-
թեան բանալէն ազատիւր և իր երկիրն էր ուղարկեր:
Թաղաւորը այս ապստամբութիւնը իր բունին մէջ խեղ-
դեց և զաւաճանները ամենայն խստութեամբ պատ-
ժեց:

[illegible]

Գաղթիկ խղճահարուեցաւ այս թշուառութիւնը տեսնելով, ան մտածեց որ իր վիճակն ալ լաւ չըլլար՝ եթէ Հայաստանը Եռասուֆի ձեռքը մնայ. ուստի ծածուկ առաջարկեց Սմբատին ոստիկանին դէմ անոր հետ միաբանելու։ Բայց թագաւորը արդէն վհատած էր. ամիրայետին դրկած գեապանութիւնը անյաջող ետ դարձեր էր, Յունաց կողմէ ալ Լեւոն կայսեր մահուան պատճառով օգնութեան յոյս չկար։ Այսպէսով ամէն կողմէ ալ անօգնական մնացած, իր սեպհական իշխաններէն ալ մոռցուած, Սմբատ խումբ մը հաւատարիմ քաջերով ապաւինեցաւ Կապոյտ բերդը, որ Եռասուֆ շուտով պաշարեց։ Բերդապահ զօրքը թագաւորին ներկայութեամբը ոգեւորուած՝ Եռասուֆի քանի մը յարձակումները քաջութեամբ ետ մղեց, մեծ կոտորած տալով անոր բանակին, որու ճակատը քրիստոնեաներէ բաղկացած էր։ Տարի մը յետոյ՝ Սմբատ սովէն նեղուած և քրիստոնեաներու թափուած արևանը խնայելով, անձնատուր եղաւ այն պայմանով որ բոլոր բերդականներուն կեանքը անխառն մնայ (913)։ Երդմնազանց Եռասուֆ Սմբատը ամբողջ տարի մը բերդի մէջ տանջելէ յետոյ, անարդ մահով սպաննեց զայն Երնջանկի բերդին առջեւ, որուն երկար դիմադրութենէն զայրացած՝ իր բարկութիւնը թագաւորին գլխուն վրայ թափեց (914)։ Այնուհետեւ Երնջակն ալ շուտով առնուեցաւ։

Աշոտ Բ. Երկար և իր առաջին յաջորդիւնները (915). — Եռասուֆի նոր արշաւները. սով (918). — Աշոտ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ. — Աշոտի պատերազմները համակուհ Աշոտ սարապետին դեմ. — Նախարարներու ապստամբութիւնը. — Եռասուֆ վասպուրականի մէջ. — Աշոտ Սեւանայ կղզիին մէջ. իր մահը (928)։

Եռասուֆ Սմբատը ձերբակալելով ժամանակ մը Հայաստանի տէր դարձաւ և անոր զօրքերը շատ ամուր բերդեր գրաւեցին։ Աշոտ, որ ոստիկանին կատաղութենէն ազատուած էր, հօրը աղէտալի մահէն յետոյ արդար վրէժխնդրութեամբ բոլորքած՝ իր ձեռքին տակ ունեցած զօրքով յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ և կարճ միջոցի մը մէջ Հայաստանը մաքրեց անոնցմէ։ Կրկին բոլոր ամուր քաղաքները ու բերդերը, զորս գրեթէ բոլոր ամուր քաղաքները ու բերդերը, զորս օտար զօրքերը գրաւած էին, հետզհետէ առնուեցան և անոնց մէջի զօրքերը սուրէ անցուեցան։ Այս յաղթութիւններու համարուր նախարարներուն համակում, որոնք իրենց բերդերուն մէջ փակուած էին, եկան հաւաքուեցան և Աշոտը զահլ վրայ նստեցուցին (915)։

Աշոտ Բ., որ իր զարմանալի ուժին և քաջութեան համար Երկար մականունը ստացաւ, իր թագաւորութեան տարիները անընդհատ պատերազմներու մէջ անցուց, արտաքին թշնամիներու և ներքին ապստամբութիւններու դէմ, որոնց պատճառով Հայաստանը քարուքանդ եղաւ։ Եռասուֆ իր պահապան զօրքերուն ջարդուիլն ու Հայաստանէն արտաքսուիլը տեսնելով, նոր

տարկուած էր. լայց իր վարպետութեամբը շուտով յա-
ջողեցաւ իր տիրոջ սիրտը գրասեղ և առաջուան իշխա-
նութիւնը ստանալ: Ատրպատական գալուն պէս, այս
դաժան մարդը իր ուշադրութիւնը դարձուց Վասպու-
րականի վրայ, ուր Աշոտի երկրին հակառակ կատարեալ
խաղաղութիւն կը տիրէր: Գազիկ թաղաւորը հասկնա-
լով անոր չար դիտաւորութիւնը, իր պատրաստութիւն-
ները տեսաւ, և երբ Եուսուֆ Վասպուրական եկաւ,
անընակ երկիր մը գտաւ (որովհետեւ Գազիկ զգուշու-
թեան համար ժողովուրդը ամուր տեղեր տարեր էր) և
բանակ մը պատրաստ իր գէժ կուսելու. ուստի ծանր
հարկեր առնելով բաւականացաւ, և հա դարձաւ Նսրր
անունով մէկը ոստիկան թողլով Հայոց վրայ, որուն
շուտով յաջորդեց Բէշիր:

Այս երկու ոտարկաններու գլխաւոր ջանքն եղաւ Աշոտ թագաւորը և Յովհաննէս կաթողիկոսը բռնել: Աշոտ ներքին և արտաքին թշնամիներէ չրջապատուած՝ քաջուկեցաւ Սեւանայ կղզին. միայն Գեորգ Մարգպե-տունի հաւատարիմ իշխանը խումբ մը քաջերով դէմ եկաւ օտարական ասպատակներու դէմ, որոնք կամաց կամաց կը մօտենային Գեղամայ ձաւին: Վերջապէս Բէ-շիր մեծ պատրաստութեամբ եկաւ Աշոտի վրայ, վստահ ըլլալով թէ այս անգամ անչուշտ ձեռք կը ձգէ զայն: Թագաւորը, անվեհեր ինչպէս միշտ, հրամայեց տասը նաւակ պատրաստել, իւրաքանչիւրի մէջ եօթ-եօթ հողի նստեցուց, զիմեց թշնամիներուն վրայ և արագ նետա-ձգութեամբ այնպիսի չփոթութիւն ձգեց անոնց մէջ՝ որ թողուցին ու ցրուեցան: Միւս կողմէն Գեորգ Մարգ-պետունին իր գումարտակով ինկաւ Բէշիրի ետեւէն և սաստիկ ջարդ մը տալով անոր՝ մինչեւ Դուին փախ-ցուց: Այնուհետեւ Աշոտ յաղթանակով դուրս եկաւ Սեւանէն և երբ փոքր ինչ հանգիստ պիտի վայելէր՝ մեռաւ 14 տարի փոթարկալի թագաւորութիւն ընելէ յետոյ (928):

ԱՐԱՍ, ԱՇՈՏ Գ., ՍՄԲԱՏ Բ., ԳԱԳԻԿ Ա. —
ԱՆԻԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

50

Աշոտ Երկարի յաղորդներուն ուղղութիւնը. — Արսա (928-951). իր յարարներով իւր Արարացոյ մետ. — Պատերազմ Արխագներուն դեմ. — Աշոտ Գ. Ողորմած (952-977). Կարսի քաղաւորութեան սկզբնաւորութիւնը. — Աշոտ Գ.-ի աշխարհաշէն եւ ողորմած գործերը. — Իր յաղորդները Համոսին զօրացնելու վրայ. Յովհ. Զմէկիկ կայսրը Հայոց երկրին մէջ. — Սմբատ Բ. (977-990). պատերազմ Կարսի Մուշեղ քաղաւորին դեմ. — Գագիկ Ա.-ի աշխարհաշինութիւնը (990-1020):

Բազրատունեաց առաջին թագաւորներու բոլոր
ջանքերը Հայաստանի մէջ զօրաւոր քաղաքական մար-
մին մը կազմելու ոչ միայն չյաջողեցան, այլ բռնորոշին
մին իրենց հետեւանքի հասցուցին: Երկիրը բաժան բա-
նակառակ հետեւանքի հասցուցին: Թշնամութեան
ժամն եղաւ, փոխադարձ ատելութեան ու թշնամութեան
սերմերը անոր բոլոր անկիւններուն մէջ բոցն զրկն:
յայտնի էր որ այս ճանապարհով այլ եւս անկարելի էր
առաջ երթալ: Եւ յիշուի Աշոտ Երկաթի յաջորդները
բոլորովին հրաժարեցան իրենց նախորդներու քաղաքա-
կանութենէն, անոնք բաւականացան իրենց առնական
երկրիներով և աշխատեցան լոկ իրենց բարայական հե-
ղինակութիւնը տարածել միւս երկրորդական իշխան-
ութիւններու վրայ: Այսպէսով ազգամիջեան պատերազմ-

Այս պատկառելի զօրութեամբ Աշոտ փառաւոր պատե-
րազմ մը տուաւ և պատերազմէն ալ պատուով դուրս
եկաւ: Համտուն զօրապետը ամիրապետէն ապստամբե-
լով, Միջագետքը ու Ատրպատականը տակնուվրայ ըրած
էր և նոյն դիտաւորութեամբ Հայաստանի սահմաննե-
րուն կը մօտենար: Աշոտ գնաց անոր դէմ, արիւնահեղ
պատերազմի մէջ յաղթեց անոր, զայն ալ բռնեց ու
գլուխը կտրեց: Այս դէպքը բնականաբար ամիրապետին
հաճելի ըլլալով, նպատակեց բարեկամական յարաբերու-
թիւնները աւելի եւս ամրապնդելու անոր և Աշոտի մէջ:

Քանի մը տարի յետոյ Յովհաննէս Չմէկիկ կայսրը
Միջագետքի կողմերը գալով Արարացւոց հետ պատե-
րազմելու, յանկարծ հո գարձառ և գնաց բանակեցաւ
Տարօն գաւառի մէջ՝ սպառնալի դիրք բռնելով: Հայերը
ամէն կողմէ եկան հաւաքուեցան իրենց սիրելի թագա-
ւորին դրօշակին տակ: Նոյն իսկ Աշոտ Բ. Արծրունին,
Վասպուրականի թագաւորը, գունդ մը օգնական զօրք
դրեց անոր: Այսպիսով Աշոտ 80,000 զօրքով գնաց
կայսեր տօջեւ, որ ակնածելով անոր զօրութենէն՝ 10
հազար հեծեղազօր օգնութիւն խնդրեց Աշոտէն և Հա-
յաստանի սահմաններէն հեռացաւ: Այնուհետեւ Աշոտ
քանի մը տարի ալ թագաւորեց և մեռաւ 26 տարի իր
ազգը հայրաբար խնամելէն յետոյ:

Աշոտ Գ. ի որդին Սմբատ Բ., հօրը շատ զովք ընթա-
նալով, իր 10 տարուան թագաւորութիւնը աշխարհա-
շինութեամբ և իր տէրութեան ազահովութեան վրայ
հոգ տանելով անցուց: Այս նպատակով Անի քաղաքը
դուրսէն ամրացուց, ներսն ալ փառաւոր շինութիւննե-
րով զարդարեց: Այս խաղաղ զբաղմունքները ընդհաու-
ռեցան պատերազմով, ուր Սմբատ պարտաւորուեցաւ
ընկ իր անհանգիստ հօրեղբոր՝ Կարսի Մուշեղ թագա-
ւորին դէմ: Սմբատ զայն պատմելու համար՝ մտաւ
անոր երկիրը և Շառիկ բերդը գրաւեց, բայց Մուշեղ

Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղատի օգնութեամբ հո քչեց իր
եղբորորդին, և երկու թագաւորները ստիպուեցան հաշ-
տութիւն կնքել: Սմբատ իր թագաւորութեան վերջին
օրերը անարժան գործ մը ըրաւ՝ եկեղեցական կանոն-
ներու հակառակ իր քրոջ աղջկան հետ ամուսնանալով:

Գագիկ Ա. Սմբատ Բ. ի եղբայրը ու յաջորդը իր
խմաստութեամբ և մեծագործութեամբ Բագրատունեաց
տան փառքն աւ պարծանքը եղաւ (990-1020): Անոր
երեսնամեայ թագաւորութիւնը մշտնջենական խաղաղու-
թեան և ազգային յառաջդիմութեան ժամանակ եղաւ:
արտաքին թշնամիները անոր զօրութենէն պատկառելով՝
չհամարձակեցան անհանգիստ ընել զայն, իսկ սահմա-
նակից Հայ իշխանները օգնութիւն գտնելով անորմէ՝
եւր ու յարգանք կապեցին անոր վրայ: Այսպիսով Գա-
գիկ միջոց ունեցաւ իր գործունէութիւնը ամբողջապէս
ժողովուրդին բարոյական ու նիւթական զարգացմանը
նուիրելու: Բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք
Աշոտ Գ. ի և Սմբատ Բ. ի ժամանակ հիմնուած էին,
Գագիկ Ա. ի օրով աւելի եւս բազմացան ու ճոխացան:
հարիւրաւոր վանքեր ու դպրոցներ նպատակեցին ժողո-
վուրդին ամէն դասերու մէջ քրիստոնէական լոյսը և
ուսումը տարածելու: Երկրագործութիւնը և վաճառա-
կանութիւնը Գագիկի ջնորհիւ նոյնպէս բարգաւաճեցան:
Հայաստանի բազմամարդ ու վաճառաչա՝ քաղաքները՝
Անի, Արծն, Բաղէշ, Նախիջեւան, Հնդկաց, Պարսից
և Արարացւոց հարուստ ապրանքներու շտեմարանները
եղան: Գագիկ, որ եկեղեցիներուն և եկեղեցականներուն
մեծամեծ եկամուտներ կապեց, կը սիրէր եկեղեցի յա-
ճախել և շատ անգամ անձամբ ժամերգութեանց մաս-
նակից կ'ըլլար: Իր մահը, որ պատահեցաւ 1020ին,
ընդհանուր ցաւ պատճառեց:

անարատ մնացած է: Շէնքին դուրսի կողմը կ'ապհեցնէ իր զարդերու գեղեցկութեամբ և քանդակներու նրբութեամբ, իսկ ներսի կողմը՝ իր պարզութեամբ: Ամբողջ տաճարը երեք մասէ բաղկացած է. միջին զբլխաւոր մասը և երկու կողմնական թեւերը. միջին մասը 107 տանաչափ երկայնութիւն ունի և 66 տանաչափ լայնութիւն: Սմբատ Բ. սկսաւ շինել այս եկեղեցին և աւարտեց Գագիկ Ա. ի ամուսինը Կատրամիտէ թագուհին. իսկ Գագիկ շինեց ուրիշ մեծ ու փառաւոր եկեղեցի մը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի անուանով:

**ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Բ. —
ՍԵՂՃՈՒԳԵԱՆՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ**

52

Յովնանէս-Սմբատ (1020). Կոիւ գանակադարեան համար. — Սեղնոցեանց արշաւանքը դէպի Հայաստան. — Վասպուրականի քաղաքադարեան վախճանը (1024). — Անիի վաճառման յետկարը. — Յովնանէս-Սմբատի մահը (1040):

Գագիկ Ա. երկու որդի թողուց. Յովնանէս-Սմբատ և Աշոտ: Անդրանիկը դանդաղ, երկչոտ և պատերազմական գործերու անհմուտ էր, իսկ կրտսերը ընդհակառակը ամէն ընդունակութիւնները ունէր իր երկիրը երջանիկ ընելու և անոր քաղաքական զոյւթիւնը ազատելու. ինչ ատույզ, քաջ ու ճարտար երիտասարդ էր: Բայց անդրանիկութեան իրաւունքը յաղթեց և Յով-

նանէս-Սմբատ ժառանգեց իր հօր աթոռը (1020): Այն ժամանակ Աշոտ ժողովեց իր շուրջը քանի մը կուսակիցներ և անմիջապէս թշնամական յարաբերութիւններ սկսաւ իր եղբոր հետ: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորն ալ իր կողմը շահելով, անորմէ ստացած օգնութեամբ իր գունդը ստուարացուց և ուղղակի Անիի վրայ քաղեց: Թագաւորը թէեւ 60,000 զօրք ունէր ձեռքին տակ և մայրաքաղաքին ամրութիւնները իր ետեւ, բայց և այնպէս չկրցաւ դիմանալ Աշոտի յանդուգն յարձակմանը, որ ցրուեց ու փախցուց անոր ահագին բանակը: Նախարարները երկու եղբայրները իրարու հետ հաշտեցնելու համար՝ դիմեցին Պետրոս Գ. իրարած կաթողիկոսի և Վրաց Գէորգ թագաւորին միջնորդութեամբ: Սաղապութիւնը կայացաւ այն պայմանով՝ որ Յովնանէս-Սմբատ թագաւորէ Անիի և անոր չրջականերուն վրայ, իսկ Աշոտ Պարսկաստանի և Վրաստանի սահմանակից երկիրներուն վրայ, և առաջինն մահէն յետոյ երկրորդը միայնակ իշխէ բոլոր տէրութեան վրայ:

Սակայն Աշոտի փառասիրութիւնը չէր կարող դռն մնալ այս որոշումով. սկսաւ ձեռքի տակէ աշխատել իր բաղձանքին համեմատ: Իր կողմնակիցներէն մէկուն բանասերութեամբ Գէորգ թագաւորը զրգուեց իր եղբոր դէմ, և անգամ մը երբ Յովնանէս-Սմբատ մայրաքաղաքէն դուրս տեղ մը մնացեր էր գիշերը անցնելու, դաքէն դուրս տեղ մը մնացեր էր գիշերը անցնելու, Վրացիք յանկարծ յարձակեցան, բռնեցին զայն և իրենց թագաւորին տարին: Գէորգ կալանաւորեց Յովնանէս թագաւորը և միայն երեք բերդ տանելով անորմէ՝ բանտէն ազատեց: Այս անյաջողութիւնը տեսնելով, Աշոտ ուրիշ թակարդ մը բարեց իր եղբոր համար. ծանր Վրացի զինուորով, մարդ գրկեց անոր մօտ և խնդրեց հիւանդ ձեւանալով, մարդ գրկեց անոր մօտ և խնդրեց որ գալ վերջին անգամ իրեն հետ տեսնուի: Միասին որ գալ վերջին անգամ իրեն հետ տեսնուի՝ թագաւորը դնաց, և մինչ Աշոտի անկողնին կը մօտ-

Հայոց Պատմութիւն

նար, ինկաւ առաջուց պատրաստուած թակարդին մէջ
և սկսաւ թախանձել եղբօրը, որ խնայէ իրեն: Իշխան
Ապիրատ՝ թագաւորը դակարթէն հանեց, որ իրբու թէ
Աշոտի պատուէրին համեմատ անձանօթ տեղ տանի
դաշն և սպաննէ, բայց տարաւ Անի և իր ավտոր նըս-
տեցուց. իսկ ինքը Աշոտի վրէժխնդրութենէն ազատ-
ուելու համար՝ ապաւինեցաւ Դուխնի Արուստար ամիր-
տայի մօտ, ուր ոմանց չարախօսութեամբ կասկածի
տակ լինարով սպաննուեցաւ:

Մինչ այսպէս երկու եղբայր դահի համար կը վի-
ճէին իրարու հետ, նոր փոթորիկ մը կը պատրաստուէր
Հայաստանի համար: Տուղրիլ-պէյ, Սելճուգեան թուր-
քերու իշխանը, որուն նախորդը Հոսոսն Տիգրիս գետը
անցեր Միջագետքը տաղնուվրայ էր ըրեր, իր խառնի-
ճաղանճ բազմութիւնը արձակեց Հայաստանի վրայ:
Այս բարբարոսներու կատաղութեան առաջին զոհը եղաւ
Վասպուրականը: Ի զուր Սենեքերիմ թագաւորը իր
բոլոր զօրութիւնը Շապուհ զօրավարին և Դաւիթ ար-
քայորդիին առաջնորդութեամբ զրկեց թշնամիներուն
առջեւ. անոր զօրքը յաղթուեցաւ և Տուղրիլ իր ար-
շաւանքը շարունակելով՝ Յովհաննէս-Սմբատի երկիրը
մտաւ: Վասակ Պահլավունի սպարապետը, որ նոյն ժա-
մանակ Նիզ գաւառի Բջնի բերդին մէջն էր և հազիւ
500 հոգի ունէր իր ձեռքին տակ, քաջութեամբ ձեռքեց
թշնամիներու բազմութիւնը և Սերկեսի լիւը բարձրա-
ցաւ որ քիչ մը հանգստանայ: Այդտեղ դաւաճանու-
թեամբ սպաննուեցաւ ան, ըստ ոմանց քնացած ժա-
մանակը սարէն վար գլորուելով, իսկ ըստ այլոց ազօթք
ընելուն՝ քար մը եկաւ և գլուխը ջախջախեց:

Այս առաջին արշաւանքէն յետոյ Տուղրիլ ետ քաշ-
ուեցաւ, անցաւ Պարսկաստան, և բոլոր երկիրը նուա-
ճելով՝ վերականգնեց Պարսից թագաւորութիւնը—նոր
սպառնալիք բաժանուած ու սկարացած Հայաստանի

համար: Արդէն Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը
զգալով որ անկարող պիտի ըլլայ իր տէրութիւնը այս-
պիսի անարկու հարեւանի դէմ պաշտպանելու, առա-
ջարկեց իր թագաւորութիւնը տալ Յունաց Վասիլ Բ.
կայսեր և անոր փոխարէն ստանալ Սիւրասիոյ քաղաքը
իր չրջականերով: Կայսրը ընականաբար սիրով ընդու-
նեց այս առաջարկութիւնը, և Սենեքերիմ իր բոլոր
տունով, իշխաններով ու զօրքով տեղափոխուեցաւ Սե-
րասիա (1021): Եթէ այդ ժամանակ Անիի գահուն
բաաւիա (1021): Եթէ այդ ժամանակ Անիի գահուն
վրայ ուրիշ աւելի արժանաւոր մարդ մը նստած ըլլար,
հաւանական է որ Սենեքերիմ չէր յուսահատեր, ալ
պաշտպանողական դաշինք կը կապէր անոր հետ, և
Հայաստանի միւս իշխանները երկու թագաւորներու
օրինակին հետեւելով՝ գուցէ կը միանային անոնց հետ
հասարակաց թշնամիին դէմ դնելու համար: Բայց Յով-
հաննէս-Սմբատի վրայ յոյս դնել չէր կարելի, քանի որ
ան թոյլ ու անհոգ մարդ էր և աւելի իր հանգիստ
կեանքին քան տէրութեան շահերուն վրայ կը մտա-
ճէր:

Դէպքերը շուտով կատարեալապէս արդարացուցին
այս ճշմարտութիւնը: Վասիլ կայսրը Վրաց Դէորդ թա-
գաւորին ապստամբութիւնը զսպելու համար՝ 1023
թուականին սահմաններուն մօտենալ: Յովհաննէս-Սմբ-
ատի հետ իր խորհուրդը հարցնելու, որ հաստատուն
առանց իր եղբօր խորհուրդը հարցնելու, որ հաստատուն
դաշնադրութեամբ թագաւորութեան ժառանգն էր,
Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ձեռքով երգման յետ-
կար զրկեց կայսեր, որով կը խոստանար Անին իր մա-
հէն յետոյ անոր տալ: Կայսրը այս անակնկալ յաջողու-
թեան վրայ ուրախացած՝ վերադարձաւ իր երկիրը ա-
ռանց Յովհաննէս թագաւորը անհանգիստ ընելու:

Քանի մը տարի յետոյ Վասիլի յաջորդը Կոստանդին՝ մահուան անկողինն մէջ խղճահարուելով իր եղբոր անիրաւութեան, կանչել տուաւ Կիրակոս անունով հայ քահանան, որ կաթողիկոսարանին ծանօթ մարդ էր, և Յովհաննէս-Սմբատի նամակը յանձնեց անոր ըսելով. «Տա՛ր այս թուղթը տո՛ւր քու թագաւորիդ և ըսէ՛ անոր իմ կողմէս, թէ ինչպէս ամէն մահկանացու՝ ես ալ յաւիտեականութեան շէնքին վրայ կանգնած՝ չեմ ուզեր ուրիշ սեփականութիւնը յափշտակել. թո՛ղ ուրեմն ետ առնէ՛ իր թագաւորութիւնը և իր որդւոյը տայ» (1029): Անարժան քահանան այս թուղթը իր մօտ պահեց, և երբ Կոստանդին մեռաւ և անոր տեղ նստաւ Միքայէլ Ե., տարաւ մեծ գնով նոր կայսեր ծախեց (1034): Այս գործը՝ որ հայ մարդու մը և մահուանդ Աստուծոյ պաշտօնէի մը ձեռքով կատարուելուն համար մեծ ամօթ ու նախատինք կը բերէ, դառն հետեւանքներ ունեցաւ Հայաստանի ապագային համար:

Այս հանգամանքներուն մէջ մեռաւ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորը. անկէ քիչ մը ատաջ մեռած էր և անոր եղբայրը Աշոտ, թողլով որդի մը Գագիկ անունով, որ թէև դեռ 14 տարեկան պատանի էր, ըսոյց իր ըարեմատնութիւններով մեծ յոյս կուտար (1040):

53

Միքայել կայսեր Անին պահանջելը. Վեստ Սարգիս և
Վանդա՛մ Պահրա՛ռնի. — Հայոց յայրուքի՛նենկը Յո՛նս
վրայ. — Գագիկ Բ.ի րազա՛ւորը (1042). — Վեստ Սարգիսի
դա՛ւաճանոքի՛նը. — Յո՛նս կրա՛ծ նոր պարտո՛ւքի՛նը. —
Գագիկի Կոստանոքնո՛ւրդիս երրա՛լը և այնտեղ աղգի՛ւնիլը
(1045). — Պետրոս Գեոսայա՛ճ կարոյի՛կոսի աղարճնե՛րը. —
Յո՛նս մուտքը Անի:

Յովհաննէս-Սմբատի մահով անկարգութիւններու դուռը բացուեցաւ . նախարարներու մէջ տարածայնութիւններ լինեան , և երկիրը անպաշտպան մնալով՝ արտաքին թշնամիներու յարձակումներուն ենթարկուեցաւ : Այդ միջոցին Միքայել կայսեր գետափններն ալ հասան , որոնք իրենց տիրող կողմէն եկեր էին Սեֆն իր շրջակայ գաւառներով պահանջելու : Այս վտանգին առջեւ հայ իշխանները առժամանակեայ միաբանեցան և միաբերան մերժեցին կայսեր պահանջը կատարելու : Բայց ասիկա երկար չտևեց . շուտով կիրքերը նոր զօրութեամբ արծարծուեցան և չափի հանդարտէին միջութեամբ արծարծուեցան և չափի հանդարտէին միջութեամբ արծարծուեցան և չափի հանդարտէին միջ-

չեւ որ Հայաստանը կորստեան անդունդը չձգէին : Երկու կուսակցութիւն կը կեղեքէին այդ ժամանակ մայրաքաղաքի բնակիչները . մէկուն զլուխն էր վհատ թաքաղաքի բնակիչները . մէկուն զլուխն էր վհատ թաքաղաքի բնակիչները . մէկուն զլուխն էր վհատ թաքաղաքի բնակիչները .

Սարգիս Միւնին , տէրութեան խնամակալը , իսկ միւսինը՝ Վասակ Պահլավունիի եղբայր Վահրամ սպարապետը՝ Վասակ Սարգիս փառամոլ մարդ մըն էր , որ տէրութեան դանձերը ձեռք ձգելով և շատ բերդեր ու քաղաքներ իր կողմնակից զօրքերով բռնելով՝ կ'ուզէր

Հայաստանի թագը իր գլուխը դնել, կամ եթե այդ
չպաշտել՝ Յուդաաց կայսեր տալ: Վահրամ Պահլավունիի
կուսակցությունը ընդհակառակը կ'ուզեր թագաւորու-
թեան օրինաւոր ժառանգը գահը նստեցնել և մինչև
վերջին շունչը ամփոք իրաւունքները պահպանել:

Միքայել կայսրը Հայոց բացասական պատասխանին վրայ գայրացած՝ վճռեց զէնքի զօրութեամբ իր մտադրութիւնը առաջ տանիլ։ Երեք բանակ հետզհետէ զրկուեցան Հայաստան, որոնք թէեւ չառ աւեր ու կոտորած գործեցին, բայց չկարողացան իրենց նպատակին հասնիլ։ Վերջապէս չորրորդ բանակ մըն ալ եկաւ 100,000 հոգիէ բաղկացած՝ և Անին պաշարեց, միեւնոյն ժամանակ Գաւթ Անհողին Ագլուանից թագաւորը Յունաց զրգմամբ Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան գաւառները զրաւեց, ծամբուն վրայ զանուած քաղաքներն ու գիւղերը ոտնակոխ ընկելով։ Գոռոզ Յոյները վտահ իրենց զօրութեան վրայ՝ ամէն նախատինքներ ու հայհոյական խօսքեր կը զրկէին քաղաքացոյց, մինչեւ որ Վահրամ սպարապետը 30,000 զօրքով դուրս եկաւ և յանդուգն յարձակումով զարկաւ կոտորեց թէնամիներու բանակը։ Յաղթութիւնը կատարեալ էր. Յոյները Հայոց կատաղութենէն սարսափած՝ անկարգութեամբ փախան 20,000 մեռած ու վիրաւոր ձգելով մայրաքաղաքին սպարիադներուն տակ։

Այս փառաւոր յաղթութենէն յետոյ Վահրամեանք աճապառեցին բերել տալ Անի՝ Աշոտի Գալիկի որդին, որ Գահին միակ ժառանգն էր, և Պետրոս Գեառադարձ կաթողիկոսին ձեռքով թաղաւոր օծել տուին զայն Գալիկի Բ. անունով (1042): Վեստ Սարգիսը տեսնելով իր խորհուրդին չյաջողուիլը՝ փախաւ ամրացաւ Անիի միջնաբերդին մէջ: Նորապսակ թագաւորը միս մինակ առանց թիկնապահի մտաւ գղեակը և համոզեց զայն որ այնտեղէն հեռանայ: Սարգիս քաշուեցաւ Սուրմառի բերդա-

քաղաքը, երբ այնտեղէն ալ սկսաւ թագաւորութեան հա-
կաւակ գործել, Գաղիկ քանի մը մարդոց ընկերակցու-
թեամբ զնաց անոր վրայ, արքունի դանձկն ու բեր-
դերը ձեռքէն առաւ, զինքն ալ բռնեց Անիի մէջ բան-
տարկից: Այնուհետեւ երիտասարդ թագաւորը մեծ արիւ-
թեամբ ձեռք զարկաւ իր տէրութեան մէջ խաղաղու-
թիւնն ու կարգը վերահաստատելու: Սպարապետի եղ-
բորդին՝ Գրիգոր Մաղխտորոսը հետն առաւ և զնաց
Թուրքերուն վրայ, որոնք նոյն ժամանակի իստնակու-
թիւններէն օգուտ քաղելով՝ զանազան տեղեր կ'առաջա-
տակէին, Հայաստանը անոնցմէ մաքրեց:

Սակայն Գաղիկ իր բոլոր արժանաւորութիւններուն հետ երիտասարդութեան յատուկ անխործութիւնն ունէր . փեսա Սարգիսի քաղցր լեզուէն խարուերով , շուտով ներկց անոր և մեծ պատիրներու հացուց : Այս ննչպէս մարդը թագաւորին բարեկամ ձեւանալով , կարճ ժամանակի մէջ իշխաններէն չառերը անոր հետ թշնամացուց , որոնցմէ էր նաեւ Գրիգոր Մաղխարոս , չառերն ալ իրեն համախոհ բրաւ . այս հնարքով բարեմիտ անձերը թագաւորէն հեռացուց և ինքը անոր մոտերիմ խորհուրդները դարձաւ : Այս հանգամանքներուն մէջ Կոստանդին Մոնոմախոս , Միքայելի յաջորդը , Սարգիսէն դբողուած՝ սկսաւ Անիի պահանջութիւնը նորոգել . և երբ բանակցութիւնները անյաջող ելք ունեցան , Միքայել Ասիոյ զօցութիւնները անոնց բանակը և Ասիոյ ամօթով ետ դարձուց : Կայսրը Նիկիոյայոս զօրապետը աւելի մեծ պատ-
րաստութեամբ գրկեց Գաղիկին վրայ . Դուինի Արուստար
ամիրան ալ յորդորեց որ արեւելեան կողմէն անհանգիստ
ընէ Հայոց թագաւորը : Գաղիկ ամենեւին չփոթեցաւ ,
այլ իր խելքով և արիւթիւնամբ հնար գտաւ այս գծուար
դրութենէն ազատելու . իր զօրութիւնը չբաժնելու հա-

Յունաց փարմաւերը Հայոց մետ.—Սեփոգեանց եւր սրչաւանքը.—Սմբատաբերդի եւ Արծնի առաւելը (1049).—Յունաց սկըպոյդ դիմադրութիւնը.—Վանանդի պատերազմը.—Թարսը.—Մանագլեւորի ընդդիմութիւնը եւ Արծնի առաւելը.—Արիսարան.—Անիի առաւելը եւ Կործանումը (1064).—Կարսի քաղաքորդեան փախստը (1065).—Արիսարանի սրչաւանքը Փոքր Ասիա.—Յունաց քաղաքական սխալը.—Գագիկ Բ.ի մահը (1079):

Յոյները Հայաստանին տէր ըլլալէ յետոյ, մեծամեծ անդթութիւններ գործեցին: Հայոց զօրքը ցրուեցին եւ նշանաւոր քաղաքներու ու բերդերու մէջ իրենց պահապան գտնուելը դրին. իշխաններն ալ ամէն տեղէ հալածեցին, ոմանց սուրով, ուրիշները թոյնով սպաննեցին եւ ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ անառնելի տուրքեր վճարելու հարկադրուեցաւ: Նոյն իսկ կաթողիկոսական իշխանութեանը համարձակեցան ձեռնամերձ ըլլալ. Պետրոս Գեաղարձ կաթողիկոսը, որ Անին յանձնած էր անոնց, բռնուեցաւ եւ Կոստանդնուպոլիս դրկուեցաւ: Այս չարութիւններէն կ'երևար որ Յունաց գլխաւոր նպատակը Հայերը լոկ հպատակութեան մէջ պահել չէր, այլ աւելի անոնց ազգութիւնը ջնջել եւ Յունաց մէջ ձուլել:

Տուրքիւ-պէյ Հայաստանի վիճակը իմանալով՝ զրկեց իր զօրքերը ասպատակելու, որոնք մինչեւ երկրին արեւմրտեան սահմանները տարածուելով՝ վեց եօթը տարի չարունակ անխնայ կոտորեցին, քանդեցին ու այրեցին

առանց արգելքի մը հանդիպելու իրենց ճանապարհին վրայ. ամէն հասակի ու աստիճանի մարդիկ սուրի կամ գերութեան մատնուեցան, չէն քաղաքները ու ականները մէյ մէկ մոխրակոյտ դարձան: Սմբատաբերդ ամուր քաղաքը, ուր մեծ բազմութիւն մը իրենց ստացուածքովը ապաւինած էին, այս կատաղի դաշնաներէն առնուեցաւ ու թալանուեցաւ, բնակիչներն ալ ծերերէն սկսեալ մինչեւ կաթնակեր մանուկները, անոնք զորմարտը սպաննուեցան կամ գերի տարուեցան: Նոյն բաղդը ունեցաւ նաեւ Արծն բազմամարդ, հարուստ ու վաճառաշահ քաղաքը, որ քիչ մը ժամանակ ընդդիմութիւն ցոյց տալէ յետոյ՝ անձնատուր եղաւ եւ կրակի մատնուեցաւ, իսկ բնակիչները, որոնց թիւը 150,000ի մասնուեցաւ, իսկ բնակիչները, որոնց թիւը 150,000ի կը հասնէր, մասամբ ջարդուեցան կամ այրուեցան, մասամբ ալ գերի տարուեցան (1049):

Յոյները որ Հայաստանի տէրերն էին, երկար ժամանակ անտարբերութեամբ ակամատեա եղան այս վայրենութիւններուն, մինչեւ որ վերջապէս կամենաւ զօրակալութիւններուն, մինչեւ որ վերջապէս կամենաւ զօրակալը 60,000 զօրքով բանակ մը կազմեց. անոր հետ միաբանեցան Լիպարիտ Վրաց թագաւորը, Ահարոն Վանի վերակալուն եւ Գրիգոր Մագիստրոսը իրենց զօրքերով: Քրիստոնեաներուն բանակը Ալեքսանդրացի մէջ ձախտեցաւ Բաբելոնի մօտ, բայց զօրավարներու մէջ ծագած անհամաձայնութիւններու պատճառով յաղթուեցաւ ու ցրուեցաւ, վրաց թագաւորն ալ գերի բռնուեցաւ:

Այս արիւնահեղութիւններն ու կործանումները բաւական չհամարելով, Տուրքիւ անձամբ եկաւ Հայաստան եւ բոլոր զօրութիւնը Ապահունեաց գաւառին մէջ կեդրոնացնելով՝ իր ասպատակները ցրուեց այն գաւառները, որոնք առաջին կոտորածներէն ազատ էին մնացել: Սուլթանին զօրքերը անարգել արշաւեցին ուր որ կամեցան եւ ամէն տեսակ անդթութիւններ գործեցին. միայն

Վանանդը գտաւ ին մէջ փոքրիկ ընդդիմութեան հանդիպեցան : Այստեղ հայ իշխանները Կարսի Գաղիկ թագաւորին հետ միացած՝ ուղեցին թշնամիներու առաջքը կտրել, բայց յաղթուելով ետ քաշուեցան : Թաթուլ, կարիճ երիտասարդը, որ Ասուրան իշխանի որդին պատերազմի մէջ վիրաւորեր էր, բռնուեցաւ և Տուրքիկ առջեւ բերուեցաւ : Սուլթանը ըսաւ անոր. «Եթէ այս պատանին ապրի, կ'ազատեմ քեզ, իսկ եթէ մեռնի, քու կեանքդ ալ անոր սիրոյն կը զոհուի» : Անպիկներ Թաթուլը պատասխանեց. «Եթէ հարուածը իմն է, չապրիր» : Բանի մը օրէն յետոյ իշխանազն երիտասարդը մեռաւ, և Թաթուլ սպաննուելով՝ անոր ձեռքը կտրուեցաւ և Ասուրանին դրկուեցաւ :

Մինչդեռ Տուզրիկ այս ասպատակութիւններուն հետ կը դբադէր, Մանազկերտցիք իրենց զլխուն գալիքը դուշակելով՝ պատրաստուեցան դէմ դնել անոր, ամէն տեսակ պաշար և պատերազմական միջերք ամբարնելով իրենց քաղաքին մէջ։ Արդարեւ շուտով Սուլթանը եկաւ ու Մանազկերտը պաշարեց։ Ամիս մը շարունակ օրը երկու անգամ քաղաքին վրայ անօդուս յարձակումներ ընելէ յետոյ, պաշարման մեքենաներ բերել տուաւ և սկսաւ պարիսպներուն քարեր խփել և անոնց հիմը վերելու աշխատիլ։ Բայց բոլորը ի դուր եղաւ. քաղաքացիները իրենց յոյն քաղաքացեալին առաջնորդութեամբ՝ քաջութեամբ պաշտպանուեցան թշնամիներուն դէմ, և քահանայ մը իր հարած գործիքներով պաշարողներու գործիքներուն հարուածները կը թուլցնէր, իսկ Եւրոպացի մը քիմիական միջոցներով այրեց ահագին բարան մը, որ անոնց վերջին յոյսն էր։ Տուզրիկ ամօթով ետ քաշուեց և իր բարկութիւնը թափեց Արծկէ քաղաքին վրայ։ Արծկէացիք իրենց քաղաքին ամրութեան վրայ վստահացած՝ որուն մէկ կողմը պարիսպով էր պատած, իսկ միւս կողմը Վանայ ծովով, բոլորովէն անհաղ մնա-

ցեր էին . բայց թէ՛նամիները ծովին մէջ ծանծաղ տեղեր
գտնելով՝ ներս թափեցան , բնակիչներուն շատը կոտորե-
ցին , մէկ մասն ալ հետեւին Պարսկաստան գերի ա-
րին :

րին ։ Տուգրիլի մահէն յետոյ անոր հրապարը Արիստարան
եկաւ և իր բոլոր գորութիւնը տարաւ Անիի վրայ , որ
Նախդնիթաց արշաւանքներուն ժամանակ անվնաս էր
մնացած ։ Պաշարումը երկար տեւեց և թէպէտ սրբախալին
մէկ կողմը կործանեցաւ , բայց խնամիւնները չկարողացան
ներս մտնել ։ Արիստարան յուսահատած ետ քաշուելու
վրայ էր , երբ քաղաքին իշխանները կարծելով թէ սուր-
խանը նոր յարձակում բնելու կը պատրաստուի , միջնա-
րեղը քաշուեցան և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով
սկսաւ աղաղակներ բարձրացնել ։ Թշնամիները ևս դար-
ձան և խուռն բաղմութեամբ ներս թափեցան ։ Անկարելի
է նկարագրել այն ջարդն ու քանդը որ այս վայրենի-
ները գործեցին քաղաքին մէջ . հազարաւոր մարդիկ
սպաննուեցան և իրենց արիւնով Ախուրեանի ջուրերը
ներկեցին , հոյակապ շէնքերը կրակի մատնուեցան և
իրենց վրատակներուն տակ անթիւ դիակներ ծածկե-
ցին (1064) ։

ցին (1064): Արիաւարան Անիէն դեռապան զրկեց Կարսի Գագիկ թագաւորին, որ վայ իրեն հպատակի: Թագաւորը սուլ-
թանին բարկութենէն ազատելու համար՝ սղատրի զգեստ-
ներ հագած ընդունեց անոր դ սպանը, ըսելով թէ քանի
որ իր բարեկամը Տուղրիկ մեռել է, ինքը սուգի մէջ
նստած է: Այս հնարքով Գագիկ Արիաւարանի գութը շար-
ժեց, որ եկաւ Կարս և բարեկամական տեսութիւն ընե-
լով անոր հետ խաղաղութեամբ հա դարձաւ: Սակաճն
Գագիկ հասկնալով թէ երկար ժամանակ հանդատութիւն
չպիտի վայելէ, իր երկիրը Յունաց կայսեր ստատ և անոր
փոխարէն ստացաւ Փոքր Հայոց Ծմիդաւ բերդը, ուր և
տեղափոխեց իր բնակութիւնը (1065):

Շուտով Արիադան կրկին մտաւ Հայաստան և իր աշխարհակալութիւնը առաջ տանելով մինչեւ Փոքր Հայք հասաւ. Կարս, Կարին, Բարերդ, Սերաստիա և Կեսա-րիա անոր իշխանութիւնը ճանչցան: Ռոմանոս Դիոդինէս կայսրը զուրս եկաւ անոր առջև գոնէ քանի մը քաղաք-ներ ազատելու համար, բայց չարաչար յաղթուեցաւ և գերի բռնուեցաւ:

Այսպիսով Յոյները, որ կարճ միջոցին մէջ Հայոց թագաւորութիւնները հետզհետէ կործանեցին ու դրաւ-
ցին, երկար ժամանակ չվայելեցին իրենց յաջողութիւն-
ներուն պատգը. Սելճուքեանք ամէն տեղէ քշեցին զա-
նոնք, այնպէս որ ժԱ. դարու վերջին յունական տիրա-
պետութեան լոկ յիշատակը մնաց Հայաստանի մէջ: Այն
ժամանակ միայն Բիւզանդեան կայսրերը հասկցան իրենց
քաղաքականութեան բոլոր սխալը. անոնք բմբռնեցին
այն՝ ինչ որ կրօնական ու ազգային ատելութիւն թոյլ էէր
տուած անոնց տնտեսու, այսինքն թէ Հայոց քաղաքա-
կան կեանքի գոյութիւնը ոչ միայն իրենց Հայոց համար
էր հարկաւոր, այլ և կայսրութեան ընդհանուր շահերուն
համար: Արդարեւ պատմութենէն կ'երևայ, որ Բագրա-
տունեաց և Արծրունեաց թագաւորութիւնները հիմնուե-
լէն առաջ՝ կայսրութեան արեւելեան գաւառները անընդ-
հատ յարձակումներու կ'ենթարկուէին նախ Պարսից և
ապա Արաբացոց կողմէն, իսկ այս երկու թագաւորու-
թիւնները հաստատուելէ յետոյ՝ յիշեալ երկիրները Հայոց
արեան գինով երկու դարու չափ խաղաղութիւն կը վա-
յելին, մինչդեռ հարաւային գաւառները յաճախ ոտնա-
կոխ կ'ըլլան ու կը յաղտակուին և Սելճուքեանց տիրա-
պետութիւնն ալ կը հաստատուի Գոնիայի մէջ, քանի մը
օրուան ճամբով հեռու Կոստանդնուպոլսէն: Այդ մահմե-
տական տարրերէն օր մը դուրս պիտի գար զօրաւոր ցեղ
մը, որ աղաղ արագ յառաջանալով պիտի հասնէր մինչեւ

կայսրութեան մայրաքաղաքը և Կոստանդինուս Մեծի
դահլիճն միայլ պիտի բարձրանար :

Իսկ Գաղիկ թագաւորը երկար տարիներ թափա-
ռական կեանք վարեց Կադաղովկիոյ մէջ առանց միջոց
մը գտնելու իր ազատութիւնը և Հայրենի թագաւորու-
թիւնը կրկին ձեռք ձգելու։ Ամէն օր ականատես կ'ըլլար
այն նախատինքներուն, որ իր հայրենակիցները կը կրէին
դոռող Յոյներէն, մինչև որ այդ բոլոր անարգանքներուն
վրէժը չարաչար կերպով հանեց Կոստարիոյ Մարկոս մետ-
րադրփոէն։ Գաղիկ իմանալով որ այս հայաստեաց կեկեղե-
ցականը իր շանը «Արմէն» անունն է դրեր, գնաց անոր
մօտ, կանչել տուաւ զայն, շունն ու մետրադրփոը պար-
կի մը մէջ կապելով՝ այնքան ծեծել տուաւ շունը, որ
կի մը մէջ կապելով՝ այնքան ծեծել տուաւ շունը, որ
անասունը կատղեցաւ և խածնելով սպաննեց իր աէրը։
Անասունը կատղեցաւ և խածնելով սպաննեց իր աէրը։
Շուտով Յոյները իրենց մետրադրփոին անարգական մահ-
ուան վրէժը նոյնպիսի մահով լուծեցին. երեք եղբարք
Մանտարեանք գաւաճանութեամբ բռնեցին Գաղիկը և
Կրդիատրայի բերդին վրայ կախեցին 1079։ Այսպիսի և
դերական վախճան մը ունեցաւ Բաղրատունեաց վերջին
թողաւորը։ Քիչ յետոյ Յովհաննէս և Դաւիթ արքայոր-
դինսն ալ, ինչպէս և Յովհաննէսի որդին Աշոտ, մէկը
միւսէն յետոյ թունաւորուելով մեռան, որով և Բաղրա-
տունեաց թագաւորող տոհմը բոլորովին ոչնչացաւ։

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՑ

55

Արարական ազդեցութիւնը մեր գրականութեան վրայ.—
Պատմագրութիւնը.— Բանաստեղծութիւնը.— Վարդապետական
գրութիւնը:

Յոյն լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրութիւնը, որ քաղաքական ճախորդ հանդամանքներու և կրօնական խնդիրներու (Քաղկեդոնի ժողով) ծագած ատելութեան պատճառով առժամայէս ընդհատուած էր, է. դարուն մէջ վերստին սկսաւ արժարժուիլ, թէև ոչ առաջուան եղանակով: Բայց նոյն դարուն վերջերը և մանաւանդ յաջորդ Ը. դարու սկիզբէն երևան կուգայ նոր ազդեցութիւն մը, արարականը, որ հետեւանք է այդ ազգի տիրապետութեանը Հայաստանի վրայ: Այդ ժամանակներէն հայ գրականութիւնն ու գեղարուեստը (յատկապէս ճարտարապետութիւնը) կը սկսին ենթարկուիլ Արարացոց ազդեցութեանը. սակայն կրօնական մեծ անջրպետը արգելք կ'ըլլայ մեր մատենագիրներուն իշխող ազգին մտաւոր արդիւնքներէն օգտուիլ և անոնցմով մեր գրականութիւնը ձօնացնել*: Ազդեցութիւնը այստեղ գլխաւորապէս հեղինակներու լեզուին ու ոճին վրայ կ'երևայ. բառերու կուտակում, իմաստներու

* Այսպիսի փոխառութիւններ մեր գրականութեան կ'ըլլան այն ժամանակ՝ երբ Հայաստանը բոլորովին կ'ազատի Արարացոց քաղաքական ազդեցութենէն:

յորդութիւն, բացատրութեան խրթնութիւն և երկայնարանութիւն,— ահա այն յատկութիւնները, որ կ'երեւին այս շրջանի հայ մատենագիրներու երկաւորութիւններուն մէջ: Այսպէսով ոսկեդարեան ընտիր լեզուն կամայ կամայ կը կորսնցնէ իր պարզութիւնն ու յստակութիւնը և աղաւաղութեան առաջին շրջանին մէջ կը մտնէ:

Պատմագրութեան նկատմամբ այս և նախորդ շրջանին պատմիչներու էական տարբերութիւնն այն է, որ ասոնք ընդհանրապէս զուրկ են Ե. դարու հեղինակներուն հմտութենէն և իմաստասիրական ուղղութենէն, որով փոխանակ քաղաքական իրողութիւններու պատճառներն ու հետեւանքները հետազօտելու՝ յաճախ կը բաւականանան Սաղմոսի, մարգարէներու ու Աւելի տարանի վկայութիւնները մէջ բերելով, և ամէն բանի մէջ առհասարակ Նախաինամութեան մասը կը տեսնեն: Այս կրօնական-բարոյական ուղղութիւնը, որ մեր հին Այս կրօնական-բարոյական ուղղութիւնը, որ մեր հին գրականութեան ընդհանուր յատկանիշն է, հետզհետէ արեւելի կը զօրանայ, բայց և այնպէս հայ պատմագրութիւնը կը շարունակէ մինչև վերջը հաւատարիմ մնալ իր գլխաւոր սկզբունքներուն, այն է՝ ճշմարտասիրութեանը և ժամանակագրական ճշտութեանը, և այս կողմէն է որ ան արեւմտեան գիտութեան մտադրութեանը արժանի համարուած է:

Մովսէս Կաղանկատուացին է այս ժամանակի առաջին պատմիչը, որ գրեց Աղուանից ազգի պատմութիւնը, միակ գրուածքը իր տեսակին մէջ, ուստի և առանձին ուշադրութեան արժանի: Աղուանից լեռնական ազգը, որուն ծագումը և նախնական պատմութիւնը մթութեան քողով ծածկուած է, Արշակունեաց ժամանակ նախ Հայաստանի քաղաքական՝ սպա նաև կրօնական և ազդեցութեանը ենթարկուեցաւ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանէն մտաւ անոնց երկիրը, և Լուսաւորչի

Հայոց պատմութիւն

Թուր Գրիգորիս եղաւ անոնց առաջին կաթողիկոսը, և թէպէս Ս. Մեսրոպ, ինչպէս Վրաց, նոյնպէս և Աղուանից համար գիրեր տեղծեց, բայց ասոնց լեզուն չմշակուեցաւ, այլ հայերէնն եղաւ անոնց եկեղեցական ու գրական լեզուն: Այս լեզուով գրեց և Մովսէս իր պատմութիւնը, որ երեք գիրքի կը բաժնուի, բայց առաջին երկուքը միայն այս հեղինակինն են, իսկ երրորդը ուրիշ համանուն պատմիչի մը: Աղուանից պատմութեան առաջին դարերուն վրայ բան մը չէ գտած ըսելու Մովսէս մինչև Առան իշխանը, որ Սիսակ Հայկազն իշխանին ցնդէն էր, և Վաղարշակի օրով Աղուանից վերակացու կարգուեցաւ: Բայց և Առանէն ետքն ալ իսկապէս շատ քիչ բան կը հաղորդէ մինչև Վաչագան Գ. թագաւորը, որ Ե. դարու վերջերը կ'ապրի: Այնուհետեւ պատմութեան մէկ-երկու միջոցներուն վրայ ալ լռութեամբ անցնելով՝ կուգայ կը հասնի մինչև Ջուանշէր ժամանակակից թագաւորը (Է. դարուն վերջերը), որուն գործերը և դժբաղդ վախճանը մանրամասնօրէն և կենդանի գոյնելով կը նկարագրէ: Իսկ Կաղանկատուացիի չարունակողը, աւելի համառօտ և հասարակ լեզուով, այս գործը կը հասցնէ մինչև Ժ. դարուն վերջերը: Ը. դարը միայն մէկ պատմագիր կը ներկայացնէ մեզ, Ղեւոնդ Երէցը, որ կը նկարագրէ Արարացոց արչաւանքները և տիրապետութիւնը Հայոց երկրին վրայ մինչև 778 թուական: Իր պատմածներուն մեծ մասին ժամանակակից և սկահատես ըլլալով, Ղեւոնդ ամենայն հաւատարմութեան արժանի է, և անոր երկասիրութիւնը շատ յարգի է՝ իրեն միակ աղբիւր իր ժամանակի պատմութեան: Թ. դարու երկու ականաւոր պատմիչներն են Յովհաննէս կաթողիկոսը և Թովմաս Արծրունին: Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան գլխաւոր նիւթն է Բագրատունեանց առաջին երեք թագաւորներու՝ այն է Աշոտ Ա., Սմբատ Ա. և Աշոտ Բ. գործերը և անոնց ժա-

մանակ Հայոց երկրին մէջ պատահած դէպքերը , որոնց
անձամբ տականաւորս եղած , մասամբ նաեւ մասնակցու-
թիւն ունեցած է , և այս է իսկապէս գրքին հետաքրք-
քրական մասը : Բայց հեղինակը ուզելով ամբողջ բան
մը տալ ընթերցողներուն , իր պատմութիւնը
կը սկսի մեր ազգի սկզբնաւորութենէն , համառօտա-
կէս ներկայացնելով Հայկազանց , Արշակունեաց , մարդ-
պաններու ու ոստիկաններու ժամանակները : Այս համա-
ռօտութեան մէջ (17 գլուխ 187էն) պատմիչը զժառանգ-
դարար և ոչ մէկ բան չի հաղորդեր , այլ կը կրկնէ իր
նախորդներուն և զխաւորապէս Մ . Խորենացիին ըսած-
ները , որուն բառերն ու ոճերն անգամ յաճախ իր գրչին
տակ երեւան կուգան : Աւելի հմտութիւն ցոյց կուտայ
Թովմա Արծրունին իր Արծրունեաց տոհմին պատմու-
թեան մէջ : Զրաւականամտաբար տոհմային և արտաքին
պատմիչներուն հետագօտութեամբ , Թովմա հարկաւոր
համարեց անձամբ չրջիլ Հայաստանի այլեւայլ քաղաք-
ներն ու գաւառները , և հնութեան յիշատակարաններէն
քաղել այն տեղեկութիւնները որ պատմութիւնը մինչեւ
ցեր է գրի առնել : Իր գործը կը հասցնէ պատմիչը մինչեւ
Արծրունեաց առաջին թագաւորը՝ Գագիկ , որուն բարե-
մասնութիւնները՝ քաջութիւնը , իմաստութիւնը և աշ-
խարհաշինութիւնը նկարագրելով , կարծես կ'ուզէ ար-
դարացնել զայն , թագաւորութիւնը այս ձիրքերուն և ոչ
փառասիրութեան արդիւնք համարելով : Նշապէս Թովմաս
Արծրունիի , այսպէս մանաւանդ Յով . կաթողիկոսի ոճին
ու լեզուին մէջ կը նկատուին այն թերութիւնները , որ
վերջ յիշատակեցինք : Ժ . Դարուն Ստեփաննոս Ստոյղիկ
Տարօնցիին գրեց իր Պատմութիւնը երեք գրքի բաժ-
նուած , որոնց առաջին երկուքին մէջ կը խօսի հին ժա-
մանակներուն վրայ , սկսելով ստեղծագործութենէն և
համեմելով մինչեւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը :
Իր երկասիրութեան այս մասին մէջ Ստոյղիկ ընդհանուր

խօսած աստեղծութիւնը (719), որով կը յորդորէ ժողովականները հսկել եկեղեցիի բարեկարգութեան վրայ և թոյլ չտալ որ եկամուտ ազանդները ճարակին ժողովրդեան մէջ: Երկրորդն է ընդդէմ Երեւութականաց ճաւը, որով կը պարտաւէ կարգ մը աղանդաւորներու մոլորութիւնը, որոնք Քրիստոսի սնօրէնութիւնները առ աչօք կը համարէին: Երրորդ ճաւն է ընդդէմ Պաւլիկեանց խօսածը, որոնք Խաչին և սուրբերու պատկերներուն յարգանք մատուցանելը կուսպաշտութիւն կը համարէին: — Ստեփ. Սիւնեցիի երկունշանաւոր թուղթ թողուց, մէկը Դաւիթ Ա. կաթողիկոսին հրամանով գրուած Յոռնաց Գերմանոս պատրիարքին, և միւսը Անաիոքի պատրիարքին, որոնցմով կը պաշտպանէ Հայոց եկեղեցիին դաւանութիւնը, ծիսական աւանդութիւններն ու տօնախմբութիւնները, և կը մերժէ Յունաց պահանջը Քաղկեդոնի որոշումներուն հպատակելու: — Խոսքով Անձեւացեաց եպիսկոպոսը (Ժ. դար) դրեց ժամագիրքի և Պատարագի խորհուրդին մեկնութիւնը, պարզ և ընտիր լեզուով նախապէս և եղած է իր հօտին լուսարանի այն վսեմ աղօթքներն ու մաղթանքները՝ որ հաւատացեալները ամէն օր կ'ուզէին Աստուծոյ: — Անձեւացեաց եպիսկոպոսի որդւոյն հռչակաւոր Գրիգոր Նարեկացիի բազմաթիւ վարդապետական երկասիրութիւններէն ամենանշանաւորներն են Երգ-երգոցի մեկնութիւնը, որ նոյն իսկ օտար բանասէրներու վկայութեամբ իր տեսակին մէջ նմանը չունի, և մանաւանդ հանրածանօթ Աղօթագիրքը կամ Նարեկը, 95 գլուխներէ կազմուած, որոնց ընդհանուր վերնագիրն է «Ի խորոց սրաից խօսք ընդ Աստուծոյ»: Որչափ առաջին երկասիրութեան լեզուն պարզ ու հասկնալի է, այնչափ երկրորդինը միջին ու դժուարիմաց է. սակայն Նարեկը իր խրթնութեամբն հանդերձ այնպիսի սքանչելի գեղեցկութիւն և ոճի քաղցրութիւն ունի, որ ընթերցողը կը զմայլի, և կարծես

կարգացածը հրեշտակային օրհներգութիւն մը ըլլայ և ոչ սովորական աղօթքներ: — Անանիա Սանահեցիի (ԺԱ. դար) վարդապետական երկասիրութիւններուն մէջ թէ՛ նիւթի և թէ՛ մանաւանդ լեզուի կողմէն մտադրութեան արժանի է Բան հակաճառութեան ընդդէմ Երկարնաւ կաց, Գետադարձ կաթողիկոսին հրամանով գրուած, որուն մէջ կը խօսի ժամանակի այն խնդիրներուն վրայ, որ Հայոց և Յունաց մէջ վիճաբանութեան նիւթ եղած Գրիգոր և Յունաց մէջ վիճաբանութեան դէմ, Փրկչի են, այն է կրօնական անխորակնութեան դէմ, Քաղկեմարմինը ապականացու համարողներուն դէմ, միւսոնի, Գոնի ժողովին դէմ, վրաց բաժանման վրայ, միւսոնի, բաղարջի, Քրիստոսի ծննդեան տօնին և երեք սրբապետութիւններու վրայ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻՂԻՍԻՈՅ ՄԷՋ

(1080 — 1375)

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՆԵՐ

56

Կիլիկիոյ դիրքը, աշխարհագրական բաժանումը եւ գիտաւոր քարտեզները. — Այս երկրին պատմական բարդը. — Հայոց հայրապետները Կիլիկիոյ հետ. — Ռուբեն Ա. հիմնադիր հայկական իշխանութեան Կիլիկիոյ մէջ (1080-1095). — Կոստանդին Ա. (1095-1100). Հայոց յարաբերութեան սկիզբը արեւմտեան ազգերոյ հետ:

Կիլիկիան՝ Փոքր Ասիոյ հարաւային արեւելեան մասը կը կազմէ: Անոր հին սահմանն էր հիւսիսէն Կապադովկիան, արեւմուտքէն Պամփիլիան, արեւելքէն Սաորիքը եւ հարաւէն Միջերկրական ծովը: Կիլիկիան երկու մասի կը բաժնուի, 1) Դաշտային Կիլիկիա, պտղաբեր, զուարճալի եւ անտառախիտ երկիր մը՝ մանաւանդ հիւսիսային մասը. 2) Լեռնային կամ Փարային Կիլիկիա, որ աւելի ցուրտ ու անբեր երկիր մըն է, բայց չքեղ

անտառներով ծառկուած էր: Կիլիկիոյ նշանաւոր քաղաքներն էին՝ Տարսոն, որուն մէջէն կ'անցնէր Կիսնոս գետը, Սիս, որուն շրջակայքը կը զտնուէին հուշակաւոր Դրաղարկ եւ Արքակաղին վանքերը, եւ ուր մինչեւ այսօր Կիլիկիոյ կաթողիկոսը, Անարզաբա, Ասանա, Մամեսա կամ Մսիս, Այաս ծովեզերեայ վաճառաչա՝ քաղաքը, Գերմանիկ կամ Մարաշ, Ուշիս՝ այսօրուան Զէյթունը եւ Ալէ՝ այսօրուան Հաճինը. իսկ բերդերէն երեւելի էին Վանիկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիմանակայ, Լամբրոն եւ ուրիշ շատ ամրոցներ ու գղեակներ:

Կիլիկիան իր բնական ամրութիւններով՝ անմատչելի լեռներով ու կիրճերով ռազմագիտական յաջող դիրք ունենալով, ամենահին ժամանակներէն աշխարհակալ պետութիւններուն ուշադրութիւնը դարձուցեր էր իր վրայ: Սաորեստանի ու Բաբելոնի աշխարհակալներէն յետոյ, այս երկիրը Պարսկաստանի Աքեմենեաց իշխանութեանց տակ ինկաւ. ապա Աղեքսանդր Մակեդոնացիին ձեռքն անցաւ: Եւ վերջապէս Սելեւկեան թագաւորութեան հետ միացաւ: Մեր թուականէն դար մը առաջ՝ Կիլիկիոյ ափերը ծովային աւազակներու որջեր դարձան, որոնք իրենց վային աւազակներու որջեր դարձան, որոնք իրենց ասպատակութիւններով ահ ու սարսափ կը ձգէին Միջերկրականի եզերքը բնակող ժողովուրդներուն վրայ: Պոմպեյի եղբորը բնակող ժողովուրդներուն վրայ: Պոմպեյի աչք չարազարծ խումբերը բնաջինջ ըրաւ եւ այսպիսով Կիլիկիան հռոմէական պետութեան նահանգ դարձաւ: Եւ Կիլիկիան հռոմէական պետութեան նահանգը արեւելքը կայսրութիւնը բաժնուեցաւ՝ այս նահանգը արեւելեան ինքնակալութեան բաժին ինկաւ, եւ այնուհետեւ Յոյները այս երկիրին բնիկ տէրերը համարուեցան:

Հայերը շատ կանուխ ժամանակներէն սկսան երթեւեկութիւն ընել Կիլիկիա, որ Ս. Դրբի վկայութեան հակառակ՝ անոնք կ'երթային առուտուր ընելու Փիւնիկեցոյ յելով՝ անոնք կ'երթային առուտուր ընելու Փիւնիկեցոյ ու Եգիպտացոյ հետ: Այդ առուտորական Արամի ու Տիգրանի թիւնները աւելի ընդարձակուեցան Արամի ու Տիգրանի յաղթական արշաւանքներէն յետոյ, որոնց հետեւանքն

եղաւ Հայոց արեւմտեան կողմը ցրուիլը և Փոքր Ասիոյ գաւառներուն մէջ հաստատուիլը: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն յետոյ՝ Մարգարաններուն ու Ռատիկաններուն օրով, ինչպէս նաև Բագրատունեաց փոթորկալի իշխանութեան ժամանակ և յետոյ, հայերը Պարսից, Յունաց, Արարացոց և Սելճուգեանց բռնութենէն նեղուելով՝ հեազնեալ գաղթեցին Կիլիկիա և իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Տաւրոսի բարձրութիւններուն վրայ, այնպէս որ ժ.Ա. դարուն անոնք իրենց բազմութեամբ կրնային մրցիլ տեղացի Յոյներուն հետ: Այդ ժամանակները Տաւրոսի ընդարձակ ճիւղի մը վրայ, որ հին դարերէն ծանօթ էր Ամանոս անուամբ, և որուն Հայերը քարքրոտ երկրին պատճառով Սեւ Լիւ անունը տուին*), յոյն և ասորի միաստաններուն հետ բազմաթիւ հայ վանքեր կային, որոնց մէջ հայ կրօնաւորները իրենց լեզուով ու ծէսով պաշտօն կը մատուցանէին և ուսման ու գիտութեան կը զբաղէին: Այս մասաւորական կեդրոններուն հետ՝ հայ գաղթականներուն առաջնորդները քանի մը ամուր տեղեր գրաւեցին Կիլիկիոյ մէջ և փոքրիկ իշխանութիւններ կազմեցին մասամբ ինքնազուլիս, մասամբ ալ Բիւզանդիոսի կայսրերու հովանաւորութեան տակ, որոնք կը մտածէին այսպիսով պատուար մը բարձրացնել մահմետական սուլթաններուն և ամիրաներուն զօրութեանը դէմ: Այսպէս էին Վասիլ, Քիսուսի իշխանը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Գոյ մականուամբ. Օշին, բնիկ Արցախեցի որ Լամբրոնը խլեց մահմետականներէն և զղեակը ժառանգութիւն ստացաւ Ալեքս Կոմնենոս կայսրէն, իսկ անոր եղբայրը՝ Բազունի Տաբսօնի տէր դարձաւ. վերջապէս Ապիրատը, Ներսէս Շնորհալիին հայրը, որ իր բնակութիւնը հաստատեց վերին Յփրատի կողմերը՝ Ծովք ամուր զղեակին մէջ:

* Այսօր Կեսաբոյ Տաղ կը կոչուի:

Այս վիճակին մէջ էր Կիլիկիա երբ Ռուբէն քաջ իշխանը, Գագիկ Բ. ի մերձաւոր ազգականը, վճեց Բագրատունեաց վերջին թագաւորին անարգական մահ-ուան վրէժը առնել Յոյներէն և իր ազգը անոնց հարսուտանքով հանելու համար: Իր մտադրութիւնը դիտարկեամբ գլուխ հանելու համար՝ Ռուբէն ընտրեց Տաւրոսի բարձրութիւնները, ուր թէ Հայոց բազմութիւնը և թէ տեղի յարմար դիրքը յաջողութիւն կը խոստանային իրեն: 1080-ին քանի մը կուսակիցներով գնաց ան այնտեղ և իր բնակութիւնը հաստատեց Գոռմոզոյ գիւղին մէջ՝ Բարձրաբերդի չրջակայքը: Տեղացի Հայերը չուտով եկան խմբուեցան Ռուբէնի շուրջը և անոր դրօշակին տակ մտան: Անոնց օգնութեամբ Ռուբէն կարճ ժամանակի մէջ Տաւրոսի լեռները Յոյներէն մաքրեց և իր տիրապետութիւնը այն կողմին վրայ հաստատեց:

Տասնեւհինգ տարի վարեց իր իշխանութիւնը Ռուբէն. և այդ միջոցին անոր բոլոր ջանքն եղաւ իր հովանաւորութեան տակ եղած ժողովուրդը հայրաքաղաք ինքնապէս և իր գերիշխանութիւնը ճանչցնել մօտակայ հայ իշխաններուն, որոնք իր նորահաստատ տէրութեան աճելու ու զօրանալուն մեծապէս նպաստեցին: Անոր յաջորդեց որդին Կոստանդին Ա. (1095), որ իր հօր ձգած ժառանգութիւնը ընդարձակեց՝ Յունաց ձեռքէն քանի մը ամուր բերդեր առնելով, և իր իշխանական աթոռը հաստատեց Վանկայ ամրոցին մէջ:

Կոստանդինի օրով Հայերը սկսան ուղղակի յարաբերութիւն ունենալ արեւմտեան ազգերուն հետ, որոնք նոյն ժամանակները բազմութեամբ գիմեցին Արեւելք Ս. Երկիրը Եգիպտացոց ձեռքէն ազատելու համար: Այս յարաբերութիւնները սկիզբները որչափ որ նպաստաւոր եղան Ռուբինեան իշխանութեան հաստատութեան և ընդարձակութեան համար, վերջերը այնչափ լուսաւորեց և աղէտարեւ եղան: Կոստանդին բարեկամական դաշինք

կապեց՝ Ոսպակիրներուն հետ և օգնութեան հասաւ անոնց՝ ճամբաները ցոյց տալով և Անտիոքի պաշարման ժամանակ առատ պաշար ուրարկելով։ Այս օժանդակութեան փոխարէն Ոսպակիր իշխանները Մարքիզ տիտղոսը տուին Կոստանդինին, որ 1100ին մեռաւ և թաղուեցաւ իր հօր քով Կաստաղօն վանքին մէջ։

52

Թորոս Ա. (1100—1123). Գոնիայի Սերճուզեանց եւ Թորք-
Մեհեներուն ասպատակութիւնները. — Կիզիասրաւ ընդդիմ
Լուսաճախը. — Լեւոն Ա. (1123) եւ իր յաջորդութիւնները. —
Լեւոնի գտնութիւնը Անտիոքի իշխանին նկատ. — Յովնանեհ
Կոնստանտինոս Կոստանք Կիլիկիա եւ Լեւոնի գերութիւնը (1136):

Թորոս Ա. Կոստանդինի սրբին, Կառավարութեան
սանձը ձեռքն առնելով՝ իր երկիրը ընդարձակելու և
բարեկարգելու համէէ կղաւ (1100): Յունաց վրայ գնաց,
Անարզարա քաղաքը իր չրջականերով գրաւեց և Կայ-
սերական զօրքերը այն կողմերէն հալածեց: Իր երկիրը
աստուածահաճոյ շէնքերով զարդարելու վրայ էր, երբ
Գոնիայի Սկլճուգեանք և Թուրքմէնները հայկական այս
նոր իշխանութենէն խրոչելով, և գուցէ Յոյներէն դըր-
դուած՝ արշաւեցին Կիլիկիա և երկու անգամ՝ աւերեցին
ու թալանեցին Անարզարայ գաւառը: Թորոս՝ Գող Վա-
սիլի օգնութեամբ և իր Լեւոն կորօր ամաւելու թեամբ այդ
ասպատակութիւններուն առաջին առաւ և այլազգիները
երկրէն դուրս քշեց: Այս կրկնակի յաղթութիւններով

Թորոսի համրաւը այնքան բարձրացաւ օտարներուն առաջն, որ անոր իշխանութիւնը ճանչցան և Կիլիկիան Թորոսի Երկիր անուանեցին :

[illegible]

ուր յետոյ շատ հայ թագաւորներու ու թագունիներու մարմինները ամփոփուեցան: Անոր յաջորդեց եղբայրը Լեւոն Ա., որովհետեւ իր միակ որդին դեռ իր կենդանութեան ժամանակ մեռած կամ ըստ ոմանց՝ Լեւոնի իշխանութիւնը ցանկացողներէն թունաւորուած էր: Լեւոն Ա. եղբոր օրինակին հետեւելով, Յոյներէն առաջ Մամեսաիանն և նոյն իսկ Տարսոն մայրաքաղաքը, և այսպիսով գրեթէ ամբողջ Կիլիկիոյ տէր դարձաւ. ամսոս միայն որ Թորոսի քաջութեան հետ անոր խոհմութիւնը չունեցաւ, որով իր դժբախտութեան և Ռուբինեան տէրութեան ժամանակաւոր բարձման պատճառ եղաւ:

Լեւոն նախ միաբանելով Անտիոքի Ռոմեր իշխանին հետ՝ օգնեց անոր Թուրքերու ձեռքէն Ազադ բերդաքաղաքը առնելու. բայց յետոյ իր նիզակակցին հետ թշնամացաւ, Թուրքերու հետ դաշինք կապեց և Անտիոքի վրայ երթալով՝ ըստին իշխանը մեծ նեղութեան մէջ ձգեց (1130): Քանի մը տարի յետոյ Ռոմերի յաջորդը Պոհեմոնդ, Մարաշի Պալտուէն կոմսին հետ խօսք մէկ ընելով, Լեւոնը թակարդի մէջ ձգեց և տարաւ Անտիոք բանտարկեց (1135): Լեւոն իր ազատութիւնը գտնելու համար՝ հարկադրուեցաւ Ատանա ու Մամեսաիա քաղաքները և 60,000 դահեկան տալ իր մէկ սրդին ալ պատանդ թողուլ. բայց շուտով տուած քաղաքները պատերազմով ետ խլեց և Անտիոքցոց երկիրը ասպատակելով՝ Պոհեմոնդը ստիպեց առած պատանդը ետ դարձնել և իրեն հետ հաշտուիլ:

Նոյն ժամանակները Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը
կը փափաքեր Անտիոքի իշխանին Կոստանդիա անու-
նով աբջիկը իր մէկ որդւոյն կնութեան տալ, որպէսզի
այս կերպով Անտիոքը զարձեալ իր իշխանութեան տակ
ձգէ: Անտիոքցիք անոր դիտաւորութիւնը հասկնալով՝
մերժեցին, և կայսրը ճանապարհ ինկաւ այս անգա-

սուտութեան վրէժը զէնքով առնելու: Անտիոքցիք ան-
ճարացած՝ Լեւոնի օգնութեանը դիմեցին, և սա հայ ու
լատին զօրքերու գլուխը անցած՝ անխոհմտաբար գնաց
Սեղեւկիան պաշարելու: Խորագէտ կայսրը Սեղեւկիան
թողլով՝ Կիլիկիան ըստած դռներէն Լեւոնի երկիրը
մտաւ և սկսաւ գլխաւոր քարաքններուն վրայ յարձա-
կիլ: Մամեստիա, Տարսոն և Ատանա հետզհետէ առ-
նուեցան առանց մեծ ընդդիմութիւն ցոյց տալու, և
կայսերական զօրքերը արդէն Անարզաբայի առջեւն էին,
երբ Լեւոն եկաւ անձամբ այդ քարաքը պաշտարանելու:
Անարզաբայիք քաջութեամբ պատերազմեցան Յունաց
դէմ՝ մեծամեծ քարեր տեղացնելով անոնց վրայ և պաշար-
ման գործիքները տաքցած երկաթներով այրելով, որով
անոնց բոլոր ջանքերը անպտուղ կը մնային: Կայսրը
յուսահատած պաշարումը վերջնելու վրայ էր, երբ Իսա-
հակ որդին խորհուրդ տուաւ անոր վերջին փորձ մը
անհաճախելու: Այս հնարքը յաջողեցաւ և Լեւոն տեսնե-
լով որ չպիտի կարողանայ քաղաքը ազատել, քաջուե-
ցաւ և իր զօրութիւնը կեդրոնացուց Վահկա բերդին
մէջ: Կայսրը Անարզաբան նուաճելով՝ շուտով գնաց
Վահկան ալ պաշարեց: Այդ միջոցին Անտիոքցիք քանի
մը լատին իշխաններու հետ միարմամբ՝ եկան Լեւոնին
օգնելու: Կայսրը Վահկայի մօտ գտնու մը թողլով՝
մնացած զօրքով Անտիոքի վրայ քալեց, որով Լատի-
նացիները ստիպեց որ Լեւոնը թողուն և իրենց գլու-
խին ճարը տեսնեն: Այսպիսով դաշնակիցները իրարմէ
բաժնելով՝ կայսրը՝ երկու կողմն ալ տկարացուց և
նուաճեց: Անտիոքցիք հարկադրուեցան Բիւզանդիոնի
դերիշխանութիւնը ճանչնալ. իսկ Լեւոն երկար ատենի
համար պաշար չունենալով՝ անձնատու եղաւ և չղթայտալ
Կոստանդնուպոլիս զրկուեցաւ իր երկու որդւոց Ռուբէնի
ու Թորոսի հետ (1136): Այնտեղ իր անդրանիկ որդւոյն

կան գիրք լուսել և քաշուեցաւ Մամեստիոյ մէջ, որ յոյ-
ները չուտով եկան պաշարեցին: Այս քաղաքը, ուր
առաջ կը նստէին կայսեր կուսակալները, ամուր պարիս-
պով պատած էր, բայց բաւական պաշար և պատրաս-
տութիւն չունենալով՝ Թորոս զգաց որ չպիտի կարողա-
նայ երկար ժամանակ գիմանալ, անձնատուր ըլլալն ալ
անտանելի էր իրեն. ուստի բանակցութեան մէջ մտաւ
Անդրոնիկոսի հետ և խոստացաւ ուրիշ հայ իշխաններուն
պէս Յունաց գերիշխանութիւնը ճանչնալ, եթէ կայսրն
ալ կը ճանչնայ իր հայրերուն իրաւունքը: Իսկ գոռոգ
Անդրոնիկոսը պատգամաւորներուն ամէն խօսքերուն
միայն պատասխան մը կուտար, թէ Թորոս անպայման
պիտի անձնատուր ըլլայ, որպէս զի կապէն զայն այն
շղթաներով որով իր հայրը կապեր էին: Վրդովեցաւ Թո-
րոս այդ վիրաւորիչ խօսքերէն, և մութ ու անձրեւային
գիշեր մը, մինչդեռ Անդրոնիկոս կերուխումի ու զրօ-
սանքի ետեւէ էր, պարիսպին մէկ կողմը քանդեց, զօր-
քը զգուշութեամբ քաղաքէն դուրս բերաւ և բանակին
ետեւի կողմէն թշնամիներուն վրայ իյնալով՝ այնպիսի
կոտորած տուաւ անոնց, որ 12,000 յոյներէն շատ քիչեր
միայն Անդրոնիկոսի հետ փախչելով ազատեցան: Թորոս
հալածեց զանոնք մինչեւ Անտիօքի սահմանները և յաղ-
թութեամբ ու գերինետով դարձաւ Մամեստիոս, ուր
հասարակ զինուորները զինաթափ ընելով արձակեց, իսկ
բարձրատիմանները կապից և աւելի նուաստացնելու
համար՝ առաջարկեց որ իրենց ազատութեան գինը կըտ-
րեն: Յոյները թեթեւ գլինով ազատուելու յոյսով՝ թոյլ
տուին որ յաղթողը իրենց ազատութեան արժէքը որոշէ.
ան ալ պատասխանեց. «Եթէ ինձ համար բան մը արժէիք,
ևս ձեզ չէի արձակեր»: Այս նախատական խօսքը ստի-
պեց Յոյներուն ծանր փրկանքներ նշանակել իրենց հա-
մար, որ Թորոս անոնց ներկայութեամբ ամբողջապէս իր
գորքերուն բաժնեց. և երբ անոնք կը զարմանային

պատճառը յայտնեց. «Որպէս զի ուրիշ անգամ ալ գոր-
քերս ձեզ բռնեն»: Գերբնհրուն մէջ կար նաև Լամբրոնի
աէր Օշինը, առաջին Օշինի թուր և Ներսէս Լամբրոնա-
ցիին հայրը, որ իր փրկանքին կէսը 20,000 ոսկի տալով,
միւս կէսին տեղ անդրանիկ Հեթում որդին պատանդ
ձգեց: Հեթում մեծնալով՝ այնքան սիրելի եղաւ թորո-
սին, որ իրեն փեսայացուցիր աղջկան հետամուտնացնելով,
և Օշինի մնացած պարտքը իր զաւակին օժիտ համարելով
և Օշինի մնացած պարտքը իր զաւակին օժիտ համարելով
և Օշինի մնացած պարտքը իր զաւակին օժիտ համարելով
և Օշինի մնացած պարտքը իր զաւակին օժիտ համարելով

պայախտով իր տոհմին կապել
Մանուէլ կայսրը իր զօրքերուն պարտութեան լուրն
առնելով, Գոնիայի Մաղսուտ սուլթանը Թորոսի դէմ
գրգռեց: Մաղսուտ բիւզանդական ոսկիներու փալլուսէն
չպցած՝ մտաւ Կիլիկիա, բայց Թորոսի պատրաստու-
թիւնը տեսնելով՝ առանց պատերազմի ետ քաշուեցաւ:
Երկրորդ անամ աւելի մեծ բաղժութեամբ եկաւ, բոլոր
կրկնէրը զօրքերով ողողեց և Մամեստիա ու Մնարգարա
քաղաքները ապարդիւն պաշարելէ յետոյ, եկաւ Կանգ-
նեցաւ Թիլ ամրոցին առջեւ. գունդ մըն ալ զօրք իր
ճաղուպ փեխին տուաւ որ երթայ ուրիշ տեղեր ու առ-
պատակէ: Բայց շուտով սուլթանին գլխաւոր բանակին
մէջ սոսկալի ժամապիտ մը ինկաւ և մեծ ջարդ գործեց.
ասպատակներն ալ Թորոսի ելլորք Ստեփանէի զօրագուն-
դին հանդիպեցան ու դրիթէ բոլորն ալ իրենց գլխաւորին
հետ կոտորուեցան: Շուարեցաւ Մաղսուտ և իր զօրքը
պահել չկարողանալով՝ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ
դեռ Թորոս՝ սուլթանին չիտթութենէն օգուտ քաղելով
ստպատակ էր սիսեի անոր երկիրը, և իր բերած աւար-
ներէն աւելի գտաւ Թիլ ամրոցին առջեւ (1154):

Այս ձախարդութիւնէն յետոյ, Մանուէլ կայսրը նոր թշնամի փնտռեց ու դատաւ թորութիւն դէմ՝ Բրնօ-տը-Նա-
թիլյօն Անտիօքի իշխանին խնամակալը, որուն անակնկալ
դիպօն յարձակման առաջ թորոս ստիպուեցաւ տեղի տալ, մին-
չարձակման առաջ թորոս ստիպուեցաւ տեղի տալ, մին-

չեւ որ զօրքերը ժողկեց և Աղէքսանդրիոյ մօտ արիւն-
նանկ պատերազմ բացաւ անոր դէմ: Բայց երբ Բրնօ
զանազան կարգաւոր ասպետներ օգնութեան կանչեց,
Թորոս խոհեմութիւն համարեց քանի մը բերդեր տալ
անոնց Անտիոքի սահմաններուն վրայ ու հեռացնել. Բր-
նօն ալ մինակ մնալով և խոտաւայուած կաշառքը կայսրէն
չտանալով, հաշտուեցաւ Թորոսին հետ և իր զէնքերը
Յունաց դէմ դարձուց: Պատրաստեց քանի մը նաւ և
ինկաւ Կիպրոսի վրայ, որ այն ժամանակ զեռ կայսեր
իշխանութեան տակ էր, աւերեց, կողոպտեց և մեծ ան-
գթութիւններ գործեց անպաշտպան բնակիչներուն վրայ:
Իսկ Թորոս համարձակ տրեց թողոր Կիլիկիոյ, և ոչ
այնչափ միայն, այլ և Փրիւզիայի և Իսաւրիայի լեռնա-
յին մասերը իր տէրութեան հետ միացուց:

Սակայն Մանուէլ կայսրը այնուհետեւ ալ հանգիստ
չմնաց, այլ նորանոր զօրավարներ զրկեց Թորոսի վրայ,
որոնք ոչինչ չհանցեցան և միայն հայ իշխանին անունն
ու համբաւը բարձրացուցին: Այսպէս, երբ Անդրոնի-
կոս Եւփրեթէն կ'աշխատէր Տարսոնը գրաւել, Թորոս
ինկաւ Յունաց վրայ և 3,000 մարդ կոտորեց, մնա-
ցածները փախցուց. Եւփրեթէն բռնուեցաւ և միայն
երուսաղէմի թագաւորին միջնորդութեամբ զերութենէն
ազատուեցաւ: Կայսրը վճռեց վերջապէս աշխարհն ան-
յաջողութիւններու վրէժը անձամբ առնել Թորոսէն:
Սիկիլիացոց հետ հաշտութիւն ընելով, ձայն հանեց թէ
Թուրքերու վրայ պիտի արշաւէ և մեծ նաւատորմով
եկաւ իջաւ Պամփիլիայի ափերը. այնտեղէն փոքրիկ
գնդով մը անապարանքով առաջ գնաց, մտաւ Կիլի-
կիոս և ուղղակի Տարսոնի վրայ քաղեց, ուր անկասկած
նստած էր Հայոց իշխանապետը: Բարեբախտաբար լա-
տին աւիստաւոր մը յայտնեց Թորոսին Յունաց գալը և
ան իսկոյն քաշուեցաւ լեռները. իր ընտանիքը և զանձը
ապահովեց Տաճկի-Քար կոչուած բերդին մէջ, իսկ ինքը

խուսմբ մը կտրիճ ձիաւորներով անդադար մէկ տեղէ
միւսը կը փոխուէր, որ չլլայ թէ իր հօր պէս թակար-
դի մը մէջ խնայ: Մանուէլ իր խարուիլը հասնալով,
բերել տուաւ զօրքերը և նուաճեց երկրին նշանաւոր
քաղաքները՝ Անարգարա, Թիլ, Տարսոն և Մամիստիա:
Այստեղ երուսաղէմի թագաւորը Մանուէլ կայսեր տե-
սութեան եկաւ, և ուրիշ լատին իշխաններու հետ միջ-
նորդ ըլլալով՝ Թորոսը հաշտեցուց անոր հետ:
Թորոս կայսերական հրովարտակով հաստատուեցաւ իր
իշխանութեան մէջ և Պանսկապատոս տիտղոսը ստացաւ.
միայն Անարգարա և Մամիստիա քաղաքները կայսրը
իրեն պահեց և վերջինին մէջ յայն իշխան մը պահապան
դրաւ (1159):

Թորոս քանի մը անգամ օգնութեան գնաց Խաչա-
կիր իշխաններուն՝ Հալէպի սուլթան Նուրէտտինի դէմ,
որու նախորդը Զանգին Եղեպան աւեր էր անոնցմէ,
այժմ ինքն ալ կ'ոսպաւնար Ասորոց երկրին քրիստոնեայ
իշխանութիւններուն. Թորոս օգնեց ասոնց Կեսարիա
քաղաքը առնելու սուլթանին ձեռքէն: Այս արշաւանք-
ներուն հետ եղած ժամանակը, Թորոսի եղբայրը Ստե-
փանէն, Գոնիայի և Սերաստիոյ սուլթաններու հակա-
ռակութենէն օգուտ քաղելով, յարմար առիթ նկատեց
անոնց քրիստոնեաներէն իրած քաղաքները նուաճել, և
Սեւ Կերան կողմերը առանձին իշխանութիւն մը հաս-
տատեց: Ստեփանէի յառաջդիմութեան վրայ նախան-
ձելով, կայսեր տեղակալը Անդրոնիկոս Եւփրեթէն նն-
գութեամբ ճաշի հրաւիրեց զայն և եռացած կաթմայի
մէջ ձգեց ու սպաննեց (1163):

Այս բարբարոսական անգթութիւնը Յունաց հետ
նոր թշնամութեան և կոտորածներու դուռ բացաւ: Թո-
րոս և Միհ ինկան Կիլիկիոյ Յունաց վրայ և իրենց եղ-
բոր վրէժը լուծեցին՝ 10,000 հօգի սպաննելով անոնցմէ:
Ասոր վրայ Անդրոնիկոս Կոմմենոս դարձեալ Կիլիկիա

դրկուեցաւ, ուր պատրաստ իրեն կ'սպասէր Թորոս։ Ամբարտաւան Անդրոնիկոսը, փախսանակ այնպիսի փորձառու ռազմագետին դէմ պէտք եղած զգուշութիւնները բանեցնելու, Հայերը նախատելու միտքով՝ բանակը ահապառնար ձեռով դատաւորեց, գլխով, պոչով, ոտներով և այլն։ Իսկ Թորոս իր զօրքը զանազան գունդերու բաժնեց, մաս մըն ալ անտառներու մէջ դարանակալ բրաւ, և սոսկալի կերպով ջարդեց ու փախցուց այն օտարոտի գազանը։ Անդրոնիկոս հազիւ գերութենէն ազատեցաւ՝ Թորոսը իր նիզակով սպաննելու անյաջող փորձն ընելէ յետոյ։ Անոր տեղ եկաւ Կոստանդին Կալամանոս, որուն հետ Թորոս ճակատեցաւ Տարսոնի մօտ, յաղթեց ու գերի բռնեց զայն, և մեծ փրկանք առնելով ազատեց։

Բայց այնուհետև Կիլիկիան կորսուած էր կայսեր համար և Թորոսի իշխանութեան տակ էր հաստատուած, որ քչեց Յոյները իրենց ապաստանարանէն՝ Մամեստիա- յէն և իր կեանքին վերջին տարիները այնտեղ անցուց: Թորոս զգալով իր մահուան մօտենալը, կանչեց իր անե- րը Թոմաս և բոլոր իշխաններու ներկայութեանը Պալլ՝ աշխինքն աւերութեան խնամակալ անուանեց զայն, որով- հետև իր որդին Ռուբէն դեռ անչափահաս էր: Իր մա- հը, որ պատահեցաւ 1168-ին, մեծ ցաւ պատճառեց ոչ միայն Հայոց, այլև օտարներուն, որոնց Թորոս իր բա- րեմասնութիւններով սիրելի կ'զգար:

Մլեն (1170-1175), իր բնաշնորհները և՛ զանախառնեան
հասար մղած կռիւր.— Մլենի ընթացքը արտաքին յարաբե-
րութիւններու և՛ ներքին կառախարանեան մէջ.— Ռուբէն
Բ. (1175).— Անոր պատերազմը Լամբրոնի Հերոսն իշխա-
նին դէմ ու գերութիւնը.— Ռուբէնի մահը (1185):

Թորոս Բ. ի մահով կրիկիկա ներքին պատերազմներու մասնունեցաւ իր եղբօր Մլենի պատճառով։ Մլեն իր հօրը գերութենէն յետոյ ինքնագլուխ մնալով՝ ան-
կիրթ ու անասնձ մեծցիր էր, և երբեմն մէկ ու երբեմն
ուրիշ իշխանի կը յարէր ու կ'օգնէր, առանց խորու-
թիւն դնելու քրիստոնեաներու ու հեթանոսներու մէջ։
Թորոսի իշխանութեան առաջին տարիներուն մէջ գոր-
ծակից ու օգնական եղաւ անոր իր թշնամիներուն դէմ,
յետոյ Տաճարական ապստամբներու կարգը մտաւ՝ անոնց
հետ կրօնական դաւանանք ալ ընդունելով։
Հուսով Եւրոպացիներէն ալ հեռացաւ և քրիստոնէու-
թիւնը թողլով՝ թափառական Թորքմէններու գլուխն
անցաւ։ Վերջերը անխիղճ Մլենը յանդգնեցաւ մինչև
Իսկ իր հարազատ եղբօր դէմ դաւաճանութիւն կազ-
մել, բայց բարեբաղդաբար իր Հար խորհուրդը հկատար-
ուած բռնունեցաւ։ Թորոս մեծահոգութեամբ ներկց իրեն
և շատ գանձեր տալով երկրէն դուրս ըրաւ։ Մլեն
գնաց իր վաղեմի բարեկամ Նուրէտտինի մօտ և անոր
ծառայութեան մէջ մտաւ։

Թորոսի մահը լսելուն պէս՝ Մլին Նուբէտտինի հետ
դաշինք կապեց անոր համար նպաստաւոր պայմաննե-
րով, և օգնական զօրք առնելով սուլթանէն շտապով
եկաւ Կիլիկիա իր եղբօր տէրութիւնը քննէր ձգելու համար,
Հայերը՝ որ արդէն զգուած էին անորմէ, դէնք առին և
Անտիոքի իշխանին ու Նրուսաղէմի թագաւորին օգ-
նութեամբ դուրս քշեցին զայն: Մլին Նուբէտտինին
գլխեց, և սա Հայոց դաշնակիցներու սահմանները կո-
խեց ու ստիպեց զանոնք ետ քաշուիլ: Այսպիսով Մլին
նորէն մտաւ Կիլիկիա, և թուրք զօրքերէն աւելի ան-
գթութիւններ գործեց, իր հակառակորդները բանտար-
կեց և ստացուածքները յափշտակեց. եկեղեցական ան-
ձերը անպատուութեամբ ծեծեց ու տանջեց, և առ հա-
սարակ ամէնուն վրայ ահ ու սարսափ ձգեց, ապա Նու-
բէտտինի զօրքը առաւ սթարգեւներով եւ գրկեց, և
բռնութեամբ նստաւ իշխանական աթոռը (1170): Թով-
մաս պաշլը անոր վրէժնդրութենէն փախաւ Անտիոք՝
հետը տանելով Ռուբէնը, այնտեղէն ալ աւելի ապահո-
վութեան համար գրկեց զայն Հռոմկլայ Ն. Շնորհալիին
մօտ, ուր և քիչ ժամանակէն յետոյ մեռաւ:

Մլին Թուրքերու հետ միաբանեցաւ ընդդէմ արեւմտեան քրիստոնեաներու, Տաճարական ասպետներու Կիլիկիոյ մէջ ունեցած կալուածները խլեց ու երկրէն դուրս բրաւ զանոնք, և ընդհանրապէս ամէն առիթներու մէջ իր թշնամութիւնն ու ատելութիւնը ցոյց կուտար Սաչակիր իշխաններուն: Անգամ մը, որ Նրուսաղէմի թագաւորը պարտաւոր դեպքանութիւն կը զըրկէր Մանուէլ կայսեր, Մլին Մամեստիայի մօտ գեպանները բռնեց ու կողոպտեց, և գրեթէ մերկ արձակեց որ ճամբանին չարունակին: Ուրիշ անգամ մըն ալ Պաղեստինի կողմերը ասպատակեց, և միայն ասպետներու զօրութեան առջեւ տոխարնեցաւ ետ քաշուիլ: Ընդհակառակն Նուբէտտինի հետ այնքան սերտ բարեկամ էր,

որ եղբայր կ'անուանէին զիրար. Գոնիայի սուլթանին հետ ալ բարեկամութեան դայինք կապեց Մանուէլ կայսեր դէմ, որ մտադիր էր Կլիկիա արչաւելու, և անոնց յայտնի պատերազմ հրատարակելու Յունաց՝ սուլթանը դրդեց Փոքր Ասիոյ յունական զաւառները ապստակելու, որով կայսեր ուշադրութիւնը ուրիշ կողմը դարձուց: Իսկ իր տէրութեան մէջ Մլին իր անգութ ռաւանարժան գործերով այնքան ատելի եղաւ, որ հայ իշխանները միաբանեցան և սպաննեցին զայն Սիւ քաղաքին մէջ (1175):

Մինչև տեղ իշխանները հատեցուցին Ստեփանէի
անդրանիկ որդին Ռուբէն Բ.ը, որ իր խնայողուն կա-
ռավարութեամբը ժողովուրդին սէրը գրաւեց, երկիրն
ալ արտաքին թշնամիներու յարձակումներէն ազատ
պահեց. միայն անգամ մը ստիպուեցաւ զէնքի դիմել
Համբրոնի տէր Հեթում իշխանին պատճառով, որ ներ-
քին խաղաղութիւնը վրդովեւ էր: Եկեղեցւոյ մէջ սկիզ-
բէն ի վեր կային քանի մը հայ իշխանութիւններ, ու-
րոնք Յունաց հպատակութիւնը ընդունած էին և չէին
ուզեր Ռուբինեանց տիրապետութիւնը ձանձալ: Ասոնք
իրենց ծածուկ մեքենայութիւններով աւելի վտանգաւոր
էին նորահաստատ Ռուբինեան տէրութեան համար,
քան թէ զրաջի օտար ազգութիւններու յալածի թշնա-
մութիւնը, ուստի և ընտկանաբար Ռուբէն Ա. ի յաջորդ-
ները պիտի աշխատէին զսակ զանոնք և իրենց ազգե-
ցութիւնը տարածել անոնց վրայ: Թորոս Բ. ի յաղթական
պատերազմներէն յետոյ, այդ իշխանները մեծ մասամբ
ընկճուեցան և ստիպուեցան անոր գերիշխանութիւնը
ընդունիլ: Ասոնցմէ ամենազօրաւորն էր Օշին՝ Համբրոնի
տէրը, որուն հետ զգուշութեան համար խնամութիւն էր
հաստատած Թորոս. բայց քանի մը տարի յետոյ երկու
իշխաններուն մէջ դարձեալ գոտութիւն ինկաւ, և միայն

Ներսէս Ենորհալիին միջնորդութիւնը կարողացաւ հաշտեցնել զանոնք: Թորոսի մահէն յետոյ, Օշինի որդին Հեթում իր ցեղական առեւութիւնը ցոյց տուաւ՝ իր կէներ իրմէն հեռացնելով, զոր միայն աներոջ վախէն կը պահէր: Մըն իբրեւ վրէժխնդիր եղբօր պատուին՝ ասպատակեց Հեթումի երկիրը և անոր բերդը պաշարեց, բայց չկարողացաւ առնել: Այժմ Ռուբէն Բ. ալ չհասկցուիր թէ արդեօք նոյն առիթով կամ թէ ուրիշ պատճառով թշնամացաւ Հեթումին հետ, և զնաց Լամբրոնը աստիկ պաշարեց: Հեթում անձարացած՝ Անտիոքի Պոհմոնա իշխանին օգնութեանը դիմեց, որ նենգութեամբ Ռուբէնը Անտիոք հրաւիրեց և ընդդէմ ամենայն մարդկային իրաւանց բռնեց զայն ու բանտարկեց: Ռուբէնի եղբայրը Լեւոն զայրացած՝ հայ զօրքին գլուխն անցաւ և քաջութեամբ երկիրը պաշտպանեց Պոհմոնայի դէմ, որ իր դաւաճանութեան յաջողութենէն խրախուսուած՝ կը մտածէր Կիլիկիոյ իշխանութիւնն ալ ձեռք ձգել. Հեթումն ալ հարկադրեց հաշտութիւն խնդրել, և անոր միջնորդութեամբ Ռուբէնը գերութենէն ազատեց:

Ռուբէն Կիլիկիա վերադառնալով՝ շարունակեց առաջուան պէս իր ժողովուրդը հայրաբար խնամել: Քիչ ժամանակէն յետոյ աշխարհային գործերէն ձանձրանալով՝ կառավարութիւնը իր եղբօր Լեւոնին յանձնեց, և ինքը վանք քաշուեցաւ, ուր և մեռաւ 1185ին:

ԼԵՒՈՆ Բ. ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

60

Կիլիկիան մեկէն Լեւոն Բ.—Լեւոն Բ. (1185).—Լեւոն Բ. Անոր յաղորդութեանը շրջակայ մանուկական իշխաններու շրջան (1186-1187).—Լեւոնի բարեկարգութեանը.—Լեւոնի յարաբերութիւնը Ֆրեւերիք Պարպարոսա կայսեր հետ. Լեւոն Բ.ի բազմադրութեանը (1198).—Անոր մերձադրութեանը Լատինացոց հետ և մերձադրութեանը:

Ամբողջ դար մը անցեր էր այն ժամանակներէն, որ Ռուբէն Ա. Հայոց անկախութեան հիմը դրած էր Տաւրոսի բարձրութիւններուն վրայ, և այդ հարիւր տարուան միջոցին մէջ անոր յաջորդները մեծ աշխատանք ունեցան ի գործ դրին. շատ հայ արիւն թառաւ ճարտարութիւն ի գործ դրին. շատ հայ արիւն և փեղին, մինչև որ բովանդակ Կիլիկիոյ տէր եղան և Յունաց կայսրերը ստիպեցին այդ երկրէն բոլորովին հրաժարիլ: Այնուհետեւ պէտք էր հաստատուն և կանոնաւոր կարգեր սահմանել երկրին մէջ և քաղաքակիրթ տէրութեան ձեւ տալ: Այս մեծ գործը վիճակուեցաւ Լեւոն Բ.ի, որ որքան քաջ ու յաջողակ զօրավար էր պատերազմի դաշտին մէջ, նոյնքան իմաստուն կառավարիչ և աշխարհային իշխան հանդիսացաւ իշխանութեան յիշատակը անջնջելի մնաց Հայոց պատմութեան մէջ:

Իշխանութիւնս ձեռք առնելուն պէս՝ (1185) Լեւոն
Բ. ի առաջին գործն եղաւ իր երկիրն ապահովել զբայցի
իշխանութիւններէն, որոնք նոյն ժամանակ կը խլրտէին
Կիլիկիոյ շուրջը և կը ապառնային անոր անդորրութիւնը
վրդովել: Իր զօրութեան առաջին փորձն առաւ Գոնիայի
յանդուզն սուլթանը Ռուստէմ, որ Հայոց իշխանին յա-
ջողութիւնները տեսնելով՝ յանկարծ շատ զօրքով Կիլիկիա
մտաւ, յուսալով որ անպատրաստ կը գտնէ զայն և իր
իշխանութեանը կը հնազանդեցնէ: Բայց Լեւոն քաջու-
թեամբ գնաց անոր առջև, զարկաւ զրուեց անոր բա-
նակը կատաղի կռուի մը մէջ, ուր և սուլթանն ալ իր
մահը գտաւ: Հազիւ թէ այս պատերազմը վերջացեր էր,
որ Հալէպի ու Դամասկոսի սուլթանները միաբան զօ-
րութեամբ եկան Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանները ա-
պատակելու: Լեւոն իսկոյն վրայ հասաւ և երկուքն ալ
մեծ կոտորածով եւ քչեց (1187):

Այս յաղթութիւններէն յետոյ Լեւոն Բ. իր բոլոր մտադրութիւնը երկրին թարեկարգութեան ու պաշտպանութեան վրայ դարձուց։ Սահմանադրութիւններուն վրայ ըստմամբ ամրոցներ շինել տուաւ և անոնց մէջ պահուպան զօրքեր դրաւ։ Իսաւրիան, որ իր նախորդներուն օրով Գոնիայի սուլթաններուն իշխանութեան տակ ինկած էր, դարձեալ նուաճեց և իր տէրութեան հետ միացուց։ Երկրին մէջ ալ վանքերու շինութեան հետ, որոնք այն ժամանակը կրթութեան միակ տեղերն էին, զանազան հիւրանոցներ, հիւանդանոցներ ու որբանոցներ հաստատեց. երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնն ու նաւարկութիւնը ծաղկեցուց, որով իր հպատակներուն սիրելի ու օտարներուն պատկառելի եղաւ։ Կիլիկիոյ սահմանները կը հասնէին այդ ժամանակ արեւմուտքէն մինչև Լիկայոնիա, արեւելքէն մինչև Եփրատ գետը, հարաւէն Միջերկրական ծովը, իսկ հիւսիսէն Տաւրոսի միւս կողմը։

մերը, ուր ի ներսն Ռուսաստանի քանի մը քաղաքներ էր
առած:

[illegible]

Կայսեր անակնկալ մահուան պատճառով Լեւոնի
Թափառորութիւնը քանի մը տարի յետաձգուեցաւ մինչ-

(*) Սելահեատին ազդով քիւրտ էր և հարաւային
Հայաստանի մէջ ծնած էր:

Հեւ որ Հենրիկոս 2.՝ Ֆրէտէրիկի որդին ու յաջորդը,
 Կեղեատինոս Գ. պապին հետ համաձայնելով՝ արքայա-
 կան թագ և առիւծանշան դրօշ զրկեցին Լեւոնի իր ան-
 ուան համեմատ: 1198 ին՝ Ծննդեան օրը, Լեւոն Բ.
 մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ Տարսնի մայր եկե-
 ղեցիին մէջ Գրիգոր 2. կաթողիկոսի ձեռքով. հանդէ-
 սին ներկայ էին բոլոր եկեղեցական և աշխարհական մե-
 ծամեծները, ինչպէս նաև Կոնրադ կարտինալը՝ պապին
 և կայսեր ներկայացուցիչը: Ամէն կողմէ ուրախակցու-
 թեան զեռպաններ եկան՝ ծանրազին ընծաներ բերելով
 Հայոց թագաւորին. Ալեքս Անկելոս կայսրն անդամ թագ
 զրկելով Լեւոնի, վաւերացուց Հայոց իշխանութիւնը
 Կլիւէիւոյ վրայ (1199):

Այնուհետև նորապսակ թագաւորը մեծ եռանդով սկսաւ իր տէրութիւնը բարեկարգել: Իր աթոռը Տարսնէն Սիւս փոխադրելով, ամէնէն առաջ որոշեց իշխաններու յարաբերութիւնները թագաւորական տան հետ, այլեւայլ պալատական և ղինուորական պաշտօններ սահմանեց, դատարաններ հիմնեց, հարկերու և տուրքերու քանակութիւնը որոշեց, և այս բոլոր կարգերը մեծ մասամբ Ասորոց երկրին լատին իշխանութիւններէն փոխ առաւ, որով իր տէրութեանը եւրոպական պետութեանը կերպարանք տուաւ: Իր ազգին կրթութեանը վրայ հոգ տանելով, Լեւոն դպրոցներ հիմնեց, որոնց մէջ շատ մը ուսումնական մարդեր կ'աշխատեցէր, առանց անոնց կրօնքին և ազգութեան մէջ խտրութիւն դնելու, ինչպէս նաև շատ մը ֆրանսացի, իտալացի, Գերմանացի ու Անգլիացի զօրավարներ ալ ընդունեց իր պալատին մէջ, որոնք հայկական զրօշակին տակ կը ծառայէին: Բացի անոնցմէ, ասպետական կարգերուն կալուածներ պարգեւեց իր երկրին մէջ, ձենալացոյ ու Վենետիկցոյ ալ առեւտրական արտօնութիւններ հնորհեց, որով Կիլի-

կիոյ վաճառականութիւնը ընդարձակեց Եւրոպայի մէջ։ Այսպիսով Լեւոն Բ. սիրտ յարաբերութիւններու մէջ մտաւ եւրոպական ազգերու հետ և ըստովին բաժնուեցաւ Յոյներէն, որոնց դէմ պէտք եղած ժամանակ կարող էր յաջողութեամբ մաքառիլ իր նոր գաղնակիցներուն օգնութեամբ։ Բայց այս մերձաւորութենէն ամենէն աւելի օգուտ պիտի քաղէին Հռոմի պապերը իրենց կրօնակի նպատակներուն համար։ Արդէն Լեւոն Բ. ի օրէնական նպատակներուն համար։ Արդէն Լեւոն Բ. ի օրէնական սկսած՝ մեծ թղթակցութիւն մը բացուեցաւ պապերու և Հայոց կաթողիկոսներու ու թաղաւորներու մէջ, որու նպատակն էր հռոմէական և հայկական եկեղեցիները միացնել։ Եղան թաղաւորներ, որոնք զիրենք չըժպատող թշնամիներուն դէմ Արեւմուտքէն օգնուելու գտնելու յոյսով՝ ուղեցին քանի մը զինուորներ իրենց և Հայոց հայ ազգը քաջութեամբ պաշտպանեց իր եկեղեցիին անկախութիւնը վատիկանի դէմ, ինչպէս որ նախընթաց դարերու մէջ պաշտպանած էր Բիւզանդիոնի բռնութեանը դէմ, և Հռոմի ընդ ջանքերը ուրիշ արդիւնք չունեցան՝ բայց միայն երկպառակութիւն գայլոյթը մանկ ազգին մէջ և Հայոց թշնամիներուն գայլոյթը գրգռել, որոնք պիտի շտապէին օր առաջ կործանել Կիլիկիան թաղաւորութիւնը, որպէսզի Եւրոպա առիթ Կիլիկիան թաղաւորութիւնը, որպէսզի Եւրոպա առիթ չունենայ միջամտելու արեւելեան գործերուն։

Թեամբ զիմաւորեցին Լեւոնն ու Ռուբէնը և մեծ հան-
դէսով երկրին իշխանութիւնը յանձնեցին իրենց օրինաւոր
տիրոջը (1211)։ Լեւոն դարձաւ Կիլիկիա և Տաճարական-
ներուն կալուածները գրաւելով՝ բոլորն ալ երկրէն դուրս
բերց։

Այսպէս վերջացաւ այս երկարատեւ պատերազմը, որ այնքան տաքիններ զրկեց Կիլիկիան իր թագաւորին խնամատարութենէն: Բայց Լեւոնի թշնամիները այնուհետեւ ալ հանգիստ չմնացին, Լեւոն երկրորդ ամուսնութեամբ խնամացեր էր Կիպրոսի Լուսինեանց հետ, որոնք երրորդ Խաչակրաց արշաւանքի ժամանակ Երուսաղէմը թողլով նոյն կղզին զաղթել և առանձին թագաւորութիւն հիմնած էին այնտեղ: Անգամ մը որ Հայոց թագաւորը թագուհիին ազգականներուն տեսութեան գնաց, թշնամիները պատերազմական նաւերով դարան մտան, և երբ անկասկած ետ կը գառնար, յանկարծ թափեցան անոր վրայ: Լեւոն ճարտարութեամբ ազատեցաւ անոնց ձեռքէն, դարձաւ Կիպրոս և նաւախումբ մը առնելով՝ ինկաւ թշնամիներու վրայ, անոնց նաւերուն մէծ մասը ընկղմեց, մնացածը՝ ցիր ու ցան ըրաւ: Կիլիկիա հասնելով, իմացաւ որ Լամբրոնի տէրը Հեթում իր բացակայութեան ժամանակ ապստամբեր է և երկիրը ոտնակոխ կ'ընէ: Թագաւորը չուտով հասաւ, ապստամբը իր երկու որդւոց հետ բռնեց և Սիսի մէջ բանտարկեց:

Քիչ մը յետոյ Լեւոնի հակառակորդները ուրիշ թշնամի մը յարուցին անոր դէմ, բայց փոխանակ վնասելու անոր՝ աւելի եւս մեծցուցին անոր փառքը: Հալչի սուլթանը Ղայաթտուն Ղազի առանց թշնամու թեան առիթ մը ունենալով՝ դեսպան դրօնց Հայոց թագաւորին, պահանջելով որ կամ իրեն հպատակի եւ կամ պատերազմ կ'ուղէ. միեւնոյն ժամանակ իր բանակը Կիլիկիոյ վրայ տարաւ: Լեւոն ժամանակ չահելու

համար՝ իր մարդոց պատուիրեց որ դեսպանները քանի
մը օր այս ու այն կողմը դբադեցնեն, մինչև որ ինքը
զօրք ժողովեց, արագութեամբ հասաւ սուլթանին վրայ,
որ անհոգ կը սպասէր դեսպաններու դարձին, և իր
անակնկալ յարձակումովը այնպիսի սարսափ ձգեց թըշ-
նամիներուն վրայ, որ ամէն կողմ ցրուեցան ու փա-
խան՝ ամբողջ րանակը Հայոց ձեռքը թողով. և սուլ-
թանը պարտաւորուեցաւ իր սրահանջած հարկէն աւելի
հատուցանել Հայոց թագաւորին (1242)։

Այսքան յաջողութիւններէ յետոյ, Լեւոն իր թա-
ղաւորութեան վերջին տարիներուն մէջ դժբախտ պա-
տերազմ մըն ալ ունեցաւ Գոնիայի իդէալին-ֆէյքաուս օու-
թանին դէմ, որուն չար հետեւանքներէն հնար գտաւ իր
երկիրը ազատելու: Ինքը հիւանդ ըլլալով և բաւական
պատրաստութիւն չունենալով, փոքրիկ գունդ մը յանձ-
նեց Կոստանդին աւագ պարոնին և Ալամ զայլին և
զրկեց Իզզէտտինի դէմ, որ Կապան բերդը պաշարե-
ր, պատուիրելով անոնց որ պաշտպանողական գիրք
բռնեն: Սուլթանը չկրնալով բերդը առնել և վախնալով
որ ճանապարհը չկտրեն, պաշարումը վերցուց և սկսաւ
խորամանկութեամբ ետ քաշուիլ: Այս հնարքով հայ
գաղութեան թիւերը քաշելով, յանկարծ
գունդը իր ամրացած տեղէն առաջ քաշելով, յանկարծ
իր բանակը Հայոց վրայ դարձուց և մեծ ջարդ տուաւ
անոնց: Կոուի ժամանակ երկու հայ զօրապետներու մէջ
գաղութիւն ինկեր էր և Ալամ իր՞ զօրքով ետ քաշուե-
ր ատանց պատերազմին մասնակից ըլլալու: Իսկ Կոս-
տանդին թշնամիին ձեռքը ինկաւ: Մինչ Իզզէտտին իր
յաղթութեամբ ուրախացած եկեր էր Կապանը նորէն
պաշարելու, յանկարծ գոյժ հասաւ անոր թէ Լեւոնը
Գոնիան կ'ապառտակէ, ամբողջ գիւղեր ու քաղաքներ
աւարի ու կրակի կը մատնէ, բնակիչները կը կոտորէ
և գերի կը վարէ: Սուլթանը աճապարելով դնաց իր եր-
կիրը պաշտպանելու, բայց առանց պատերազմի հաջ-

տուեցաւ Լեւոնի հետ և երկու կողմն ալ իրենց գերի-
ները արձակեցին (1217):

Լեւոն մեռաւ 1219ին 34 տարի փառաւոր թագա-
ւորութիւն ընելէ յետոյ: Անոր մահը խորին արամու-
թեան մէջ ընկղմեց բոլոր երկիրը, ժողովուրդը ցաւե-
ցաւ իր հայրախնամ թագաւորին վրայ, Եկեղեցին իր
պաշտպանին վրայ և զօրքը իր քաջ զօրապետին վրայ:
Մարմինը մեծ յուզարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Սիւ-
մայրաքաղաքին մէջ, իսկ սիրտը ամփոփուեցաւ իր
շինած ու սիրած Ակներ վանքին մէջ:

ԶԱՊԷԼ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ, ՀԵԹՈՒՄ Ա., ԼԵՒՈՆ Գ.

62

Ռաբէն-Ռէյնոնտի փորձը՝ Կիլիկիոյ Գաւը ժառանգելու .
Զապէլ քաղաքիկն առնաւորները Անտիոքի Փիլիպպոս իշ-
խանին հետ (1222). — Փիլիպպոսի գանձեկեցւորները
(1225). — Զապէլի երկրորդ առնաւորները Հերոնի հետ
(1226). — Հերոն Ա. ի բարեկարգութիւնները. — Հերոնի
բարեկարգութիւնը Թարսուսի հետ. Լաւրոսի իշխանին ա-
պրտաւորութիւնը. — Հերոնի ուղեւորութիւնը Թարսիս-
տան (1253). — Պատերազմ Գոնիայի սուլթանին դեմ. —
Հերոնի Թարսուսի օգնութեան երրորդը. — Եգիպտոսացի
Կիլիկիա աշխարհը. Հերոնի գահէն հրաժարուիլը և
մահը (1270):

Լեւոն Բ. արու գաւազ չունենալով՝ Անտիոքի պա-
տերազմի վերջին տարին իր եղբոր թուր Ռուբէն-Ռէյ-

մոնղին որդեգրեր և թագաւորութեան ժառանգ հրա-
տարակեր էր: Բայց տեսնելով որ ան իր սեպհական իշ-
խանութիւնը չի կրնար պահել առանց արտաքին օգնու-
թեան, հետեւապէս և անոր թագաւորութիւնը աղէտա-
բեր պիտի ըլլայ Կիլիկիոյ համար, վերջին անգամ ոչ
միայն չօգնեց անոր Պոնտոսի դէմ, որ դարձեալ տիրա-
ցեր էր Անտիոքին, այլ և իր աթոռին յաջորդութենէն ալ
զրկեց, և եւրոպական թագաւորներուն սովորութեամբ
իր թագին ժառանգ անուանեց գեղահասակ Զապէլ աղ-
իւր թագին ժառանգ անուանեց գեղահասակ Զապէլ աղ-
ջիկը՝ Ազամ պալլի և Կոստանդին պարոնի ինամակա-
ւութեան տակ: Ռուբէն իշխաններէն օգնութիւն առ-
նելով՝ եկաւ Կիլիկիա և առանց ընդդիմութիւն գտնելու
մտաւ Տարսոն, ուր քանի մը կուսակիցներու ձեռնառու-
թեամբ թագաժառանգ անուանեց զինքը: Կոստանդին, որ
Ազամի դաւաճանութեամբ սպաննուելէ յետոյ, տէրու-
թեան միակ հոգարարձուն էր մնացած, թագաւորական
կան գունդ առած՝ յանկարծ վրայ հասաւ, Մամեստիայի
մօտ Ռուբէնի կուսակիցները ջարդեց ու ցրուեց, զինքն
ալ բռնեց ու Տարսոնի մէջ բանտարկեց, ուր և մեռաւ:
Ապա հայ իշխաններուն ու եկեղեցականներուն հետ խոր-
հուրդ ընելով՝ Զապէլը ամուսնացուց Անտիոքի Պոն-
տոսի Միականի իշխանին որդւոյն Փիլիպպոսի հետ,
այն պայմանով որ ան հայ ծէսով ու սովորութեամբ
վարուի և իր նոր հայրենիքին օրէնքները ճշտութեամբ
պահպանէ (1222):

Փիլիպպոս Լեւոն Բ. ի թագը զինքին գնելով՝ հա-
խապէս իր խօսքին հաւատարիմ մնաց. բայց յետոյ հօր-
մէն յորդորուած՝ սկսաւ հայկական սովորութիւնները
արհամարհել և լատին իշխանները առաջ քաշել: Հայ
իշխանները խրատեցին զայն, բայց ան ոչ միայն չզղատ-
տացաւ, այլ և արքունի զարդերը ծածուկ իր հօրը
զրկեց. և երբ Զապէլն հետն առած գաղտուկ Անտիոք
կը փախչէր, Կոստանդին խուճար մը զինուորներով հասա-

հոեւէն, բռնեց զայն և Սիւ բերելով Բանտարկեց: Պատգամաւոր ղրկուեցաւ Անտիօքի իշխանին, որ Հայոց գանձերը հո ղրկէ և որդին ազատէ. բայց ազա՛ն ու անսիրտ հայրը յանձն չառաւ տալ, և Փլիլպպոս մեռաւ Բանտի կապանքներուն մէջ (1225):

Այն ժամանակ Կոստանդին ուղեց կաթողիկոսին և իշխաններուն հաւանութեամբ Զապէլլ ամուսնացնել իր Հեթում որդւոյն հետ. բայց թագուհին չհամաձայնեցաւ և քաշուեցաւ Սիւնկիւս իր մօր մօտ, միտքը դնելով որ աշխարհային կեանքէն հրաժարի և վստք առանձնանայ: Ի դուր աշխատեցաւ Կոստանդին համոզելու զայն որ մայրաքաղաք դառնայ. երբ տեսաւ որ քաղցրութեամբ ոչինչ չլինար ընել, գնաց Սիւնկիւսն պաշարեց: Այսպիսով Զապէլ ատիպուեցաւ իր հաւանութիւնը տալ և Սիւս գալով ամուսնացաւ Հեթումին հետ, որ մեծ հանդիսով թաղաւոր օծուեցաւ (1226):

Հեթումին թագաւորելովը Կիլիկիոյ իշխանութիւնը Ռուբինեան տոհմէն անցաւ Պապեռօսի Հեթումեանց (*) ձեռքը, և Հեթում Ա. իր 44 տարուան խոհեմ և իմաստուն կառավարութեամբը ցոյց տուաւ որ արժանի էր այդ թարձր աստիճանին : Տէրութեան կարգադրութիւնը յանձնեց իր փորձառու ու գործունեայ հօրը, որ անդրա-նիկ Սմբատ որդին զօրքին վրայ սպարապետ նշանակեց, Լեւոն որդին ալ մարաշախտ կամ թագաւորութեան իշ-խան կարգեց, իսկ ինքը՝ իրրեւ թագաւորահայր, գործերուն ընդհանուր ղեկավարութիւնը ինք ստանձնեց : Կոստանդին՝ Լամբրոնացիները շահելու յոյսով, համանուն Կոստանդին իշխանը իր հայրական Ժառանգութեան մէջ հաստատեց. իսկ ղուրսը Գոնիայի Այաէտտին սուլթանին

(*) Պապեռճի Հիթումեանք Լամբրոնի Հիթումեանց ազգական էին, բայց ամունց պէս թշնամի չէին Ռուբինեանց տոհմին հետ:

Հետ խաղաղութեան դաշինք կնքեց, Հնայելով որ ան
Հեռն Բ : ի մահէն յետոյ Իսաւրիայի մէկ մասը յալիւտա-
կեր էր : Հեթում պարտաւորուեցաւ ընել այս զիջողու-
թիւնը սուլթանին՝ ժամանակի ծանր հանգամանքներուն
պատճառով . այդ ժամանակ Ասորոց երկրին քրիստոնեայ
իշխանութիւնները մասամբ կործանուեր : մասամբ ալ
մահմետական տէրութիւններուն հարկատու դարձեր էին .
Կիլիկիան ալ թշնամիներէն չրջապատուած էր և ոչ մէկ
կողմէն օգնութեան յոյս չկար :

կողմէն օգնութեան յոյս չկար։

Սակայն հանգամանքները չուտով փոխուեցան։ Արդէն դադարները դուրս եկած էին իրենց երկրէն և հուր-ու սուր տիւերով շատ մը ազգեր իրենց լուծին ծառա-յեցուցեր էին։ Պարսկաստանը և Հայաստանը ոտնակոխ ընելէ յետոյ, անոնք անցան Փոքր Ասիա, ուր Ղայա-սէտտին Քէյ-Խիւարէվ Գոնիայի սուլթանը անոնց առջև ելաւ իր տէրութիւնը պաշտպանելու՝ նախապէս իր ըն-տանիքը կիլիկիա զրկելով։ Բայց սուլթանը յաղթուեցաւ և իր երկրին մեծ մասը կորսնցուց կապագովկիոյ և Ասու-րիքի մէջ։ Հեթում Գոնիայի Սելձուգեանց անկման վրայ ուրախացած՝ Թաթարաց Բաչու զօրապետին առաջարկեց պաշտպանողական և յարձակողական դաշինք կա-պել մահմէտականներու դէմ։ Բաչու Հեթումի առաջարկու-թիւնը ընդունեց այն պայմանով որ Ղայասէտտինի ընտանիքը իրեն յանձնէ։ Թագաւորը իր երկիրը պա-տերազմի չարիքներէն ազատելու համար՝ ստիպուեցաւ Լինքուեցաւ։ Ղայասէտտին Հեթումէն վրէժ առնելու համար Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը գրդեց անոնցմէ ապստամբելու և թաղաւորական երկիրները ապստամբելու։ Հեթում զայրացած՝ ապստամբին կալուածները կոխեց և զնաց Լամբրոնը պաշարեց։ Կոստանդին նեղը լինալով ապաւինեցաւ Գոնիա և Ղայասէտտինը հետն առած՝ մեծ պատրաստութեամբ մտան կիլիկիա։ Հեթում

իր քաջ զօրքերով և հօրը աջակցութեամբ երկու թշնամիներն ալ խորտակեց՝ սուլթանը պատերազմի մէջ սպաննուեցաւ, իսկ Կոստանդին եօթն անգամ զարնուելէ յետոյ ընկճուեցաւ և հպատակեցաւ իր թագաւորին (1237)։

Հիթուժ Լեւոն Բ. ի քաղաքականութեան հաւատա-
րիմ մնալով՝ բարեկամական յարաբերութիւններ պահ-
պանեց արեւմտեան քրիստոնեաներու հետ: Երբ Լուդու-
վիկոս Թ., Ֆրանսայի թագաւորը, Կիպրոս կղզին հա-
սաւ, Հիթուժ դեպքանը զրկեց անոր գալուստը չոր-
հաւորելու և առաջարկեց անոր իր գործակցութիւնը
մահմէտականներու դէմ յանձն առած արշաւանքին մէջ:
Սեփաջն հասկնալով որ Եւրոպայի օգնութեան վրայ հե-
ռաւորութեան պատճառով մեծ յոյս կարելի չէ դնել,
միւս կողմէ թաթարներու մեծ յառաջդիմութիւնը տես-
նելով, Հիթուժ մտածեց հաստատուն և տեւական դա-
շինք մը կապել ասոնց ինքնակալին հետ: Այս նպատակով
նախ իր Սմբատ եղբայրը դեպքանութեամբ զրկեց թա-
թարներու մեծ խանի մօտ և անոր հաւանութիւնն առ-
նելէ յետոյ՝ անձամբ դնաց Մանգոյ խանին իր յար-
գանքը մատուցանելու (1253): Խանը մեծ պատուով
ընդունեց Հայոց թագաւորը և մշնջնաւոր դաշնակ-
ցեցաւ անոր հետ: Դաշնադրութեան զօրութեամբ Ման-
գոյ խանը յանձն առած էր օգնելու Հիթուժի իր թըշ-
նամիներուն դէմ և Սելճուգեանց յափշտակած երկիրները
ևս դարձնելու անոր. Հիթուժ ալ իր կողմէն պարտա-
ւորուած էր օգնական զօրք տալ անոր Երուսաղէմը
Մամուլներու ձեռքէն առնելու և ընդհանրապէս թա-
թարներու թշնամիներուն դէմ պատերազմելու համար:
Հիթուժ երեքուկէս տարի օտարութեան մէջ մնալէ յե-
տոյ՝ դարձաւ իր երկիրը Մանգոյ խանի եղբայր Հուլա-
ղու զօրապետին հետ, Հուլաղու անցաւ Ստորոց կող-
մերը, իսկ ինքը դնաց Իզզէտտին սուլթանին վրայ, որ
Հայոց ու թաթարաց դաշնակցութիւնէն կասկածելով

Հիթումի բացակայութեան ժամանակ արչաւած էր կի-
րիկիա և մէկ քանի տեղեր բռնած էր: Թագաւորը ին-
կաւ սուլթանին զօրքերուն վրայ, ցրուեց զանոնք և
հետզհետէ տիրեց Գերմանիկապոլիս, Բեհնանի, Մուն-
դաս և Մարաս բերդաքաղաքներուն, ինչպէս նաև բո-
լոր Իսաւրիային:

Իր Բաաւրիային։

Մի քանի տարի յետոյ Հուլազուէն հրաւէր եկաւ Հեթումին որ Ասորիստան զայ և միասին երթան Երուսաղէմը Մէմլուքներու ձեռքէն ազատեն։ Հեթում 40 հազար հետեւակ և 12,000 ձիաւոր զօրքով հասաւ Եգիպտոս, ուրտեղէն դաշնակիցները գացին նախ Հալէպի դեպի, ուրտեղէն դաշնակիցները գացին նախ Հալէպի Մէլիք-Նազար սուլթանին դէմ։ Քաղաքը յարձակումով առնուեցաւ, սուլթանը զերի ինկաւ և իր ընտանիքով զրկուեցաւ Պարսկաստան, իսկ անոնց երկիրները դաշնակիցներուն մէջ բաժնուեցան։ Մինչ Հուլազու և Հեթում կը պատրաստուէին Ս. Երկիրը երթալու, յանկարծ Մանգոյ խանի մահուան լուրը եկաւ և այս ձեռքարկումը խանի մահով ընդհատուեց։ Հուլազու փութով դարձաւ Թաթարիստան՝ միայն 20,000 զօրք թողլով իր Ապաղա իշխանութեան տակ (1259)։

Երկարատեւ սուլթանը,

որդւոյն իշխանութեան տակ (1297)¹
Պրբարս կամ Յնախտար, Եղիպտոսի սուլթանը,
Հուլաուտի ետ քաջուելէն սիրտ առած՝ մտաւ Ասորւոց
երկիրը, Թաթարներուն յաղթեց եւ շատ տեղերու տի-
րեց, մինչեւ իսկ Անտիոքը բրիտաններու ձեռքէն
լուծեց։ Ապա դեսպան գրկեց Հեթումին՝ պահանջելով Ա-
սորւոց դուռները ազատ թողու իր մարդոց անցնելու,
չարգելէ Կիլիկիայէն ցորեն հանելու, եւ հարկ տալ իրեն։
Հեթում իր դաշնակիցներուն կասկած չտալու համար՝
Հեթում իր դաշնակիցներուն կասկած չտալու համար՝
մերժեց սուլթանին հետ բանակցութեան մանել, իր ու-
նեցած զօրքը յանձնեց երկու որդւոցը՝ Լեւոնին ու Թո-
րոսին, պատուիրելով որ ծովիկերքի ու լեռներու մի-
ջոցը պահեն, իսկ ինքը գնաց Թաթարներէն օգնութիւն

ուղեկու։ Մէմուքները բազմութեամբ մտան Կիլիկիա, արքայորդիներուն բոլոր ջանքերը ի գուր ջղան անոնց առջեւը կտրելու։ Թորոս քաջութեամբ ինկաւ պատե-
րազմի դաշտին մէջ, իսկ Լեւոն գերի բռնուեցաւ։ Թշնամիները Կիլիկիոյ մէկ մասը աւերեցին, մինչեւ
անգամ թագաւորներու ոսկորները գերեզմաններէն հա-
նեցին ու այրեցին, և մեծ աւարով ու գերիներով ետ
դարձան։ Ուշ հասաւ Հեթում թաթար զօրքերով, երկրին
աւերումը և որդւոց կորուստը մեծ կսկիծ պատճառեցին
իրեն։ Բայց բերած օգնութիւնը այնքան քիչ էր՝ որ
չէր կարող թշնամիներուն վրայ երթալ։ Նորէն գիմեց
Ապաղա խանին և անոր նիզակակցութիւնը խնդրեց,
բայց ան Պարսկաստանի կողմերը պատերազմ ունենա-
լով՝ չկրցաւ թագաւորին խնդիրքը կատարել։ Հեթում
ուրիշ միջոց չգտաւ իր որդին գերութենէն ազատելու,
բայց եթէ Հալէպը տալով Պիրարսին և Սօգօր եղիպ-
աացի զօրավարը թաթարաց ձեռքէն ազատելով։ Այս-
պիսով Լեւոն դարձաւ Կիլիկիա՝ 22 ամիս գերութեան
մէջ մնալէ յետոյ։ Անոր ազատութիւնը այնչափ ուրա-
խութիւն պատճառեց ծերացած հօր սրտին, որ այնու-
հետեւ աշխարհային գործերէն քաշուելով՝ կառավարու-
թեան բեռը Լեւոնին յանձնեց, իսկ ինքը վաճառ մտաւ
և կրօնաւորական կեանք վարեց՝ Մակար անունով, ուր
քիչ յետոյ մեռաւ 44 տարի թագաւորելէ յետոյ (1270)։

Լեւոն Գ. (1270). — Դաւադրութիւն Լեւոնի դէմ. — Բի-
րարսի արշաւանքը Կիլիկիա (1274). — Լեւոնի նոր ճախոր
դութիւնները. — Բիրարսի երկրորդ արշաւանքը և պարտու-
թիւնը (1276). — Յադրութիւն Գոնիայի տաղբանին վրայ
(1278). — Աղբաւանք եգիպտացոց դէմ Թարսարաց դաշնակ-
ցութեամբ (1282). — Լեւոնի քաղաւորութեան վերջին տա-
րիկները. անոր մահը (1289):

Հօրը մահը այնպիսի խորին սպաւորութեան մէջ
ընկղմեց Լեւոնը, որ ան ծանր կերպով հիւանդացաւ:
Ամէն կողմէն պատուաւոր պատգամաւորութիւններ եկան
զայն մխիթարելու. Կիլիկիոյ այլ և այլ քաղաքները,
թաթարաց խանը և նոյն խկ Եգիպտոսի սուլթանը ցա-
ւակցութիւն կը յայտնէին արքայորդիին իր կրած մեծ
կորուստին համար: Լեւոն երեք ամիսէն յետոյ առողջա-
նալով՝ կառավարութեան սանձը ձեռքը առաւ և 1270ին
թագաւոր օծուեցաւ Տարսնի մէջ, ուր և հաստատեց իր
սիթոռը:

ԿԵՆՈՆ Գ. Իր Թաղաւորութեան օրը նշանաւոր եղաւ քաղաքական յանցաւորներուն ընդհանուր ներում չնոճելով և աղքատներուն առատ ողորմութիւն բաշխելով։ Սակայն չնայելով թաղաւորին արդարաւէր ու քաղցրաբարոյ բնաւորութեանը, չափ չանցաւ և հայ իշխանները դաւաճանութիւն մը կազմեցին անոր դէմ, որուն մէջ իսառն էին նաև անոր ազգականները։ ԿԵՆՈՆ յաջողեցաւ խառն էին նաև անոր ազգականները բռնել, բայց իր սովորաւոր դաւաճանութեան պարագայինները բռնել, բայց իր սովորաւոր

Թաթարաց ու Եգիպտացւոց մէջ, և Լեւոն պարտաւորուեցաւ իր դաշնակիցներուն օգնութեան երթալու: Միաբանելով Մանդո-Թամուր զօրապետի հետ, որուն Ապաղախանը 30,000 զօրք յանձնած էր այդ պատերազմին համար, դաշնակիցները անարգել հասան մինչեւ Համա քաղաքը (Անտիոքի մօտերը), ուր Մէյֆէտտին-էլ-Ալֆի իր բանակը կարգի դրած անոնց կ'սպասէր: Պատրաստուեցան ասոնք. զլիաւոր հրամանատարութիւնն իր վրայ առաւ Մանգօ-Թամուր և կանգնեցաւ բանակին մէջտեղը, աջ կողմը բռնեց Հայոց թագաւորը իր գունդով, իսկ ձախ կողմը Ալմախ թաթար զօրավարը: Պատերազմի նշանը տրուելուն պէս՝ Լեւոն և Ալմախ բոլուն զօրութեամբ ինկան Մէմլուքներու աջ ու ձախ թեռներուն վրայ, բուն բանակէն բաժնեցին և մէկ քանի մղոն տեղ հալածելով կոտորեցին. իսկ Մանգօ-Թամուր, ըստ ումանց վախնալով, իսկ ըստ այլոց Ալֆիէն կաշառուած ըլլալով, առանց պատերազմելու Եփրատի կողմերը քաշուեցաւ: Սուլթանը՝ որ արդէն յուսահատած փախչելու վրայ էր, սիրտ առաւ և իր մնացած զօրութիւնը բլուրի մը վրայ կեդրոնացուց: Երբ Լեւոն և Ալմախ յաղթութեամբ ետ դարձան, տեսան որ զօրապետը պատերազմի դաշտէն հեռացեր է, ուստի իրենք ալ ստիպուեցան անոր ետեւէն երթալ: Հայոց գունդը պաշարի պակասութենէն նեղացած և Եգիպտացոց յարձակումներուն ենթարկուելով՝ մեծ դժուարութեամբ հասաւ Կիլիկիա՝ բաւական զգալի կորուստներ ընելէ յետոյ (1282): Ապաղախանը այս արշաւանքէն ետ դարձող թաթարները խստութեամբ պատժեց. հասարակ զինուորները նախատելով հրամայեց կանացի զգեստ հագցընել, իսկ զօրավարները և նոյն իսկ իր եղբայրը՝ Մանդո-Թամուրը զլիապետել տուաւ:

Այս անյաջող պատերազմէն յետոյ, Լեւոն 7 տարի ալ ապրեցաւ և հանգիստ կերպով մեռաւ իր երկրին

մէջ՝ մեծ ցաւ պատճառելով ազգին (1289): Լեւոն իր թագաւորութեան վերջին տարիները իր ազգին բարոյական և նիւթական վիճակին վրայ հոգալով անցուց, մասնաւոր խնամք տանելով իր հիմնած դպրոցներուն և հիւանդանոցներուն վրայ, ինչպէս նաեւ երկրագործութեան ու վաճառականութեան բարգաւաճման համար: Ուշադրութեան արժանի է Լեւոն Գ. ի օրինակել տուած հայկական գրականութեան նշանաւոր արդիւնքները՝ որ դանազան տեղեր ցրուեց ուսումնականներու գործածութեան համար. իրեն կը պարտինք որ շատ մը հայ ձեռագիրներ անկորուստ հասած են մինչեւ մեր օրերը:

ՀԵՐԹՈՒՄ Բ. ԵՒ ԻՐ ԵԴԱՍԵՐՆԵՐԸ, ԼԵՒՈՆ Գ.,
ՕՇԵՆ, ԼԵՒՈՆ Ե.

64

Կիլիկիոյ յաղաքական անգլանքները ԺԴ. դարու սկիզբին.— Հերոտ Բ. (1289).— Եգիպտացոց արշաւները եւ բիւ.— Հերոտ Բ. (1289).— Թորոս Գ. (1293).— Հոմիկայի գրաւումը (1291—92).— Թորոս Գ. (1293).— Հերոտ 2րդ անգամ.— Մերստ իշխանին արարքը. Հերոտ 2րդ անգամ (1299).— Պատերազմ Դանակոսի սուլթան 3րդ անգամ (1299).— Պատերազմ Քեմ թաթարաց բանին հետ եւ արշաւներ Եգիպտացոց դէմ թաթարաց դաշնակցութեան (1302).— Այլազգիներու ասպատակութիւնները Կիլիկիոյ մէջ.— Սիսի կրօնական ժողովը եւ Հերոտի ու Լեւոն Գ. մահը (1307):

ԺԳ. իր դարու վերջերը և մասնաւոր ԺԴ. ի սկիզբին Կիլիկիոյ քաղաքական հանգամանքները զգալի կերպով

ցին: Պաշարեալները յամստութեամբ պաշտարանուեցան, բայց վերջապէս քաղաքն անուեցաւ ու կրակի մատնուեցաւ, ընակիչները անխնայ կոտորուեցան, միայն մաս մը Կիպրոսի թագաւորին զրկած նաւերը ապաւինելով՝ նոյն կղզին փախան: Հայոց կտրիճ երիտասարդները տեսնելով որ իրենց թագաւորը այսպիսի ճգնաժամին կրօնական խնդիրներով զրազած է, հայրենիքին պաշտպանութեան գործը իրենց վրայ առին: Կազմուեցան քանի մը ազատ գունդեր, որոնցմէ մէկը 200 քաջերէ բաղկացած՝ դարան մտաւ կիրճի մը մօտ, ուրտեղէն եղիպաական հեծեկազօրքը պիտի անցնէր, և 18,000 հոգիէն 6,000էն աւելի կոտորեցին, մաս մըն ալ գերի բռնեցին: Ուրիշ գումարտակ մը՝ 600 հոգիէ կազմուած, ինկաւ Մամուքներու վրայ, մինչդեռ անոնք Այասի աւարով յղկացած՝ Պիրա մօս (Ճիհուն) գետի ափերուն վրայ անհող կը հանգստանային, և այնպիսի ջարդ տուաւ անոնց, որ փախչող փախչողի եղան՝ 5,000 զիակ ձգելով կուռի դաշտին վրայ: Այս հարուածները գոռոզ սուլածանը ստիպեցին Կիլիկիան նուաճելու մտադրութիւնը յետաձգել և 15 տարի զինադադար ընել Հայոց հետ, մանաւանդ որ Լեւոն վերոյիշեալ արշաւանքներէն նեղն ինկաւ՝ փոփոխակի Եւրոպացոյ ու Թաթարաց ձեռնառնութեանը դիմել և այս վերջիններէն օգնութեան հաստատուն խոստումն առած էր: Դաշինքը կնքուեցաւ Հայոց կաթողիկոսի միջնորդութեամբ Գահիրէի մէջ՝ հետեւեալ զլիսաւոր պայմաններով. 1. Հայոց թագաւորը կը պարտաւորուէր տարուէ տարի 50,000 ֆիորինի տուրք վճարել Եգիպտացոյ. 2. Այասի մաքսային եկամտի և ծովային վաճառականութենէն գոյացած արդիւնքին կէսը, ինչպէս նաեւ ծովէն հանուած ալկն կէսը Եգիպտացոյ պիտի երթար: Սուլթանն ալ յանձն կ'առնէր. 1. Կիլիկիոյ ոչ մէկ բերդ կամ ամրոց իր զօրքով չգրաւել. 2. Այասը և ուրիշ կործանուած բերդերը իր ծախքով նորոգել (1323):

Սակայն շուտով ներքին գժտութիւնները առիթ տուին Եգիպտացոյ այս դաշինքը լուծելու: Մէկ կողմէն Ունիթսրները կրօնական ազմուկներ հանելով սկսան տակն ու վրայ ընել Կիլիկիան, իսկ միւս կողմէն Կաթողիկոսը իր հակադրական ընթացքով հասարակաց դժգոհութիւնը գրգռեց իր դէմ: Լեւոն իր լատին ազգականներուն խորհուրդը խելով՝ հայ իշխանները պաշտօնէն զրկեց և անոնց կայուածները խելով լատին իշխաններուն յանձնեց: Տէրութեան խնամակալը Օշին ազգային կուսակցութեան պաշտպան կանդնելուն համար՝ ոչ միայն կուսակցութեան պաշտպան կանդնելուն համար՝ ոչ միայն զօրքին հրամանատարութենէն զրկուեցաւ, այլեւ թագաւորին հրամանով սպաննուեցաւ: Նոյնիսկ թագաւորին վրայ զրպարտութիւններ բարդելով, Լեւոն զլիսառեկ տուաւ զայն և երկրորդ անգամ ամուսնացաւ Սիկիլիոյ թագաւորին հետ (1330): Այս անօրէնութիւններուն պատճառով ամէնքը հեռացան արքունիքէն, և երկիրը բոլորովին անպաշտպան մնաց թշնամիներուն առջեւ, որքան անարգել ջարդեցին, քանդեցին ու կողոպտեցին, որքան որ ուզեցին, և շատ աւար ու գերի տարին: Լեւոն դարձեալ դիմեց Եւրոպացոյ, որոնք այս անգամ յօժարուածեալ դիմեց Եւրոպացոյ, որոնք այս անգամ յօժարուածեալ դիմեց յայտնեցին ոչ միայն Հայոց օգնելու, այլեւ Պաղեսթինը մահմուտականներուն ձեռքէն ազատելու: Ամէն տիներ մահմուտականներուն ձեռքէն ազատելու: Ամէն տեղ քարոզիչներ զրկուեցան, որոնք կը յորդորէին քրիստոնեաները զինուել այս աստուածահաճոյ գործին հետ տոնեաները զինուել այս աստուածահաճոյ գործին հետ մար: Շարժման զլուխը կեցաւ Փիլիպպոս Զ. Ֆրանսիացի թագաւորը, որուն սպանալիքներուն համարաւ սայի թագաւորը, որուն սպանալիքներուն համարաւ մինչեւ Արեւելք հասաւ և Հայոց թշնամիներուն զայն լոյսի տակ ևս զրգռեց: Բայց զժրտողարար այս անհամար օգնութիւնն եղաւ 10,000 ֆիորին Փիլիպպոս Զ, ի կողմէն և քանի մը պարիզ ցորեն Պենետիկոս Ժ. Բ. պապին կողմէն:

Եգիպտացոյ սուլթանը, Մելեք-էլ-Նազար Մահ-

մուտ, եւրոպացւոց յոխորտանքը լսելով՝ իր բոլոր կա-
տաղութիւնը թափեց Հայոց վրայ: Մէմուքները երկու
անգամ հետզհետէ արշաւեցին Կիլիկիա և երկիրը աւե-
րակ դարձուցին (1335-1337): Լեւոն սարսափած թո-
ղոց իր մայրաքաղաքը և ապաւինեցաւ լեռները. թըշ-
նամին միայն այն ժամանակ ետ քաշուեցաւ, երբ Հա-
յոց թագաւորը սուլթանին զեապանին ներկայութեանը
թաշի ու Աւետարանի վրայ երդում բրաւ բնաւ հաղոր-
դակցութիւն չունենալ Եւրոպացոց հետ:

Այնուհետև Լեւոն Ե. քանի մը տարի ալ ապրե-
ցաւ և մնաւ առանց ժառանգ թողլու (1344).
անորմով վերջացաւ Ռուբինեան հայկական ցեղի թա-
գաւորութիւնը:

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ

66

Կիլիկիոյ Լուսինեանց ծագումը.— Կոստանդին Գ. և իր
յարարեղորդներ Հռոմի հետ (1342).— Գոռիսուն իր հա-
կազգային ընթացքը և մահը (1343-1345).— Կոստանդին
Գ. (1345).— Իր երկու յարաբերիւնները Եգիպտացոց վրայ.
— Կոստանդինի մահը (1326):

Լուսինեան ֆրանսական ցեղը Ռուբինեան տոհմին
հետ խնամացած էր Հիթում Բ. ի օրով, որ իր Զապէլ
քոյրը կնութեան տուած էր Տիւրոսի Ամօրի կոմսին
(1295): Այս ամուսնութենէն քանի մը տարի յետոյ,
Ամօրին Օշին Հայոց թագաւորէն գրգռուած իր եղբորը
Հենկեայ Բ. ը Կիպրոսի գահէն զրկեց և նոյն երկրին

իշխանութիւնը իր ձեռքը ձգեց: Սակայն Ամօրին այս-
պէս անիրաւութեամբ ստացած թագը երկար ժամանակ
չվայելեց: Կիպրոսի մեծամեծները դաւաճանութեամբ
սպաննեցին զայն և որոշեցին իշխանութիւնը նորէն Հեն-
րիկոսին տալ, որ Լամբրոնի բերդին մէջ բանտարկուած
էր: Բայց Օշին կ'ուզէր Կիպրոսի գահին վրայ նստեցնել
իր Զապէլ հօրաքոյրը, որպէսզի ազգայնով անոր որ-
դէքը թագաւորութեան ժառանգորդ ըլլան. ուստի մեր-
ժեց Հենրիկոսը բանտէն արձակել: Այն ժամանակ Կիպ-
րոսի իշխանները վճռեցին Զապէլը իր երեք որդւոց
հետ պատանդ պահել մինչև որ Հենրիկոս թագաւորին
ազատութիւն չտրուի: Օշին տեսնելով որ խնդիրը ծանր
կերպարանք կ'առնէ և կարող է պատերազմի համել,
ստիպուեցաւ Հենրիկոսը արձակել, և այսպէսով զործը
խաղաղութեամբ վերջացաւ:

Բայց այնուհետև Զապէլ այլ եւս կարող չէր Կիպ-
րոսի մէջ մնալ: Ան առաւ իր որդիները և բաղմամբ իւ-
րաւին իշխաններով չըջապատուած եկաւ Կիլիկիա: Լե-
ւոն Ե. նոր գահ բարձրացեր էր. այս լատինաւոր թա-
գաւորը սիրալիր բնորոնեկութիւն բրաւ անոնց: Օշին
պայքը տեսնելով որ լատին կուսակցութիւնը օրէ օր կը
զօրանայ Հայոց արքունիքին մէջ, սկսաւ յայտնի մա-
քառիլ այդ օտարական ազդեցութեան դէմ, որուն
գլուխը կանգնած էր թագաւորին մեծ հօրաքոյրը,
Թէոֆանութիւնը այն ատիւճան սատակացաւ, որ երկու
կուսակցութիւնները զէնքի զխմեցին և արիւնահեղ կռիւ
մը բրին Սիսի դաշտին մէջ: Զապէլ յաղթուեցաւ և իր
Հենրիկոս որդիին հետ բանտարկուեցաւ Սիսի բերդին
մէջ. իսկ միւս երկու որդիքը, Յովհաննէս և Գուխան,
ապաւինեցան Կիպրոս և իրենց հօրեղբոր օգնութեանը
գլխիցին: Կիպրոսի թագաւորը, որ չափոնց առիթի մը
կը սպասէր Հայերէն վրէժ առնելու, պատերազմ հրա-
տարակեց Օշինին դէմ, և կը պատրաստուէր արշաւել

Հասկնալով որ Կիլիկիոյ դժբաղդութեան գլխաւոր պատճառը կրօնական երկպառակութիւններն են, ան աշխատեցաւ ներքին խռովութիւնները դադրեցնել, և բոլոր մտադրութիւնը երկրին պաշտպանութեան վրայ դարձուց: Եգիպտոսի սուլթանը Հայոց թագաւորին պատրաստութիւնները տեսնելով, իր բանակը ստուարացուց Բարեկոնի և Ասորոց զօրքերով, ինկաւ Կիլիկիոյ վրայ և առաջին յարձակումով Այսա քաղաքն առաւ: Կոստանդին առանց Եւրոպացոց օգնութեանը սպասելու՝ գնաց սուլթանին դէմ և երբ ինքը Հոստոսի Դէողատ իշխանին աջակցութեամբ պատերազմը սկսաւ, Կիպրոսի Հիւզ թագաւորը հաւանէն յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ. Եգիպտացիք մեծ կոտորածով ևս մղուեցան, միայն Այսաք անոնց ձեռքը մնաց:

Անմիջապէս դեպքն զրկուեցաւ Եւրոպա այս յաղթութիւնը աւետելու և միանգամայն Եգիպտացոց դէմ օգնութիւն խնդրելու: Հայ դեպքանը Հոսովէն հետզհետէ անցաւ Վենետիկ, Փարիզ և Լոնտոն, բայց ոչ մէկ տեղ օգնութիւն չգտնելով՝ դարձեալ Կղեմէսի գիմեց: Այս անգամ պարզ բացէ իրաց յայտնեց դեպքանին թէ՛ Հայոց թագաւորը միայն այն ժամանակ կարող է օգնութեան վրայ յուսալ, երբ Հոսով բոլոր պահանջումները կը կատարէ: Այսպէսով Կոստանդին մինակ մնաց բոլոր թշնամիներուն առջեւ, որոնք վերստին արշաւեցին Կիլիկիա: Քաջարի թագաւորը առանց դաշնակցի և միայն Հոստոսի ասպեաներուն թեթեւ օգնութեամբ՝ Եգիպտացոց վրայ գնաց և արիւնահեղ պատերազմով մը յաղթեց զանոնք և երկրէն դուրս քշեց: Յետոյ իր ընթացքը շարունակելով դէպի արեւելք, յարձակումով առաւ Մամուրքներէն Ադէքսանդրէտա բերդաքաղաքը՝ Իսոսի ծոցին մէջ (1357):

Այս յաղթութիւններէն յետոյ Կիլիկիան քանի մը

տարի հանգստութիւն վայելեց. բայց Կոստանդին մահով այս խաղութիւնը վրդովեցաւ և երկիրը դարձեալ եգիպտական արշաւանքներուն ենթարկուեցաւ (1362):

67

Լեւոն 2. (1363). — Եգիպտացոց կրկին արշաւանքները Կիլիկիոյ վրայ (1366-1371). — Մամուրքներուն վերջին արշաւանքը եւ Լեւոնի գերութիւնը (1374-1375). — Լեւոնի ազատութիւնը (1382). — Աւսր ջանքը Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու. — Լեւոնի վերջին տարիներն ու մահը (1393). — Հայոց թագաւորի տիտղոս կրօններ:

Կոստանդին Դ. էն յետոյ Կիլիկիոյ դահը երկու տարի դատարկ մնաց, և այդ միջոցին շատ անձեր հետամուտ եղան երկրին թագը ձեռք ձգելու: Վերջապէս հայ և լատին իշխանները միաբանեցան թագաւոր նստեցնելու Լեւոն Լուսինեան իշխանը, որ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին ազգականն էր (1365): Լեւոն քաջ ու տաքինի մարդ մըն էր, բայց այնպիսի ժամանակ Կիլիկիոյ դահը բարձրացաւ, երբ երկրին նիւթական ու բարոյական զօրութիւնները սպառուած էին: և անոր բոլոր ջանքերը անզօր պիտի ըլլային Հայոց տէրութեան կործանման առաջին ատենը:

Լեւոնի թագաւորութեան երկրորդ տարին Եգիպտացիք յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ: Լեւոն իր ձեռքին սակունեցած զօրքով անոնց դէմ գնաց, բայց թշնամիներուն բազմութենէն յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ հաշտութիւն

խնդրել (1366): Եգիպտացիք ետ քաշուեցան՝ հինգ տարի յետոյ նոր արշաւանք գործելու համար (1371): Լեւոն այս անգամ ալ դուրս եկաւ իր թագը պաշտպանելու, բայց կռիւին մէջ վիրաւորուելով լեւոնին սպաւինեցաւ, և երկիրը անպաշտպան մնաց կատաղի թշնամիներուն առջեւ, որոնք ըստ սովորութեան ամէն բան կրակի ու սուրի մատնեցին: Մարիամ թագուհին կարծելով թէ իր ամուսինը պատերազմին մէջ մեռած է, չտապեց այս դժբաղդութիւնը գեապանի ձեռքով յայտնելու իր ազգական Փիլիպպոս Տարնտացի իշխանին, խնդրելով որ Կիլիկիոյ ցաւալի վիճակին դարման մը տարուի: Որոշուեցաւ Հայոց թագուհին ամուսնացնել Բրաւքնշվէյզի Ոթոն իշխանին հետ, որ Գերմանացոյ կայսեր և Կիպրոսի թագաւորին հետ աղգականութիւն ունենալով՝ կարելի էր պէտք եղած օգնութիւնը գտնել անկէջ: Բայց այս խորհուրդը խախտուեցաւ Լեւոնի անակնկալ երեւելովը, որ իր գահը վերադառնալով՝ մեծ ուրախութիւն պատճառեց թէ՛ գերդաստանին և թէ՛ ազգին:

Սակայն այս ուրախութիւնը երկար չտևեց: Մէլիք-Էյրէֆ Շապան Եգիպտոսի խուլթանը, Կիլիկիոյ անկեալ վիճակը տեսնելով, վճռեց Հայոց տէրութեանը վերջին հարուած մը տալ և այդ երկիրը իր իշխանութեան տակ առնել: Մամուլքները սուլթանին կըրօր Ահմէտի առաջնորդութեամբ մասն Կիլիկիա 1374ին և հուր ու սուր փոխելով երկրին դաշտային մասը գրաւեցին: Ի դուր Լեւոն 2. արեւմտեան քրիստոնեաներուն զթուլթեանը դիմեց, անոր աղաչանքները չլսուեցան: Հայերը իրենց երկրին աւերումը տեսնելով, մասամբ բերդերն ու լեւոնները ապաւինեցան, մասամբ ալ ձգեցին հեռացան Կիլիկիայէն: Լեւոն յուսահատած՝ իր գերդաստանին և քանի մը իշխաններուն հետ փախաւ ամրացաւ Կապանի բերդին մէջ: Այլազգիները ինկան անոնց ետեւէն և եկան Կապանը պաշարեցին, մինչդեռ ըստական միւսը մասը կը տիրէր

Սիս, Ատանա, Մամեստիա, Անարզարա և ուրիշ քաղաքներուն, որ անոնք կործանեցին և թալանեցին՝ առանց վանքերուն ու եկեղեցիներուն անգամ խնայելու: Այս աւերումներով չրաւականանալով Ահմէտի զինուորները, թագաւորներու ու իշխաններու գերեզմանները փորեցին և անոնց ոսկորները այրեցին: Բռնուած գերիները խումբ խումբ բաժանուեցան և դառն տանջանքներու ենթարկուեցան, որպէսզի ստիպուին քրիստոնէական հաւատքը ուրանալ. անմեղ զիւգայիները ողջ ողջ մարմազերծ եղան, քահանաներու ու կրօնաւորներու աչքերը կարմիրցած երկաթներով հանուեցան, ազնուականներու լիւզուն ու մատները կտրուեցան, երախաները գերի տարուեցան ու վաճառուեցան:

Մինչ այս անցքերը կը կատարուէին, Լեւոն փախուած էր Կապանի բերդին մէջ, ուր չուտով սովը զգալի եղաւ: Բերդականները բոլոր պաշարը սպառելէ յետոյ, սկսան ամէն տեսակ անսուրբ կենդանիներ ուտել: Վերջապէս պաշարման իններորդ ամիսը Լեւոն անձնատուր եղաւ, նախապէս խօսք առնելով Եգիպտացոյ զօրապետի հետ որ խնայէ իրեն և իր գերդաստանին. թագաւորին հետ էին Մարիամ թագուհին, Բիննա դուստրը և Շահան փեսան (1375): Սակայն Ահմէտ իր երդման հակառակ՝ Լեւոնը չղթայեց և բերդին մէջ եղած թագաւորական զանձները յաղչտակեց: Լեւոն և իր գերդաստանը տարուեցան հալա Երուսաղէմ և այնտեղէն Գահրէ, ուր ներցան հալա Երուսաղէմ և այնտեղ անոնք, Մէլիք Աշկայացան սուլթանին: Երբ տեսաւ անոնք, Մէլիք Աշկայացան զայրացած գոչեց. «Ինչո՞ւ չհնազանդեցաք ինձ և Ռաֆ զայրացած գոչեց. «Ինչո՞ւ չհնազանդեցաք ինձ և Գիթութեանն չապաւինեցաք» և անմիջապէս հրամայեց Բանաւարիկ զանոնք: Պալատականներէն ոմանք թագաւորական գերդաստանի դժբաղդութեան վրայ խղճալով, Բիննա քրտեցին որ իրաւունք տրուի անոնց պարսպադատ

քաղաքի մը մէջ ապրելու։ Սուլթանը ըսաւ. «Թո՛ղ հրաժարին իրենց հաւատքէն և ձեր խնդիրքը կը կատարեմ»։ Թագաւորը և թագուհին մերժեցին, լաւ համարելով բանտի կապանքներու մէջ մնալ քան քրիստոնէական հաւատքն ուրանալ։ Անոնք այս վիճակին մէջ քանի մը տարի անցուցին Գա՛նիլէի բանտին մէջ, երբ սուլթանը իր մերձաւորներուն ազաւանքներուն զիջանելով՝ պատուիրեց որ Մարիամ թագուհւոյն և արքայազատեր ազատութիւն տրուի երթալու ուր որ ուզեն։ Բայց անոնք չուզեցին Լիւնոնէն բաժնուիլ, սուլթանն ալ անգորղուէի մնաց իր առաջին որոշման վրայ։

Այնուհետեւ Լիւնոնի յոյս մը կը կր մնար գերութենէն ազատելու, այն էր արեւմտեան քրիստոնեաներուն միջամտութիւնը։ Նամակներ գրեց պապին և Ֆրանսայի ու Սպանիոյ թագաւորներուն և զրկեց Եւրոպա իր փեսին ձեռքով, որ յաջողքը էր բանտէն ազատիլ։ Շահան իշխանը պապէն և Ֆրանսայի թագաւորէն օգնութիւն չդանելով՝ անցաւ Սպանիա, ուր Գառղիլիոյ Յովհաննէս թագաւորը մեծ համակրութեամբ ընդունեց զայն։ Այդ միջոցին մէջ Մէլլիք էյրաֆը մեռած և անոր տեղ անցած էր եղբայրը Ահմէտ։ Յովհաննէս թագաւորը պատուաւոր գնալանութիւն մը զրկեց նոր սուլթանին, խնդրելով որ բանտէն ազատէ Հայոց թագաւորը և իր գերդաստանը։ Իրեն օրինակին հետեւեցաւ նաեւ Արակոնի Պետրոս Գ. թագաւորը, և Ահմէտ հաւանեցաւ ազատութիւն շնորհել Լիւնոնին (1382)։

Լիւնոն գնաց նախ Երուսաղէմ, ուր թագուհին և իր աղջիկը Ս. Յակոբայ Հայոց վանքը մտան, իսկ ինքը Կիպրոսի ճամբով ճամբորդեց նախ Հռոմ, որպէս զի Ռուբրոսային, որով յոյս ունէր իր կորսնցուցած թագը վերջտին ձեռք բերել. Հռոմէն Լիւնոն գնաց Սպանիա շնորհակալ ըլլալու իր բարերարներուն և մամուաւորա-

պէս Յովհաննէս թագաւորին, որ տարեկան թոշակին հետ շնորհեց իրեն ցմահ Մատրիտ, Վիլլարէալ և Անտուշար քաղաքներուն իշխանութիւնը (1383)։ Երեք տարիի չափ Սպանիա մնալէ յետոյ, Լիւնոն անցաւ Ֆրանսա, ուր Կարոլոս Զ. արքայազաւակ ընդունելութիւն ըրաւ իրեն, 5000 ֆրանք տարեկան թոշակ կապեց և Սէն-Տընիի Ս. Անտոնի պալատը ամէն կահ կառասնելով իրեն պարգեւեց։ Այդ ժամանակները Ֆրանսա և Անգլիա անդադար պատերազմներու մէջ էին։ Լիւնոն մտածեց այս երկու տէրութիւնները իրարու հետ հաշտեցնել, յուսամով որ անոնց օգնութեամբ կը յաջողի Եգիպտացիները քշել Կիլիկիայէն և Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնել։ Այս նպատակով նախապէս Կարոլոս Զ. ի հաճութիւնն առնելով՝ Լիւնոն քանի մը անգամ ճամբորդեց Անգլիա (1383-1386), և իր աստիճանին արժանաւոր պատուով ընդունուեցաւ անգլիական թագուհի և Ռիչարտ Բ. թագաւորէն։ Խորհրդարանը Հայոց թագաւորին միջնորդութիւնը յարգելով, դեսպաններ զրկեց Պուլոնը քաղաքը Ֆրանսայի ներկայացուցիչներուն հետ հաշտութեան պայմաններուն վրայ խօսելու համար. բայց բանակցութիւնները յաջող ելք չունեցան և երկու ուսոյնները, կարճատեւ զինադադարէ յետոյ, պատերազմը դարձեալ նորոգեցին։

Լիւնոն այնուհետեւ իր թագաւորութիւնը ձեռք բերելու յոյսը կորելով, քաջուեցաւ Բարիլի Կեղեւտինեաց վանքը և իր կեանքին մնացած տարիները կրօնաւորական կերպով անցուց. ան մեռաւ վաթսուն տարեկան հասակին մէջ և փառաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ նոյն վանքին աւագ խորանին աջակողմեան պատին մէջ շինուած մարմարեայ գերեզմանին։ Առաջին յեղափոխութեան ժամանակ անոր ոսկորները տեղափոխուեցան Սէն-Տընիի թագաւորական գերեզմանոցը, ուր մինչեւ այսօր կարելի է տեսնել Հայոց վերջին թագա-

ւորին տապանաքարը, որուն վրայ Լեւոն ներկայացուած է պառկած՝ իր բոլոր արքայական նշաններով, վրան ծիրանի հագած, գլխուն թագ, ձեռքին դայիսոն, իսկ ոտքերուն տակ երկու առիւծ. չորքէն ալ այսպիսի արձանագրութիւն մը կայ Ֆրանսերէն լեզուով. «Այստեղ կը հանգստանայ գերազնիւ և փառաւոր Լեւոն Լուսինեան իշխանը, Հայոց թագաւորութեան հինգերորդ լատին թագաւորը, որ հոգին աւանդեց Աստուծոյ՝ Բարիցի մէջ նոյեմբեր 29ին փրկչական 1393 թուականին: Այսօր թեցէք անոր համար»: Մեռնելէ առաջ Լեւոն Սնգիւի Րիչարտ թագաւորը կտակաւորաբար էր նշանակած և իր հարստութիւնը տնօրինած էր չորս մասի բաժնելու յանձնել՝ մէկը իր անհարազատ սրղւոյն (*), միւսը աղքատներուն և կրօնական հաստատութիւններուն, երրորդը իր տան վերակացուն և չորրորդ մասը իր ծառաներուն: Իսկ Մարիամ թագուհին և իր աղջիկը սրբակեաց կեանքով ապրեցան Երուսաղէմ և թաղուեցան Ս. Յակոբայ վանքին գաւթին մէջ: Մարիամ մեռաւ 1405ին:

Լեւոնի մահէն յետոյ Կիպրոսի թագաւորները դարու մը չափ Հայաստանի թագաւորին անունը կրեցին (1393-1489). բայց այս տիտղոսը լոկ անուանական էր: ԺՅ. դարու մէջ այս տոհմին վերջին շառաւիղը Հայաստանի թագաւորութեան պատուանունը վիճակիկ հասարակութեան թողուց: Ապօ Լուսինեան տոհմէն իշխանուհի մը Սալօյեան տան դուքսի մը հետ ամուսնանալով, Բիէմոնտի թագաւորները իրենց տիտղոսներուն վրայ աւելցուցին նաև Հայաստանի թագաւորին անունը: Իսկ

(*) Լեւոնի այս սրղին, որուն անունն էր Դիւեօ, կրօնաւոր դարձաւ և եղաւ նախ Բրի քաղաքի աւագ սարկաւագ, և ապա Սօստոնի Կանոնիկոս:

Կիլիկիան ժՅ. դարու վերջերը նուաճեցաւ նախ Գաւրամանլը Իպրահիմ պէյի ձեռքով, ապա անցաւ Օսմանցոյ ձեռքը և անոնց ընդարձակ տէրութեան նահանգներէն մէկը դարձաւ:

ՆԵՐՈՒՆ ԼԵՍՆԵՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՆԻ ԳԻՍԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՐՆԵՍԱՆՑ ՕՐՈՎ

68

Ռաբիէլեան բաշտարարեան առատական կազմակերպութիւնը.— Պազատական և պետական պաշտօններ.— Դասարաններ.— Հարկեր.— Ժառանգարեան և նաշարեկոտարաններ.— Վաճառականութիւն.— Վերաբերեալ օրէնսդրութիւն.— Մարտատուններ և մարքեր:

Ռուրինեանց ժամանակ եւրոպական ազդեցութիւնը սկսի զօրանալ Հայոց քաղաքական և մտաւոր կեանքին վրայ: Այս ազդեցութիւնը գրականութեան վրայ ծանրանալէ առաջ՝ Հայոց արքունիքը քաղաքականապէս ենթարկուեցաւ անոր զօրութեանը, սեփականելով այն կարգերը ու սովորութիւնները, որ կը տիրապետէին Ասորոյ երկրին լատին իշխանութիւններու մէջ: Սաւորոյ երկրին լատին իշխանութիւններու մէջ կայն Լեւոն Բ., որ այս կարգերը իր տէրութեան մէջ մտցնող ու հաստատողը եղաւ, փոխ տարաւ միանգամայն Արշակունեաց թագաւորութեան քանի մը սովորութիւնները նորոգելու, որոնց յիշատակը աղբիւր մէջ տակաւին կենդանի մնացած էր:

Լեւոն Բ. ի օրէնսդրութեամբ Կիլիկիոյ Հայոց տէ-
րութեան գլուխը կանգնած էր թագաւորը, որ ոչ մէ-
կէն կախում չունէր՝ լայց միայն Աստուծոյ, որովհետեւ
ինչպէս որ դրամներու արձանագրութիւնները և հրո-
ւարտականքներու վերտառութիւնները կը վկայեն, Հայոց
թագաւորը «Աստուծոյ կարողութեամբ» կը ճանչցուէր
այն երկրին տէրը, որ իր նախնիքը զէնքով նուաճե-
րէին։ Թագաւորէն կախում ունէին երկրին բոլոր բնա-
կիւնները՝ ազնուականներէն սկսած մինչեւ հասարակ ժո-
ղովուրդը. նախ իշխանական տոհմերը, որոնք Ռուբին-
եան իշխանապետներու հետ միաժամանակ, ոմանք նաեւ
անոնցմէ առաջ, զանազան կալուածներու ու բերդերու
տէր դարձեր էին Կիլիկիոյ մէջ։ Լեւոն Բ. ճանչնալով
հանգերձ ասոնց իրաւունքները, արքայական բարձր
իշխանութեանը ենթարկեց անոնց անշարժ կալուածները,
ճիշտ այն յարաբերութիւնները սահմանելով որ կային
Ներսիսայի մէջ թագաւորութեան և կալուածատիրական
ազնուականութեան մէջ։ Իւրաքանչիւր իշխան, որ այլ
եւ ոչ թէ նախարար՝ այլ արեւմտեան սովորութեամբ
«պարոն» կը կոչուէր, պարտաւոր էր ճանչնալ թագա-
ւորի գերիշխանութիւնը և իրիւս աւատատու իրաւունք
ունէր միայն ժառանգութեան կարգով փոխանցել իր
անշարժ գոյքը, որ իսկապէս արքունի կալուած կը հա-
մարուէր։ Եթէ պարոնը անժառանգ մնունէր կամ մե-
ծէր թագաւորին ծառայելու, անոր երկիրը արքունիք
կը գրաւուէր, և թագաւորը կուտար զանոնք ուրիշ
պարոնի մը, կամ վանքի մը, և կամ արեւմտեան գլխ-
ուորական կարգերէն մէկուն, այն է՝ Հիւրընկալներուն,
Տաճարականներուն և Տեւոնեանց, որոնք Խաչակրաց
արշաւանքներու ժամանակ հաստատուել էին Կիլիկիոյ
մէջ։ Լեւոն Բ. ի թագաւորութեան հանդէսին ներկայ
եղող քառասուն երեք աւատատու և բերդատէր պա-

րոններու թիւին մէջ Հայոց հետ կային շատ ֆրանսացի
և սակաւամիւս գերմանացի և յոյն պարոններ։

Այս առաջին կարգի ազնուականներէն յետոյ կու-
գային ստորին աստիճանի պարոններն ու ասպետները,
որոնք առաջիններուն միջնորդութեամբ թագաւորէն
կախում ունէին. և վերջապէս ժողովուրդը, այն է՝
քաղաքացիք (պուրժուա) և գիւղացիք, որոնց մէկ
մասը կը բաղկանար երկրին բնակիչներէն՝ յոյներէն, ա-
սորիներէն և մահմէտականներէն։ Գիւղացիք թագաւո-
րին կամ պարոններուն հպատակներն էին, անոնք հողին
հետ կապուած էին և անոր հետ միասին մէկուն ձեռ-
քէն միւսին ձեռքը կ'անցնէին։

Ազնուականներու դասին յատկացուած էին բոլոր
արքունի և պետական պաշտօնները, որոնց անունները
ընդհանրապէս արեւմտեան տէրութիւններէն, մասամբ
ալ Բիւզանդիոնէն փոխ առած էին. քիչ պաշտօններ և
մանաւանդ տիտղոսներ կան Արշակունեաց թագաւորու-
թենէն մնացած, որ Ռուբինեանց օրովը նորոգուած ըլ-
լային։ Այսպէս է նախ թագադրութեան պաշտօնը, որ
Հեթում Ա. ի ժամանակ վերահաստատուեցաւ. Լամբրոնի
Կոստանդին իշխանը առաջինը եղաւ որ «թագադիր
Հայոց» անունը կրեց։ Դարձեալ Արշակունեաց ժամա-
նակ Հայոց նախարարներուն մէջ մէկը կար նախապա-
նակ Հայոց նախարարներուն մէջ մէկը կար նախապա-
նակ միւսներէն, որուն ազդեցութիւնը հաւանաբար
տիւ միւսներէն, որուն ազդեցութիւնը վրայ, և որ «երկ-
մեծ էր տէրութեան կառավարութեան վրայ, և որ «երկ-
րորդ արքայն» կը կոչուէր. Ռուբինեանց օրով յոյն ազ-
դեցութիւնը ունեցող իշխանը «աւագ պարոն» կը կոչ-
ուէր։ Գլխաւոր պաշտօններէն մէկն ալ զօրքին ընդհա-
նուէր։ Գլխաւոր պաշտօններէն մէկն էր, և այս պաշտօնին տէր
նուր հրամանատարութիւնն էր, և այս պաշտօնին տէր
անձը եւրոպական բառով կը կոչուէր «գոմէսդապլը»,
որ կը յիշեցնէ հին «մեծ արտոնապետ» բառը։ Գոմէս-
դապլի իշխանութեան տակ և գրեթէ անոր երկրորդը
կը համարուէր «մարաջախար»։ Դարձեալ արքունի սև-

Նեկապետը կը կոչուէր ֆրանսական անուամբ «շամպլայն» և արքունի ատենադպիրը— «շանսըլիէ», ասոր իրաւասութեան տակ կը գտնուէին մասնաւոր քարտուղարները, թարգմանները և գրագիրները, որոնք արքունի հրովարտակները և ատենական գրուածները լատիններէն և ֆրանսերէն կը թագմանէին ու կը գրէին: Նոյնպէս արքունի գանձերու հոգարարձուն յունական կոչումով կ'ըսուէր «պրոկսիմոս», և արդարութեան դիւանար պաշտօնեան «սէնէշլա»:

Լեւոն Բ. ի հիմնած հաստատութիւններուն մէջ հշա-
ւոր տեղ կը բռնեն արդարութեան ատեանները կամ դա-
տարանները, որոնք քանի մը կարգերու կը բաժնուէին :
Ամենաբարձր դատարանը արքունի ատեանն էր, որուն
կը նախագահէր ինքը թագաւորը, կամ անոր բացակա-
լութեան ժամանակ բարձրատիճան պարոններէն մէկը :
Այստեղ կը դատուէին քրէական գործերը, պարոններու
վէճերը աւատական իրաւունքներու վերաբերութեամբ,
և ընդհանրապէս բոլոր ծանր խնդիրները, որոնց վճիռը
ատորին դատարաններու իրաւասութենէն բարձր էր :
Արքունի ատեանէն յետոյ կուգար Սսի արքեպիսկոպո-
սի ատեանը, որ կը դատէր աւելի թեթեւ յանցանքները,
պզտիկ գողութիւնները, ազգայիններու մէջ ծագած տա-
րածախութիւնները, և վերջապէս հայ և օտարազգի
բնակիչներու մէջ եղած քաղաքային գործերը : Այս վեր-
ջին տեսակ դատերը կը տեսնուէին նոյնպէս աւելի փոքր
դատարաններու մէջ, եթէ Սսի ատեանը տարուելու չափ
կարեւորութիւն չունենանային : Բացի ասոնցմէ աւատա-
տու պարոնները և ասպետական կարգերը իրաւունք
ունէին իրենց կայուածներուն մէջ ընակող ժողովուրդ-
ներու դատաստանը տեսնելու : Օտարազգի հիւպատոս-
ներն ալ ունէին նոյնպէս դատարաններ՝ իրենց ազգա-
լիներու մասնաւոր գործերը կարգի դնելու և անոնց
վէճերը հաշտեցնելու համար. բայց ասոնք աւատատու

պարուններու և տապիտական կարգերու չափ ընդարձակ
արտօնութիւններ չունէին :

Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ քոչմանքներու մէջ, դարեան Եւրոպայի մէջ, հատարակող հարկեր չկային, այլ միայն մասնաւոր սուրքեր, որ աղետալ դասի ան-
ձեր տեղական պայմաններու համեմատ կը վճարէին թա-
գաւորին և աւտոտական իշխաններուն: Բացի ստատու-
րէն, որ կը ծանրանար գիւղացիներուն վրայ և կը
վճարուէր երկրին բերքերով ու կենդանիներով, և զրո-
ւաւորէին, որ մահմէտական հպատակները կը հատու-
ցանէին արքունի գանձարանին, մնացեալ սուրքերը
մեծ մասամբ առեւտրական դասին կը վերաբերէին:
Այսպէս, խանութպանները որոշեալ սուրք մը կուտային
վաճառանոցներու և տոնավաճառներու մէջ կրպակ պա-
հելու համար: Նոյնպէս ամէն առեւտրական հաս, որ
գետաբերաններու և հաւաքանքներու մէջ խաբիսի
կը ձգէր՝ հարկ կը վճարէր: Ասանցմէ տարրեր էր այն
հարկը որ կը հատուցանէր թագաւորին կամ կալուածա-
տէր իշխաններուն իրենց երկիրներէ անցուած ապրանք-
ներուն համար, կիրճերէ ու գետերէ տարուած ապրանք-
ներու համար աւելի կը վճարուէր: Ասանձին՝ հարկ մըն
էր գողցուած իրեղէններու խուզարկութեան համար նշա-
նակուած սուրքը, որոնք եթէ գտնուէին՝ անոնց արժե-
քին երրորդ մասը արքունի գանձարանը կ'երթար:
Ռուբինեանց օրէնագրութեամբ՝ թագաւորը կը ժա-
ռանգէր այն բոլոր օտարականներու ստացուածքը, որոնք
իր տէրութեան սահմաններուն մէջ կը մեռնէին: Սա-
կայն Լեւոն Բ. հրաժարեցաւ այս իրաւանքէն Վենե-
տիկացի և ձեռնագրող վերաբերմամբ, որոնց կտակով
կամ անկտակ (անտիաթիք) թողած ստացուածքը իրենց
օրինաւոր ժառանգորդներուն կ'անցնէր: Իսկ եթէ ժա-
ռանգորդները չերեւային, Սաի արքայիսկոպոսը որ ար-
գարութեան երկրորդ ստեանի հախազահն էր, մեռնու-

գին գոյքը կը պահէր մինչև որ երկու հասարակապետութիւններէն մէկը կամ միւսը պահանջէր իր հպատակին ժառանգութիւնը: Ուրիշ իրաւունք մը, որմէ Հայոց թագաւորները հրաժարեցան միայն յօգուտ վերոյիշեալ հասարակապետութիւններու, Կիլիկիոյ ծովեզերքին մէջ խորտակուող նաւերու համար սահմանուած օրէնքն էր: Այս օրէնքին զօրութեամբ ամէն նաւ որ ալէկոծութենէն կը խորտակուէր, անոր բեկորները մէջի ապրանքներովը այն անձանց սեպհականութիւնը կ'ըլլար, երբ ծովի ալիքները դուրս կը նետէին իրենց կալուածներուն վրայ. նոյնպէս նաւարկութենէ ազատուած մարդիկ՝ տեղւոյն պարոնին իշխանութեանը կ'ենթարկուէին:

Ռուբինեանց օրով՝ Կիլիկիոյ վաճառականութիւնը սերտօրէն կապուած էր արեւմտեան ազգերու վաճառականութեան հետ: Հայոց թագաւորները մեծամեծ գիւրութիւններ և արածնութիւններ չնորհեցին Եւրոպայի վաճառաչահ ազգերուն և գլխաւորապէս իտալական երկու հասարակապետութիւններուն՝ Ճենովացոց և Վենետիկցոց: Ասոնք ոչ միայն ժամանակաւոր յարաբերութիւններու մէջ կը գտնուէին Կիլիկիոյ հետ, այլ հաստատուն բնակութիւն ունէին երկրին գլխաւոր քաղաքներուն մէջ՝ Սիս, Մամիստիա, Տարսոն և Այաս, և գրեթէ իրրեւ անկախ գաղթականութիւններ կը նկատուէին, որոնք յիշեալ քաղաքներուն մէջ ունէին իրենց սեպհական թաղերը, եկեղեցիները, բաղնիքները, խանութները, հրապարակները, վաճառանոցները և դատարանները: Իրրեւ հաստատուն բնակիչներ անոնք իրաւունք ունէին պարապելու այլեւայլ բերքերու արտադրութեամբ, — այգեգործութեամբ, բամբակի, ձիթենիի ու թիթենիի մշակութեամբ և այլ մշակութիւնէն արտադրուած բերքերը վաճառելու երկրին մէջ: Ճենովացիք առաւելա-

պէս նուիրուած էին այս տեսակ պարապմունքներու, որ մեծ օգուներ կը բերէին անոնց. իսկ Վենետիկցիք կը պահէին հիւրանոցներ, գինետուններ, կաշիի, կտաւի և երկաթի գործարաններ: Ճենովացիներէն ու Վենետիկցիներէն յետոյ կուգային Բիզացիք, Սիկիլիացիք, Պրովասացիք, Գաթալոնիացիք, Կրետացիք, Կիպրացիք և այլն, որոնք առաւել կամ նուազ առեւտրական հազորակցութիւններ ունէին Կիլիկիոյ հետ: Արեւմտեան վաճառականները Կիլիկիա կը բերէին՝ ցորեն, գարի, գինի, ձէթ, մետաքս, կտաւեղէններ, մահուդներ, գոյնզգոյն մետաքսեայ հագուստներ, համեմներ, լեղակ, դեղօրայք, բամբակ, շաքարաւաղ, սնդիկ, բուստ, անագ, պղինձ, թանկագին մետաղներ, սապոն, զէնքեր, հայկիներ, կերոններ, և այլն: Իսկ Հայոց վաճառականութեան գլխաւոր աղբիւրներն էին եղները, ոչխարները, ջորիները, կաշեղէն, ընդեղէն, իւղային հատիկներ, բամբակ, աղ և այլն, որ Եւրոպացիք կ'արտածէին Կիլիկիայէն: Հայերը փայտի առուտուր ալ ունէին, որ կը կտրէին Տաւրոսի անտառներէն, և մետաղներու առուտուր՝ որ կը հանէին նոյն լեռան հանքերէն: Բացի ասոնցմէ անոնք կը ծառայէին իրրեւ միջնորդ եւրոպական ապրանքները Արեւելքի խորերը տարածելու, որ կարաւաններով կը հասցնէին մինչև Պարսկաստան և Թաթարիստան ու Հնդկաստանի սահմանները:

Այսպիսի ընդարձակ վաճառականութեան վրայ հակելու համար՝ Կիլիկիոյ ծովեզերեայ տեղերու և կիրճերու ու գետերու անցքերու մէջ հին ժամանակներէն սահմանուած կային մաքսատուններ (բաժատուն), որոնց գլխաւոր սենեակները կը գտնուէին Տարսոն և Այաս քաղաքներու մէջ, և անոնց կառավարութիւնը յանձնուած էր պարոնի մը՝ բրօքսիմոսի հսկողութեան տակ:

Այս մաքսատուները սովահովութեան միջոց մըն էին տէրութեան համար, որոնցմով կ'արգելուէր արտածել այն բերքերը, որ միայն երկրին բնակիչներուն պէտքերը կարող էին լրացնել, և միեւնոյն ժամանակ եկամուտի աղբիւր էին թագաւորական գանձարանին համար, ուր կ'երթային այն օտար ապրանքներէն առնուած մաքսերը՝ որոնք անհրաժեշտ չէին երկրին համար: Օտարականները ներս բերուած և դուրս տարուած ապրանքներու համար ընդհանրապէս հարիւրին չորս կը վճարէին: միայն ձենովացիք, Վենետիկցիք և վերջերը նաև Սիկիլիացիք հարիւրին մէկ կը վճարէին, կային ալ որ հարիւրին երկու կը հաստուցանէին: Բայց այս ընդհանուր մաքսէն, ևւրոպացի վաճառականները պարտաւոր էին առանձին մաքս վճարել կարգ մը ներս բերուած ապրանքներու համար, որպիսի էին զինին, ձէլիք, կենդանիները, փայտը, երկաթը, մուշտակները, կաշիները, բուրդն ու մահուղը: Առանձին հարկ կ'առնուէր նոյնպէս ձողաձու ոսկիի ու արծաթի համար, մետուղներ, հակեր և ճանապարհորդներու իրեղէնները գննելու համար, հակերով բերուած մահուղեղէնները չափելու համար, առեւտրական միջնորդութեան համար (սամոր-չէք), և այլն:

Ակեւորկ ԺԲ-ԺԴ դարերու մատենագրութեան վրայ. — Վարդապետական գրութեան. — Բանաստեղծութեան. — Պատմագրութեան:

Քաղաքական կեանքի վերականգնումը Ռուբինեանց ձեռքով և Արեւմուտքի հետ մշակուած յարաբերութիւնները բարեգլխակ նշաններ էին մեր գրականութեան համար: Կարծես հայ հանճարի համար ժամանակը եկած էր իր բաղմադարեան կապանքներէն արձակուելու և աւելի լայն ասպարէզի մէջ մտնելու: Սակայն կրօնական խնդիրները, որ հայ միտքը շարունակ զրազեցուցած էին անցեալին մէջ, չուտով նոր զօրութեամբ արծարծուեցան, և մեր մատենագիրները ստիպուեցան աւելի քան երբէք առաջուան նեղ չրջանին մէջ ամփոփուել: Վտանգն այս այս անգամ մեծ էր, որովհետեւ երկու հզօր կողմերէն կուգար. Բիւզանդիոնի կայսրերը և Հոմի պապերը քրիստոնէական միութեան պատրուակով՝ սկսան ամէն ջանք ու ճիգ թափել Հայ Եկեղեցւոյ անկախութիւնը բառնալու և իւրաքանչիւրը իր իշխանութեանը ենթարկելու: Մեր հայրապետները, նկատելով կրօնական թշնամութենէն առաջ եկած չարիքները, ազգի ողջամիտ մտաին հաւանութեամբ փորձեցին սէր և միութիւն հաստատել Աւետարանի հոգւոյն համաձայն. բայց երբ հակառակորդներուն գաղտնի դիտաւորութիւնները պարզուեցան, ամենայն նախանձախնդրութեամբ պաշտպանեցին Հայ Եկեղեցիին ինքնուրոյնութիւնը, որ անոնց աչքին ազգային

դաքացիներէն: «Յաղապս Արեւորդեացն դարձի», Սամառաւ: Եպիսկոպոսին զրամ, որով կ'ուսուցանէ թէ ինչպէս պէտք է աշակերտել նորադարձները, որոնք ազգով հայ էին և հին ժամանակներէն հեթանոսութեան մէջ մնալով՝ արեւին և բարդի ծառին պաշտօն կը մատուցանէին. Շնորհալին իր բեղմնաւոր զրիչը գործադրած է նոյնպէս քանի մը մեկնողական երկասիրութիւններ յորինելու. այսպէս են՝ Մեկնութիւն Գաւթի Անյաղթի «Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր» սկզբնաւորութեամբ ճառի, որ իր իր խրթին ոճովը շատերուն անհասկընալի եղած էր. Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց, համառօտ բայց ընտիր գրութիւն, և Մեկնութիւն Մատթէի, որ հեղինակին մահուան պատճառով անկատար մնաց և յետոյ Յովհ. Երզնկացին աւարտած է: Առանձին յիշատակութեան արժանի է դարձեալ Հռատով խոստովանիմ հանրածանօթ աղօթքը, որ 24 տուն ունի՝ օրուան 24 ժամերուն համար, և զրեթէ բոլոր ծանօթ նոր լիզուներով թարգմանուած է:

Շնորհալիի ժամանակակիցներուն մէջ նշանաւոր են իր երկու ընկերակիցները: Իգնատիոս վարդապետ և Սարգիս Շնորհալի: Իգնատիոս զրեց Ղուկասու Աւետարանի մեկնութիւնը, որ իր չքնաղ իմաստներով, ամբողջ ոճովն ու ընտիր լիզուովը հայ գրականութեան զեղեցիկ արդիւնքներէն մէկն է. իսկ Սարգիս յորինեց Կաթուղիկեայց եօթն առաքելական թուղթերուն ընդարձակ մեկնութիւնը, յոյն եկեղեցական հայերուն հետեւողութեամբ, որուն մէջ պերճախօս և ազգու լիզուով կը խօսի մոլութիւններուն դէմ, և քաղցր ու մեղմ լիզուով կը ջատագովէ առաքինութիւնը:

Միութեան ինդիրը դարձեալ չարժեքաւ Շնորհալիի եղբորորդիի և յաջորդ Գրիգոր Դ. Տգայի օրով, նոյն Մանուէլ կայսեր և Յունաց Միքայել պատրիարքի կողմէն, որոնց երեք թուղթ հետզհետէ գրեց Գրիգոր Դ.

պաշտպանելով Հայոց եկեղեցիի ծէսերն ու արարողութիւնները. և թէպէտ կայսեր ստիպումով Հռոմկայի մէջ ժողով գումարուեցաւ (1179), բայց այս ժողովը երբեք արդիւնք չունեցաւ, և զանազան կողմերէն ամբաստանութեան թուղթեր թափուեցաւ Կաթուղիկեայն վրայ: Գրիգոր Տգան այս ամբաստանութիւններու պատասխանելու համար՝ երկու թուղթ գրեց առ Հայրատացիս և մասնաւորապէս առ Գր. Տուաէորդի և առ վարդապետս Հիւսիսայ, որոնց մէջ իր դէմ եղած զըրպարութիւնները կը հերքէ և ազգային եկեղեցիի անկախութեան ախոյեան կը կանգնի: Ընդհանրապէս Շնորհալիի ոճին կը հետեւի Գր. Տգան իր թուղթերուն մէջ, բայց ոչ իր հօրեղբոր ոճի վսեմութիւնն ունի և ոչ անոր ընդհանրացած հեղինակութիւնը: — Նոյն ժամանակի կրօնական խնդիրներուն մէջ գործունակ մասնակցութիւն ունեցած է հայկական գրականութեան վաղուն հանճարներէն մէկը, Ներսէս Լամբրոնացին (ծն. 1153ին), որ իր սքանչելի պերճախօսութեան համար Տարսնեան փող և երկրորդ Պօղոս առաքեալ կոչուեցաւ: Իր գրական արդիւնքներուն մէջ մտադրութեան արժանի է նախ Հռոմկայի ժողովին մէջ խօսած առեւարանութիւնը, որուն մէջ քրիստոնէական եղբայրսիրութեան և միաբանութեան ջատագով կը հանդիսանայ այնպիսի գերադանց պերճախօսութեամբ, որ օտոր բանասէրներէն ոմանք հայ հոկտորը Գեմոսթենէսի ու Կիլիկոնի հետ կը հաւասարեցնեն: Յունական միութեան ինդիրը դեռ կը շարունակէր մտքերը յուզել, և ահա երեւան դեռ կը շարունակէր մտքերը յուզել, և առջարկելով եկան պապական հետամտութիւնները, որոնց չուրախ քանի մը ծիսական փոփոխութիւններ, որոնց չուրով հետեւելու էին դաւանաբանական փոփոխութիւններու պահանջումները (Հագուցն Սրբոյ բղխման խըն-

դիր)։ Արեւելեան վարդապետները (Զորագետացիք և Շիրակացիք) կասկածելով որ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն ոմանք լատինական առաջարկութիւններն ընդունելու համամիտ են, և Ն. Լամբրոնացիին այս կուսակցութեան պարագլուխ համարելով, ամբաստանեցին զայն Լեւոն Բ. ի առջեւ։ Լամբրոնացիին իր պաշտպանութեան համար գրեց իր հռչակաւոր թուղթն առ Լեւոն, որուն մէջ ցոյց կուտայ թէ ինքը իբրեւ Աւետարանի աշակերտ հաղորդութիւն ունի բոլոր քրիստոնեայ ազգերն հետ, բայց միանգամայն իբրեւ հայ անդրդուելի կը մնայ իր հայրերու դաւանութեան մէջ։ Բացի այս գրուածներէն, որոնք սերտ կապակցութիւն ունին ժամանակակից խնդիրներու հետ, Լամբրոնացիին թողած է նոյնպէս շատ մեկնողական գրուածներ և ճառեր։ Մեկնողականներու մէջ նշանաւոր է մանաւանդ Պատարագի իմաստալից մեկնութիւնը, որու մէջ հեղինակի մեծ հմտութեան հետ կ'երեւայ և անոր լայն հայեացքը կրօնի վրայ. թող ուրիշ մեկնութիւնները, որպիսի են Սաղմոսի, Սողոմոնի Առակաց, Ժողովողի և Իմաստութեան դրքերու և 12 բրոնացիին երիտասարդութեան տարիներուն դործեր են։ Իսկ ճառերէն ընտիր են մանաւանդ Համբարձման և Հոգեգալստեան վրայ խօսածները, թէ և ի Փոխումն Կուսին, յԱնառակ որդին և ի Տնտեսն ճառերն ալ հեղինակի սրտին ու գրչին անարժան գործեր չեն։

Պապական ազդեցութիւնը ժամանակի ընթացքի մէջ զօրանալով, ԺՊ. դարուն մէջ առաջ բերաւ Ունիթոսներու կամ Միաբարներու ընկերութիւնը, որ ազգային եկեղեցիին դէմ կոյր ատելութեամբ բեցուած՝ սկսաւ ամէն տեսակ անմեղելի միջոցներ ի դործ դնել անոր հիմերը խորտակելու։ Ասոնց դէմ խօսքով և գրիչով զինուեցան Յովհաննէս Որոտնեցի և մանաւանդ Որոտնեցիին հռչակաւոր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթևացի (1340-

1444)։ Տաթևացիին գլխաւոր աշխատութիւնները, որոնցմով ան հզօր ախոյեան կը հանդիսանայ Հայոց Եկեղեցիի թշնամիներու դէմ, անոր են երկհատոր Բարոզագիրքը, որ կը բովանդակէ 200ի չափ քարոզներ ալ և ալ բարոյական և վարդապետական նիւթերու վրայ, և Գիրք Հարցմանց, նոյնպէս երկու հատորով, որուն մէջ հարց պատասխանի ձևով կը խօսի, նախ Հրէից, Մանիքեցոց և ուրիշ աղանդաւորներու դէմ, ապա կը ճառէ արարածներու, մարդու կազմութեան, Բրիտանոսի մարդեղութեան, աշխարհի վախճանի և հանդերձեայ կեանքի հատուցման վրայ։ Զօրաւոր և խիստ բեղու կը բանեցնէ Տաթևացիին ազգային կրօնի թշնամիներու դէմ, և այս խառութիւնը կատարելապէս կ'արդարացնէ Ունիթոսներու անվայել ընթացքովը, որոնց մոլեռանդութիւնը մինչև անստեղ կը հասնէր՝ որ իրենց կողմը որոացողները վերստին կը մկրտէին և կը ձեռնադրէին։

Ինչպէս վարդապետական գրականութեան, այսպէս և բանաստեղծականին մէջ այս չրջանին գլուխը կայնած է Ն. Շնորհալին, վանական և յանգաւոր տաղաչափութեան հաստատողը ու ծաղկեցնողը, որ նախորդ դարուն մէջ Գր. Մազիստրոս իւրացուցեր էր Արարացիներէն։ Եւ թէպէտ Շնորհալիի քերթողական երկասիրութիւնները միշտ անկեղծ ոգեւորութեան և կենդանի երեւակայութեան արդիւնք չեն, յանգերու միակերպ վերջաւորութիւնն ալ երբեմն ձանձրոյթ կը պատճառէ, բայց այս թերութիւնները կը փոխարինուի լեզուի ողորկութեամբ, իմաստներու զեղեցկութեամբ և տաղաչափական արուեստի կատարելութեամբ։ Երեք ընդարձակ քերթուած թողուց Շնորհալին. 1. Եղեալիոյ ողբը, զոր յօրինելու չարժաոյթը եղած է յիշեալ քաղաքին կործանումը Զանգի ամիրային ձեռքով (1444)։ Այս սրտաշարժ քերթուածը ղիմառնաբար է չարա-

գրուած. Եղեալն լեզու կ'անէ և մի առ մի կը թուէ իր անցեալ փառքը և ներկայ թշուառութիւնը: 2. Յիսուս Որդի, որ Հին և Նոր Կտակարանի համառօտութիւնն է աղօթքի ձեւով գրուած: 3. Վխարասանութիւն, որ Հայոց պատմութեան համառօտ բովանդակութիւնն է ութամեկնան չափով և նոյնայանգ «Եալ» վերջաւորութեամբ: Իսկ Շնորհալիին մանր ոտանաւոր գրուածները այնքան չափ են, որ երկար կ'ըլլար. մի առ մի թուել: Բաւական է յիշել անոր քանի մը շարականները և նուագները, ուր մինչև այսօր կ'երգուին Հայոց Եկեղեցիին մէջ. այսպէս են՝ Ալուհացի կիրակի օրերու շարականները, Ծաղկազարդի հարցը, Հոգեզայտեան հորս պատկերը, Վարդափառի երկու պատկերը, Հրեշտակապետաց, Վարդանանց և Ղևոնդեանց շարականները, Այսօր անձառը, Նորոգողը, Ատուած անգը, Նայեաց սիրովը, Առաւօտ լուսն, Աշխարհ ամենայնը և այլն: Այս վերջիններէն ոմանք այլուրեւակաւ կարգով յօրինուած են, ոմանց ալ սկզբնատառերը կը կադմեն հեղինակին անունը:

Ներոխեան դարու ուրիշ բանաստեղծներն են՝ Յովհաննէս Սարկաւազ, որ երկաթեամբ է Պայծառացիի շարականը ի պատիւ Ղևոնդեանց և ընտիր քերթուած մը Սարեակ թոշուեին վրայ: Շնորհալիին անդրանիկ եղբայրը՝ Գրիգոր Պահլաւունին յօրինեց Աւետեաց (Խորհուրդն անձառ) և Ծաղկազարդի երկրորդման (Մեծահրաշ այս խորհուրդ) շարականները, և ընտիր մեղեդի մը ի պատիւ Լուսաւորչի (Ի յեւ արեւու արեւ): Գրիգոր Տղան գրեց Ողբ մը Երուսաղէմի առման վրայ, նոյն չափով որով գրուած է Եղեալից ողբը. բայց Տղայի հետեւողութիւնը Շնորհալիի քերթուածին աշխոյժն ու խանդը չունի: Խաչատուր Տարօնեցին ձգեց բաղմաթիւ երգեր ու դանձեր, որոնց մեծ մասին սկզբնատառերը իր անունը կը կադմեն:

ա մենանշանաւորն է Խորհուրդ խորին երգը, որ կ'երգուի պատարագի սկզբին:

ԺԳ. դարը միայն ընտիր մէկ բանաստեղծ ունի, Յովհան Երզնկացի, յայտնի է իր եռանդուն տաղերով ու շարականներով, որոնց մէջ նշանաւոր են Զորհնեաց տաղերը (Յամենայն ժամ օրհնեմք և Այսօր ձայնն հայրագեան) և Լուսաւորչի երկու շարականները (Երկնք ամեկան և Այսօր զուարճացեալ), Ս. Ներսէսի շարականը (Որ էլ յայն անձառ), և Խոտաճարակաց շարականը (Յամենայն վերջին ժամանակի): Երզնկացի մեր հին գրաւորս վերջին ժամանակի: Երզնկացի կանուխեան վերջին ընտիր մասնագիրը կը համարուի: Անոր բաղմաթիւ երկաթեութիւններուն մէջ ամենանշանաւոր և միանգամայն խորհրդաւորն է Քերականութեան մեկնութիւնը. խորհրդաւոր, որովհետեւ այս գործին մէջ հեղինակը մանրամասն հետազօտութիւններ կ'ընէ հին հայերէն լեզուին վրայ, որ արդէն դարձածութենէն ինչպէս էր և միայն գիրքերու միջնորդութեամբ կարելի էր ուսումնասիրել:

Լեզուի անկումը նշմարելի է մանաւանդ ներկայ չրջանի պատմական գրուածներու մէջ, որոնք երբեմն մինչև Ռամկարանութեան կը հասնին: Ասանք ոչ այնքան պատմութիւն են՝ որքան սովորական ժամանակի կազրութիւններ, հրաշալի դէպքերու և անհաւատալի աւանդութիւններու յիշատակութեամբ համեմատած: Այս թերութիւններով հանդերձ հայ պատմագիրութիւնը մեծ արժէք ունի արեւմտեան Ասիոյ պատմութեան նկատմամբ. և այս է պատճառը որ եւրոպական գիտնականները այս կարգի գրուածները այլ և այլ թարգմանութիւններու ու հետազօտութիւններու նիւթ բրած են:

Այժմ գանք յիշատակելու այս պատմիչները: Մատթէոս Ուռհայեցի գրեց հետաքրքրական ժամանակագրութիւն մը, որ կը բովանդակէ զիսաւորապէս իր ժամանակի անցքերը մինչև 1136 թուականին: Թէև մայր

հայրենիքէն հեռու՝ օտարազգիներու մէջ կ'ապրէր Մատթէոս, բայց և այնպէս անոր սիրտը Զեւոմ հայրենասիրութեամբ վառած է. այս զգացումն է որ հաւասարատեսութեամբ կը գլնէ զայն յունական մտնանդութեան դէմ, մահմէտական ըռնակարներու դէմ, որոնք Հայաստանը արինոտլ կ'ողողէին, և նոյնիսկ Եւրոպացոց դէմ, որոնք Հայոց քանի մը գաւառներուն վրայ կ'իշխէին: Ասոր հակառակ մեծ ոգեւորութեամբ կը խօսի հայրենի յիշատակներուն վրայ. ան կը փառաւորէ Տուրսոյ Հայոց քաջութիւնն ու անձնութիւններ, որոնք ամէն տեսակ օգնութիւններ ցոյց տուին խաչակիրներու՝ մահմէտականներու դէմ. սրտաշարժ լեզուով կը խօսի Բագրատունեաց վերջին թագաւորին վրայ, որ իր ազգակիցներէն մասնուած՝ թաղաւորութենէն զրկուեցաւ և իր կեանքը օտարութեան ու թշուառութեան մէջ աւարտեց: Իր հետաքրքրական տեղեկութիւններու հետ՝ երկու թանկագին յիշատակարաններ ալ կ'աւանդէ մեզ Մատթէոս, այն է Զմէկիկ կայսեր Աշոտ Գ., թագաւորին գրած թուղթը և Գաղիկ Բ. ի Բելզանդիոնի մայր եկեղեցւոյն մէջ Կոստանդին կայսեր և յոյն կղերին առջև խօսած ճառը Հայոց Եկեղեցիին պաշտպանութեան համար: Ուռհայեցիի շարունակողը եղաւ Գրիգորեւեց, որ գրի առաւ Յովհ. Կոմնենոս կայսեր ապագատակութիւնները գէպի Ասորիք և Կիլիկիա, Եդեսիոյ առումը Զանգիլի ձեռքով, Գոնիայի սուլթաններու յարաբերութիւնները Ռուբինեանց հետ, խաչակիրներու պատերազմները Նուբէտոյնի դէմ, Վրաց թագաւորներու գործերը վերին Հայաստանի մէջ, և այլն: Ինչպէս Մատթէոսի, այսպէս նաև Գրիգորի ոճը անարուեստ է. երկաւքն ալ գրեթէ իրենց ժամանակի խօսուած լեզուովը կը գրեն: — Մատթէոսի գրեթէ ժամանակակից էր Սամուէլ երէց Անեցին, հեղինակ՝ համառօտախօս ժամանակագրութեան մը, որ կը սկսի առաջին մարդերէն և կը հասնի մինչև Քրիստոսի

1479 թուականը․ բայց իրենցմէ յետոյ դանազան անձեր
շարունակած են մինչեւ ԺԷ․ դարու վերջը (1696)։ Սա-
մուէլի գլխավոր աղբիւրներն են հին ժամանակներու
համար՝ Եւսեբիոս Կեսարացին և Մովսէս Խորենացին։ —
ԺԳ․ դարու նշանավոր մատենագիրներէն Վարդան վար-
դապետ, Յովհ․ Վանական վարդապետին աշակերտը, որ
բացի բազմաթիւ կրօնական գրութեանքներէն և շարական-
ներէն, թողուց Պատմութիւն մը՝ աշխարհի սկզբնաւո-
րութենէն մինչեւ իր օրերը (1265)։ Այսպիսի ընդարձակ
ժամանակի պատմութիւնը գիրքի մը մէջ ամփոփելու
համար՝ հարկ էր յաճախ լոկ անուններու յիշատակու-
թեամբ բառականապէս, ինչպէս որ ըրաւ պատմիչը․
միայն Արշակունեաց պատմութեան զէպքերը նորանոր
պարագաներով կը լուսաւորէ․ իսկ իր ժամանակի անց-
քերու նկարագրութիւնը այնպիսի հետաքրքրութիւն
կուտան գիրքին, որ թէ՛ հայ և թէ՛ օտար բանասէր-
ներու մտադրու մտադրութեանը արժանի եղած է։ Հա-
յաստանի համառօտ Աշխարհագրութիւնն ալ թողած է
Վարդան, որ Սէն-Մարգէն հայազէտը թարգմանեց
ֆրանսերէն։ — Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդանի ըն-
կերակիցը, գրեց համառօտ պատմութիւն մը Ս․ Գրիգոր
Լուսավորչէն մինչեւ իր ժամանակները, աղգային և ար-
ասքին քաղաքական անցքերը միայն երկրորդարար յի-
շատակելով։ Բայց երբ կը մօտենայ իր ժամանակին,
բառական ընդարձակ կերպով կը նկարագրէ թաթարաց
ծագումը, բարքն ու սովորութիւնները, անոնց պատե-
րազմները, Հայոց աշխարհին մէջ դործուած անցիկու-
թիւններն ու աւերումները, ժողովուրդը ծանր հարկա-
ւորեցողութեան տակ գնելը, և այլն։ Գիրքին այս հետա-
տուութեան տակ գնելը, և այլն։ Գիրքին այս հետա-
տուութեան տակ գնելը, և այլն։ Գիրքին այս հետա-
տուութեան տակ գնելը, և այլն։ Գիրքին այս հետա-

բուժած է Յունաց և Հայոց երկիրներու մէջ հանդիպած նշանաւոր դէպքերը: Մօտ չորս հարիւր տարուան անցքեր կը բովանդակէ այս գիրքը (951-1331), բայց վերջին վաթսուոն տարիներու դէպքերը ուրիշ ձեւով են գրուած: — ԺԳ. դարու վերջը և ԺԴ. ի սկիզբը ծագկեցաւ Ստեփանոս Օրբէլեան Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ գրեց Սիւնեաց ցեղի պատմութիւնը իր ծագումէն մինչեւ նոյն տոհմի իշխանութեան բարձումը, նշանակելով միանգամայն Սիւնեաց աշխարհին մէջ հանդիպած քաղաքական և կրօնական դէպքերը: Օրբէլեանի երկրորդ թաթարաց վերադարձի հատուածները թարգմանուած են լատիներէնի, իսկ ամբողջ պատմութիւնը հրատարակուած է ֆրանսերէն թարգմանութեամբ: — ԺԴ. դարու պատմիչներն են նոյնպէս Մաղաքիա արեւելայ և Մխիթար Այրիվանեցի: Մաղաքիան կը նկարագրէ թաթարաց արշաւանքը, Հեթում Ա. ի դաշնակցութիւնը Հուլաղուի հետ, Ֆնդխտարի Կիլիկիա արշաւը, Լեւոն արքայորդի գերութիւնը և ազատութիւնը: Իսկ Մխ. Այրիվանեցին թողուց համառօտ ժամանակագրութիւն մը աշխարհի ստեղծագործութենէն մինչեւ իր օրերը (1328): Այս աշխատութիւնը պարզապէս անուններու և դիպուածներու շարք մը կը ներկայացնէ, որոնք մէջ ժամանակագրական կարգով դասուած են ազգային և օտար իշխաններու ու հայրապետներու յաջորդութիւնը: Գրքին վերջը գրած է հայ պատմագիրներու ցուցակը, որու մէջ քանի մը անձանօք պատմիչներու անուններ ալ կը յիշատակուին:

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆՈՒՄԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

(1080 — 1885)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԷՆ

Ա. Բ. Ա. Զ

70

Հայաստանի վիճակը քաղաքական կեանքի անկումէն յետոյ. Մելիքյան (1086-1092). Հայկական իշխանութեան մնացորդները ԺԲ. դարու մէջ. — Այրազցի իշխանութիւններ. — Անի քաղաքը և Վրաց պատերազմները Թրքաց և Պարսից հետ Հայաստանի հիւսիսային և արեւելեան մասերուն հասար:

Հայաստանը Յունաց ձեռքն անցնելէ յետոյ ենթարկուեցաւ Պարսկաստանի Սելճուզիանց արշաւանքներուն: Տուղթլի և Արիստղան իրենց վայրենի հրոսակներուն գլուխն անցած՝ տարիներով երկիրը տալին ու վրայ ըրին, բաղձամարդ ու չէն քաղաքները կործանեցին և բիւրաւոր մարդիկ սուրբ ու գերութեան մասնեցին: Յոյները այս բուռն արշաւանքներուն դէմ դնելու անկարող ըլլա-

լով՝ ետ քաշուեցան և հաղիւ արեւմտեան քանի մը քաղաքները կարողացան իրենց ձեռքը պահել, մինչեւ որ Մելիքչահ՝ Արխապանի որդին ու յաջորդը եկաւ և առանց դժուարութեան բովանդակ երկիրը իր իշխանութեան տակ առաւ (1086—1092):

Մելիքչահը, իր նախորդներուն հակառակ, բարեմիտ ու արդարասէր մարդ մը ըլլալով՝ քաղցրութեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ: Անոր մահէն յետոյ նեւաճուած ալլաղզի իշխանները դարձեալ դյուխնին բարձրացուցին և բոլոր երկիրը, մանաւանդ Միջնաշխարհը, իրենց մէջ բաժնելով՝ ժողովուրդը կը կեղեքէին: Բայց միևնույն ժամանակ Հայաստանի սահմանաձայրերը քանի մը հայկական իշխանութեան մնացորդներ ալ կային, որոնք իրենց գոյութիւնը շարունակեցին ամբողջ ժ.հ. դարը, ոմանք նաեւ մինչեւ Թաթարաց ժամանակ, ամէն մեծ ու փոքր իշխանութիւններուն վերջ արուեցաւ: Այսպէս էին՝ 1. Տաւուշի և Մաճնաքերդի իշխանութիւնները, որոնք կը գտնուէին Գուգարաց և Ուտէացոց սահմաններուն վրայ, և որոնց պաշտպանները Զորագետի Բազրատունիներէն կը սերէին: 2. Աղուանից փոքր թագաւորութիւնը՝ յիշեալ Ուտի նահանգին և Արցախի կողմերը, որուն թագաւորները ալլաղ իշխանի հայ էին, ասոնցմէ ծագեցան իշխանները, որոնց սերունդները երկար ժամանակ պահեցին իրենց հայրական երկիրները: 3. Սիւնեաց իշխանութիւնը՝ որ թէեւ տկարացած ու նուաղած էր, բայց անոր պաշտպանները թագաւոր անուամբ շարունակեցին իշխել Կապանի և քանի մը ուրիշ բերդաւաններու վրայ: մինչեւ որ Թուրքերէն նսլաւելով՝ ստիպուեցան իրենց երկիրը ձգել և ինչէն քաշուիլ (1169): 4. Վապուրականի իշխանութեան մնացորդը՝ Վանայ ծովուն արեւելեան կողմը, որուն պաշտպանները Ամիկ բերդաքաղաքը նստելով՝ Արծրոնեաց ցեղը շարունակեցին թագաւոր անուամբ մինչեւ ժ.հ. դարուն սկիզբը. երբ

Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն անդամ կործանուած էր: 5. Վերջապէս Տարօն և Սասուն գաւառներուն իշխանութիւնը՝ Տուրուքերանի և Աղձնեաց սահմաններուն մէջ, ուր Մամիկոնեան նախարարութեան շառաւիղները տիրեցին մինչեւ ժ.հ. դարուն վերջերը, երբեմն Յունաց կայսրերու խնամակալութեան տակ, երբեմն ալ անոնցմէ անկախ:

Այսքան հայ իշխանութիւններ կային Հայոց երկրին մէջ ժ.հ. դարուն. բայց անոնց մէջ կապ ու միութիւն չկար և կարելի ալ չէր, քանի որ իրարմէ հեռու և այլազգի իշխանութիւններով անջատուած էին: Այս վերջիններէն իր ընդարձակութեամբն ու զօրութեամբը նշանաւոր էր Վանայ ծովուն արեւմտեան հիւսիսային կողմը կաղմուած տէրութիւնը, որ կը բովանդակէր տասներկու քաղաք իրենց չրջականերով, և ուր արար կամ պարսիկ ամիրան Շահի-Արմէն անուանով կը նստէր նախ իրաւի և ապա Մանազկերտ քաղաքին մէջ: Շահի-Արմէնի տէրութիւնէն յետոյ կուգային Դունի, Անիի, Կարսի կուսակալութիւնները, որ մէջ մէկ այլազգի ամիրա կը նստէր:

Հայաստանի քաղաքներուն մէջ ամենէն աւելի փոփոխական բաղդ ունեցաւ Բազրատունեաց մայրաքաղաքը Անին, որ իր փարթամութեան ու պայծառութեան չնորհիւ ամէն մեծ ու փոքր իշխանի տղահաւթիւնը կը զրդուէր: Յունաց ձեռքն անցնելէ և ապա Արխապանի կատաղութեամբ մատնուելէ յետոյ, Անին Մանուկէ անուանով Թուրք ամիրայի մը կուսակալութիւնը եղաւ: Մելիքչահը ուրիշ այլազգի իշխաններուն հետ Մանուկէն ալ նուաճեց և վերստին իր իշխանութեան մէջ հաստատեց: Անոր յաջորդեց որդին Արուս Սեւար, որ թոյլ մարդ մը ըլլալով չկրցաւ օտար ռապատակութիւններուն առաջին առնել և միտքը դրաւ Անին ծախել Կարսի ամիրային: Այս որ իմացան Անեցիք, Վրաց Դաւիթ թագաւորին

պաշտօնականութեանը դիմեցին, որ այդ ժամանակները զօրանալով՝ Վրաստանի սահմանակից Հայաստանը այլազգիներէն մաքրեր և իրեն դիմող Հայոց բնակչութեան տեղեր տուեր էր: Դաւիթ զօրքով եկաւ Անին զրաւեց, մայր եկեղեցին, որ Պարսիկները մզկիթի էին փոխած, Հայոց յանձնեց և Արուս Սուարը հետն առնելով տարաւ իր երկիրը և բանտարկեց (1124):

Ինչ յետոյ Դաւիթ մեռաւ և Արուս Սուարի երէց որդին Փապուն, չքովայն ամիրաներէն օգնութիւն առնելով, եկաւ Անին պաշարեց: Անեցիք իրենց վրացի քաղաքապետին առաջնորդութեամբ քաջութեամբ պաշտպանուեցան. մինչև իսկ կանայք իրենց ներկայութեամբ կը խրախուսէին իրենց ամուսինները: Քաջասիրտ կլին մը, Այծեանն անուշով, պարիսպին վրայ կանգնած՝ քարերով կը հալածէր թշնամիները, և անոնց արձակած նետերը վէրքերէն հանելով կրկին անոնց գլխուն կը թափէր: Պաշարումը երկար տևելով, Փապուն բանակցութեան մէջ մտաւ Անիի մեծամեծներուն հետ, խոտաւալով որ եթէ անձնատուր ըլլան՝ քաղաքը խաղաղութեան մէջ կը պահէ. և որովհետև պաշարի պակասութիւն կար, Վրացիք ալ անխոյժ եղան օգնութեան հասնելու, Անեցիք ընդունեցին իրենց առաջուան իշխողին (1126): Այնուհետև Փապուն ամբողջ Շիրակը իր իշխանութեան տակ առաւ և քաղաքն ու գաւառը հանդիստ պահեց մինչև իր մահը (1132):

Սակայն Վրացիք դարձեալ զօրացան Գէորգ թագաւորին օրով, որ Շիրակի երկիրը արչաւելով՝ Անին առաւ Փապունի եղբորորդւոյն համանուն Փապունի ձեռքէն: Մանազկերտի ամիրան, որ բազմաթիւ զօրքով օգնութեան էր հասած իր հաւատակցին, չարաչար յաղթուեցաւ և ետ քաշուեցաւ (1161): Դուլինի առումով, ուր Գէորգ չատ մարդ կուտրեց, չատն ալ դերի տաբաւ, մեծ պատերազմ մը գրգռուեցաւ: Պարսից թագա-

ւորը անձամբ եկաւ Վրացոց վրայ, չորս տարի շարունակ Շիրակը և վրաց սահմանները ասպատակեց, և Գէորգ սպիսկուեցաւ: Անին Պարսից ձգել. մինչև որ նոր զօրութիւն հաւաքելով դարձեալ անոնց ձեռքէն իրեց և Օրբէիան իշխաններուն տեսչութեանը յանձնեց (1174): Վրացոց ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ զօրացաւ մանաւանդ Գէորգի ազնկան՝ Թամար թագուհիին ժամանակ, որուն թագաւորութեան սխներն եղան երկու հալազի իշխաններ՝ Զաքարիա սպասալար և Իւանէ Աթաբէկ: Ասոնց առաջնորդութեամբ Վրացիք նախ հիւսիսային Հայաստանը այլազգիներէն մաքրեցին, և ապա Պարսից դէմ երկար պատերազմներ մղելով՝ արեւելեան Հայաստանին ալ տիրեցին, և հայ ժողովուրդը անդրբոլորութեան մէջ պահեցին մինչև Թաթարաց արչաւանքներուն ժամանակ:

ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ

ՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

71

Թարաւաց ծագումը և ձիկնիզ խոսի աշխարհակառքիները.— Ճէրպետի.— Թարաւաց աշխատեցը Հայաստան Չարսեղանի առաջնորդութեամբ (1236).— Անիի և Կարսի տառը (1239).— Բաւո և Կարսի տառը.— Հոշարո, Հայոց կանոնադր հարկատուութեան տակ մտնելը (1254).— Մոնղոլներու պետութեան քայքայութիւնը (1340):

Ասիական լեռնադաշտի վրայ, Սիպերիոյ և Չինաստանի մէջտեղ, հին ժամանակներէ կը լինակին զա-

անգամ-թափառական ցեղեր, որոնք ընդհանուր անուամբ Թաթար կը կոչուէին: ԺԳ. դարու սկիզբին զօրացաւ Մոնղոլ Թաթարներու առաջնորդը, քաջ ու պատերազմասէր Ճինկիզ խանը, որ բոլոր Թաթար ցեղերը իր իշխանութեան տակ միացնելով՝ իր երկրէն դուրս ելաւ ուրիշ երկիրներ նուաճելու: Անցաւ չինական պարիսպը, նուաճեց լայնատարած «Երկնային Պետութիւնը» և զահրնեց ըրաւ իշխող տոհմը: Շուտով Հնդկաստանն ալ ճանչցաւ հզօր աշխարհակալին իշխանութիւնը. անոր յաղթական ընթացքին առաջը առնել չկրցաւ մինչև անգամ Խուարէզմի մեծ պետութիւնը, որ կը տարածուէր Կասպից ծովէն Պարսկաստանի վրայէն մինչև Հնդկաստան: Մէհմէտ Շահը իր ձեռքի տակ որդւոյն հետ փախաւ. միւս որդիքը սպաննուեցան: Պուխարա, Սըմըրղանտ, Պահլ և ուրիշ ճոխ ու մարդաշատ քաղաքներ կրակի զոհ դարձան և մոնղոլական բարբարոսութիւնը ոտնակոխ ըրաւ բոլոր ազգերն ու թագաւորութիւնները ինդոս գետէն մինչև Կասպից ծովը: Աշխարհակալը կը պատրաստուէր արդէն Եւրոպա արշաւել երբ մահը վրայ հասաւ և այս մոռաբլուրիւնը թոցուց անոր որդւոյ ու թոռներուն կատարելու:

Ճինկիզ խանի մահէն յետոյ Ճէլալէտալին փորձեց իր հօր ժառանգութիւնը ձեռք ձգելու. բայց հարաջար յաղթուեցաւ և իր զօրքով Հայաստան փախաւ (1226): Ճէլալէտալին իր պարտութեան վրէժը Հայերէն հանեց սոսկալի անգլխութիւններ գործելով իր անցած ճանապարհին վրայ: Սիւնիքը և Այրարատը ոտնակոխ ընելէն յետոյ, Գառնի աւանին մօտ ճակատեցաւ Իւանէ Ալթաւէկի զէմ, որ վրացի ու հայ զօրքով կուգար անոր խաղաղութիւններուն առաջը կտրելու: Ապա անցաւ Բիւնուեսոց երկիրը, պաշարեց ու առաւ Խլաթը և այնտեղէն դիմեց արեւմտեան կողմը՝ Գոնեայի սուլթանին երկիրները աստղատակելու: Փոքր-Սաիոյ և Սաորոյ այ

լազգի ու լատին իշխանները Կլիկիոյ Հեթում թագաւորին հետ միաբանելով՝ հաղլու կարողացան այս յանդուգն ատաղատակին զօրութիւնը խորաակել. ճէլադէտին փախաւ ապաւինեցաւ Կորդուաց լեռները, ուր և սպաննուեցաւ :

Հազիւ թէ Հայաստանը ազատուեցաւ այս առաջա-
տակութենէն, որ շուտով մը ուրիշ աւելի մեծ թշուա-
ռութեան մասնուեցաւ: Ուխտաւ խանը, ձինկիկ խանի-
յաջորդը, իր խառնիճազանճ գորքին հրաման զրկեց
Աղուանից, Վրաց և Հայոց երկիրները արչաւելու: Թա-
թարները առաջին անգամ ոտք կոխեցին Հայոց երկիրը
1236ին Չարմազան զօրապետին առաջնորդութեամբ:
Սարսափելի տեսարան կը ներկայացնէր այս մեծագլուխ,
անմօրուս, նեղաչո-ի, տափաքիթ, կարճտան, սրածայն
բարբարոսներու բազմութիւնը, որոնք արագընթաց
ձիերու վրայ հեծած՝ սուրով ճամբայ կը բանային իրենց
ետեւէն սայլերով եկող կիներուն ու որդոց համար:
Մարախի բազմութեամբ ծածկեցին անոնք բոլոր երկիրը
և անինչայ կոտորեցին ամէն հասակի ու պայմանի մար-
դիկ. կաթնիկեր մանուկները քարերուն կը դարնէին,
մատաղաս աղջիկները կը յափշտակէին, հոգեւոր հովիւ-
ներու արիւնը խառն կը հոսէր անմեղ հոտի արեան հետ
ոչ մայրերու արցունքներուն կ'ոգորմէին, և ոչ ծերերու
սպիտակ մազերուն կը խղճային: Հայոց աշխարհը ծած-
կուեցաւ դիակներով, կ'ըսէ Կիրակոս Գանձակեցի ժա-
մանակակից սրտամիջը, ոչ ոք չկար որ թաղէր զանոնք,
որովհետեւ կենդանի մնացողները անձանութ տեղեր կը
պահուըտէին անօրէններու սուրէն ազատելու համար:

Այս ընդհանուր կոտորածի ու աւարառութեան հետ, որոնց զլիսաւոր առարկէզը հիւսիսային Հայաստանը եղաւ, մի առ մի առնուեցան նոյն կողմերը գլատուած բերդաքաղաքները, ուր հայ իշխանները ամրացեր էին իրենց ժողովուրդին հետ: Թաթարները այստեղ

ալ նոյն անգլթութիւնները գործեցին, և միւսն այն քաղաքներուն խնայեցին՝ որոնց տէրերը ինքնայոժար հալածակեցան անոնց և տարեկան տուրքի հետ խոտաւացան անոնց թշնամիներուն դէմ պատերազմել: Այնուհետեւ Չարմաղան, որ իր գլխաւոր զօրութեամբ Գեղամայ ծովուն ափը բանակ գրեւ էր, դիմեց Անիի վրայ, ուր չըջակայ ժողովուրդը իր անասուններով ու ստացուած անոր պարիսպներուն ետեւ: Գեւ չհասած՝ Թաթար զօրապետը զեպարան գրեցեց Անեցոյ և սրահանջեց որ անպաններուն վրայ և բոլորն ալ կոտորեց: Չարմաղան զայրացած՝ եկաւ քաղաքը սրաշարեց, որ զուցէ անվնաս մնար, եթէ քանի մը մեծամեծներ աւելի իրենց անձանց փրկութեան քան ընդհանրութեան օգտին վրայ մտածելով՝ թշնամիներուն կողմն անցած և քաղաքը անոնց ձեռքը մատնած չըլլային: Թաթարները մտան Անի, տուներն ու եկեղեցիները կողոպտեցին և բնակիչները իրենց մէջ բաժնելով՝ անողորմարար կոտորեցին, բացի սակաւաւոր կիներէ ու մանուկներէ՝ որոնք զերի տարին: Կարսի բնակիչները Անեցիներուն ողորմելի վիճակը տեսնելով, իրենց քաղաքին բանալիները զրկեցին Չարմաղանին, կարծելով թէ այսպիսով անոր սիրտը կը շահին: Բայց Թաթարները նոյն անգլթութիւնները գործեցին և այստեղ. քաղաքը կողոպտեցին ու աւերեցին, բնակիչներն ալ մասամբ կոտորեցին, մասամբ ալ գերի վարեցին (1239):

Չարմաղանը չուտով հիւանդացաւ և զօրքերը առաջնորդելու անկարող ըլլալով՝ իր տեղը եկաւ Բանդու զօրավարը, որու առաջնորդութեամբ Թաթարները իրենց արշաւանքը շարունակելով մտան Կարնոյ գաւառը, քաղաքը յարձակումով առին և տմէն բան սուրբ ու կրակի մատնեցին: Դարաւէտալին Գանիալի սուլթանը եկաւ Բա-

չուի ձեռքէն Կարինը ազատելու, որ նոյն ժամանակ իր իշխանութեան տակն էր, բայց յաղթուեցաւ ու փախաւ՝ իր բանակն ու դանձերը թշնամիներուն ձեռքը թողլով: Թաթարները Հայաստանի այդ կողմերը իրենց իշխանութեան տակ առնելով և ժողովուրդին վրայ հարկ դնելով՝ անցան Ծոփաց աշխարհը, ամբողջ Վասպուրականն ու Տուրուքերանը ասպատակեցին ու աւերեցին և ապա մտան Միջագետք, որու ճոխ ու բաղմամարդ քաղաքները անոնց ազահութեան ու անգլթութեան զոհ եղան (1242):

Երբ այս կերպով բովանդակ Հայաստանը նուաճուեցաւ, արիւնահեղութիւնները դադարեցան, կործանուած տեղերը նորոգուեցան և հաստատուն կառավարութեան սկիզբը դրուեցաւ: Մանգոյ խանի հրամանով անոր եղբայրը Հուլաղու եկաւ ընդհանուր աշխարհագիր բրաւ (1254): Այս աշխարհագիրը ամենամեծ խստութեամբ կատարուեցաւ, բոլոր Հայերը տառը տարեկանէն վեր՝ հարկի տակ դրուեցան, բացի կիներէն ու հոգեւորականներէն: Ով որ հարկերու ծանրութենէն կը փախչէր, կը բռնուէր ու կը սպաննուէր. իսկ ով որ այնքան չունէր որ նշանակած հարկը վճարէր, պարտքի տեղ անոր որդիքը կ'առնէին: Հարկը կ'առնուէր դրամով և մանաւանդ բերքերով. իւրաքանչիւր հայ մարդ պարտաւոր էր հատուցանել մէկ սալիտամ (դրամ), 100 լիտր ցորեն, 50 լիտր զինի, 2 լիտր բրինձ, երեք տոպրակ, երկու պարան, նետ մը, պայտ մը, նոյնպէս և քսան անասունէն անասուն մը և 20 սալիտակ. թո՛ղ ուրիշ կաշառներ և անիրաւութեամբ խլուած կենդանիները, մանաւանդ ձիերը, որ Թաթարաց մէջ շատ յարգի էին: Բացի ասկէ, երկրի ծովակներն ու լիճերը, երկաթահանքերն ու ազահանքերը իշխողներու ձեռքն էին և ինչպէս պատմագիրը կ'ըսէ՝ ապրուստի բոլոր դուռները ժողովուրդին առջեւ փակուած էին:

Թաթարաց այս միահեծան իշխանութիւնը Հայոց աշխարհին վրայ տեւեց մինչեւ ԺԴ դարուն կէսերը, երբ Մոնղոլներուն պետութիւնը, որուն կրղրոնք կը կազմէր Կարակորում կոչուած մեծ քաղաքը Պայքալեան լիճին վրայ, քայքայուեցաւ և այլեւայլ անկախ տէրութիւններ կազմուեցան (1340)։ Այդ միջոցին Հայաստան կը համարուէր Հուլաղուի յաջորդներուն իշխանութեան տակ, որոնք Պաղտատ կը նստէին. բայց միեւնոյն ժամանակ երկրին զանազան գաւառներուն մէջ այլեւայլ մեծ ու փոքր իշխանութիւններ կազմուեցան՝ մասամբ Պաղտատի խանին հարկատու, մասամբ ալ անկէ անկախ, արեւմրտեան կողմը բռնեցին Թուրքմէնները, արեւելեան կողմը Պարսիկները, իսկ հարաւային կողմը գրաւեցին Քիւրդ պէյերը՝ Սասունի գլխաւոր ամիրայի իշխանութեան տակ։ Այս վիճակին մէջ մնաց Հայոց աշխարհը մինչեւ Լէնկիթիւմուր, որուն արշաւանքները նոր տառապանքներու մէջ ձգեց հայ ժողովուրդը։

Լեւերիմուր եւ ւսնոր արշաւանքը Հայաստան (1387). —
Աշրագդի իշխաններուն ընդդիմութեան հետեւանքը. Ղարա-
Եռուռծ. — Վանի ստոյճը. սով (1393). — Լեւերիմուր
Բարձր-Հայքի մէջ. Սեբաստիոյ կոտորածը. — Շանրուշի
եւ Իսկէնտերի պատերազմները (1421—1437). նոր սով
(1431). — Ժիւանդա՛ն եւ Ժիւանկիր. Ռզուն Հասան միա-
նեման տեր Հայաստանի (1468):

Լէսկիթիմուր կամ Թիմուրլէնկ (կազ Թիմուր), Էօզ-
պէկ Թաթարներուն ահեղ առաջնորդը, Ճինկիլիսանի չա-

ռաւիղներէն մէկն էր, որուն քայքայուած պետութիւնը վերականգնելու միտքը յղացած էր: Հովուական ամփոփանքուն գլուխն անցնելով՝ տոյս սոսկալի մարդը գուրս եկաւ Սըմըրզանտ մայրաքաղաքէն, որ երթոյց հուսանէ այն բոլոր ազգերը որ կը ընտելէին Չինաստանէն սկսեալ մինչեւ Միջերկրական ծովը և Եգիպտոսի սահմաններէն մինչեւ Ռուսաց միջնաշխարհը: Պարսկաստանը արիւնով ողողուեցաւ, Հնդկաստանի մէջ մարդիկ անասուններու պէս մորթուեցան և անոնց գլուխներէն բուրգեր կադմուեցան: Պաղտատը կործանելէ՝ Դամասկոսը այրելէ և Սաորիքը Մամուլքներու ձուքէն խլելէ յետոյ, Լէսկիթի մուր Հայաստան մտաւ (4387): Արդէն իր անգթութիւններուն լուրը իրմէն առաջ հասած ըլլալով, երբ իր արշաւանքին լուրն ալ տարածուեցաւ երկրին մէջ, շատերը իրենց տունը տեղը ձգեցին և ապահովութեան համար լեռներն ու ձորերը քաշուեցան:

Սիւնիքը եղաւ առաջին երկիրը որ Լէւնթիմուրի, զօրքերը ողողեցին, և ուր որ կենդանի արարած գտան, անխնայ կոտորեցին, քաղաքներն ու աւանները թալանեցին ու կործանեցին, և այս կերպով առաջ երթալով Սյրարատի, Տուրուքերանի ու Վասպուրականի գաւառները ամայի անապատ դարձուցին։ Անթիւ անմեղներու արիւնը լմախուցաւ, շատերը գերի տարուեցան Սըմըրբանտ, ուրիշ շատերն ալ իրենց հաւատքին մէջ հաստատ մնալուն համար սոսկալի տանջանքներով սպանուեցան։ Հայաստանի աղլազդի իշխանները մի առ մի ստիպուեցան խոնարհիլ այս աշխարհառաւան լռնաւորին առջեւ, ոմանք ալ ընդդիմութիւն ցոյց տալով՝ մեծամեծ արիւնառմանք ալ ընդդիմութիւն ցոյց տալով՝ Սմնէն աւելի զիմանկութիւններու պատճառ եղան։ Սմնէն աւելի զիմացաւ Սառունի տէր Ղարա-Եուսուֆ քիւրաք, որուն իշխանութեան տակ կը գտնուէր երկրին հարաւային մասը։ Իսպաղիկէն ան ալ ընկճուեցաւ և ստիպուեցաւ Հալալը վերջապէս ան ալ ընկճուեցաւ և ստիպուեցաւ Հայաստանէն փախչիլ։ Անտանէկ էր ժողովուրդին վիճակը

երկու կողմի զօրքերէն ոսնակոխ եղաւ, բազմաթիւ քա-
վաքներ ու գիւղեր կողոպտուեցան, չափ մարդիկ սուրի
կամ գերութեան մատնուեցան, լեռներուն ու ձորերուն
մէջ ապաւինողներն ալ սպիւն կամ ցուրտէն մեռան: Այս
բոլոր աղէտներուն վրայ սոյն ալ եկաւ և մեծ կոտորած
գործեց. մարդիկ ամէն բան ուտելէ յետոյ՝ սկսան իրար
սպաննել և ուտել սուանց օտարն ու աղզականը որոշե-
լու: Ճանապարհներուն վրայ թափթփած գիւղներուն
հօտը առնելով, գաղանները համարձակեցան գիւղերն ու
քաղաքները մտնել և մայրերու գիրկէն երախաններ յա-
փըշտակել (1431): Վերջապէս Իսկէնտէրի զօրքը երկա-
րատու պատերազմներէն ձանձրացած՝ ձգեցին ու հեռա-
ցան իրենց անհանգիստ առաջնորդէն. բաժնուեցան ան-
կէ և իր մերձաւոր աղզականներն ու Շահրուխի կողմն
անցան, և հարազատ որդին մօր հետ միաբանելով սպան-
նեց զայն Երնջակի բերին մէջ քնացած պահուն:

Իսկէնտէրի տեղ Շարուխ անոր տեղ դրաւ Ճիհանշահ
եղբայրը, որ Ասորպատականի մէջ նստելով կ'իշխէր Հա-
յաստանի արեւելեան և հիւսիսային մեծագոյն մասին
վրայ, իր ձեռքին տակ ունենալով այլեւայլ գաւառնե-
րու մէջ նստող քիւրտ պէյերը: Բայց միեւնոյն ժամա-
նակները Միջագետքի մէջ զօրացած էր Ճիհանկիր թուրք-
մէն իշխանը, որ Տիգրանակերտ նստելով՝ գրաւած էր
Հայաստանի հարաւային մասը՝ Աղձնիքն ու Տուրուբե-
րանը և կը կառավարուէր առանձին իշխաններու ձեռ-
քով (1400): Ճիհանշահի մահէն յետոյ, Ուզուն-Հասան,
Ճիհանկիրի որդին, զօրանալով՝ Պարսից զահը բարձրա-
ցաւ և Հայաստանի միահեծան տէրը դարձաւ (1468):

ՕՍՄԱՆՅՈՑ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

73

Օսմանցոց ծագումը և յառաջիմութիւնը.— Օսմանցոց և
Պարսից պատերազմներու սկիզբը. Սուրան Մեհմետ Բ. և
Ռզուն-Հասան (1473).— Շահ-Իսկայիի և Սելիմ Ա.ի պա-
տերազմը և Օսմանցոց արեւմտեան Հայաստանի տիրելը
(1514).— Թահմասպի և Սիւլէյման Ա.ի պատերազմները
(1533-1555).— Հարս Մուսրաֆա փաշայի արշաւանքը և
բովանդակ Օսմանցոց իշխանութեան տակ
մտնելը (1575-1585):

Օսմանցոց նախնական հայրենիքն էր Թուրքաս-
տանը՝ Վերին Ասիոյ մէջ, որու արեւմտեան մասը կը
ընակէին անոնք ուրիշ թուրք ցեղերու հետ: Անոնց
ցեղապետը կը համարուի Գէօք-խան, որու սերունդնե-
րէն մէկը, Սիւլէյման, թաթարաց արշաւանքներէն
ստիպուած թողուց իր երկիրը և իր ընտանիքով ու
50,000 զօրքով եկաւ իր բնակութիւնը հաստատեց Հա-
յաստանի արեւմտեան կողմերը, Երզնկայէն մինչեւ
Նլաթ: Ճիհանկիր խանէն յետոյ Սիւլէյման ուզեց վերա-
դառնալ իր հայրենի երկիրը. բայց Եփրատէն անցնելու
ժամանակ խեղդուեցաւ և անոր երէց որդին էրթօղլու
խումը մը հաւատարիմ մարդոց ուղեկցութեամբ դար-
ձաւ եկաւ Բարձր-Հայք, այնտեղէն ալ անցաւ արեւ-
մրտեան կողմը Սելճուզեանց աշխարհեան սահմանները:
Այսպէստիկ Գոնիայի սուլթանը սիրով ընդունեց զայն

և ընտկութեան տեղեր շնորհաց Բիւթանիոյ սահմաններուն վրայ: Էրթօղլու Սելճուզեան սուլթանին հաւատարմութեամբ ծառայելով՝ քաջութեամբ պատերազմեցաւ անոր թշնամիներուն դէմ, բայց միեւնոյն ժամանակ անփոյթ չեղաւ իր սեփական կալուածները ընդարձակելու, և կարճ միջոցի մէջ հասաւ մինչեւ Կուտինա (Քէօթահիա): Որդին Օսման աւելի առաջ ալ գնաց և Յունաց հետ պատերազմելով քանի մը ամուր քաղաքներ առաւ անոնցմէ. և երբ Ալայէտտինի մահուամբ Սելճուզեանց տէրութիւնը մաս մաս եղաւ, Օսման ինքնազուլս թագաւորեց իր երկրին մէջ: Իր աթոռը հաստատեց Ենիշէֆիր քաղաքը, առանձին դնպիտ (գատաւոր) կարգեց և սահմանեց որ ուրբաթ օրերու մաղթանքը իր անունով կատարուի (1300): Ահա այսպիսի համետ ծագում ունեցաւ այն թագաւորութիւնը, որ իր հիմնադրին անունով Օսմանեան պետութիւն կոչուեցաւ և որուն վիճակուած էր շուտով Բիւզանդիոնի կայսրութեան տեղը բռնել: Իր կեանքի վերջին օրերուն մէջ Օսմանը տիրեց Պրուսային, որ իր անմիջական յաջորդներու մայրաքաղաքը եղաւ: Որդին Օրխան հօրը յալսարհակալութիւնները շարունակելով՝ առաւ Նիկիան, ապա անցաւ Եւրոպա և գրաւեց Կէլիպօլուն, Մուրասա Ա. տիրեց Ադրիանուպօլսին, իսկ Պայադիտ Ա. արդէն Կոնստանդնուպօլիսը առնելու վրայ էր, երբ յանկարծ ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել ու Լէնկթիմուրի դէմ երթալ: Վերջապէս սուլթան Մէհմետ Բ. յաջողեցաւ կայսրերու մայրաքաղաքը առնել, և իր աթոռը այնտեղ հաստատեց (1453):

Օսմանցիք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հաստատուելէ յետոյ սկսան աւելի մեծ վստահութեամբ առաջ տանիլ իրենց աշխարհակալութիւնները արեւելք և արեւմուտք : Ահա այդ ժամանակներէն մեծ պատերազմ մը բացուեցաւ Տաճկաց սուլթաններու և Պարսից շահերու մէջ :

պատերազմ որ երկու քուկէս դարէն աւելի տեւեց և ա-
ղէտալի հետեւանքներ ունեցաւ հայ ազգին համար։ Այս պատերազմներու սկզբնապատճառն եղաւ խորխոս
ու անհանգիստ Ուզուն-Հասանը, որ իր բաղդով հպար-
տացած՝ միտքը դրաւ իր տէրութեան արեւմտեան սահ-
մանները ընդարձակել։ Այս նպատակով ան արշաւեց
Փոքր-Ասիա, որ Օսմանցոց ձեռքն էր, Եւգոկիա քա-
ղաքը առաւ ու այրեց, բնակիչները անգթաբար կոտո-
րեց և իր ասպատակութիւնները շարունակելով հասաւ
մինչեւ Կիլիկիոյ սահմանները։ Սուլթան Մէհմէտ Բ.
անձամբ զնաց անոր վրայ և Դերջանի մօտ անոր բա-
նակը խորտակելով՝ փախցուց զայն և արեւմտեան Հա-
յաստանի քանի մը քաղաքները ձեռքէն առաւ (1473)։

Քուլտան-Հասանյէն յետոյ անոր որդոց ու բազմաթիւ
մէջ մեծ խռովութիւններ ծագեցան գահակալութեան
համար։ Այս շփոթութենէն օգուտ քաղելով՝ Իսմայիլ
Սէֆեան իշխանը Պարսից տէրութեան նահանգները
գրաւեց և իր հակառակորդները ընկճելով գահը Թաւրի-
զի մէջ հաստատեց (1500)։ Իր իշխանութեան մէջ հաս-
տատուելէ յետոյ, Շահ Իսմայիլ արշաւեց Օսմանցոց
երկիրը, որոնք Պարսից ներքին գոտութիւններու ժա-
մանակ կ'ապստամակէին անոնց դաւաճները՝ երզնկա և
Բաբերդ։ Սուլթան Մէլիմ Ա. 140,000 զօրքով եկաւ
իւր հակառակորդին վրայ և Չալաբքան գաւառի մէջ
(Խոյի մօտերը) ճակատեցաւ անոր զէմ. Պարսիկները
չարաչար յողթուեցան, Շահ Իսմայիլ վիրաւորուելով
հազիւ կրցաւ փախչիլ, և Սէլիմ յողթմանակով մտաւ
Թաւրիզ։ Այս յողթութեամբ Հայաստանի արեւմտեան
և հարաւային մասը Կարինէն մինչեւ Ռումիոյ ծովակը
Օսմանցոց իշխանութեան ներքեւ մտաւ (1514)։

Շատ չանցաւ և պատերազմը դարձեալ արծար-
ծուեցաւ երկու կողմի կուսականներու պատճառով, ու-
րոնք իրենց օրինաւոր թագաւորներէն ապստամբելով

Թշնամիներու կողմը անցեր էին: Սուլթան Սիւլէյման Ա., Սելիմի յաջորդը, Իպրահիմ փաշա եղարքոսը (մեծ վեզիր՝ զրկեց Պարսից դէմ, որոնց վրայ կը թա- գաւորէր Թահմասպ՝ Իսմայիլի որդին: Օսմանցիք հե- տըզնետէ առին Հայաստանի հարաւային բերդաքաղաք- ները՝ Արծկէն, Արճէն ու Խլաթը, որոնք նախորդ ար- չաւանքէն յետոյ Պարսից ձեռքը մնացեր էին (1533):

Մինչդեռ Թահմասպ յարմար առիթի կը սպասէր իր կորսնցուցած երկիրները կրկին ձեռք ձգելու, եղբայրը էլիսաս ապստամբեցաւ անոր դէմ և Օսմանցոյ կողմը անցնելով յորդորեց զանոնք Պարսից վրայ արշաւելու։ Սուլթան Սելէյյաման էլիսապին բազմաթիւ զօրք տուաւ և իրմէ առաջ զրկեց Պարսից սահմանները, յետոյ ինքն ալ Հայաստան եկաւ և առանց արգելքի հասաւ մինչեւ Թաւրիզ, այնտեղէն զնաց Վանի վրայ, որ կարճատեւ պաշարումէ յետոյ անձնաաւուր եղաւ։ Այդ միջոցին Թահմասպ տոնակոխ կ'ընէր Արծկէն, Մուշը ու Խլաթը։ Օսմանցիք հասան շահին ետեւէն և մեծ կոտորածով հտ մղեցին զայն այնտեղէն։ Սակայն երբ Սելէյյաման ետ քաշուեցաւ, Թահմասպ դարձեալ մտաւ Հայաստան և շատ քաղաքներ խլեց անկէ, զօրաբաժին մըն ալ Կարինի կողմերը զրկեց իր որդւոյն ձեռքով, որ դարան մտնելով՝ Օսմանցոյ միացեալ զօրութիւնը խորտակեց և շատ մեծածմններ գերի բռնեց։ Սելէյյաման ստիպուեցաւ նոր արշաւանք յանձն առնել և Կարինի ու Կարսի ճամբով զնաց արեւելիսն Հայաստան մտաւ, որ դեռ Պարսից ձեռքն էր։ Երեւանի ու Նախիջևանի գաւառները ասպատակեց, և այս երկու քաղաքներուն նշանաւոր չինութիւնները կործանեց։ Ապա անցաւ Սիւնիսաց երկիրը և ուր որ հասաւ այրեց ու քանդեց, այնպէս որ հինգ օրուան ճամբայ չորս կողմը ո՛չ արտ կ'երեւար և ո՛չ անկործան բնակութիւն։ Այս վրէժիւնդութենէն յետոյ Սելէյյաման հտ դարձաւ, և Ամասիոյ մէջ հայտութիւն կնքեց Պարսից

ձեռ, որով Հայաստանէն դուրս քանի մը քաղաքներ
Օսմանցոց ձեռքը մնացին (1555):

Շահ թանաթսպ յիտուն տարին թագաւորելէ
մեռաւ իր մեծամեծներէն թոռնաւորուելով . նամանակէս
անոր սողաքներն ու թոռներն ալ հետզհետէ լիղջնով կամ
սուբով սպաննուեցան : Այս չիօթութիւններուն լուրն
առնելով , սուլթան Մուրատ Գ . յարմար առիթ համարեց
Պարսից վրայ արշաւելու (1575) : Օսմանցիք Հալա Մուս-
թաֆա փաշայի զօրավարութեամբ դիմեցին նախ Վրաս-
տանի վրայ , Պարսից կուսակալները քչեկն և բոլոր եր-
կիրը իրենց իշխանութեան տակ առնելով չորս կուսա-
կիրը իրենց իշխանութեան տակ առնելով չորս կուսա-
կիրը իրենց իշխանութեան տակ առնելով չորս կուսա-
կիրը իրենց իշխանութեան տակ առնելով չորս կուսա-

դրկեց Պարսից հետ պատերազմելու , որոնց կ'առաջնոր-
դէր Համգա արքայորդին իր քաջասիրտ մօրը
հետ , որ կառավարութեան սանձը ձեռքը առած էր
իր հիւանդոտ ամուսնին փոխարէն : Երկու հակառակորդ-
կողմերը քանի մը տարի փոփոխակի բազում կուսեցան
իրարու հետ , մինչեւ որ վերջապէս Օսմանցիք զօրանա-
լով՝ մէկ կողմէն հասան ու առին Պաղտատը , իսկ միւս
կողմէն թաւրիզը : Այս պատերազմներուն ժամանակ
Համգա արքայորդին սպաննուեցաւ և անոր տեղ անցաւ
եղբայրը Շահարաս , որ թագաւորեց իր հօր խուտարանտի
կենդանութեան ժամանակ : Նոր թագաւորը ներքին և
արտաքին թշնամիներէն շրջապատուած ըլլալով՝ ստիպ-
ուեցաւ հաշտութիւն խնդրել Օսմանցիներէն : Այս հաշ-
տութեամբ ամբողջ Հայաստանը , Վրաստանը և Ասոր-
ականացի մէկ մասը թաւրիզ մայրաքաղաքով Օս-
մանցոց իշխանութեան ներքեւ մտան (1585) :

վերադառնայ։ Հայերը թագաւորին խորամանկութիւնը հասկնալով, Պարսից խաներու միջնորդութեանը գիմեցին և այս տեղափոխութեան բոլոր դժուարութիւնները ցոյց տուին։ Բայց Շահարաս ամենեւին խօսք լսել չուզեց, այլ իր զօրավարներուն հրամայեց որ տուած պատուէրները ամենայն ճշդութեամբ ու խստութեամբ կատարուին։ Այս դործին գլուխ կանգնեցաւ Ամիրգունա կուսակալը, որ Հայաստանի այլեպէլ դաւառները գունդեր ցրուեց ժողովուրդին՝ պատուիրելով որ հակառակողները անխնայ սպաննեն։ Պարսիկները ինկան քաղաքներն ու գիւղերը, բռնութեամբ յափշտակեցին բնակիչները իրենց տուններէն և ոչխարներու հօտերու պէս քշեցին տարին Արարատեան գաշար։ Խեղճ ժողովուրդը, որ այս տագնապի ժամանակ հաղիւ իր ստացուածքին մէկ մասը կրցեր էր հետն առնել, աչքով տեսաւ իր հոռւ մնացած բնակութիւններուն այրուիլը իրենց կա՛հ կարասիքով ու հացի շտեմարաններով։ Նոյն իսկ ժողովուրդին այն մասը՝ որ համանման դժբարդութիւններու ժամանակ ունեցած սովորութեամբ բռնները վախած և ամուր ալրերու մէջ ապաւինած էին, ազատ չմնացին վայրենի հրոսակներու կատաղութենէն, Պարսիկները տեղ տեղ հասան անոնց հոռւէն, շատերը սրով կամ ժայռերէն վար գլորելով սպաննեցին և մնացածները տարին ժողովրդային բանակին հետ խառնեցին։

Սինան փաշայի Կարս համակրու լուրը որ առաւ,
Շահարաւ Ազճէզայէ հրաման զրկից որ ժողովուրդի
բազմութիւնը առաջ բէն. ինքն ալ աճապարից ետքա-
շուիլ: Այսպիսով երեք բանակ արագ արագ կը վազէին
նախ ժողովուրդը, որուն անգութ վանիչները սուրերով
ու բիրերով կը սպիւղէին անդադար առաջ երթալ. յե-
տոյ Պարսից զօրքը իրենց թագաւորին հետ, և ապա
Օսմանցիք, որոնք կը շտապէին Պարսից ետեւէն հա-
նիլ և տարագրուող ժողովուրդը անոնց ձեռքէն խցիլ:

Օմմանցոց զօրքը արդէն Նախիջևանի մօտերը կը գլու-
նուէր որ ժողովուրդը և պարսկական բանակը եկան հա-
սան Երասխի ափը։ Բերուեցան առաջուքնէ պատրաս-
տուած նաւակները, կազմուեցան լաստեր, բայց այս մի-
ջոցները շատ ջնջին էին և ժամանակը շատ կարճ այն-
չափ ահագին բազմութիւն միւս ափը հանելու։ Պարսիկ-
ները Օմմանցոց երկիւղէն յուսահատութիւնը կատարու-
թեան փոխեցին, և սկսան ամէն տեսակ սպառնալիքներ
թափել ժողովուրդի զլխուն, որ աճապարէ միւս կողմը
անցնիլ, և որպէս զի ամենուն սիրտը վախ ձգեն, ոմանց
քիթը ու ականջները կը կարէին, ոմանք ալ կը սպան-
նէին և գլուխները ձողի վրայ կ'անցնէին։ Ժողովուրդը
ոտարափած՝ թափուեցաւ նաւակներուն մէջ և զօրքին
հետ խառն ի խուռն սկսաւ գետը անցնիլ։ Շահարաս
տեանելով որ դործը ոչսպէտով կ'երկարի և Օմմանցիք
կարող են վրայ հասնիլ, հրամայեց որ բոլոր բազմու-
թիւնը մէկ անգամէն գետին բերանը բերուի, որպէսզի
լողալով միւս ափը անցնին։ Այն ժամանակ բացուեցաւ
աղիոդորմ տեսարան մը, որ անկարելի է լեզուով նկա-
րագրել, բաճրացաւ ընդհանուր աղաղակ մը, յուսահա-
տական ողբույթաց մը, որոնցմէ քարերը կարող էին շար-
ժուիլ, բայց դաժան վարիչներու սրտերը անշարժ մընա-
ցին։ Ողբոմելի ժողովուրդը անել վիճակի մը մէջ կը
դանուէր. ոչ փախչելու հնար կար և ոչ ազատելու յոյս
որովհետեւ ետեւէն անգութ սուրբ, խիւ առջեւէն սրբն-
թաց ջուրը կը լսպառնար խեղճերուն կեանքը յափշտա-
կել։ Թօթափեցան ինկան գետի յորձանքներու մէջ ալը
և կին մարդիկ, ծերեր ու երախտներ, որոնք իրարու
մահը աչքով կը տեսնէին, և օգնութիւն չէին կարող ու-
նել։ Անհամար տղաքներ ու աղջիկներ, տկար ու լողալ
չգիտցող մարդիկ գետի ալիքներուն գոհ եղան և իրենց
զիախաղով Երասխի երեսը ծածկեցին։ Այսպիսով ժողո-
ղիակներովը Երասխի երեսը ծածկեցին։ Այսպիսով ժողո-
վուրդի մեծ մասը կորսուեցաւ, մնացածները միւս ափը

լով զէնք առաւ անոնց դէմ, մինչև որ Օսմանցիք զիջան արեւելեան Հայաստանը անոր ձգել (1620)։ Սակայն Շահաբաս անյուհետեւ ալ հանգիստ չմնաց։ Օգուտ քաղելով Ենիշէրներուն հանած շարունակ խռովութիւններէն, յարձակեցաւ Օսմանցոց երկիրներուն վրայ և քանի մը տեղեր խլեց անոնցմէ։ որով և առիթ տուաւ սուլթան Մուրատ Դ.ին անձամբ Հայաստան արշաւելու։ Կարինէն ճամբայ ելլելով՝ Մուրատ մտաւ Պարսից Հայաստանը, Երեւանն առաւ և հասաւ մինչև Թաւրիզ։ Բայց որովհետեւ ձմեռը վրայ հասած էր և Հայոց երկիրը բաւական պաշար չէր կրնար մատակարարել իր բանակին, սուլթանը ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ։ Այս բանէն քաջալերուած՝ Պարսիկները զարծեալ եկան Երեւանն առին։ Վերջապէս երկու կողմն ալ երկարատեւ պատերազմներէն ձանձրացած՝ յօժարեցան իրարու հետ հաշտուիլ և հաստատուն դաշինք կնքել, որով Երասխ և Կուր գետերուն մէջ եղած երկիրը դարձեալ Պարսից ձեռքը մնաց (1639)։

Այնուհետև Հայաստանը ութսուն տարին առկի խաղաղութիւն վայելեց և ժողովուրդը այս խաղաղութեան տարիննրուն փոքրիշատէ ազատ շունչ քաշելով իր վրքերը բուժելու ետէ՛ կաւ : Նշնպէս Ս . Էջմիածինը , բարեկարգուեցաւ և որուն արժանաւոր գահակալները սկսան հոգ տանիլ քանդուած սրբո՛վայրերը նորոգելու և իրենց հօտը խնամելու :

Ռուբինեան թագաւորութեան անկումէն յետոյ Հայոց կաթողիկոսները շարունակեցին նստիլ Սիսի մէջ մինչեւ ԺԵ . դարու կէսը : Այդ միջոցին Կիլիկիան հետզհետէ հայ ժողովուրդէն դատարկանալով և կաթողիկոսները անտանկի հարստահարութիւններէն նեղուելով՝ Սիսի աթոռը յետին աստիճանի անշքութեան էր հասած . կաթողիկոսները շատ անգամ տողին անդին կը թափառէին և միայն ձեռնադրութեան համար կ'երեւային կիսաւեր կաթողիկոսարանին մէջ . հայրապետներուն բնաբնութիւնը

հեռաւորութեան և յարաբերութիւններուն ընդհատման պատճառով՝ առանց ազգի հաւանութեան տեղի կունենաւ և կրիկրիոյ մէջ տեղ տեղ ծիսական փոփոխութիւններ մտած էին։ Այս ցաւալի վիճակը տեսնելով, ազգային և կեղեցիկ պատուին ու անարատութեանը նախանձախնդիր անձինք մտածեցին հայրապետական զանք վերստին իր բնաւայրը՝ Ս. Էջմիածին փոխադրել։ Այս մտքով 1441ին մեծ ժողով մը գումարուեցաւ Վազարշապատի մէջ, որուն չուղեց մասնակցիլ Սիսի ժամանակի կաթողիկոսը Գրիգոր Մուսաբէգեան. ուստի ժողովականները ընդհանուր հաւանութեամբ կաթողիկոս ընտրեցին Կիրակոս Վերապեցին։ Այսպիսով հայ ազգը երեք կաթողիկոսական աթոռ ունեցաւ՝ Էջմիածին, Սիս և Աղթամար, որոնք մինչև այսօր իրենց գոյութիւնը կը պահպանեն։ Բայց այս բաժանումով Եկեղեցին միութիւնը չխախտեաւ, այլ ազգը հաւատարիմ մնաց իր մայրենի Եկեղեցիին, Էջմիածինը ընդհանուր հայրապետական զան համարելով, իսկ Սիսն ու Աղթամարը մասնաւոր աթոռներ որոնցմէ վերջին երկուքը լոկ հայոց ցրուած ու տարրեր քաղաքական վիճակին կը պարտին իրենց յարատեւութիւնը։

թիւնը :
Սակայն ընդհանուր հայրապետութիւնը Էջմիածին փոխադրելէ յետոյ ալ անկարող եղաւ որ վայելուչ դեր-
քը ստանայ : Մէկ մոզմէն այլ ազգի իշխաններուն հարա-
տահարութիւնները և միւսէն եկեղարատեալ պատերազմնե-
րուն աղէտները այն ատիւճանի թշուառութեան մէջ կը
ձգեն Ս . Աթուր , որ անոր դահակայնքէն ոմանք պար-
տաւէրներուն վախէն կը փախչին ու կը սթաճուրան , և
տառաւորներուն փախչին : Եկեղեցիներն ու վանքերը կը կո-
ծուին ու կը մաշուին : Եկեղեցիներն ու վանքերը կը կո-
ղարտուին , կ'ամառանան ու կը քայքայուին . եկեղեցա-
կան սպանները կը ծախուին կամ դուռի կը դրուին Ա .
թուր պարտքէն ազատելու համար : Կաթողիկոսները թե-

Թեև Լուսինյան մեր գանձերը յոյսով՝ աթոռակիցներ կ'ընտրէին իրենց, որով միեւնոյն ժամանակ երկու և երբեմն երեք կաթողիկոս կը նստէին (Դաւիթ, Մեկքիսեղէկ և Սրապիան): Այս թշուառ վիճակը տեսցց մինչև Մովսէս Գ. կաթողիկոսը (1629—1633), որ մեծ աշխատութեամբ Ս. Աթոռը պարտքէն և ստրեկան հարկէն ազատեց, և այսպէսով միջոց տուաւ իրեն յաջորդող Փիլիպպոս Ագրեկեցիին (1633—1655) հայրապետական պարտաւորութիւնները կատարելու: Էջմիածինը և ուրիշ վանքեր նորոգելէ ու բարեկարգելէ յետոյ, Փիլիպպոս Մայր Աթոռին մէջ ուսումնարան մը հիմնեց բարեկիրթ եկեղեցականներ պատրաստելու համար: Այնուհետև ուղեւորեցաւ Երուսաղէմ ուր Սիւրիակաթողիկոսին և Երուսաղէմի պատրիարքի խորհրդակցութեամբ ժողով կազմեց և Էջմիածնի ու Սիւրի կաթողիկոսներուն յարաբերութիւնները որոշեց: Այնտեղէն զնայց Կոստանդուպօլիս, ուր պատրիարքական իշխանութեան պատճառով ժողովուրդը գժտութեան մէջ էր. այս խռովութիւնները իր բարձր հեղինակութեամբ հանդարտեցուց և նոր պատրիարք կարգելով՝ վերադարձաւ իր աթոռը: Այսպիսով երկար դարերէ յետոյ՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսն եղաւ սր առաջին անգամ Էջմիածնին և ցրուբուած հայ ազգին մէջ բարոյական կապը նորոգեց:

75

Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնը. Միր-Մամուտ. —
 Լեւոնականներուն աշխատելը Սիւնեաց երկրին վրայ (1721).
 — Արցախի և Սիւնեաց մէկիքները ևս սևոնց անկախա-
 քեան ձգտումները. — Դաշիր Բեկ Սիւնեցի ևս սևոր առա-
 ջին յարոշիւնները. (1722—1724). — Թորոս իշխանին
 ներուսական մանր. Մեղրիի կոտորածը (1725). — Օսմանեցոց
 աշխատելը Պարսից վրայ. — Հոյիճարի պաշարումը և Օս-
 մանեցոց պարտութիւնը (1726). — Դաշիրի մանր (1728). —
 Սիւնեաց երկրին շարժման վախճանը :

ԺԸ. Գարուն սկիզբները Պարսկաստանը մեծ խուժուկներններու մէջ ինկաւ։ Աֆղանիստանի էմիրը Միր-Մանուտ դուրս եկաւ Կանդահարէն Հիւսէյն շահին թագաւորութիւնը նուաճելու, և անարգել հասաւ մինչև Սպահան։ Նոր-Ջուղան, իբրեւ մայրաքաղաքի արուար-ձան, այս արշաւանքին առաջին զո՛րը պիտի ըլլար։ Կառավարութիւնը յուսարով թէ Աֆղանները Ջուղայի ան-բաւ հարստութիւնները կոյրպոսելով գո՛հ կ'ըլլան ու ետ-կը քաշուին, ոչ միայն հոգ չաբաւ Հայերը պաշտա-նելու, այլ զինաթափ ըրաւ զանոնք, և Ջուղայեցիք աս-պատակներու անգթութիւններէն ազատելու համար, ստիպուեցան 70,000 թուաման տուգանք վճարել անոնց իշխողին և 60 հայ աղջիկ զրկել անար կանանոցը, թո՛ղ ուրիշ տնային իրեղէններն ու եկեղեցական թանկագին անօթները, որ Աֆղանները յափշտակեցին անոնցմէ։ Շուտով Սպահան ալ պաշարուամով առնուեցաւ, Հիւսէյն շահը գահընկէց եղաւ և անոր տեղը նստաւ Մահ-

տալին Պարսից ամուս. քաղաքները՝ Երևանը, Նախի-
ջևեանը, Թաւրիզը ու Համաստանը։ Զօրաբաժին մըն ալ
Հաճի Մուսթաֆա փաշայի առաջնորդութեամբ զրկուե-
ցաւ Սիւնիք Դաւիթ բէկի վրայ։ Հայերը Օսմանցոց
վախէն վհատած՝ ձգեցին հեռացան Դաւիթէն, ոմանք
նաեւ աշխղզիներու հետ միարանեցան իրենց իշխանին
դէմ։ Դաւիթին հաւատարիմ մնացին միայն քանի մը
բնիկները և բուռ մը քաջեր, որոնց թիւը 450ի կը
հասնէր։ Այս ջնջին ուժերով անվեհեր զօրապետը դձուց
մինչեւ վերջին շունչը պաշտպանուիլ Օսմանցոց դէմ,
որոնք չուսով եկան Հոյիձորը պաշարեցին և սկսան
ամէն կողմէ ուժակոծել։ Պաշարումը քանի մը օր տեւեց
ամենայն սաստկութեամբ, բայց Օսմանցոց բոլոր ջան-
քերը ի զուր եղան բերզը առնելու։ Անոնք փորձեցին
քանի մը անգամ վերելակներով պարխաշներուն վրայ
բարձրանալ, բայց ամէն անգամուն ալ մեծ կոտորա-
ւով ետ մղուեցան բերդականներէն. կոտորածը այնպէս
սաստիկ էր, որ ամբողջին չուրջը դիակներու կոյտեր
կազմուեցան։ Յաղթութիւնը կաշտարեալ եղաւ, երբ
կուռին տաքցած ժամանակ Մխիթար և Տէր Աւետիք
գումարտակով մը բերդին ծածուկ դուռնէն դուրս ելան
և այնպիսի չփոթութիւն մը ձգեցին թշնամիներուն մէջ,
որ անոնք փախան 148 դրօշակ և ահաբիւն աւար թող-
լով Հայոց ձեռքը։ Մուսթաֆա իր բանակին մնացորդը
թարմ գունդերով ստուարացնելով, նորէն դիմեց Հալի-
ձորի վրայ. բայց հանձարեղ զօրապետը այս անգամ ալ
հնարը գտաւ Օսմանցիներէն ազատելու։ Գիշերով թըշ-
նամիներուն բանակին մէջ մատակ ձիերու երամակ մը
արձակեց, որոնց խրինջիւնէն բանակին ձիերը կատղե-
լով սկսան այս ու այն կողմը վազիլ։ Այս չփոթու-
թեան ժամանակ վրայ հասաւ Դաւիթ իր մարդիկներով
ու չուարած թշնամին հարուածելով փախցուց (1726)։
Թահմազ չահր լսելով Դաւիթի տարած յաղթութիւն-

ները Պարսկաստանի թշնամիներուն վրայ, զանազան
արտօնութիւններ չհորհեց անոր. ան զրկեց Դաւիթին
ընծաներու հետ հրովարտակ մը, որով կը հաստատէր
զայն Սիւնեաց իշխանութեան մէջ՝ իշխանաց իշխան ան-
ուանելով և իր անունով դրամ կտրելու իրաւունք տա-
լով։ Բայց մահը ժամանակ չտուաւ Դաւիթին իր յաղ-
թութիւններուն պտուղը վայելելու. ան մեռաւ իշխա-
նութեան վեցերորդ տարիին մէջ՝ իր քաջութեան ու
հայրենասիրութեան յիշատակը անջինջ թողլով իր հայ-
րենակիցներու սրտին մէջ (1728)։

րենսակիցներու արտին մէջ (1728)։
Դաւիթին տեղ իշխաններուն ու զօրքին հաւանու-
թեամբ կարգուեցաւ անոր գլխաւոր աջակիցը Մխիթար։
Բայց ասոր իշխանութիւնը հազիւ տարի մը տեւեց։
Որովհետեւ Օսմանցիք նոր զօրութեամբ Հոյիծորի վրայ
գալով՝ բերդականներուն մէջ զժառութիւն ինկաւ և
վճռեցին անձնատուր ըլլալ։ Թուրքերը Հայիծորը առ-
նելէ և իրենց խոստման հակառակ քնակիչները սուրէ
անցնելէ յետոյ՝ ինկան Մխիթարի ետեւէն, որ յաջողած
էր բերդէն փախչիլ և նոր զօրք ժողուելով՝ քանի մը
քաղաքներ զրաւեց։ Խնձորէսք բերդին մէջ գտնուած
ժամանակ քանի մը հայեր դաւով սպաննեցին զայն և
գլուխը Թաւրիզի փաշային տարին, որ այսպիսի քաջ
մարդուն մահուան վրայ ցաւելով՝ անարգ զաւաճանները
գլխատել տուաւ (1729)։ Իսկ Տէր Աւետիքը յուսա-
տելով՝ իր ընտանիքն առաւ ու գնաց Երուսաղէմ, ուր
երկար ժամանակ ապաշխարելէ յետոյ՝ Արրահամ Բ. կա-
թողիկոսէն ներում առաւ քահանայ ըլլալով հանգերձ
այնքան պատերազմներ մղելուն համար։

տանդնուպոյիս դեպքան զրկեց, պահանջելով որ Թուրքերը կամ Պարսից տէրութենէն առած գաւառները ետ դարձնեն, կամ պատերազմ հրատարակեն. և առանց ժամանակ կորսնցնելու կոխեց թշնամիներուն երկիրը և Տիգրիսի մօտերը մեծ յաղթութիւն տարաւ անոնց վրայ: Նոյն ժամանակները Ղարաբաղի մէլիքները գաղանի դաւադրութիւն սարքելով գիշերով կոտորեցին իրենց երկրին մէջ եղած Օսմանցիները (1733): Սակայն Պէլուճիստանի ապստամբութիւնը թոյլ չտուաւ Նասրըլին այս յաջողութիւններէն օգուտ քաղել. ան ստիպուեցաւ առժամանակ հանգիստ ձգել Օսմանցիները և իր զէնքը արեւմտեան կողմը դարձնել: Յաջորդ տարին նոր զօրութեամբ մտաւ Հայաստան և սկսաւ պատերազմիս տուաջ տանիլ: Արդէն Երեւանն ու Գանձակը առնելու վրայ էր, երբ լուր եկաւ որ Քէօփրիւլիւ Սպառուլահ փաշան և Տիգրանակերտի կուսակալ Սարը Մուսթաֆա փաշան 80,000 զօրքով իր վրայ կուգան: Նասրըր իր զօրքը Էջմիածնի մօտ կեղ-րոնացուց և աշնտեղէն առաջ երթալով՝ Ախուրեանի (Արփաչայ) մօտ աշնպիսի ջարդ մը տուաւ Օսմանցոց, որ անոնց բանակը ցրուեցաւ անհամար զիւղիներ ձգելով պատերազմի դաշտին մէջ. ինկածնիրու մէջ կը գտնուէին Սպառուլահ ու Մուսթաֆա փաշաները:

Այս փառաւոր յաղթութեամբ Հայաստանի մեծ մասը վերաստանի հետ Նատրրի իշխանութիւնը ճանչցաւ . բայց որովրեւեաւ ան դիտաւորութիւն ունէր Պարսից թագաւոր դառնալ , հաշտուեցաւ Օսմանցոց հետ անոնց համար նպաստաւոր պայմաններով : 1736ին ձմեռը Նատրը բանակ դրաւ Երասխ գետին մօտ՝ Մուզանի լայնատարած դաշտին մէջ , ուր հրաւիրուած էին նաեւ Հայոց մէլիքներն ու քաղանթարներ (ազգապետները) Արրահամ Կրկնապի կաթողիկոսին հետ , որ նորապսակ թագաւորին աւրին օրհնեց և իր ձեռքով անոր մէջքին կապեց : Այս արժանաւոր հայրապետը իր խոհեմ վարմունքով այնչափ

սիրելի եղաւ Պարսից իշխողին, որ յաջողեցաւ էջմիածնի յատկատկուած կալուածները ետ դարձնել և շատերը պատերազմի նեղութիւններէն ազատել: Իր թագադրութեան օրը Նաաւրը շահը պատիւներ ու պարգևներ շնորհեց լուր միծամեաներուն, ան վարձատրեց նոյնպէս Հայոց մէլքները, հաստատելով զանոնք իրենց հայկական իշխանութեան մէջ և իւրաքանչիւրին իրաւունք տալով որոշեալ տուրքին փոխարէն անկախ կերպով կառավարելու իր երկիրը:

[illegible][illegible]

անհետ եղան և ժողովուրդը՝ մ'ըր բռնի, մ'ըն ալ ինք-
նախամ զանազան հեռաւոր տեղեր գաղթեցին ու սկսան
իրենց առանձին կեանքով ապրել: Այս գաղթականու-
թիւններ այնպիսի մեծ տեղ կը բռնեն Հայոց պատմու-
թեան մէջ, որ հարկ է գիտնալ թէ երբ և ինչ պայ-
մաններու մէջ կատարուել են, սկսելով հին դարերէն
և համեմելով մինչև նոր ժամանակները:

ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

22

Քրիստոնէոքիւնը իբրեւ սկիզբն Հայոց գաղթականութեան.—
Աստուծոց Հայաստանէն հանած գաղթականութիւնները.—
Արարաց հանած գաղթականները.— Յունաց տուած հար-
ուածները հայ ազգութեան.— Կամաւոր գաղթականութիւն-
ներ Բիւզանդական երկիրներու մէջ.— Կայսրերուն հանած
գաղթականները.— Իտալիոյ հայ գաղթականութիւնը:

Նորագոյն հետազոտութիւնները ցոյց կուտան թէ հայ
ազգը տակաւին նախապատմական շրջաններուն իր եր-
կէն գաղթականութիւններ հանած է Փոքր-Ասիա և
Փոքր-Հայկ, որոնք ան կողմի ժողովուրդներուն հետ ազ-
գայնականութեամբ ընտելացած էին արդէն, երբ յոյն պատ-
միչները սկսան նոյն ժողովուրդներուն վրայ խօսիլ: Այս
գաղթականութիւնները, իբրեւ հետեւանք հայ ազգի
վաճառաչաճ և տարաշխարհիկ ըլլալու բնաւորութեանը,
զանազան ուղղութեամբ կը շարունակուին և հետզհետէ

կ'աճին Հայկազանց թագաւորներու և հեթանոս Արշա-
կունեաց օրով: Սակայն ընդարձակ ու բազմամարդ գաղ-
թականութիւնը, որ հայ ազգաբնակչութեան նուազեղուն
ու սպառելուն գլխաւոր պատճառն եղաւ, քրիստոնէու-
թեան յետոյ սկսաւ և տեւեց մինչև նոր ժամանակները,
յօգուտ օտար ազգերու և ի մեծ վնաս հայութեան: Այս
բանը կը բացատրուի այն քաղաքական ու պատմական
հանգամանքներով, որոնց մէջ զանուեցաւ յանկարծ նոր
քրիստոնեայ դարձած Հայաստանը: Քանի որ Հայերը
հեթանոս էին և Արշակունեաց տոհմի երկու ճիւղերը
կը թագաւորէին Հայոց և Պարսից վրայ, հայ ազգը սերտ
կապուած էր Պարսից հետ քաղաքականապէս և կրօնա-
կանապէս. իսկ երբ Գ. դարուն Արշակունեաց տեղ
Սասանեանց հարստութիւնը բռնեց Պարսկաստանի մէջ և
Գ. ի սկիզբին քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ Հայոց
աշխարհին մէջ, այդ բազմադարեան յարաբերութիւնները
խզուեցան և քաղաքական ու կրօնական անհաշտ ատե-
լութիւն ինկաւ երկու ազգերուն մէջ: Հայերը, որոնք
մինչև այն ժամանակ ասիական ազգերուն հետ միացած
հոռմէական աշխարհակալութեան դէմ կը մաքառէին,
այնուհետեւ բաժնուեցան հեթանոս Արեւելքէն և իրենց
աչքերը դարձուցին քրիստոնեայ Արեւմուտքին վրայ,
յոյս ունենալով օգնութիւն գտնել այն մեծ պատերազմին
մէջ, որ Պարսկաստանի կրակապաշտութիւնը բացաւ
մէջ, որ Պարսկաստանի դէմ: Սակայն Բիւզանդիոն
քրիստոնեայ Հայաստանի դէմ: Սակայն Բիւզանդիոն
ոչ միայն իրական օգնութիւն մը չհասցուց Հայոց, այլ
կը կրօնական վէճերուն պատճառով մեր երկիրը վրաց և
Ալուանից դաշնակցութենէն զրկելով՝ մինակ ձգեց Հա-
յերը իրենց հզօր թշնամիներուն առջև, որոնց անտա-
նելի նեղութիւններէն ասիական հետզհետէ ձգել իրենց
հայրենիքը և աշխարհի ամէն կողմերը ցրուիլ:

Արդէն Սասանեան առաջին թագաւորը Արտաշիր, Մեծն Սոսրովը դաւով սպաննել տալէ և Հայաստանը նուաճելէ յետոյ, շատ նախարարներու հետ բաղմամբիւ ժողովուրդ գերութեամբ տարաւ Պարսկաստան՝ իր երկրին ամալի տեղերը շէնցնելու և մշակել տալու համար։ Արտաշիրի օրինակին հետեւեցան անոր յաջորդները։ Շապուհ Բ.՝ Դ. դարուն քանի մը անգամ Հայաստան արշաւեց, շատ մը բաղմամարդ քաղաքներ կործանեց և 700,000 հայ տարաւ ու բնակեցուց Բագարիացոց, Պարթևաց և Արեաց նահանգներուն մէջ։ Յաջորդ դարուն կը բացուի կրօնական պատերազմներուն շրջանը (450—550), որուն ընթացքին Հայաստանը ոչ միայն իր որդոց արխնով ուղղուեցաւ, այլ և իր բնակիչներէն դատարկուեցաւ։ Յաղկերտ Բ. ի և անոր յաջորդներուն հրամանով Հայերը խուսն բաղմութեամբ տարուեցան Պարսկաստանի հեռւոր նահանգները՝ Մազանդարան, Խորասան ու Խուժաստան։

Պարսիկներուն Է. դարուն յաջորդեցին մահմէտական Արաբացիք, որոնք ամէն տեսակ բռնութիւններ ու անգլխութիւններ գործելով Հայոց աշխարհին մէջ, մեծ բաղմութիւն ալ դերի տարին Եգիպտոս, Արաբիա, Պաղեստին և Ասորիք։ Այս կողմերէն Հայոց թիւը հեղհեղեղ աշխարհ բազմացաւ, որ Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսը անհրաժեշտ համարեց ԺԱ. դարու մէջ առանձին եպիսկոպոսութիւններ հաստատել յիշեալ երկիրներու Հայոց հոգեւոր և բարոյական պիտոյքներու մատակարարութեան համար։ Միայն Եգիպտոսի մէջ, ուր այն ժամանակները 30,000է աւելի զաղթական Հայեր կային, որ Պաղեստինի և Ասորոց երկրի բաղմամարդ զաղթականութիւններու հետ՝ միջին դարերու մէջ մեծ ծառայութիւններ ըրին արեւմտեան աղղերուն, մէկ կողմէն Խաչակիրներուն իրենց ձեռքէն եկած օգնութիւնը հասցնելով, և միւս կողմէն Արեւմուտքի վաճառականու-

թեան բարդաւաճմանը նպաստելով Արեւելքի մահմէտական աղղարնակութիւններու առարեղին մէջ։

Յոյները Պարսիկներէն ու Արաբներէն նուազ հարուածներ չտուին հայ աղղութեան։ Հայաստանը Դ. դարու վերջերը Պարսից և Յունաց մէջ բաժնուելէ յետոյ, կայսրերը ամէն տեսակ նենգաւոր հնարքներ ի գործ դրին Հայոց աղղային միութիւնը խզելու և իրենց իշխանութեան տակ եղած ժողովուրդը Յունաց իրենց իշխանութեան տակ եղած ժողովուրդը հետ միացնելու։ Այս նպատակով անոնք արդիւնցին մայրենի լեզուի ուսումը դադրեցնելու մէջ և սովորեցին մայրենի լեզուն գործածել կրթութեան մէջ, Հայոց յունարէն լեզուն գործածել կրթութեան մէջ, Հայոց կաթողիկոսին ալ թոյլ չտուին իր հոգեւոր իշխանութիւնը վարելու արեւմտեան Հայոց վրայ, որով շար-Հայեր, մանաւանդ Քաղկիդոնի ժողովէն յետոյ, հարկադրուեցան աղղային եկեղեցիէն բաժնուիլ և Յունաց դաւանանքը ընդունիլ։ Այս Հայերը որոնք պատմութեան մէջ յայտնի են Հայ-Նուտմ անունով, ժամանակի թեան մէջ յայտնի են Հայ-Նուտմ անունով, անոնց ընթացքի մէջ գրեթէ բոլորն ալ ձուլուեցան. անոնց սակաւաթիւ մնացորդները տակաւին կ'երեւին Փոքր-Ասիոյ քանի մը քաղաքներու և գիւղերու մէջ, որոնք պահպանած են հայ լեզուն ու սովորութիւնները, միայն Յունաց կրօնը կը դաւանին և անոնց պատրիարքէն կախում ունին։

Չնայեցով Յունաց ի գործ դրած բարոյական ճնշումը, Հայերը նախ Պարսից և ապա Արաբացոց հարստահարութիւններէն նեղուած Դ. դարէն մինչեւ ԺԱ. դարը անընդհատ կը զաղթեն բիւզանդական կայսրութեան նահանգները, յուսալով որ կիսնքի ու ստացուածքի ապահովութեան հետ՝ օտարութեան մէջ աւելի լայն առարեղ կը դանն իրենց ընդունակութիւնները ի գործ դնելու։ Եւ յիշաւի, այս զաղթականները բաղմամբիւ արուեստագէտներ՝ ճարտարապետներ, նկարիչներ ու քանդակագործներ տուին Բիւզանդիոնին, ինչպէս նաև

շատ հանձարեղ զօրավարներ ու կառավարիչներ, որոնք քաջութեամբ պաշտպանեցին կայսրութիւնը արտաքին թշնամիներու դէմ և իմաստութեամբ կառավարեցին անոր նահանգները։ Ասոնցմէ ոմանց ազդեցութիւնը մինչև և այն աստիճան զօրացաւ, որ յաջողեցան երկրին բարձրագոյն իշխանութեանը հասնիլ։ Յուստինիանոսէն յետոյ տաանեհորս հայ իշխաններ իրարու ետեւէ բազմեցան Բիւզանդիոնի գահին վրայ և երկու հարիւր տարիէն աւելի փառքով կառավարեցին անոր ժողովուրդները։ Հայաստանի այս զաւակները սրտանց կապուելով իրենց նոր հայրենիքին հետ՝ և անոր շահերը ամէն բանէ բարձր համարելով, մեծ յեաս հասցուցին մայր հայրենիքին, անոնք հետզհետէ գատարկեցին Հայոց աշխարհը իր բնակիչներէն, զորոնք բռնի փոխադրեցին կայսրութեան անմարդի ու անմշակ նահանգները։

Այս աշխարհաւեր գործին առաջին օրինակը տուողը եղաւ Յուստինիանոս կայսրը 2. դարու մէջ, որ Մեղի-տինէի բնակիչները մասամբ Կոստանդնուպոլիս և մա-սամբ ալ Թրակիա փոխադրեց։ Նոյն դարու վերջերը՝ Մօրիկ հայկազն կայսրը բազմաթիւ հայ գաղթականներ բերաւ Թրակիա, և անոնցմէ գումուկը կազմելով՝ Դա-նուբի վրայ պատերազմ մղեց Աւարացոց դէմ։ Ը. դա-րու մէջ Կոստանդին Կոպրոնիմոս Կարինը առնելով քա-ղաքը քանդեց ու կողոպտեց, բնակիչներն ալ տարաւ իր կայսրութեան զանազան տեղերը բնակեցուց։ Ուրի գաղթականութիւն մըն ալ Վասիլ Բ. Արչակունին բե-րաւ Թրակիա Ժ. դարուն մէջ, երկիրը մշակելու միան-գամայն կայսրութեան վրայ յարձակող Պուլկարաց, Ռուսաց և Հունգարաց հետ պատերազմելու համար։ Այս գաղթականները տարածուելով Խրուաթիոյ, Թեաւ-զիոյ, Մակեդոնիոյ և Պուլկարիոյ մէջ, իրենց խելքով և գործունէութեամբ աշխատի յառաջխաղացին, որ անոնց

ազդեցութիւնը երեւցաւ նոյն երկիրներու քաղաքական
գործերու մէջ: Ստեփաննոս Առդիկի վկայութեամբ՝
Սամուէլ Դերձանցի հայ իշխանը Պուլկարիոյ թագաւոր
ընտրուեցաւ և նոյն երկրորդ քաջութեամբ պաշարեց
Վասիլ Բ.ի գէմ:

Նախքան իմ դեպքը
Ռուսերենի մասին թագավորությունն անհամարժեց կետայն աշխատակիցները բռնող հայ գաղթականները նոր ոչոք տեսանյալի կիրկրկայէն եկած 30,000 հայ ընտանիքներով , որոնք բռնեցին նախ Միջերկրականի կիպրոս , Հոգոս և Կրետէ կղզիները . այնտեղէն ալ հետզհետէ տարածուեցան Աւստրալիոյ գահադաւան երկիրները և գլխաւորապէս Իտալիոյ վաճառաշահ քաղաքները՝ Վենետիկ , Ճեպիս , Բիզա , Հոմ , Նաբոլի , Միլան և այլն : Այս գաղթականներէն նշանաւոր եղան մանաւանդ Վենետիկի Հայերը , որոնց թիւն ու ազդեցութիւնը զօրացաւ Ժ.Հ. դարուն մէջ Զուգայէն եկած նոր հասումով : Ասոնք հասարակագիտութենէն արտօնութիւն ստացել էին իրենց խանութները ունենալու Ս . Մարկոսի հրապարակիչն վրայ , ուր ազատ ամէն տեսակ հարկերէ՛ կը վաճառէին առհասարակ թանկագին զոհարեղէններ և հընդ-կական ազնիւ գործուածներ : Սակայն Խապիոյ հայ գաղթականները , որոնք իրենց գործունէութեամբ և մեծամեծ ձեռնարկութիւններով հարստացան , ու հա-րատացուցին նոր հայրենիքը , մեծ բռնութիւն-ներ կրեցին իտալացի կղերին կողմէն , և ստիպուեցան հետզհետէ մայրենի եկեղեցիէն անջատուիլ ու կաթոլի-կութեան գերիւր լինալ : Այնպէս որ Ժ.Ը. դարու վեր-ջերը ամբողջ թերակղզիին մէջ ոչ մէկ հայ ընտանիք չէր մնացել , ամենքն ալ կրօնափոխութեամբ և ազգա-լէր մնացել , ամենքն ալ կրօնափոխութեամբ և ազգա-լէր մնացել , ամենքն ալ կրօնափոխութեամբ և ազգա-լէր մնացել , ամենքն ալ կրօնափոխութեամբ և ազգա-լէր մնացել :

Անոնց յիշատակը միայն մնացած է զանազան քաղաք-ներու , թաղերու ու փողոցներու վրայ և քանեհինգէն աւելի եկեղեցիներու վրայ , որոնք իրենց եկամուտներով կաթոլիկ կղերին ձեռքը անցած են :

Հարց յարարերոսիւնը Կասպից ծովեզերեայ ժողովուրդներուն հետ. Թարարիստանի գաղարական Հայերը. — Խրիմի Հայ գաղարականները. առանց կրած նկողարիւնները Օսմանցիներէն եւ ցրտիւր. — Ռումանիոյ գաղարականները եւ անոնց այժմեան վիճակը. — Դրանսիոյ Հայերը. — Հունգարիոյ Հայերը. — Պոլսի Հայերը:

Յայտնի է որ Հայերը արդէն քրիստոնէութենէն առաջ առեւտրական հոգրդակցութիւններ են ունեցեր Կասպից ծովի եւ Սև ծովի եզերքներուն վրայ բնակող ժողովուրդներուն հետ, որոնց կը վաճառէին Հնդկաստանի եւ Բաբելոնացի թանկագին ապրանքները: Այս յարարերութիւնները աւելի եւս զարգացան երբ քրիստոնէութիւնը Հայոց քարոզութեամբ մուտ գործեց Աղուանից երկիրը եւ այնտեղէն ալ Հոնաց աշխարհը տարածուեցաւ: Ե. դարու մէջ բարեկամական դաշինքը կնքուեցաւ Հայոց ու Հոնաց մէջ կրակապաշտ Պարսից զէմ. իսկ յաջորդ դարուն մէջ Հայերը Պարսիկներէն նեղուելով՝ բազմութեամբ անցան Կովկաս ու գացին միացան Հոնաց թագաւորի բանակին հետ: Այդ ժամանակները արդէն Հայերը իրենց բազմաթիւ վաճառատեղիներն ունէին Կասպից ծովու արեւմտեան եւ հիւսիսային եզերքները եւ նոյն ծովը թափուող գետին վրայ: Ղաղանէն 90 վերստ հեռու՝ Պուլկարներու հին մայրաքաղաքի աւերակներուն

մէջ գտնուած է հայ արձանագրութիւններով ծածկուած տապանաքարեր, որոնք Զ. Թ. եւ ԺԱ. դարերու թուականը կը կրեն, կը վկայեն որ հայերը շատ հին ժամանակներէն հաստատուած են եզեր այս կողմերը: ԺԳ. դարու մէջ, երբ Թաթարները տիրեցին Հայաստանին, բազմաթիւ հայ գաղթականներ տարին իրենց երկիրը եւ բնակեցուցին Սարայ, Աժաքիսան եւ Ղաղան քաղաքներուն մէջ՝ Վոլկայի ափերուն վրայ: Ասոնք իրենց բազմապատիկ ձիրքերով ոչ միայն երկրին վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուցին, այլեւ պատեւադրանքներու մէջ անուն հանեցին. Թաթար խաներու զօրքին մէջ հայ դուռեւր ալ կային, որոնք քաջութեամբ կը պատերազմէին անոնց թշնամիներուն դէմ:

Սակայն Թաթարիստանի Հայերը իրենց հաւատարմութեան ու ծառայութիւններուն փոխարէն միայն բռնութիւնն ու հալածանք տեսան բարբարոս իշխողներէն: Այս նեղութիւններէն ազատուելու համար՝ անոնք դիմեցին Ճննովացոյ, որոնք նոյն ժամանակները կ'իշխէին Խրիմի Քէֆէ կամ Թէոդոսիա քաղաքին եւ քանի մը ամուր տեղերու վրայ: Ճննովացոյ իշխանին հետ դաշինք կապելէ յետոյ՝ զէնքը ձեռքերնին ճամբայ բացին իրենց համար, եւ եկան բնակեցան Խրիմի զանազան քաղաքները, ուր տակաւին Ճննովացոյ տիրապետութենէն առաջ շատ հայեր Հայաստանէն եւ Պուլկարիայէն եկեր եւ բնակութիւններ հաստատուեցին: Քիչ յետոյ, երբ Լէնկբնակութիւններ հաստատուեցին խորտակեց, նոր հատութիւնը Մանկոյներու զօրութիւնը խորտակեց, նոր հատուած մըն ալ Վոլկայի ափերէն եկաւ նոյն թերակղզին ապաւինեցաւ իր հայրենակիցներուն մօտ: Այսպիսով Խրիմու Հայոց թիւը հետզհետէ բազմացաւ եւ անոնց հոգեւոր պիտոյքներուն մատակարարութեան համար երկու առաջնորդութիւն հաստատուեցաւ. միայն թէոդոսիայի մէջ 100,000 հայ կար որոնց ազգեցութիւնը մեծ էր տեղական կառավարութեան առջեւ: Իր յաջորդ զիջքին եւ հայ գաղթականներու առեւտրական գործունէութեան

Հնորհիւ Խրիմը, որ առաջ ազքատ երկիր մըն էր, կարճ միջոցին մէջ հարստացաւ և արտաքոյ կարգի պայծառութեան հասաւ: Թերակզիի ամայի ու անընակ տեղերը գիւղերով լեցուեցան, լեռներն ու գաշտերը վանքերով ծածկուեցան; որոնց քանի մը աւերակները մինչև այսօր կը վկայեն Հայոց անցեալ մեծագործութիւնը:

ժԵ՛. դարու սկզբները Թաթարները, որոնց բռնութիւնէն Հայերը փախեր էին, Խրիմի մէջ մասին տիրեցին. բայց Թեոփոսիան չկարողանալով առնել, Օսմանացոյ օգնութեանը գիմեցին: Հայերը որոնց պաշտպանութեանը յանձնուած էր քաղաքը՝ յանձնեցին անոնց (1475): Բայց փաշան իր տուած երդումը դրժեց, Հայոց գլխաւորները գիշերով իր մօտ հաւաքեց անդէն և ինչոյքէն յետոյ մէկիկ մէկիկ սպաննել տուաւ. ապա ինկաւ անպաշտպան ժողովուրդին վրայ և շատերը անգլխարար ստորեց: Մնացած Հայոց մեծ մասը ստիպուեցան թողուլ իրենց դարաւոր բնակութիւնները և արդիւնաւէտ կալուածները և իրենց ազգակիցներուն մօտ դապիկի Մոլտավա և Լեհաստան: Այսօր Խրիմի մէջ հազիւ 5,000 հայ կայ, որոնք ցրուած են թերակղզիին զանազան քաղաքները և մանր առուտուրով կը պարապին: Այս թրւականէն գուրս են ոսկաւաթիւ հումքեալուան հայեր, որոնց հոգեւոր վարչութեան կեդրոնն է Խարաութ-Բազար քաղաքը:

Մոլոտով-Կաթաբխայի (Ռուսմանխա) Հայերը մասամբ բուն Հայաստանէն և մասամբ ալ խրիմէն գաղթած են։ Մոլոտովացիք, որ առաջուրնէ ստուար մեծամասնութիւն կը կազմէին որ ոմանք տեղական իշխանութիւնը ձեռք բերին, թէև երբեմն անոնց կրօնական ազդեցութիւնը կը բռնաբարուէր, և տեղացի ժողովուրդներու հետ հաւասար իրաւունքներ չէին վայելէր Ռուսմանիոյ այժմեան Հայոց թիւը 20,000 կը համարուի, բոլորն ալ ազգային եկեղեցիին հաւատարիմ մնացած, անոնք ունին

հայկապ եկեղեցիներ և ուսումնարաններ հաստատուն
եկամուտներով, որոնց մատակարարութիւնը տեղական
հոգարարձութիւններուն է յանձնուած։ Կոստանդնուպո-
լիսի Հայոց Պատրիարքը, որու հոգեւոր իշխանութեան
տակը կը գտնուին, երբեմն նախարարներ կը դրկէ քա-
հանաներ ձեռնադրելու և գաղթականներու հոգեւոր պի-
տոյքներ հոգալու համար։ Ռուսմանիոյ Հայոց դիւանար
գրադմուքը գիւղատնտեսութիւնն է իր բոլոր ճիւղերով։
Փարիզի դաշնագրութիւնէն յետոյ (1856), երբ այս աշ-
տատէր ժողովուրդը կալուածական և ուրիշ իրաւունք-
ներ ստացաւ, շատ հայեր մեծամեծ կալուածներ ձեռք
բերին, և այսօր ոմանք իրենց հարստութեամբ կարող են
տեղացի առաջնակարգ կալուածատէրներու հետ մրցիլ։
Դժբաղդարար ազգութեան սգին քանի կ'երթայ կը թուի-
նայ անոնց մէջ, և հայերէն լեզուն միայն ձերբուր բեր-
նէն կը լսուի։ Անոնց ուսումնարանները, որ երբեմն
պայծառ վիճակի մէջ էին, հազիւ ազգային լեզուի ու-
կրօնի տարրերը կը մատակարարեն փոքրահասակ երա-
խաններուն, որոնք իրենց բարձրագոյն կրթութիւնը կը
ստանան տէրութեան ուսումնարանները և գերմանական
համալսարաններուն մէջ, և կը վերադառնան հմուտ
փաստաբաններ, ճարտար բժիշկներ և բանի բուն անտէ-
սագէտներ, բայց հայութեան համար ընդհանրապէս կո-
րած են։ Այս ցաւալի վիճակին դարման տանելու միակ
միջոցն է առանձին առաջնորդութիւն մը հիմնել Ռու-
սմանիոյ և մօտակայ երկիրներու մէջ բնակող Հայոց հա-
մար, որու գլխաւոր պարտականութիւնը բլար այս
գաղթականներու ազգային կրթութեան վրայ հոգ տանիլ։
Մի քանի տարի առաջ Ֆոքչան քաղաքին մէջ կազմուե-
ցաւ ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր ժամանակին
կեդրոնական ազգային ուսումնարան մը բանալ յիշեալ
քաղաքին մէջ։

Ժե. դարու վերջերը Օսմանյոց ու Լեհաց մէջ տեղի

ունեցած պատերազմին պատճառով Մոլոտաւեան տակնու-
վրայ բլլալով, 10,000ի չափ Հայեր ապաւինեցան Դրան-
սիոյ լեռներու վրայ և բնակութիւնները այնտեղ
հաստատեցին: Ասոնք իրենց աշխատութեամբ և վաճա-
ռականութեան մէջ ցոյց տուած յաջողութեամբ չուտով
գրաւեցին Դրանսիոյ իշխաններու և Աւստրիոյ
կայսրներու ուշադրութիւնը և զանազան արտօնութիւն-
ներ ստացան անոնցմէ: Հայաքաղաք կամ Գերլա և
Պապարով, որ իրենք չինեցին ու չէնցուցին, Գարլոս Զ.
կայսեր հրովարտակներով թագաւորական ազատ քաղաք-
ներ հրատարակուեցան՝ իւրաքանչիւրը իր հայ քաղա-
քացիներով ու դատարաններով, և այս արտօնութիւնը
մինչև այժմ կը վայելն նոյն քաղաքները: Հայաքա-
ղաքը (Արմէնիէնչտատ) յատկապէս գրեթէ ինքնադուին
փոքրիկ իշխանութիւն մըն է կազմած, որու քաղաքա-
պետն մինչև յետին պաշտօնականները գրեթէ բոլորը հայ են:
Ծերակուտի անդամները 52 հոգիէ բաղկացած են, և
իրենց ձեռքն ունին ամէն օրէնք, իշխանութիւն, դա-
տաւորութիւն, բաժնականութիւն և այլն: Քաղաքին եկա-
մուտներով կը պահուին երկու երկսեռ ուսումնարաններ,
որոնք «Հայկազեան դպրոց» անունը կը կրեն:

Դրանսիոյ իշխանիոյ Հայերը յառաջանալով սկսան ցրուիլ
Հունգարիոյ զանազան կողմերը և այս բարերը երկրին
մէջ մեծամեծ կարուածներ ձեռք բերին: Նիւթական ու
պահուիլութեան հետ անոնք ուսման ու կրթութեան հե-
տամուտ եղան. որով շատերը իրենց ցոյց տուած ձիր-
քերու փոխարէն ազնուականութեան արտօններ ստա-
ցան Աւստրիոյ կայսրերէն: Դրանսիոյ իշխանիոյ և Հունգարիոյ
Հայերը, որոնց մէկ մասն ալ Լեհաստանէն գաղթած են,
18,000ի չափ կը համարուին: Հոռմը իր արբանեակնե-
րուն ձեռքով յաջողեցաւ այս ժողովուրդին մեծ մասը
որսալ և կաթոլիկ դարձնել, բայց և այնպէս անոնք դեռ
ազգութենէն բոլորովին օտարացած չեն. ժամկրթութիւնը

հայերէն լեզուով կը կատարուի, և քահանաները հայե-
րէն կը քարոզեն:

Մոլոտաւիոյ գաղթականութեան մէկ ճիւղն ալ կը
կազմեն Պուքարինայի Հայերը որ 3,000ի կը հասնի: Կաթո-
լիկ կղերը իր բոլոր մեքենայութիւններով հանդերձ չի
յաջողեցաւ դաւանափոխ ընել այս գաղթականները,
որոնցմէ 300 բնականքի չափ կը բնակին Սուչովա քա-
ղաքին մէջ և անոր շրջականները, պահպանելով մինչև
այսօր հայերէն լեզուն թէ՛ դպրոցին և թէ՛ կեանքի մէջ:

39

Լեհաստանի նոյ գաղթականութեան գլխաւոր ժամանակները
և բնակութեան տեղերը. — Լեհ բազմաթիւներ շնորհած
և բնակութեան տեղերը. — Լեհ բազմաթիւներ և իր գործերը
արտօնութիւնները. — Նիւթ Թորոտովի և իր գործերը
(1626—1681). — Լեհաստանի Հայոց բռնի միութիւնը կա-
թոլիկ եկեղեցոյն հետ (1689):

Հայ գաղթականութիւններուն մէջ նշանաւոր տեղ
կը բռնեն Լեհաստանի Հայերը թէ՛ իրենց թիւով, թէ՛
գործունէութեամբ և թէ՛ մանաւանդ պատմական բաղ-
դով, որ որքան ցաւալի՝ նոյնքան խրատական է մեզ
համար:

Հայերը երեք գլխաւոր գաղթականութիւն ունեցած
են Լեհաստան. 1. Բազմաթիւներ թագաւորութեան
անկումէն յետոյ, 2. Արիստոկրատի արշաւանքին ժամանակ
և 3. Խրիմը Օսմանցոյ ձեռքն անցնելէ յետոյ: Այս

գլխավոր ժամանակներու միջոցին և այնուհետև ալ զանազան հատուածներ Հայաստանէն կամ օտար երկիրներէն եկան յարեցան իրենց հայրենակիցներուն, որով Լեհաստանի գաղթականներուն ընդհանուր թիւը 40,000 ընտանիքի կամ մօտաւորապէս 200,000 հոգիի հասաւ։ Ասոնք իրենց ընտանիքներ հաստատեցին Կալիցիա, Պոդոլիա, և Վալոնիա նահանգներուն, քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ։ Բայց նախապէս մեծ բազմութեամբ ընտանեացան Կալիցիայի Իլով կամ Լէմպերկ մայրաքաղաքին մօտերը իրրեւ առանձին արուարձանի մէջ, որպէս զի օտարազգի ընտանիքներուն հետ չխառնուին։ Իսկ երբ սկսան Լեհացիներուն լեզուն հասկնալ և վաճառականութեամբ ու պէսպէս քաղաքական ու ղինւորական պաշտօններով յառաջանալ, մօտն նաեւ բուն քաղաքը, և անմիջապէս ձեռք զարկին եկեղեցիներ և ուսումնարաններ շինելու։ 1363ին կառուցին հոյակապ մայր եկեղեցի մը և առանձին առաջնորդութիւն մը հաստատեցին, որուն հոգեւոր իրաւասութիւնը կը տարածուէր ոչ միայն Լեհաստանի, այլ և Մորաւիայի Հայոց վրայ։

Լեհաց թագաւորները Հայոց ընդառնոյ ձիրքերը տեսնելով և ուզելով անոնց ձեռքով իրենց երկրին վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցնել, կրօնի կատարեալ ազատութիւն տուին և քաղաքական արտօնութիւններ չնորհեցին անոնց։ Այսպէս Կալիմիր Դ. թագաւորը Կամենեցի Հայոց իրաւունք տուաւ առանձին վարչութիւն ունենալ իրենց յատուկ հայ քաղաքապետ խով, որ վոյք կը կոչուէր (1344)։ Նոյն իրաւունքը չնորհեց ան քանի մը տարի յետոյ Իլովի Հայերուն ալ։ Վոյթը կամ աղգային գլուխը 12 հայ դատաւորներու աջակցութեամբ ամէն տեսակ դատեր կը տեսնէին և վճիռներ կուտային։ Այս կարգը պահպանուեցաւ մինչև Սիգիսմունտ թագաւորը, որուն հրովարտակով Իլովի մէջ բացուեցաւ առաջին հայ դատարանը (1516)։ Լեհաս-

տանի Հայոց լեզուն Անեցոյ բարբառն էր, որուն հետքը մինչև և այժմ մնացած է թէ այն կողմերը, թէ Հունգարիոյ ու Ռումանիոյ և թէ Խրիմի ու Նախիջևանի Հայոց մէջ. այդ լեզուն նախապէս կը գործածէին դատարաններուն մէջ ալ։ Սակայն ԺԶ. դարէն հայերէնի տեղ կամաց կամաց սկսաւ բռնել թաթարերէն լեզուն, որովհետև նոյն ժամանակները թաթարստանէն նոր գաղթականներ եկան մեծ բազմութեամբ, որոնք բացի թաթարերէնէն ուրիշ լեզու չէին հասկնար։ Այդ ժամանակներուն կը վերաբերի միւր քանի մը եկեղեցական գիրքերուն ու ժամանակագրութեան աղօթքներու թաթարերէն թարգմանութիւնը, ինչպէս նաև նոյն լեզուով գրուած դաշնագրեր և ուրիշ դատաստանական գրուածներ, որոնք մինչև և այսօր կը պահուին Լեհաստանի գիււաններուն մէջ։ Բայց որովհետև թաթարերէնը իրրեւ անկատար լեզու՝ իրաւարանական նրբութիւնները բացատրելու անընդունակ էր, Հայերը Լեհացոյ օրինակին հետեւելով՝ լատիներէն լեզուն մտցուցին իրենց դատարաններուն մէջ։ Իսկ խօսուած լեզուն ժողովուրդի մեծ մասին համար առաջուան պէս մնաց հայէնը խառն թաթար և լեհ բառերով։

Հայ գաղթականներուն վայելած արտօնութիւններուն արդիւնքը չուտով երեւցաւ։ Ետեւէ ետև Լեհաստանի մէջ նոր նոր քաղաքներ ու գիւղեր շինուեցան, երկրին ներքին ու արտաքին վաճառականութիւնը բարեալացան, և շատ հայեր քաղաքական ու ղինւորապետեցան, և շատ հայեր քաղաքական ու ղինւորական պաշտօններուն մէջ ցոյց տուած մեծամեծ ծառայութիւններով պայծառացուցին իրենց նոր հայրենիքը։ Երբ Հայերը այսպէս օրէ օր յառաջգիմելու վրայ էին յանկարծ անիրաւ ու անխիղճ հալածանք մը յարուցուեցաւ անոնց դէմ, որուն նպատակն էր Լեհաստանի հայ ազգաբնակչութիւնը բռնի անջատել մայրենի եկեղեցիէն և Հռոմի պապին հպատակեցնել։ Այս ազգախորժան գործին սկզբը-

ուրախացած՝ անմիջապէս առին տարին դաշն Իրվովի արքեպիսկոպոսին մօտ, և ամէն բան հասկցուցին: Արքեպիսկոպոսը որքան և հաւանեցաւ եղած առաջարկութեանը, խոհեմութիւն չհամարեց ուղղակի խառնուելու գործի մը մէջ, որ աւելի քաղաքական կուտի քան կրօնական խնդրի կերպարանը ունէր. ուստի եկողները քաղաքապետին դրկեց: Սա պատուէր դրկեց Հայոց իշխաններուն որ կամ եկեղեցին բանան, և կամ դատաստանի գան. բայց իշխանները ականջ չդրին անոր: Այն ժամանակ ձիգութիւնները գործը իրենց վրայ առին. զինուորներով եկան եկեղեցիին դուռները կտորեցին և տաճարը մէջի սպաններովը Նիկոլին յանձնեցին:

Այնուհետեւ զօրացաւ Նիկոլ ձիգութիւններու պաշտպանութեամբը, Հայոց միւս եկեղեցիներն ալ գրաւեց, և ժողովուրդը առանց եկեղեցիի մնաց: Գրաւեց նոյնպէս բոլոր եկեղեցական կալուածները, սուները ու խաւովները, և անոնց եկամուտները կը գործածէր իր անխելճ կուրք ժողովուրդին հետ շարունակելու համար: Իրվովիք ճարահատած՝ քահանայ մը և պատուաւոր աշխարհական մը դրկեցին էնմիաձին խաչատուր վարդապետին հետ, որ ամէն բան մանրամասնօրէն հաւկըցնեն Մովսէս կաթողիկոսին և անոր օգնութիւնը խնդրեն: Կաթողիկոսը աղաչանքի թուղթեր գրեց Ուրբանոս Ը. պապին, Լեւոյ Վլատիպաւ թագաւորին և Իրվովի արքեպիսկոպոսին, որ խղճան Հայոց և առանց եկեղեցիի թողուն զանոնք: Թագաւորը, իշխանները և արքեպիսկոպոսը անգամ չգլխացին անպաշտպան ժողովուրդին վրայ, և հրամայեցին Նիկոլին որ եկեղեցիները ժողովուրդին յանձնէ. բայց յանդուգն ձիգութիւնները անոնց ամէնուն հակառակ կայնեցան: Թագաւորը անձամբ պնաց Հայոց եկեղեցին, որ բռնութեամբ առնէ և ժողովուրդին յանձնէ. բայց Նիկոլ ձիգութիւններու թելադրութեամբ՝ զգետաւորուած և հաշորդութեան խոր-

հուրդը ձեռքը առած՝ անոր առջեւ ելաւ և Վլատիպաւ չհամարձակեցաւ ներս մտնել: Հայերը տեսնելով որ աշխարհական իշխանութիւնը անգոր գտնուեցաւ Նիկոլի դէմ, առին կաթողիկոսին թուղթը, թագաւորէն ու արքեպիսկոպոսէն ալ յանձնարարական նամակներ ստացան և գացին Հոռոմ, որ պապէն օգնութիւն գտնեն: Հասաւ ետեւէն Նիկոլը, և Հոռոմ ձիգութիւններու ձեռքով գործը այնպէս բերաւ՝ որ պապը անոր իրաւունք տուաւ և խեղճ Հայերը արտում ախուր հտ դարձան:

Երբ այսպէս ամէն կողմէն անօգնական մնացին, Իրվովիք ստիպուեցան իրենց անօրէն առաջնորդին ոտքի սպառ չդրիլ: Բայց անգո՛ւթ բռնաւորը անոնց բոլոր աղաչանքներուն միայն պատատիսան մը կուտար. «Ընդունեցէ՛ք կաթողիկոսութիւնը և եկեղեցիները կը բացուին»: Յուսահատութիւնը տիրեց խեղճ ժողովուրդին վրայ, Յուսահատութիւնը վիճակէն ազատելու ալ ինչ ընելը չէր գիտէր իր թշուառ վիճակէն ազատելու համար: Նոր ծնած երախաները տարիներով անկունք համար: Նոր ծնած երախաները անպատակ և մեռել-մնացեր էին, հարսերն ու փեսաները անպատակ և մեռելները անթաղ. որովհետեւ անօրէն Նիկոլը արգելիք էր ամէն եկեղեցական արարողութիւն կատարելու: Եթէ ամանց թող տար մկրտութիւն կամ պատկ ընելու, և կամ մեռել թաղելու, սուգանք կ'առնէր և այնպէս հրաման մեռել թաղելու, սուգանք կ'առնէր և այնպէս հրաման մեռել թաղելու: Ոմանք ուրիշ քաղաքներ կ'երթային և այնտեղ կուտար: Ոմանք ուրիշ քաղաքներ կ'երթային և այնտեղ կ'ենթարկուէին: Իսկ մեռններուն համար ուրիշ չկար. ամէն մարդ իր ննջեցեալը փայտէ արկղի մը մէջ կը դնէր, հալած ձիւթով կը պատէր և դուրս տեղ տալիս բիններով կը ձգէր: Այս դառն հալածանքը քսաներեք տարի տեւեց (1630—1653), և այդ միջոցին շատերը հե-

ռացան Իլվովէն ու ցրուեցան Եւրոպայի զանազան երկիրները՝ Սաքսոնիա, Պաւերա, Հոլանտա և Մեծն Բրիտանիա, այնպէս որ 50,000 Հայերէն հազիւ 5,000 հոգի մնացին Իլվովի և չրջակայքին մէջ:

Այն ժամանակ միայն տեսաւ Նիկոլ որ իր բռնած ընթացքով նպատակին չհասաւ. ուստի սկսաւ կեղծաւորութեամբ հաշտութիւն խօսիլ մնացած ժողովուրդին հետ, բայց խօսքին ականջ դնող չգտնուեցաւ: Իսկ որ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլիս եկած է, մտածեց, որ ինքն ալ այնտեղ երթայ կաթողիկոսին ապաւինի, որպէս զի այս անկ վիճակին դարման մը գտնուի: Փիլիպպոս կաթողիկոսը անյիշաչարութեամբ ներեց Նիկոլին իր բոլոր արարմունքները, այն պայմանով որ 1. Հայոց եկեղեցիին վարդապետութիւնը դաւանի. 2. եկեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները անխախտ ու անփոփոխ պահէ, 3. Նիկոլի յաջորդները էջմիածնի կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուին և անոնց հրամանով առաջնորդ հաստատուին. 4. եկեղեցիին մէջ ընաւ չլիշատակուի պապին անունը: Միայն Նիկոլ խնդրեց և հրաման առաւ որ ինքը պատարագի ժամանակ պապին անունը չիչէ, պատճառելով որ իր տուած ձեռագրին զօրութեամբ ճիշդելոյնքը կարգադրած կ'ընեն զինքը, գուցէ և կեանքին ալ վնասեն: Այս յօդուածները իր ստորագրութեամբ ու կնիքով հաստատեց Նիկոլ և ներկայացուց կաթողիկոսին, ան ալ յանձնեց իրաւունքով դատաւորին որ Իլվով տանի: Սակայն Իլվովցիք, որ լաւ գիտէին Նիկոլի կեղծաւորութիւնն ու անգգաւորութիւնը, ամենեւին հաւատ չընծայեցին անոր տուած խոստումներուն, և ոչ միայն հաշտուիլ՝ այլ երեսն անգամ տեսնել չէին ուզեր. կաթողիկոսի նուիրակը չատ աշխատեցաւ, մինչեւ որ յաջողեցաւ ժողովուրդին բարկութիւնը իջեցնել և Նիկոլը իր հօտին հետ հաշտեցնել:

Նիկոլ յոյսը կտրելով այնուհետեւ իր ժամանակի

ժողովուրդը կաթողիկ դարձնելու՝ մտածեց բանն այնպէս ընել, որ գոնէ անոնց որդիները իրենց կրօնը ձգեն և ինքը իր նպատակին հասնի. ան առաջարկեց Աղէքսանդր Է. պապին՝ որ Իլվովի մէջ Հռոմի ծախքով դպրանոց մը հիմնուի, ուր հայ մանուկները կաթողիկեան հոգւով կրթութիւն: Դպրանոցը բացուեցաւ 1664ին, և Նիկոլ իր բռնութեամբ դարձուց պապականութեան այս սերմարար խնամքը: Սա իր նախորդին տուած խոստումը Նիկոլի աչակերտը: Սա իր նախորդին տուած խոստումը մէկ կողմ դնելով, ինքնակամ բաժնեց Իլվովի հայ ժողովուրդը էջմիածնի կաթողիկոսի հաղորակեցութենէն և Հռոմի եկեղեցիին հետ միացեալ հրատարակեց (1689): Այսօր Կալցիոյ մէջ 5,000ի չափ կաթողիկ հայ կայ, որ կը բնակին Լէնայերկի և քանի մը ուրիշ քաղաքներու մէջ: Ժամերգութիւնը հայերէն լեզուով կը կատարուի, բայց ժողովուրդը կը համկնայ այդ լատին հնչումով աղաւիզ ժողովուրդը կը համկնայ այդ լատին հնչումով աղաւիզեալ հայերէնը, և ոչ իսկ շատ անգամ ժամատաց քահանան:

Հնդկաստանի հայ գաղթականութեան ծագումը և յառաջ-
դիմումը։—Հնդկահայոց ուսումնասիրութիւնը և մեծա-
գործութիւնը։—Բարերար Հնդկահայր։—Հնդկաստան և
կիրներու Հայեր։—Հնդկահայոց վիճակը։

Հնդկաստանի հայ գաղթականները Պարսկաստանի
գաղթականութեան մէկ ճիւղը կը համարուին, որոնք
Աֆղանիստանի վրայով կամ Պարսկային ծոցով անցան
Հնդկաստան, և դեռ Անգլիացիք այդ երկիրը ոտք կո-
խած չէին՝ որ անոր այլ և այլ կողմերը բռնեցին իրենց
առեւտուրով։ Գաղթականութեան բունը կազմեցին
խումբ մը Նոր Զուգայեցի վաճառականներ, որոնց թիւը
աճեցաւ ուրիշ տեղերէ հետզհետէ եկած և անոնց հետ
խառնուած ազգակիցներով։ Հնդկահայերը թէեւ սակա-
ւածին (ըստ ոմանց 20,000, և ըստ այլոց միայն 10
հազար) բայց իրենց ճարպիկութեամբը և երկրին թա-
գաւորներէն ձեռք բերած արտօնութիւններու շնորհիւ՝
չուտով յառաջացան և մեծ անուն հանեցին թէ՛ վաճա-
ռականութեան և թէ՛ քաղաքական ու զինուորական
պաշտօններու մէջ. այնպէս որ անոնց ազդեցութիւնը
մեծ եղաւ տեղական ազգաբնակչութեան վրայ։ Հայ
գաղթականներու կեդրոններն էին այն ժամանակ Սու-
րատ, Մատրատ, Կալկաթա, Չիչրա և Սէդապատ։

Երբ Անգլիացիք սկսան յարաբերութեան մէջ մտնել
Հնդկաստանի հետ, Հայերը պատուաւոր միջնորդներու
դեր կատարեցին այս հզօր ազգին և տեղական իշխան-

ներու մէջ, որով հաւասարապէս պատկանելի եղան
թէ Անգլիացիներուն և թէ Հնդիկներուն։ Արե-
ւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան մէկ հրովարտակէն
կ'երեւայ որ Հայերը մաս ունին այդ ընկերութեան գոր-
ծերուն և նպաստներուն մէջ, և իբրեւ ազատ ազգ լիա-
կատար արտօնութիւն ունէին Հնդկաստանի զանազան
կողմերը նաւարկելու նոյն ընկերութեան նաւերով։ Նոյն-
պէս կարող էին երթեւեկութիւն ընել անխափր ամէն
գաւառները, բնակութիւն հաստատել ուզած քաղաք-
ներուն մէջ, գնել ու վաճառել շարժական և անշարժ
գոյքեր։ Այս հրովարտակին մէջ կը կարգացուին, ի մէջ
այլոց, հայազգի Բենիամին նախարարին, Յնու փոխ-
նախարարին և երեք ուրիշ արքունի անձանց ստորագրու-
թիւնները, որոնք կը հաստատեն թէ ինչ փառաբերու-
թեան հասած էին Հայերը Հնդկաստանի մէջ։

Տնտեսական ապահովութեան և քաղաքական փայ-
լուն գիրքի արդիւնքը եղաւ Հնդկահայոց մասնորոնական
զարգացումը և այն հասարակային հաստատութիւնները,
որոնց փառաւոր հետքերը մինչեւ այսօր կը տեսնուին։
Հնդկաստանի մէջ, ուր մարդկութիւնը կիսավայրենի
վիճակի մէջ ինկած էր և ուր ոչ ոք չէր մտածեր գաւ-
տիարակութեան վրայ, Հայերը եղան որ ամէն ազգերէն
առաջ բացին ուսումնարաններ ու տպարաններ, հրա-
տարակեցին գիրքեր ու լրագիրներ, հիմնեցին մարդա-
սիրական հաստատութիւններ։ Չիչրայի Հայոց եկեղե-
ցին, որ շինուեցաւ 1695ին, քրիստոնէական տաճարնե-
րու մէջ հնազոյնը կը համարուի։ Կալկաթայի մէջ, ուր
միայն 70-80 տուն Հայեր կային, առանձին թաղի մը
մէջ, որ մինչեւ այսօր «Հայոց թաղ» կը կոչուի, կը
բարձրանայ Զուգայեցի Խոճա Նազարէթի շինած Ս. Նա-
զարէթ հոյակապ եկեղեցին իր գեղեցիկ զանապատու-
նով, որու ճակատը հնչող ժամացոյցով զարդարուած է։

Պարխուպին մէջ կայ կշիւայարկ տուն մը քահանաներու բնակութեան համար։ Իսկ պարխուպէն դուրս կայ ուրիշ կրկնայարկ մեծ շէնք մը բազմաթիւ խանութներով, ինչպէս և քարաշէն բաղնիք մը, որ Հայոց եկեղեցիին սեփականութիւններն են։ Քիչ մը հեռու կը գտնուի «Հայոց հիւրանոցը», որու մէջ պանդուխտ Հայերը այսօր իսկ իրաւունք ունին երեք ամիսի չափ ձրի բնակելու։ Բացի ստոնցմէ, Կարկաթայի մէջ Արարատեան ընկերութեան ջանքով հիմնուեցաւ «Մարդասիրական ճեմարանը» իր տպարանով, որու մէջ ներկայ դարու կէսին կը տպուէր «Ազգասէր» օրաթերթը Մեարտի Թաղիսեանի խմբագրութեամբ։ Կարկաթայի հետ կը մըրցէր Մատրասը իր գարոցով, տպարանով, հիւրանոցով ու հիւանդանոցով և Ս. Սատուածածնի փառաւոր եկեղեցիով, որ Պնարոս Ոսկանեան հայազգին շինել տուաւ ըստ աւանդութեան Թոմաս սուաքեայի նախատուած տեղը։ Թո՛ղ ուրիշ քաղաքները, ուր հայ գաղթականներու մեծագործութեան յիշատակները դեռ կանգուն մնացած են։

Հնդկաստանի Հայոց մէկ մեծ մասի արժանիքն ալ այն է, որ բոլոր հայ գաղթականներուն մէջ ամէնէն առաջ անոնք իրենց մասնաւոր չըջանէն դուրս՝ ընդհանուր ազգային շահերուն վրայ մտածելին։ Ահազին հարըստութիւն գիշերով և փարթամ կեանք վարելով այն հեռաւոր օտարութեան մէջ, անոնք չմոռցան մայր հայրենիքը և դանադան փորձեր ըրին իրենց ազգակիցները ազդեցութենէն ազատելու համար։ Սամուէլ Մուրատեան Մատրասի հայ վտճառականը մեծ գումար մը կտակեց, որպէսզի տոկոսովը գիշերօթիկ վարժարան մը պահուի ազգին որը ու աղքատ գաւալներուն համար, և վարժանին դաստմնական և անտեսական մատակարարութիւնը Վենետիկի Միսիթարեան միաբնակութեանը յանձնեց։ Մուրատեան վարժարանը բացուեցաւ նախ

Իտալիոյ Բատուա քաղաքին մէջ, ապա տեղափոխուեցաւ Բարիդ, ուր և քանի մը կարգ ընտիր աշակերաններ հանեց։ Սամուէլ Մուրատեանի օրինակին հետեւելով, ուրիշ Հնդկաստանցի հայ վաճառական մը, եղուարդ ուրիշ Հնդկաստանցի, կտակով մեծ գումար թողած է, Ռափայէլ Գարամեան, կտակով մեծ գումար թողած է, որով իր անունով Վենետիկի մէջ հիմնուեցաւ Ռափայէլեան վարժարանը՝ նոյն պայմաններով և միեւնոյն միահան վարժարանը տեսչութեան տակ։ 1870ին Մուրատեան վարժարանը փոխադրուեցաւ Վենետիկ և Ռափայէլեան վարժարանին հետ միացուեցաւ, Այս այնքան ցաւալի չէ վարժարանին հետ միացուեցաւ, որ չբաւոր հայ պատանի-որքան այն անիրաւութիւնը, որ չբաւոր հայ պատանիները անխտիր չեն վայելի բարերարներուն ջորհը, այլ միայն հոռմէադաւան Հայերը։ Ուրիշ շատ բարերարներ եղած են Հնդկահայոց մէջ, որոնք կտակներ ձգել են ազգային նպատակներու համար։ այդ կտակներուն ոմանց արդիւնքը ներկայիս կը վայելն այլեւայլ հայ հասարակութիւններ, բայց շատ կտն որ անհոգաբար տակաւին անգործադրելի մնացած կամ բոլորովին մոռացութեան տրուած են։

ԺԹ. դարու սկզբին հայ գաղթականները անդլիական Հնդկաստանէն տարածուեցան հոլանտական երկիրները, և մասնաւորապէս Ճաւա կղզին, որ նոյնպէս մեծ պայծառութեան հասան և այլ և այլ մարդասիրական հաստատութիւններ հիմնեցին։ Ասոնցմէ այս դարուն առաջին քառորդին նշանաւոր եղած է իր անբաւ հարըստութեամբը Գեորգ Մանուկեան, որուն համար կը պատուով թէ երբեմն մեծամեծ գումարներ փոխ տուած է Հոլանտացոց տէրութեան։ Ասոր ժամանակակից և երկրա-կից էր Յովսէփ Սմիլիսան մեծ կալուածատէրն ու վաճառականը, որ 1825ի Ճաւացոց ապստամբութեան ժամանակ մեծ ծառայութիւններ ըրած է Հոլանտացոց։

Այսօր Հնդկահայերը առաջուան յաջողութեան մէջ չեն, մասամբ որովհետեւ չկրցան մրցել Անգլիացոց հետ,

մասամբ այ որովհետև ուրիշ տեղեր գրուեցան. շատ տարի չէ որ հայ վաճառականներու ընկերութիւն մը անցաւ Չինաստան և այնտեղ հաստատուեցաւ: Բայց դեռ շատ առեւտրական հայ տուններ կան Հնդկաստանի՝ Պոմպէյ, Կարկաթա, Մատրաս, Պաթալիա և Սինկափուր քաղաքներուն մէջ, որոնք Անգլիացոց իշխանութենէն անկախ տեղերու վաճառականութեան մեծ մասը իրենց ձեռքը պահած են:

**ՀԱՅՈՅ ԵՍԵՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՅ ՀԵՏ. —
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ**

81

Հայոց ստացին յարաբերութիւնները Ռուսաց հետ. — Ռուսաց արքունիքին քաղաքականութիւնը Հայոց վերաբերմամբ. — Պարսկաստանի Հայոց ստեղծութեան դաշնայնութիւնը Ռուսիոյ հետ (1659). — Պետրոս Մեծի Հայոց ցոյց տուած պաշտպանութիւնը. — Ղարաբաղի մէկիքներու քաղաքական յարաբերութիւնները Պետրոս կայսեր հետ. Իսրայէլ Օրի և Միկաս վարդապետ. — Մէկիքներու ներքին երկպառակութիւնները. — Կատարիէն Բ. ի խնամքը Հայոց վրայ. — Մէկիքներու հաշտարարութեան երդումը Ռուսիոյ տերութեան (1787). — Ադա Մեհմետ-խանի արշաւանքը դէպի Հայաստան և Վրաստան (1795-1797):

Հայոց յարաբերութիւնները Ռուսիոյ հետ շատ հին ժամանակներէն կը սկսին, երբ դեռ Ռուսները իրենց երկրին մէջ ամբողջութեամբ և այլ և այլ իշխանութիւններու

բաժնուած էին: ԺԱ. դարու կէսերը Աղէքսանդր Բիէլի մեծ իշխանը Լեհաց դէմ պատերազմ ունենալով, Նախտաի Հայերը օգնութեան կանչեց, կրօնի, վաճառականութեան և արհեստներու ազատութիւն խոստանալով՝ Հայերն ալ ընդունեցին անոր հրաւերը (1060): Կէս դար յետոյ արդէն հայ գաղթականներուն թիւը բաւական մեծ էր Բիէլի մէջ, ուր քարաշէն եկեղեցի մըն ալ ունէին: Հայերը այդ ժամանակները ոչ միայն վաճառականութեան և գինեւորական գործերուն մէջ անուն հանած էին, այլև արքունի ամենահմուտ բժիշկներն էին:

Ռուսաց տերութիւնը հայ ազգին նկատմամբ հետեւեալ քաղաքականութեան հետեւեցաւ: Աչքի առջև ունենալով իր երկրին վաճառականութեան ու արուեստներուն բարգաւաճումը և իր ապագայ աշխարհակալութիւնները Ասիոյ մէջ, ռուս պետութիւնը անցեալ երկու դարերուն պաշտպան ու բարեկամ հանդիսացաւ Հայոց: Ռուսաց թագաւորները մեծամեծ խոստումներ տուին Հայոց, արտօնութիւններ չնորոհեցին, ատրիճաններ ու պատուանշաններ բաշխեցին որպէս զի անոնց համակրութիւնը գրաւեն:

Պարսկաստանի հայ վաճառականներուն ընկերութիւնը 1659ին պատուաւոր պատուիրակութիւն մը զրկեց Ռուսաստան, որ Աղէքսէյ Միխայիլովիչ թագաւորին դուհարեղէններով զարդարուած ոսկի գահ մը ընծայ բերաւ, հայ արուեստագէտներուն ձեռքէն ելած, որ մինչև հիմա կը պահուի և միայն մեծամեծ հանդէսներու ժամանակ մէջտեղ կը հանուի: Այս բանին վրայ առեւտրական դաշինք մը կնքուեցաւ Ռոսաստանի և յիշեալ ընկերութեան միջև, որուն զօրութեամբ Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի թանկագին ապրանքները սկսան Ռուսաց երկիրը թափուիլ Պարսկային ծոցին, Սպահանի և Կասպից ծովի ձամբով: Բազմաթիւ հայ վաճառականներ եկան ընակեցան Նովկորոտ, Արխանգել, Մոսկուա և քիչ յետոյ

Քնդերապուրկ, և առևտրական տուններ հաստատեցին յիշեալ քաղաքներուն մէջ: Անոնք կը վաճառէին Ռուսաստանի մէջ գոճարեղէններ և մետաքսեղէններ, անուշահոտ խունկեր ու համմաներ, իսկ այդ երկրէն կ'արտածէին խանկազին մուշտակներ և մետաղներ:

ԺԸ. դարու սկիզբին Պետրոս մեծը աւելի հեռու գնաց: Առանձին հրովարտակով պատուիրեց Ծերակոյտին պաշտպանել Պարսկաստանի Հայերը և ամէն միջոց չինս-յել զանոնք Ռուսաստան քաշելու համար: Ռւրիչ հրովարտակով մըն ալ Պետրոս Ապրո Զմիռնիացի հարուստ վաճառականին անուամբ տուած, որով Թուրքահայոց ճամբան կը բանար դէպի Ռուսաստան: Այնուհետեւ շատ հայեր Լեհաստանէն, Պարսկաստանէն ու Տաճկաստանէն անցան Ռուսաստան և իրենց վաճառականութեամբ, արհեստներով ու երկրագործութեամբ նոյն երկիրը պայծառացուցին: Սափար Վասիլեան հայազգիին առաջինն եղաւ որ Պետրոսին օրով թիթենիներ սնկեց Թէրէքի ավերուն վրայ և նոյն տեղը առաջին մանարանը հաստատեց: Նոյնպէս յայտնի է թէ Հայերն եղած են, որ Պետրոս կայսեր յորգործումով առաջին մետաքսի գործարանները հաստատեցին Ռուսիոյ մէջ և կերպասեղէն գործել սովորեցուցին Ռուսաց:

Ահա այդ ժամանակները կը սկսին Ղարապաղի մէլիքներուն քաղաքական յարաբերութիւնները Ռուսաց արքունիքին հետ։ Ղարապաղը ժԼ. դարու սկզբին բաժնուած էր հինգ գաւառներու՝ Զրաշիրդ, Կիւլիստան, Վարանդայ, Սաչէն և Տիղսի կամ Դուղախ, իւրաքանչիւրը մէյ մէկ հայ մէլիքի իշխանութեան տակ։ Բնակիչներուն թիւը 300,000ի կը հասնէր, որոնցմէ երկու մասը հայ, և մէկ մասը թուրք կամ պարսիկ։ Օղուտ քաղեկոյ Պարսկաստանի անկեալ վիճակէն, Ղարապաղի մէլիքները մտածեցին օտար լուծը թօթուել և մտնել քրիստոնէայ տէրութեան մը հովանաւորութեան տակ։

Այս դիտաւորութեամբ անոնք զաղտնի դեպքանութիւն մը զրկեցին Եւրոպա, քրիստոնէական աշխարհին համարութիւնն ու օժանդակութիւնը ինդրելու: Դեպքանութեան գլուխն էին Իսրայէլ Օրին անունով հնդաստանցի հայր և Մինաս վարդապետը, որոնք օգնութեան խոստումն առին Պաւլիէրայի կայսրընտիր իշխանէն և անոր յանձնարարական թուղթովն զրկուեցան Բեղերապուրի Պետ-րոս Մեծի աջակցութիւնը ինդրելու համար (1706): Կայսրը այս դործին մէջ Ռուսաստանի ազդեցութեան և ապագայ աշխարհակալութիւններուն գրաւականը տեսնելով, ուրախութեամբ ընդունեց եղած առաջարկու-թիւնը: Անմիջապէս Իսրայէլ Օրին զրկուեցաւ Արեւելք՝ Իբրեւ դեպքան Հիւսէին շահին մօտ, բայց իրօք Պարս-կաստանի վիճակն համկնալու և Հայոց ապստամբութիւնը պատրաստելու համար: Իսկ Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստան և այն տեղ բանակցութիւնները կը շարու-տակէր Գանձասարի վանքին հետ, ուր հայ մէլիքները կը ժողովուէին իրենց խորհուրդներուն համար: Օրին՝ դեռ Սպահան չհասած՝ մեծ խրատով ինկաւ շահի պալատին մէջ, պարսիկ ժողովուրդին և Հայոց մէջ: Այս վերջին-ներուն ուրախութիւնը չափ չունէր անոնք կը գուշակէին արդէն Պարսից տէրութեան անկումը: Պարսիկները մօլ-լաններէն գրգռուած՝ կը պահանջէին որ կայսեր դեպ-քանը չընդունի, ամբոխին զայլով կը զրգուէին նոյնպէս Եւրոպացի վաճառականները, որոնք վախճալով թէ մեծ վնասներ կը կրեն եթէ Հայոց ազդեցութիւնը զօրանայ, կը հաւատացնէին թէ արդարեւ Իսրայէլ Օրին թա-ղաւոր պիտի դառնայ, և թէ այդ կ'ապացուցանեն նոյն Իսկ անոր անունն (Israel Ori) տառերը, որոնք եւ ու առաջ դասուելով՝ կը կազմ են ֆրանսերէն il sera roi (ան թագաւոր պիտի ըլլայ) բառերը: Օրին չահէն ըն-դունուելէ յետոյ՝ վերադարձաւ և յայտնեց կայսեր թէ Հայերը պատրաստ են և միայն շահնի մը կը ապանեն ապստամբութիւնը սկսելու համար:

Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ Աֆղաններուն ապստամբութիւնը, որուն հետեանքն եղաւ Հիւսիս շահին գահնկեցութիւնը և Կովկասեան լեռնականներուն Պարստան արշաւելը։ Ղարստաղը յամար առիթ սեպեց անկախութեան դրօշակը բաձրացնելու, մանաւանդ որ Պետրոս կայսրն ալ եկեր էր Տէրպէնտ։ Հայ մէլիքները Վրաց Վախթանգ թագաւորին հետ միարանած՝ 40,000 զօրքով գացին զայն գիմաւորելու Կուր գետի ափերուն վրայ։ Երկու վիճակակից ազգերը յոյս ունէին վերջապէս հզօր կայսեր օգնութեամբ իրենց հայրենիքը դարաւոր բռնակալութենէն ազատել։ Բայց Պետրոս Տէրպէնտը, Պաքուն և Կիլանը գրաւելէ յետոյ՝ դարձաւ իր մայրաքաղաքը և Հայերը միակ մնացին իրենց թշնամիներուն առջև։ Ռուսաց միջամտութիւնը արեւելեան գործերուն մէջ սաստիկ զայրացուց Օսմանցիները, որոնք կայսեր ետքաշուելէն խախտուած՝ ինկան պարսկականնահանգներուն վրայ։ Մէլիքները իրենց երկրին մէջ և Դաւիթ բէկ Հովիճորի առջև քանի մը տարի քաջութեամբ պաշտպանուեցան անոնց դէմ, և այդ միջոցին անդադար դեպահութիւններ կը զրկէին Ռուսաց արքունիքէն օգնութիւն խնդրելու։ Բայց ակնկալուած օգնութիւնը չհասաւ, և Հայերը ընկճուելով՝ պարտաւորուեցան նախ Օսմանցոյ և ապա Նաորը-շահի գերիշխանութիւնը ճանչնալ։ Այս աշխարհակալ թագաւորը մէլիքները իրենց իշխանութեան մէջ հաստատել կրկին նպատակով, նախ՝ որպէսզի իր թագաւորութիւնը ճանչնան և երկրորդ՝ որպէսզի Ռուսաց արքունիքէն հեռու պահէ զանոնք։

Նաորըր շահի մահէն յետոյ Պարսկաստանը գարձնալ անխիստանութեան մատնուեցաւ (1747)։ Այդ ժամանակները Ղարաբաղի մէլիքներուն մէջ ալ մեծ գիտութիւն մը ինկաւ, որ երկար տարիներ տեւեց և աղէտալի հետեւանքներ ունեցաւ։ Հայոց անկախութեան համար։ Վարանտայի մէլիք Շահնազարը իր անդրանիկ եղբայրը

սպաննելով՝ յափշտակեց անոր իշխանութիւնը։ Միւս մէ-
լիքները այս եղեւնազործութեան վրէժը առնելու հա-
մար՝ միարանեցան և իրենց զէնքերը դարձուցին եղ-
բայրասպանին դէմ։ Շահնազար՝ միարանած մէլիքնե-
րուն զօրութեան դէմ դնելու համար՝ բարեկամացաւ
Ճիւղանշիրներու առաջնորդ Փանահ խանին հետ, և Շու-
շուս բերդը ու իր հարազատ աղջիկը անոր կնութեան
սուսաւ։ Այսպիսով արիւնահնդ պատերազմ մը սկսաւ
մէկ կողմէն մէլիք Շահնազարի և Փանահ խանի, և
միւս կողմէն Զրարերդի մէլիք Աղամի և Կիւլիստանի
մէլիք Յովսէփի միջև։ Տասներկու տարի անընդհատ եր-
կու կողմի պատերազմողներուն երկիրները ոտնավոխ
եղան, մինչև որ վերջապէս Աղամ և Յովսէփ ընկճուե-
ցան և քաջուեցան Վրաստան։ Փանահ խանն ալ անոնց
երկիրներուն տէր եղաւ։ Քանի մը տարիէն յետոյ՝ Աղամ
և Յովսէփ Գանձակի խանին միջնորդութեամբ հաշտուե-
ցան Փանահի հետ և անոր իշխանութիւնը ճանչնալով՝
իրենց երկիրները կտ ստացան։

իրենց երկիրները հետ ստացան։ Այդ ժամանակները Ռուսիոյ գահին վրայ բարձրացաւ Կատարինէ Բ. Կայսրուհին (1762), որ Պետրոս Մեծի օրինակին հետեւելով՝ սկսաւ ուշադրութիւն դարձնել Հայոց եւ Հայաստանի վրայ։ Բայց այս անգամ խնդիրը այլ եւս Հայաստանի անկախութեան վրայ չէր, այլ Ռուսաստանի անընակ տեղերը հայ գաղթականներով չէնցնելու, մինչեւ որ հանգամանքները թոյլ տուին քրիստոնեայ հայ նահանգները պարսկներու ձեռքէն կորզել։ 1779ին, քանի որ դեռ Խրիմը Օսմանցոյ տիրապետութեան տակ էր, 15,000 հայ՝ Կայսրուհին հրաւերով գաղթեցին յիշեալ թերակղզիէն եւ երկու քաղաք հիմնեցին Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ, մէկը Ղաք հիմնեցին Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ, մէջը՝ Պետրասլիոյ նահանգին մէջ, Գաղթականները զանազան արտօնութիւններ ստացան տէրութենէն, ինչպէս

Պարսից յարձակումները Ռուսաց գրաստան երկիրներուն վրայ. Կիւլիստանի դաշնագրութիւնը (1813).— Արաս-Միրզայի նոր արշաւները (1726). Շուշիի պատերազմը.— Մատար-կանի յարոշմաները Շամքորի եւ Գանձակի առջեւ.— Ռուսները Պարսից Հայաստանի մէջ (1827). Պասկելիյի յարոշմաները.— Ռուսաց նոր յաւորութիւնները Ատրպատականի մէջ Թուրքմէնիյի հաշտութիւնը եւ Ատրպատականի Հայոց Ռուսաց երկիր գաղթելը (1828).— Ռուս-տաճկական պատերազմը (1828—1829).— Ադրիանուպոլիսի հաշտութիւնը.— Տաճկանայ գաղթականութիւնը (1830):

Պարսիկները չէին կրնար դիւրութեամբ մոռնալ իրենց կորսնցուցած երկիրները. սրանց Ռուսերը ակրեր էին առանց կաթիլ մը արիւն թափելու: Թէեւ Աղա-Մահմէդ մին էր, բայց անոր երէց որդին, անձնաւթաւ, Աբաս-Միրզան, Ռուսերը ետ մղելու յոյսով՝ զէնք առաւ: Կռիւլ քանի մը տարի տեւեց եւ ձեռք վնաս հարցուց նոր գրաւած երկիրներու ժողովուրդներուն: Ռուսերը թէեւ սակաւաթիւ էին, բայց ի վերջոյ խորտակեցին Պարսից զօրութիւնը: Այս հակառակութիւններուն ժամանակ Հայերը մեծ օգնութիւններ ըրին իրենց նոր տէրերուն, պատերազմի ժամանակ անոնց հաւասար արիւն թափելով եւ հայի պակասութեան ժամանակ՝ պաշար հապնելով: Պարսիկները ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել եւ Կիւլիստանի դաշնագրութեամբ Ղարապոլը եւ քանի մը ուրիշ գաւառներ Ռուսաց ձեռք (1813):

Բայց այս հաշտութիւնը Պարսից կողմէն դիմադար մըն էր: Աբաս-Միրզայի միտքն այն էր, որ իր ոյժերը կազդուրէ եւ նորոգուած զօրութեամբ յարձակուի գործէ թշնամիներուն վրայ: 1826ի ամառը Պարսից արքայորդին 80,000 զօրքով անցաւ Երասխը եւ Ղարաաղ մանելով Շուշին պաշարեց. զօրաբաժին մըն ալ զրկեց գանձակի կողմերը. որ նոյն քաղաքի բերդին տիրելէ յետոյ՝ յառաջացաւ մինչեւ Շամքորի գետը եւ այնտեղ սպասեց Պարսից գլխաւոր բանակին, որ միաբան զօրութեամբ Թէֆլիսի վրայ երթան: Բայց Շուշիի պաշարումը անյաջող կ'երեւար: Թէեւ բերդին մէջ քիչ մը ռուս զօրք կար միայն, որ ոչ բաւական պաշար եւ ոչ հրանօթներ ունէր, բայց Հայերը բերդապահ զօրքին հետ միանալով՝ քաջութեամբ կը պաշտպանուէին թշնամիներուն դէմ. մինչեւ անգամ հայ կիներ ու աղջիկներ պատնէշներուն վրայ կանգնած կ'օգնէին պաշարողներուն կռուի ժամանակ փամփուշտներ բաժնելով անոնց: Պարսից արքայորդին զանազան խտտումներով փորձեց համոզել Հայերը որ Ռուսերէն ժաժնուին եւ բերդն իրեն յանձնեն. բայց Հայերը անյողողղ մնացին իրենց հաւատարմութեան մէջ: Այս մեղծոյն Մատաթեան հայազգի իշխանը գունդ մը ռուս զօրքով Թիֆլիսէն զրկուեցաւ Պարսից արշաւանքին առաջն տունելու: Համարելով Շամքոր, ան այնպիսի ջարդ մը տուաւ թշնամիներուն, որ սարսափած փախան իրենց բոլոր ուղիքները յաղթողին ձգելով: Մատաթեան Պարսից ետեւը ինկաւ, որ ժամանակ չտայ անոնց Գանձակի մօտ կանգ առնելու, ուր կրնային իրենց պարսութեան վրէժը տեղացի Հայերէն հանել: Այստեղ ան Հայերէն իմացաւ որ Աբաս-Միրզան իր զօրքին մէկ մասը Շուշուայ բերդին մօտ ձգելով՝ ածապարանքով իր վրայ կուգայ: Ծակատամարտը տեղի ունեցաւ Գանձակի մօտերը. Պարսիկները, չհայելով իրենց ահազին բազմութեանը, չարաչար յաղթուեցան եւ հալածուեցան, մինչեւ իրենց երկրին սահմանները:

Նիկողայոս կայսրը յաղթութիւններէն չբաւականանալով, պատուէր զրկեց Կովկասեան բանակին որ Պարսից երկիրը արչաւէ: Մատաթեան իր ձեռքին տակ ունեցած սակաւաթիւ զօրքով և հայ կամաւորներուն օգնութեամբ անցաւ Ղարապաղ և յաղթութեամբ հասաւ մինչև նոր նահանգին գլխաւոր քաղաքը՝ Ահար: Իսկ Ռուսաց զլխաւոր բանակը Պասկելի զօրապետին ընդհանուր հրամանատարութեան տակ պարսկական Հայաստանը մտաւ. անոր կ'ընկերանար Վրաստանի Հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, որ ձի նստած և խաչը ձեռքին՝ կ'առաջնորդէր Հայոց կամաւորներուն գունդը (1827): Հայերը Պարսից դարաւոր բռնութիւններէն զգուշացնելով, գրկարաց ընդունեցին Ռուսերը և ամէն հարկաւոր օգնութիւնները ըրին անոնց: Մէկ կողմէն Բէնկէտօրֆ զօրավարը իր գումարտակով դէպի Երասխ գետը յառաջացաւ և Էջմիածնին տիրեց՝ իսկ միւս կողմէն Պասկելի զօրապետը մինչև նոյն գետը առաջ երթալով՝ Նախիջևանն առաւ և Արասաղատ բերդը պաշարեց: Պարսիկները իրենց ձախարհութիւններուն վրէժը Հայերէն հանեցին՝ անոնց գիւղերը թալանելով ու այրելով, բնակիչներն ալ Երասխի միւս կողմը քշեցին. բայց և այնպէս շատ Հայեր ամէն վտանգ աչք առնելով՝ կ'առաջնորդէին Ռուսերը անձամբ ճամբաներով, թըշնամիներուն բոլոր շարժումները կը հասցնէին անոնց և մենչև իսկ պատերազմի դաշտին մէջ կը խառնուէին: Պարսիկները Արաս-Միրզայի առաջնորդութեամբ խմբուեցան Ճէվանբաղի առջև, ուր Պասկելի չորս յաղթութիւն մը տարաւ անոնց վրայ և նոյն բերդն ալ զօրքով գրաւեց: Ապա իր ընթացքը շարունակելով՝ Սարտարապատ բերդին տիրեց և բանակ դրաւ Երևանի առջև, որ կարճատեւ պաշարումէ յետոյ անձնատուր եղաւ (1 հոկտ.):

Այս յաղթութիւններէն յետոյ Ռուսերը անցան Սաւր-պատական և Մարանդ ու Թաւրիզ քաղաքներուն տիրելով՝ ուղեցին հաշտութիւն կնքել պարսից հետ: Բայց

Յաթալի չահը անոնց առաջարկութիւնը մերժեց, ուստի Պասկելի իր յաղթական արշաւանքը առաջ տարաւ և Որմիոյ ու Արտեցիլ բերդերուն ալ տիրեց: Այն ժամանակ Պարսից թագաւորը ստիպուեցաւ Նիկողայոս կայսր նակ Պարսից թագաւորը ստիպուեցաւ Նիկողայոս կայսրն առաջարկած հաշտութեանը զիջանիլ և Թուրքմէնշապի դաշնագրութիւնը ստորագրել, որուն զլխաւոր պայմաններն էին՝ Ա. Երասխ և Կուր գետի մէջ եղած Հայաստանի մասը Ռուսաց ձգել և Բ. Պարսկաստանէն Ռուսաստան գաղթել ուղղներուն ոչինչ արգելք չդնել (1828 ժետովարի 10):

Վերջին պայմանը զլխաւորապէս Ատրպատականի Հայոց կը վերաբերէր: 40,000 հայ Լազարեան Ղազար գնդապետին յորդորմամբ ձգեցին իրենց տունուտեղը և անցան Ռուսաց նոր տիրած Նախիջևանի ու Երևանի գաւառները: Ի զուր և որան Արաս-Միրզայի բոլոր ջանքերը զաղթողներուն միտքը փոխելու, ներկայացնելով անոնց այսպիսի տեղափոխութեան ներդրութիւնները և այն անոնց այսպիսի տեղափոխութեան օտարութեան աղքատութիւնը որ կը սպասէր անոնց օտարութեան մէջ: «Լաւ է Ռուսաց խոտն ուտենք՝ քան Պարսից համեցը», պատասխանեցին անոնք, և Ռուսաց սուլթաններուն պաշտպանութեան տակ սահմանն անցան: Այսպիսով Պարսկաստանը՝ արեւելեան Հայաստանի հետ կորսնցուց նաև մեծ բազմութիւն մը աշխատատեղ ու գործունեայ ժողովրդեան, որով այնուհետեւ Պարսից իշխանութեան տակ գտնուած Հայերը շատ նուազեցան և հազիւ 120,000 հոգի մնացին, որոնք կը բնակին Պարսկահայքի աննշան մասին մէջ, Ատրպատականի, Թէհրանի և Սպահանի մէջ:

Նոր վերջացեր էր պարսկական արշաւանքը, որ 1828 ապրիլ 14ին հրատարակուեցաւ ուս-տաճկական պատերազմը: Պասկելիը 12,000 զօրքով և 70 թնդապետներով: Պասկելիը 12,000 զօրքով և 70 թնդապետներով (Սլէքսանդրապոլ) ճամբայ ելաւ և առաջնորդութեամբ առաջ երթալով հասաւ ու պաշարեց Կարսը, որ կարճատեւ գլխաւորութիւնէ յետոյ իր գունդները

բացաւ յաղթողին առջեւ: Այստեղէն Ռուսերը Ախալց-
խայի վրայ գացին և նոյն քաղաքին բերդը յարձակու-
մով առին, որով Արտահան քաղաքն ալ կնքն իրեն անձ-
նատուր եղաւ: Քիւրսերը երկրին խառնակ վիճակէն
օգուտ քաղելով, սկսան սովորականէն աւելի նեղել Հա-
յերը, և բազմաթիւ հայաբնակ գիւղեր թալանեցին: Պա-
յաղխի գաւառը այս նեղութիւններէն ազատուեցաւ,
երբ Ռուսերը տարւոյն վերջերը այն կողմերը զօրքով
գրաւեցին: Այնուհետեւ ձմեռն վրայ հասնելով, պատե-
րազմական գործողութիւնները դադրեցան, և երկու
կողմերը սկսան յաջորդ տարուան համար պատրաստու-
թիւններ տեսնել: Օսմանցիք գիտնալով որ Ռուսերը
իրենց բոլոր զօրութիւնը Կարինի վրայ պիտի դարձնեն,
50,000 զօրքով եկան կանգնեցան նոյն քաղաքին առջեւ:
Ձմեռուան խոտութեան պատճառով պատերազմը հաղիւ-
յունիտի սկիզբին նորոգուեցաւ: Պատկեւիչ երկու ճակա-
տամարտի մէջ բոլորովին խորտակեց Օսմանցոց բանակը
և հասաւ Կարինի առջեւ: Այս քաղաքը, որուն ամբու-
թիւններուն վրայ Թուրքերը ամբողջ ձմեռ աշխատոցու-
ցեր էին Հայերը, կարող էր երկար ժամանակ դիմանալ:
Բայց Օսմանցիք այնքան ձախորդութիւններէն վհատած՝
գրեթէ առանց արիւնահեղութեան բերդին բանալիները
յանձնեցին Ռուսաց զօրապետին (1829 յունիս 26):

Սուլթան Մահմուտ տեսնելով որ Ռուսերը մէկ կող-
մէն մինչեւ Կարին և միւս կողմէն մինչեւ Ադրիանու-
պոլիս հասան, ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել: 1824ի
սեպտեմբեր 2ին կնքուեցաւ Ադրիանուպոլսի դաշնա-
դրութիւնը, որուն զօրութեամբ Թուրքիան պատերազ-
մական տուգանքին տեղ ձգեց Ռուսաց կայսեր Անապան,
Փոթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը իր շրջակայ գիւ-
բերով:

Այս պատերազմին ինչպէս նաեւ պարսկական արշա-
ւանքի ժամանակ, Հայերը մեծ համակրութիւն ցոյց

տուին Ռուսաց, և այս պատճառով Օսմանցոց բարկու-
թիւնը չարժեցին իրենց դէմ: Ասանց զայրոյթը մեծ եղաւ
մանաւանդ՝ երբ ձեռք ձգեցին Եփրեմ կոթողիկոսին կոն-
դակը, որով կը յորդորէր Կարնեցոց հարկաւոր օգնու-
թիւններն ընել քրիստոնեաներուն՝ մահմէտականներուն
դէմ: Թէեւ սուլթանը նոր դաշնադրութեամբ կեանքի
ու կրօնի ապահովութիւն կը խոստանար իր քրիստոնեայ
ռապետ եպիսկոպոսը Օսմանցոց վրէժինդրութենէն վախ-
նալով՝ յորդորեց իր ժողովուրդը Ռուսաց զօրքին հետ
միասին գաղթել Ռուսաստան: Այսպիսով 1830ի ամառը
90,000 հայ Կարնէն, Կարւէն ու Պայաղխէն գութա-
նեկան և ձամբան մեծ նեղութիւններ կրելով՝ գացին
բնակեցան Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Ախալքա-
լաքի գաւառները:

83

Կանոնագրութիւն Ռուսաւայոց եկեղեցական վարչութեան
(Պօքոճեկիս) (1836).—Ռուսաւայոց եկեղեցական և մուսու-
րական յաւուցիւնութիւնը.—Լազարեանց տունը և անոնց
կառուցած ձեմարանը (1816).—Ներսիսեան դպրոց (1825).
—Բարձրագոյն կրթութեան արդիւնքը.—Աղէկանց ուսում-
նարանները.—Տպագրարիւնը և մամուլը Ռուսաւայոց մէջ:

Ռուսաստանը Հայաստանի մէկ նշանաւոր մասին
տիրելէ յետոյ, որուն մէջ կը գտնուէր Ս. Էջմիածնի

տուրն ու արհեստները պիտի ծաղկեցնէր։ Եւ յիրաւի, Հայերը իրենց նոր կայսութեան մէջ կեանքի ու ստացուածքի ապահովութիւն վայելելով, սկսան մեծ եռանդով վաճառականութեան եռելէ ըլլալ, որով Կովկասի առուուորը կարճ միջոցի մէջ մեծ պայծառութեան հասաւ։ Նիւթական ապահովութիւնը Ռուսաստանի Հայոց միջոց տուաւ կրթութեան հոգ տանելու, և այս կողմէն Ռուսահայերը աւելի յառաջդիմեցին քան Թուրքիոյ Հայերը՝ իրենց կանոնաւոր ուսումնարաններով։ Տակաւին ներկայ դարու սկիզբը դուրս եկան քանի մը սկսնաւոր անձեր, որոնք իրենց առատաձեռնութիւնն ու ազդեցութիւնը ի գործ դրին Ռուսահայոց մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը հաստատ հիման վրայ դնելու։ Նախաձեռնութիւնը այս գեղեցիկ գործին մէջ կը պատկանի Լազարեանց տոհմին և Ներսէս Ե. Կաթողիկոսին։

Լազարեանց նախնիքը բնիկ Հին-Ջուղայեցի էին, որոնք նոյն աւանի հարուստ բնակիչներուն հետ: Շաւ հաբաաի օրով դադիթեցին Սպահան, և այնտեղ յառաջա-նալով մեծամեջ սրաշտօններու հասան՝ իրրե փողերանոցի տեսուչ և արքունի գանձերու ոստիական և իրրե ադ-դապետ Նոր-Ջուղայի Հայոց: Նաորք շահի մահէն յե-տոյ Պարսկաստանը ներքին խռովութիւններու մատնը-ւելով, շատ Հայեր ստիպուեցան Սպահանն ու Ջուղան թողուլ և օտար երկիրներ ապաւինիլ: Ասոնց մէջ կը գտնուէր նաև Լազար Նազարեան Լազարեանը, որ իր ընտանիքով ու ստացուածքով անցաւ Ռուսաստան և բնակութիւն հաստատեց Մոսկուայի մէջ: Շուտով քա-ղաքին չլճակայքին մէջ մետաքսի գործարան մը հիմ-նեց ան, որ կարճ միջոցի մէջ այնպիսի կատարելութեան հասաւ, որ անոնցմէ յառաջ եկած կերպասեղէնները ըս-տկան գործածուիլ կայսերական պալատի դահլիճները զարդարելու, միայնգամայն և նուէր կը զրկէին եւրո-պական արքունիքներուն: Այս և ուրիշ ծառայութիւն-

ներու փոխարէն՝ Ղազար Լազարեանը աշխուակաճու-
թեան հրովարտակ ընդունեց Կատարինէ Բ. Կարբու-
հիէն։ Որդիքը հօրը չաւելալով ընթանալով տէրութեան
մատուցած ծառայութիւններու հետ չզլացան ձևքերնու
եկած օգնութիւնը ընկ զանազան հայ հասարակութիւն-
ներուն և իրենց հախտութենէն մաս ու բաժին հանել
ազգային հաստատութիւններու համար։ Անոնց մէջնորդ ու-
թեամբ զանազան առանձնաշնորհութիւններ ստացան
Աթաէրխանի, Ղզարի, Մողոկի, Գրիգորիապոլի և Նոր
Նախիջևանի Հայերը, անոնց ծախքով շինուեցան Մու-
կուայի ու Բեկերապուրկի հայ եկեղեցիները և հաստա-
տուն եկամուտներով ապահովուեցան, վերջապէս անոնց
առատաձևաճութեան արդիւնքը եղաւ Մուկուայի Լա-
զարեան ձեմարանը արևելեան լեզուներու, որ 1818ին
հիմնեց արժանաշխատակ Յովակիմ Լազարեանը՝ բանիբուն
ուսուցիչներ, ուսնալ եկեղեցականներ և ընդհանրապէս
բարեկիրթ քաղաքացիներ պատրաստելու նպատակով։

Գրեթէ նոյն ժամանակները և նոյն նպատակով հիմ-
նուեցաւ Թիֆլիզի մէջ Ներսիսեան դպրոցը՝ Վրաստանի
առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսի աշխատութեամբ և
քաղաքէն հայ բնակիչներու օժանդակութեամբ (1825)
Ներսէս իր հաստատութեան համար բերել տոտա փա-
րիզէն Շահան Զրպ տ անունով գիրանական՝ իբրեւ դա-
սատու հայկաբանութեան, և Մոսկւայի Լազարեան
ձեմարանէն Ալամգարեան Յարութիւն վարդապետը՝
իբրեւ ուսուցիչ կրօնագիտութեան։ Ուսումնարանի համ-
բաւին հետ կարճ միջոցի մէջ աշակերտներու թիւը
աւելցաւ և մինչեւ 400ի հասաւ, բոլորն ալ ձրիավարժ
և ցերեկօթիկ, մէկ մասն ալ յատկապէս քահանաներու
և ցերեկօթիկ, մէկ մասն ալ յատկապէս Լազարեան ձեմա-
րդիւքը՝ զիշերօթիկ։ Ընդհանրապէս Լազարեան ձեմա-
րանը, Ներսիսեան դպրոցը, որոնց հետ պէտք է միա-
ցնել և Աժտէրխանի Աղապապեան ուսումնարանը, եղան
այն սերմնարանները, որոնցմէ դուրս ելան Ռուսահայոց

առաջին բանիրտուն ուսուցիչները և եկեղեցւոյ արժա-
նաւոր պաշտօնեաները : Այս կողմէն մեծ եղաւ և է-
տակաւին Ներսիսեան դպրոցի արդիւնքը . չկայ գրեթէ
գաւառական կամ գիւղական ուսումնարան մը , որուն
ուսուցիչները յիշեալ դպրոցին աշակերտած չըլլան . նոյն
դպրոցէն ընթացաւ արտ եղած են նաեւ Վրաստանի հայ
եկեղեցականներուն մեծ մասը :

Ներսիսեան դպրոցի օրինակով² և ազդեցութեամբ կարդաւորուեցան և միւս թեմական դպրանոցները և հետզհետէ նորանոր դպրոցներ և տարրական ուսումնարաններ բացուեցան, որոնց թիւը օրէ օր բազմանալովրայ է. այնպէս որ ներկայիս կողկասեան երկրին ազդութիւններուն մէջ կրթութիւնը ամէնէն աւելի Հայոց մէջ տարածուած է: Զբաւականանալով ազգային կամ պետական միջնակարգ ուսումնարաններու մէջ ստացած կրթութեամբ, շատ երիտասարդներ կը դիմեն Ռուսաստանի կամ Եւրոպայի զանազան համալսարանները բարձրագոյն ուսում առնելու, որոնցմէ վերադառնալով քաղաքական և ղինուորական պաշտօններու մէջ կը մտնեն, կամ ազատական արուեստներու կը ծառայեն. Կողկասի ամենալաւ բժիշկները, փաստաբանները, արուեստագէտները Հայեր են:

Տղոց ուսումնարաններուն հետ Ռուսահայերը վերջին ժամանակներս սկսան մասնաւոր խնամք տանիլ աղջկանց դաստիարակութեան վրայ: Թիֆլիզը, որ Ռուսահայոց մասւոր կեանքի կեդրոնն է, ունի քանի մը աղջկանց ուսումնարաններ, որոնք իրենց յառաջիմութեամբ կը մրցին տղոց ուսումնարաններուն հետ: Նշանաւոր են մանաւանդ Գալիանեան և Մարիամեան (Յովնանեան) ուսումնարանները, որոնցմէ յաջողակ վարժուհիներ դուրս կուգան գաւառական ուսումնարաններու համար:

Ռուսահայոց կրթութեանը ոչ պակաս նպաստեց

տպագրութիւնը ընդհանրապէս և պարբերական մա-
մուլը մասնաւորապէս: Զանազան քաղաքներու մէջ
այլ և այլ ժամանակ հայ տպարաններ հիմնուեցան,
ինչպէս Բեդերսպուրկ, Մոսկուա, Աթաբէրխան, Նոր-Նա-
խիջեւան, Թիֆլիզ, Թէոդոսիա, Երեւան, Ս. Էջմիածին
և այլն. այս տպարաններէն դուրս եկած գիրքերը մեծ
մասամբ կրթութեան վերաբերեալ աշխատութիւններ են
և մասնաւորապէս գասական գրքեր: Վերջին ժամանակ-
ներուն առանցքին աւաղորդութիւն կը դարձնեն ժողովրդ-
դական ընթերցանութեան վերաբերեալ գրքերու վրայ:
1880ին Թիֆլիսի մէջ կազմակերպուեցաւ ընկերու-
թիւն մը գանազան ինքնուրոյն և լատգմանական գրքեր
հրատարակելու և թեթեւ գնով ժողովուրդի մէջ տարա-
ծելու համար:

ծելու համար՝
Ռուսահայոց մէջ առաջին հայ լրագիրն եղաւ «Կով-
կաս» չաղաթաթերթը (գրարար լեզուով), որ սկսաւ հրա-
տարակուել Թիֆլիսի մէջ 1846ին՝ Տ. Գարբ. Պատկան-
եան քահանայի խմբագրութեամբ։ Երկու տարի տնեկե-
անց, «Կովկաս»ը դադրեցաւ. անոր շարունակութիւնը
յետոյ, «Կովկաս»ը դադրեցաւ. անոր շարունակութիւնը
եղաւ «Արարատ» թերթը (1805), աշխարհարար լեզուով
խմբագրուած, որ միայն տարի մը գոյութիւն ունեցաւ։
1858ին միաժամանակ սկսան հրատարակուել «Մեղու
Հայաստանի» չաղաթաթերթը Թիֆլիսի մէջ՝ Տ. Ստեփ.
Մանդինեան քահանայի խմբագրութեամբ, «Ճոռաքաղ»
բանասիրական-կրօնական ամսաթերթը Մոսկուայի մէջ՝
Մսեր մագիստրոս Մսերեանի խմբագրութեամբ, և «Մատ-
եաց Ազաւնի» պատկերազարդ ամսագիրը, որ Փարիզէն
փոխադրեց Թէոդոսիա Ալվազեան Գարբ. եղիսկոպոսը։
1858ին սկսաւ հրատարակուել Մոսկուայի մէջ «Հիւսիսա-
սիայ» ամսագիրը՝ Ստ. Նազարեանցի խմբագրութեամբ,
և Միք. Նալբանդեանցի գլխաւոր աշխատակցութեամբ։
Հիւսիսասիայը իր ժամանակի համար նշանաւոր երեւոյթ
մըն էր, և մեծ ազդեցութիւն գործեց ընթերցող հա-

բակութեան վրայ իր ծանրակշիռ յօդուածներով, որոնք ընդհանրապէս ազգին բարոյական և մտաւորական կըրթութեան կը վերաբերին. սակայն որովհետեւ խմբագիրը հայաբնակ կեդրոնէն հեռու կ'ապրէր, անոր խորհրդածութիւնները յաճախ վերացական են և անմիջական գործադրութիւն չէին կրնար ունենալ: Այս կողմէն աւելի համեստ՝ բայց և աւելի կենդանի թերթ էր «Կուռնկի Հայոց աշխարհի» ամսագիրը, որ 1860ին սկսաւ հրատարակել Թիֆլիսի մէջ Մ. Աղաբեկեանի խմբագրութեամբ: Նորագոյն հրատարակութիւններու մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնեն «Մշակ» լրագիրը Գր. Արծրունիի խմբագրութեամբ (1872—1883), որ առանձին զարկ տուաւ լրագրական գործին՝ Ռուսահայոց մէջ, և «Փորձ» ամսագիրը՝ Աբգ. Յովհաննէսեանի խմբագրութեամբ (1876—1881), յայտնի իր ճոխ բովանդակութեամբ և բնական ընտիր հեղինակներու թարգմանութեամբ: Դպրոցական գործին նպաստելու յատուկ նպատակ ունեցած են՝ վերջին տարիներս հրատարակուած «Դպրոց» Մանկավարժական թերթ և Վարժարան»: Այս բոլոր հրատարակութիւնները աւելի կամ նուազ գոյութիւն ունենալէ յետոյ՝ դադրած են: Ներկայիս Ռուսահայոց մէջ կը հրատարակուին «Նոր-Դար» և «Մեղու հայաստանի» լրագիրները: «Արձագանք» չաբաթաթերթը, «Արարատ» ամսագիրը և «Աղբւր ու Մանկավարժանոց» կրթական թերթերը:

Ինչպէս Թուրքիոյ՝ այսպէս և Ռուսաստանի Հայոց մէջ գաղութը և լրագրութիւնը նպաստեցին և կը նպաստեն երկու կողմի գրական լեզուներու մշակութեանը, որոնք այն աստիճանի կատարելութեան հասած են, որ ընդունակ են յաջողութեամբ բացատրելու և բնութագրելու գրականութեան ամենանշանաւոր արդիւնքները:

ԹՈՒՐԿԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

84

Թուրքիոյ Հայոց վիճակը սկսեալ երեք դարերուն մէջ. — Կոստանպոլսոյ պատրիարքութեան հաստատութիւնը (1461). — Ամիրաները և անոնց նշանակութիւնը. — Պատրիարքներու գործած զեղծումները արտակարգութեան համար. — Յովհ. Կոյսոս պատրիարք (1715-1741):

Օսմանցիք Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը և ամբողջ Փոքր-Հայքն ու Կիլիկիան նուաճելով, իրենց իշխանութիւնը տարածեցին Հայ ազգին մեծամասնութեան վրայ, թիւս որուն թիւը երկուք ու կէս միլիոնի կը հասնէր: Թէեւ սկիզբէն ի վեր Հայերը միւս քրիստոնէայ հպատակներու հաւասար՝ կը վայելէին իրենց կրօնական-ազգային արտօնութիւնները, բայց և այնպէս քաղաքական իրաւունքներու կողմէ շատ կը տարբերէին տիրապետող մահմետական տարրերէն, որ անարգական աչքով կը նայէին անոնց վրայ՝ իբրեւ սահաւատներու (կեամուր) ու ստրուկներու վրայ: Հայերը մինչև անգամ հազուադէպ զուտով պարտաւոր էին զանազանութիւն բուն Օսմանցիներէն և ոչ միայն զէնք կրելու իրաւունք չունէին, այլև ստիպուած էին որոշեալ գոյնի ու ձևի զգեստներ հագնիլ, և ով որ այս կանոններէն կը շեղէր, տուգանքի և նոյն իսկ մահուան կ'ենթարկուէր: Հարկերը սովոր-

րական կերպով շէին հաւաքուեր, այլ կապալով կը արուէին այն մենաւաճառներուն՝ որոնք կը խոստանային աւելի վճարել տէրութեան պաշտօնեաներու, որով ժողովուրդը չափէ աւելի կը կեղեքուէր։ Ուրիշ կորստաբեր սովորութեամբ մը՝ սովորական ամէն հպատակները իր վնասակարին արուէին ու ծառան կը համարուէր, և ոչ միայն ինքը, այլ և իր գերդաստանը և բոլոր ստացուածքը անոր կը պատկանէր. ուստի ոչ ոք ապահով էր իր կեանքին ու սեպհականութեան համար։ Այս դաժան օրէնքին զլիսաւոր գոհերը Հայերը կ'ըլլային. բաւական էր որ հայ մը քիչ շատ հարստութեան տէր ըլլար, Թուրքերը անմիջապէս զանազան մեղադրանքներ կը բարդէին անոր վրայ, կ'աքսորէին կամ մահուան կը դատապարտէին և անոր գոյքը՝ արքունիք կը գրաւուէր։ Ոչ պակաս աղէտաբեր էր մանկածողովի սովորութիւնը, որով ամէն տարի հարիւրաւոր քրիստոնեայ մանուկներ կը խէին ծնողաց զրկէն և մահմէտականութեան մէջ մեծնալով՝ ներքին ըստած զօրքը կը կադմէին։ Որովհետեւ զինուորական ծառայութիւնը և քաղաքական պաշտօնավարութիւնը մահմէականներու էին յատկացուած, Հայերը իրենց բոլոր գործունէութիւնը դարձուցին երկրագործութեան, անասնաբուծութեան, վաճառականութեան և արուեստագիտութեան վրայ, և այս ճիւղերուն մասնաւոր վերջին երկուքին մէջ Օսմանեան տէրութեան բոլոր հպատակներէ ամէնէն յաջողակն ու ճարտարն եղան. այնպէս որ ասիական Տաճկաստանի առուտուրը և արուեստը գրեթէ ամբողջապէս գրաւած են և մինչեւ այսօր իրենց ձեռքը պահած են։ Գաւառներէն Հայերը կամաց կամաց սկսան մայրաքաղաք դիմել, և այնտեղ ալ գրամական բոլոր գործերը և արուեստագիտութեան զանազան ճիւղերը իրենց ձեռքն առին. Կոստանդնուպոլսոյ ամենէն վարպետ ոսկերիչները, ակնագործները, որմնադիրները, քանդակագործ-

ները, մեքենագործները գրեթէ բոլորն ալ Հայեր են եղած և մինչեւ այսօր ալ նոյն համբաւը պահած են։

Սովորական Մէհմէտ Բ. իր գահը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հաստատելէ յետոյ, Պրուսայի առաջնորդ Յոլմար կալիսկոպոսը իր խոստման համեմատ՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք անուանեց և Օսմանեան տէրութեան հպատակ Հայոց հոգեւոր և աշխարհական գլուխ կարգեց (1461)։ Այսպիսով Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց բարոյական կեանքի կեդրոնը դարձաւ, որ Հայեր սկսան զանազան տեղերէ գաղթել և հաստատուն բնակութիւն գնել։ Հեղափոխական անոնց թիւը այնքան աճեցաւ, որ այժմ 250,000 Հայ կը համարուի, հաշուելով այն ժամանակաւոր պանդուխտները, որոնք Հայաստանի ամէն կողմերէն կը դիմէին մայրաքաղաքը բնակարարութեամբ ապրուստ ձարելու համար։

Թուրքիոյ Հայոց Վարչութեան գլուխը Պատրիարքն է, որ մինչեւ ներկայ դարու կէսերը բոլոր ազգային գործերը կը տնօրինէր քանի մի աշխարհական մեծաւորներու կամ ամիրաներու մասնակցութեամբ։ Ամիրաները կը կոչուէին այն հարուստ հայեր, որոնք մեծ մասամբ կը կոչուէին այն հարուստ հայեր, որոնք մեծ մասամբ գաւառներէ մայրաքաղաք եկած և այնտեղ յառաջանալով՝ կոռուպարիչ փաշաներու սեանաւոր (սարաֆ) ունեւոր հովանաւորութիւնը վայելելով, անոնք միջոց ունէին իրենց կամքը առաջ տանելու ազգային գործերու մէջ, և որքան մեծ գիրք ունենար փաշայ մը. այնքան մեծ կ'ըլլար նաև անոր ծառայող ամիրային ազդեցութիւնը, որ կարող էր երբեմն պատրիարք փոխել կամ թիւնը, որ կարող էր երբեմն հասեցնել։ Բայց այս ազդեցութիւնը երկար չէր տևեր, երբ փաշան պաշտօնէն հեռանալով և արտաքսուէր և պատմի կ'ենթարկուէր, անոր հետ կը պատժուէր նաև սեղանաւոր ամիրան՝ աքսորուելով, ստացուածքէն և երբեմն կեանքէն զրկուելով։ Եղած են

նաև այնպիսի ամիրաններ, որոնք իրենց անձնական ար-
ժանիքներով և տէրութեան մատուցած ծառայութիւն-
ներով մեծամեծ պաշտօններու հասան, և այդ պաշտօն-
ները երկար ժամանակ վարեցին ժառանգարար, այսպէս՝
Տատեան գերդաստանը իր ձեռքն ունէր արքունի վա-
ռօղապետութիւնը, Տիւզեան գերդաստանը արքունի
դրամահատութիւնը, Պալեան գերդաստանը արքունի
ձարտարապետութիւնը, և այլն։ Ասոնք իրենց առա-
տաձեռնութեամբ և մարդասիրական գործերով ազգին
յնդհանուր յարգանքն ու սէրը վայելած են։

Պատրիարքներուն մէջ ալ՝ անոնք որոնք բարեմաս
ու խաղաղասէր էին, հայրաքար կը խնամէին ազգը և
իրենց ազդեցութիւնը ի գործ կը դնէին զանազան
վտանգներէ ազատ պահելու ժողովուրդը այնպիսի ժա-
մանակներու մէջ՝ երբ ամէն բան կառավարիչներու հա-
ճոյքէն էր կախուած։ Բայց եղան հաւ այնպիսի եկեղե-
ցականներ, որոնք իրենց անվայել ընկալցքով այս նուի-
րական պաշտօնին անարժան գտնուեցան։ Սովորութիւն
կար որ պատրիարքները իրենց հաստատութեան փոխա-
րէն տուրք մը հատուցանէին տէրութեան գանձարանին։
Այս բանէն օգուտ քաղելով իշխանութեան հետամուտ
եկեղեցականներ կ'աշխատէին գրամի զօրութեամբ իրա-
րու ձեռքէ պատրիարքութիւնը յափշտակել, որով յա-
ճախ պատրիարքական աթոռը պաշտօնեաներու շահա-
սիրութեան և փառամոլ անձանց գահասիրութեան խա-
ղալէք կը դառնար։ Ով որ պատրիարք կը նստէր, կը
չտապէր զանազան աններկի միջոցներով իր վասնած
դրամները ժողովուրդէն հանելու, լաւ գիտնալով որ
երկար ժամանակ չալիսի մնայ իր պաշտօնին մէջ, որով-
հետեւ կը գտնուէր միշտ մէկը որ անկէ աւելի կուտար
և տեղը կը բռնէր։ Այս ցաւալի դէպքերը աւելի յաճախ
սկսան կրկնուիլ Ժէ. դարու վերջին կէտէն, երբ սուլ-
թանները և եպարքոսները (մեծ վէզիր) յաճախ Կոս-

տանդնուսդուէն բացակայ կ'ըլլային . և մայրաքաղաքը
կարաքոսին տեղակալով կը կառավարուէր . այնպէս որ
յիսուն տարուան միջոցի մէջ (1650-1700) երեսուն և
վեց պատրիարք հետզհետէ իրարու յաջորդեցին , և
անոնցմէ ոմանք քանի մը անգամ պաշտօնանկ եղան և
զարձեալ իրենց տեղերը հաստատուեցան :

Այս գեղձումնեկուն վերջ տրուեցաւ երբ պատրիարքական աթոռին վրայ նստեցաւ Յովհաննէս Բաղլիշեցին՝ մականուանեալ Կոլոտ, որ 26 տարի ամենայն խոհմում-
մականուանեալ Կոլոտ, որ 26 տարի ամենայն խոհմում-
թեամբ հովուեց իր խնամքին յանձնուած հօտը և զա-
նազան բարեկարգութիւններ մոցուց պատրիարքարանի
և աղղային վարչութեան մէջ (1715-1741)։ Յովհաննէս
Կոլոտի առաջին գործը եղաւ Երուսաղէմի պատրիար-
քութիւնը, որ իր նախորդներէն մէկը Կոստանդնուպոլ-
սոյ պատրիարքութեան հետ էր միացուցած, բաժնել և
սոյ պատրիարքութեան միարան Գրիգոր վարդա-
պետ ընկերը՝ Ս. Կարապետի միարան Գրիգոր վարդա-
պետը Երուսաղէմի պատրիարք կարգել տալ։ Այս երկու
արժանաւոր հովիւները ձեռք ձեռքի առած գործելով,
ամենէն առաջ աշխատեցան Ս. Երուսաղէմի վանքը իր
ծանր պարտքերէն ազատել, և այս բանին համար Գրի-
գոր պատրիարքը ութ տարի չլիքայ կրեց իր վրին,
որով Շղթայակիր կոչուեցաւ։ Միեւնոյն ժամանակ մեծ
հեղուեցաւ Երուսաղէմի թաղերէն իրաւունք առին Երուսաղէմի
Ս. Յարութեան տաճարի Հայոց բաժինը նորոգելու։
Վանքը պարտքէն ազատելէ յետոյ, Գրիգոր պատրիարքը
նոր կալուածներ ձեռք բերաւ և քանի մը շինութիւն-
ներ ալ բրաւ, որոնց մէջ նշանաւոր է Ս. Յակոբայ
տաճարի նորոգութիւնը։ Նոյնպէս և Յովհաննէս պատ-
րիարքը բազմաժախ շինութիւններ բրաւ Կոստանդնու-
պոլսոյ մէջ։ Միջագիւղի, Սկիւտարի, Սամաթիոյ, Պա-
լատի և Դալատիոյ թաղական եկեղեցիները, որ հնուե-

20

Թեևնէն կամ հրդեհէն քայքայուած էին, մըջ նորոգեց,
մըն ալ հիմէն շինեց: Այս շինութիւնները զրախ հանե-
լաւ դժուարութիւնը նամկալաւ համար, պէտք է մաս-
նակով որ իւրաքանչիւր նոր եկեղեցի շինելու կամ քան-
դուամը նորոգելու համար՝ մեծ աւարք կը տրուէր աւ-
րութեան:

Կարոյկոտքեան սկզբնաւորութիւնը Տաճկանաց մէջ. —
Հռոմեական Հայերը սզգսցիկ կկեղեցիի գիրկը դարձնելու
փորձ (1820). — Հռոմեական Հայոց ջանքը առանձին սզ-
գսցիկ ունկնելու (1827). Հռոմեաօրաւսնկելու աքսորը
(1827-28). — Կարոյկոտքեան նստատարութիւնը (1830). —
Յարութիւն Պեգանեան եւ իր գործերը (1774-1834):

Հոսվմբ իր արքանեակներուն ձեռքով շատ կանախ ժամանակներէ սկսիւ էր հետամուտ ըլլալ Թուրքիոյ Հայերը իր կողմը որապու : Օգուտ քաղելով պատ-
րիաւքներու ակնուակարար թեան կոխներէն, զանազան
կարգերու լատին կրօնաւորներ, մասնաւորապէս Ճիզ-
ուիւնները իրենց բանասիրութիւններուն հարձիւ յաջո-
ղեցան երկպառակութեան որովք սերմանել ազգին մէջ :
Ճիզուիւնները արդէն 1668ին տառքերութիւն մը հաս-
տատար էին Կարնոյ մէջ, որ երկու ճիւղի կը բաժնուէր .
տառջինը կը կոչուէր Ս . Գրեգոր, և կը գործէր Դեր-
ջան, Հասան-Դալէ, Կարս, Պաշապիտ քաղաքներուն
մէջ իրենց զիւղերով . իսկ երկրորդը Ս . Իզնապիտ
անունով, և կը բովանդակէր Սպիւր, Բարերդ, Տրապի-
զան և Կիւմիւշիանէ քաղաքները չրջապէս զիւղերով :

[illegible]

Մինչդեռ այս պատականներուն ցամաքում առկա էր Բոր կ'ածէլին, գանուեցան քանի մը բարեմիտ անձեր երկու կողմի յազգայիններուն մէջ, որոնք այս կրօնական բաժանման վիճաները տեսնելով մոտոեցին հնարք մը գտնել միութեան: Այս փորձը եղաւ ներկայ դարու առաջին քառորդին, Այրիանուպոլսեցի Պօղոս պատ-
րիարքին օրով: Բայց սրովհետեւ խնդիրը փափուկ էր եւ հարկ եղած կարելորդ զգուշութիւններով յառաջ չտար-
ուեցաւ, ոչ միայն ցանկացած արդիւնքը չունեցաւ, այլեւ մեծամեծ չարիքներու պատճառ եղաւ, մասնա-
ւանդ երբ տէրութեան քաղաքականութիւնն ալ գործի մէջ խառնուեցաւ:

մէջ խառնուեցաւ :
Երբ 1819ին հռովմէապետան Տիւզեան գերդաստանը փոփրանացի գործակարս լինէն զրկուելով խիստ

պատրիարքութեան անկախութեամբ, ստացուածքներն ալ արքունիք գրաւուեցան, անոնց տուններուն մէջ գրաւուած պատարազամատոյց սեղանները և եկեղեցական զարդերը Օսմանեան տէրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեցին հռովմէական Հայոց խնդրին վրայ: Անմիջապէս առաջարկուեցաւ պատրիարքին, որ այս բաժանման առաջին ասնէ. որովհետեւ տէրութիւնը հայ ազգն իրեն մէկ մարմին կը ճանչնայ, և պատրիարքը բոլանդակ ազգին համար պատասխանատու է Բ. Դրան առջեւ: Պօղոս պատրիարք խորհրդակցելով Հայոց մեծամեծներուն հետ, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գրիգոր Պալեան և Յարութիւն Պէգճեան՝ փողերանոցի նոր տեսուչը, հռովմէական Հայոց մեծերն ու արհեստաւորները պատրիարքարան հրաւիրեց և արքունի հրամանը յայտնեց անոնց: Գործը սկսելով և խաղաղութեամբ վերջացնելու համար՝ որոշուեցաւ որ երկու կողմի գիտնականները միասին գան և վիճելի խնդիրները քննելով ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյացնեն: Ժողովը գումարուեցաւ Հ. Սահիանոս Աւգերեան եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, իւր նիստերն ունենալով երբեմն Պալեանի և երբեմն ալ Պէգճեանի տունը (1820 յունուար): Վիճարանութիւնները երեք ամիս տեւելէ յետոյ՝ վերջապէս երկու կողմին ալ փոխադարձ զիջումներով համաձայնութեան եկան, և վիճելի կէտերը գրի առնելով պատրիարքին ներկայացուցին: Պօղոս պատրիարքը շտապեց ընդհանուր ժողով գումարել Մայր եկեղեցիին մէջ, ուր կարգաց երկու կողմի գիտնականներուն ստորագրած զիբը, լուսարանութեան կարօտ տղերը բացատրեց և առաջարկեց որ բոլոր ներկայ եղողները իրենց ստորագրութեամբ նոյն զիբը վաւերացնեն: Թուղթը ստորագրուեցաւ և ժողովը ավանդելու որոշմամբ տպագրուեցաւ «Հրաւէր Սիրոյ» անունով:

Այսպիսով միութիւնը ըստ երեւոյթին կատարուե-

ցաւ, և կնքուեցաւ փառաւոր խնջոյքներով, որ հայ մեծամեծները միաբանող վարդապետները պատուաբերելով՝ թանկագին զգեստներ ընծայեցին անոնց։ Սակայն հայ ժողովուրդին մէջ խուլ դժգոհութիւն կար կատարուած իրողութեան դէմ։ Հատերը կոտանդնուպոլսոյ պատրիարքը անձեռնհաս կը համարէին այսպիսի կրօնական խնդրի ձեռնամուխ ըլլալ, որ միայն Ընդհանրական Հայրապետին նախագահութեամբ և եկեղեցական համագումար ժողովով կարող էր լուծուիլ։ Նոյնպէս և միաբանող մասին մէջ դժգոհութեան նշաններ կ'երևային։ Ոմանք, ինչպէս էին Վենետիկի Մխիթարեան վարդապետները, աւելի համամիտ էին միութեան և իրենց հետ ունէին հոռմէական Հայոց զարգացած մասը։ Բայց կային շատեր, որոնց սրտովը չէր ամենեւին միաբանութիւնը, այսպէս էին Կոլէճցի, Լիբանանցի և Վիեննացի վարդապետները, որոնք իրենց կողմն ունէին Գաղատիացի (Էնկիւրի) մոլեռանդ ժողովուրդը։ Մտքերը այս արամադրութեան մէջ էին, երբ 1820 Յուլիս 12ին Պօլսոս պատրիարքը խոստացուած զիջման համեմատ՝ վերջին օժման իւղը օրհնեց և եկեղեցիները զրկեց «ցանկացող» հիւանդները օծելու համար։ Գաղատացի հոռմէական մը, Կուցիանտի լատին կարգաւորին թեկադրութեամբ, լուսաւորչական հայու կերպարանք մտած՝ իջաւ չուկայ, և Հրաւէր Սիրոյ տետրակը ձեռքը, որուն ձակատը Լուսաւորչի պատկերին քովը Պապին պատկերն ալ կար, սկսաւ Կետարացի կօչկակարներու սննեակները մանկ կլկլ, և գրգռել զաւերակի նոնք պատրիարքին դէմ։ Հետեւեալ օրը, որ կիրակի էր, ժողովրդեան խուռն բազմութիւն մը հաւաքուեցաւ Մայր եկեղեցին, և ամէն կողմէն միաբերան սկսան գոչել որ պատրիարքը զայ և իրենց կասկածները փառատէ։ Ի դուր բարձրատիճան եկեղեցականներ պատրիարքին կողմէն եկան ժողովուրդը հանդարտեցնելու,

խօսք լսող չեղաւ : Բազմութիւնը կատաղօրար յարձա-
կեցաւ Պատրիարքարանին վրայ, դուռները խորտակեց
ու ներս թափեցաւ : Բայց մարդ չգտնուեցաւ այնտեղ
որովհետեւ Պօղոս պատրիարքը ամբողջին վրէժխնդրու-
թենէն ազատելու համար՝ պատուհանէն փախեր և մօ-
տակայ թուրքի մը տունը ապաւիներ էր : Ժողովուրդը
չցրուեցաւ, մինչև որ զօրքը եկաւ և խռովութեան
պարագլուխները կաշանաւորեց : Բանտարկուեցան հաւե
ուրիշ չատ մը անձեր, որոնցմէ ոմանք բոլորովին ան-
մեղ էին, և իրենց յանցանքներնուն համեմատ զանա-
զան պատիժներու ենթարկուեցան, ոմանք հրապարա-
կաւ գլխատուեցան կամ կախուեցան, ալքը աքսորուե-
ցան զանազան կղզիներ : Աքսորուածներու մէջն էր
Պէգձեան Յարութիւն, իբրեւ Պատրիարքի գործերուն
ձեռնամուխ եղող անձ :

Սակայն Պէգճեանի աքտորը երկար չտևեց, տարի մը չանցած ան վերադարձաւ և փոքերանոցի տեսչութեան մէջ վերահաստատուելով՝ սկսաւ մեծ ազդեցութիւն ունենալ տէրութեան գործերուն մէջ։ Տեանելով որ միաբանութեան խնդիրը, որուն վրայ ինքը այնքան աշխատել էր, ցանկացած արդիւնքը չունեցաւ, Պէգճեան մտածեց այնպիսի ընթացք մը տալ գործին որ գոնէ հռոմէական Հայերը ազգէն ընդհանրութենէն բոլորովին չանջատուին։ Ան խորհուրդ բրաւ Կարապետ Պատրիարքին հետ, որ 1823 Հոկտեմբերին Պօղոս Պատրիարքին յաջորդել էր, առաջարկելով որ հռոմէական վարդապետներէն մէկը փոխանորդ կարգուի պատրիարքին իրաւասութեան տակ, և տէրութեան հրամաններուն անոր միջնորդութեամբ հաղորդուին հռոմէական Հայոց։ Սակայն ասով Պէգճեան ոչ միայն իր նպատակին չհասաւ, այլ անդի տուաւ հռոմէադաւաններուն ազգէն բոլորովին բաժնուելու հնարքներուն վրայ մտածել, և առանձին պատրիարք ունենալու հետամուտ ըլլալ։ Այս

գիտաւորութիւնը գլուխ հանելու համար հումէական
Հայերը բարեպաշտն առիթ համարեցին 1827ի Ռուսաց
և Պարսկաց պատերազմը իրենց բանասիրութեան նիւթ
ընելու և ընդհանուր հայ ազգին վրայ քաղաքական
ամբաստանաւթիւններ բարդելու . իրբեւ թէ Հայերը
Ռուսերուն հետ միաբանելով Պարսկաց իշխանութիւնէն
ազատուեցան և այժմ միաք ունին Օսմանեան տերու-
թեան սահմաններուն վրայ յարձակիլ և առանձին թա-
ղաւորութիւն մը հիմնել Ռուսիոյ հովանաւորութեան
ներքեւ : Արդ հումէական Հայերը լէւեւ ընդհանուր
ազգին հետ հողեւոր հաղորդակցութիւն չունին , բաց
որովհետեւ կաշերական կառավարութենէն իրբեւ մէկ
ազգի անդամ կը նկատուին , միեւնոյն պաշարքաւորին
իրաւասութեան տակ , ուստի կը խնդրեն որ առանձին
ազգապետ ու եկեղեցի տրուի իրենց , և այսուհետեւ
առանձին մարմին մը ճանչցուին . որովայի կըր
տամբութիւն մը ծագի , իրենք պատասխանատու թի-
նէն ազատ մնան : Աւելիան Մահմուտ , որուն այս
մարտի աղերսազիր մատուցուեցաւ , գործին էութիւնը
Պէղճեանէն խմանալով բաւականաչափ լոկ պատրիարքին
կրօնաւորութիւնը պահանջել : Կանչուեցան Բ . Դուր
կրօնաւորութիւնը պահանջել : Կանչուեցան Բ . Դուր
կրօնաւորութիւնը պահանջել : Կանչուեցան Բ . Դուր
կրօնաւորութիւնը պահանջել : Կանչուեցան Բ . Դուր

Զենք կրնա՞ր երաշխաւ տրել : Էր , երբ Եւրոպացոյ մի ա-
գիտը նաւաւորումը Օսմանցոյ նաւատորմի վրէջ աչրեց նա-
վարին : առջեւ . եւրոպական զինուորները Կ . Պալէն

հեռացան, և պատերազմը զրգուռելու վրայ էր թուր-
քիոյ և Ռուսիոյ միջև: Այս տագնապայից պարագա-
ներուն մէջ օսմանեան տէրութիւնը անհրաժեշտ համա-
րեց զգուշութեան միջոցներ առնել հռոմէական Հայոց
դէմ, որոնք Եւրոպացոյց հետ ունեցած յարաբերութիւն-
ներուն պատճառով՝ կասկածներու տեղի կուտային: Մուշ-
թեան Մահմուտ հրովարտակ հանեց Հայոց պատրիարքին
անուանով, որով կը պատուիրէր Գաղատիացի հռոմէա-
կաններուն իրենց հայրենիքը աքսորել, իսկ Պոլսեցի
հռոմէականները Փոքր-Ասիոյ այլ և այլ գաւառները,
նոյնպէս լատին կրօնաւորները և կոյսերը Եւրոպա քշել,
և ընդ հանրապէս Բերա, Ղալաթիա և ուրիշ եւրոպական
թաղերու մէջ բնակող հռոմէականները հայաբնակ թա-
ղերը տեղափոխ լ: Սուլթանին հրամանը ամենայն խրա-
տուքեամբ գործադրուեցաւ 1827 Գեկրոսմերի վերջերը
և հետեւեալ տարուան Յունուար և Փետրուար ամիս-
ներուն: Բազմաթիւ գերդաստաններ առանց որ և է
պատրաստութեան և ձմեռուան ամենացուրտ ժամանա-
կին քշուեցան ասիական գաւառները: Աքսորեալներու
թիւը 12,000 հոգիի կը հասնէր, որոնց մէջ քառասու-
նէն աւելի քահանաներ կային: Մօտ 400 երեխաներ
ճանապարհին մեռան ջուրովն ու քաղցէն: մնացած
բազմութիւնը անգոսկի նեղութիւններով տարուեցաւ իր
բնակութեան համար որոշուած տեղերը: Բայց ինչպէս
սովորաբար կ'ըլլայ այսպիսի դէպքերու մէջ, հռոմէա-
կան Հայոց մեծ մասը առաջուան յամառութեան մէջ
մնային, մինչև որ հանգամանքները թոյլ տուին անոնց
ազատօրէն հեռուելու իրենց գաւառութեանը:

Ռուս-տաճկական պատերազմը վերջացաւ Ալքիա-
նուպոլսի գաղնադրութեամբ, որ սլաւոք կը դնէր օս-
մանեան տէրութեան վրայ իր բոլոր հպատակ քրիստոն-
եայ ազգերուն կրօնական ազատութիւն ապաւ: Այս
հիման վրայ և եւրոպական դեսպաններու միջնորդու-

թեամբ՝ հռոմէական Հայերը աքսորէն վերադարձան և
և իրաւունք ստացան առանձին գլուխ ունենալու, բո-
ւորովին անկախ Հայոց Պատրիարքարանէն, այն պայ-
մանով որ 150,000 դրոշ առաջուրնէ ընծայ տան ար-
քունական գանձարանին և 3 միլիոն 38,000 ստակ
(աքճէ) տարեկան հարկ վճարեն (1830): Հայր Անտոն
(աքճէ) տարեկան հարկ վճարեց (1830): Հայր Անտոն
Նուրիճեան վարդապետը հռոմէն զրկուած էր կաթողիկ
Հայերը հովուելու. բայց որովհետև Աւստրիոյ հպատակ
էր, սուլթանը նշանակեց Մանուէլեան Յակոբ վարդա-
պետ: Այսպիսով հռոմէական Հայերը երկու գլուխ ու-
նեցան. մէկը հոգեւոր, որ կը կոչուէր Նախագահ և իր
ձեռքը ունէր գերագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը, իսկ
մեզքը ունէր գերագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը, իսկ
միւսը աշխարհական գլուխ կամ Ազգապետ, որ «ազ-
գային խորհուրդի» աջակցութեամբ կը վարէր համայն-
գային խորհուրդի» աջակցութեամբ կը տէրութեան առջև
քի գործերը և պատասխանատու էր տէրութեան առջև
հռոմէական Հայոց բոլոր գործողութիւններուն համար:
Քանի մը տարիէն յետոյ հռոմէական համայնքի հոգեւոր
գլուխը իրաւունք ստացաւ տէրութենէն Պատրիարքի
տիտղոսը կրելու (1835):

Հռոմէական Հայոց ինդրին մէջ, ինչպէս տեսանք,
մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ Պէդճեան Յարութիւն ա-
միրան, Տաճկահայոց ամենամեծ պարծանքներէն մէկը:
Պէդճեան ծնաւ Կ. Պոլսի՝ 1771ին աղքատ ընտանիքէ:
Պատանեկութեան հասակին մէջ տարրական կրթութիւն
ստանալով, մետաքսավաճառի քով աշակերտ մտաւ:
Ասկէ առաջ եկած Գաղէյ Արթին անունը, որով ծանօթ
էր ժամանակակիցներուն: Ան Շուտով իր աշխրջութեամբ
ու սրամտութեամբ անուն հանեց և Տիւղիանց մօտ հրա-
ւիրուեցաւ գործակալութեան պաշտօնով. իսկ այս վեր-
ջիններուն դժբաղդութենէն յետոյ, արքունի փոփոխ-
ւորումներ յանձնուեցաւ: Այնուհետև Պէդճեանի ազգե-
կցութիւնը որ աւուր կ'աւելնար որ թէ տէրութեան առ-
ջև թէ ազգային գործերու մէջ: Բայց այդ ազգեկցու-

թիւնը ի դորձ գրաւ ան լիովին ուրիշներուն բարիք ընկու։ Ի ընէ ողորմած և մարդասէր ըլլալով, իր անսահման առատաձեւութիւնը վայելցին ամեն հասարակութիւնները առանց ազգի և կրօնի խտրութեան։ Իր ծախքովը Կ. Պոլսոյ և գաւառներու մէջ Հայոց և Յունաց եկեղեցիներ շինել սուաւ, ինչպէս նաև ուսումնարաններ իր ազգակիցներու կրթութեան համար, որ առատ եկամուտներով ապահովեց։ Նոյնպէս և Ետիզուէի Ս. Փրկչի եկեղեցին շինեց ազգային հիւանդանոցով, և արքունի հրովարտակով հրաման առաջաւ նայն վանքին մէջ մոմարան հաստատելու և եկեղեցիներուն մոմ ծախելու, արտօնութիւն՝ որ մինչև այն ժամանակ չունէին քրիստոնեաները։ Ուրիշ հրովարտակ մըն ալ յաջողեցաւ հանել սուլթանէն, որով քրիստոնեայ ազգերու եկեղեցական կաթուածները կորուստի վտանգէն ազատեց։ Մեծ եղան և տէրութեան մատուցած ծառայութիւնները, մահաւանդ 1828ի պատերազմի ժամանակ, երբ արքունի զանձարանի գրամը նուազած և մայրաքաղաքին հացը սրկած էր։ Պէզճեան իր հնարազրտութեամբ թէ գրամ ճարեց և թէ քաղաքը առատութեամբ լեցուց, որով և տղքատ դատին պանդխտելուն առաջքը սուաւ։ Պէզճեան մեռաւ 1834ին և թաղուեցաւ Մայր եկեղեցիին գաւթին մէջ։ Ամենքը՝ սուլթանէն սկսած մինչև վեջին հպատակը, ողբացին անոր մահը։

«Թանգիմարը» և անոր սղոյեցարիւնը Տաճկանոց և երբեք և կեանքին վրայ (1839).— Սկիւտարի ձեմարանը.— Յակոբոս պատրիարք և բողոքականութեան առաջին քաջագործիւնները.— Ժողովրդական հոգաբարձարիւն.— Քաանեւ եօթներու ժողով (1831).— Մատրէոս պատրիարք (1844).— Տաճկանոց յարաբերութիւններու վերակնիք Ս. Էմբրաճեմի հետ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցի։

Սուլթան Ապտուլ Մէճիտի թագաւորութիւնը նոր դարապուխ մը եղաւ Թուրքիոյ քրիստոնեայ ազգերուն համար։ Մահմուտի երիտասարդ որդին զահը նստելով, 1839ի նոյեմբերի սկզբին՝ հրովարտակ մը հանեց, որով իր բոլոր հպատակներուն անխափր կեանքի, պատուի ու ստացուածքի ապահովութիւն կը խոստանար ու հարկատուները համահաւասար բաժանման սկզբունքը կ'ընդունէր։ Այս հրովարտակին հիման վրայ պատրաստուեցան նոր օրէնքներ, որոնց բովանդակութիւնը յայտնի է «Թանգիմար» անուամբ։ Հաստատուեցան գաւառական մուղթներ (մէճլիս) կուսակախերու նախագահութեամբ, և կախաւն մահմէտականներէն և քրիստոնեաներէն, և կառավարիչ վաշաններուն արգիլուեցաւ առանց այդ մողթուտներուն դատելու կամ հարկ տանելու։ Նոյնպէս քրիստոնեաները իրաւունք ստացան քաղաքական պաշտօններու մէջ մտնել։ Հայերը չուտով ոչ ոք տուին իրենց ընդունակութիւնը այս նոր ասպարէզին մէջ և անոնցմէ

ազատութիւնը պահանջեցին։ Բ. Դուռը ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար՝ ստիպուեցաւ բանտարկեալները ազատ արձակել. բայց քանի մը օր յետոյ չորժման պարագլուխները աքսորուեցան, Ստեփան պատրիարքը պաշտօնանկ եղաւ և անոր յաջորդեց Աստուածատուր եպիսկոպոսը։ Ճեմարանն ալ իրբեւ պատճառ խռովութեան փակուեցաւ։ Այս իրողութիւնները փոխանակ վհատ ցնկուեալ եւելի ևս զայրացուց ժողովուրդը. որոշուեցաւ ամէն զոհողութիւն յանձն առնել ամիրաներու նստութեանէն ազատելու համար։ Զարհուրեցան ամիրաները այս հաստատակամութիւնը տեսնելով և այն մարդիկը որ Դրան պաշտպանութեամբ ժողովուրդին բոլոր ջանքերը ի դեբեւ կը հանէին, այժմ նոյն Դրան կը դիմեն ժողովրդին սիրտը շահելու։ Վերջապէս ժողովուրդին ձայնը լսելի եղաւ, և վերջին աղերսազրին հիման վրայ՝ արքունի հրովարտակով հաստատուեցաւ 27 անձերէ բաղկացած ժողով մը, որ բոլոր ազգային գործերը պատրիարքէն ու ամիրաներէն անկախ պիտի վարէր (1841 զեկտ. 12)։

Այս յաղթութենէն յետոյ, փոքրութիւնսն չներկայացուցիչները շուտով սկսան զգալ իրենց վրայ դրուած պարտաւորութեան ծանրութիւնը: Ազգային հաստատութիւնները՝ Պատրիարքարանը, ուսումնարանները, հիւանդանոցը և որքեռուն ու աղքատներուն խնամքը մեծ ծախքեր կը պահանջէին, և անոնք անկարող էին այս պէտքերը հոգալ առանց ամիրաներու մասնակցութեանը: Տրտունջը քանի զնայց ստատկացաւ, և քսանեօթները տարին չի լրացած՝ ստիպուեցան պաշտօնէ հրաժարիլ և վարչութեան ղեկը ամիրաներուն յանձնել: Բայց անոնք ալ հասկցան որ առանց փոքրութիւնսն նուիրատուութիւններուն չափաի կարողանան երկար գլխանալ, ուստի պատուաւոր կըք մը գտնելու համար որոշեցին պատրիարք հասեցնել Զմիւռնիայի առաջնորդ Մատթէոս և-

սկիսկոպոսը, որ այն ժամանակ մեծ ժողովրդականու-
թիւն կը վայելէր: Եւ յերաւի նոր պատրիարքը յաջո-
ղեցաւ երկու կուսակցութիւնները հաշտեցնել և վարչա-
կան ժողով մը կազմել 30 հոգիէ, որոնց 16ը ամիրաներ
էին և 14ը պատուաւոր արհեստաւորներ (1844):

Մատթէոս պատրիարքին առաջին գործերէն մէկը եղաւ Տաճկահայոց յարաբերութիւնները վերականգնել Ս. Էջմիածնի հետ: Հայոց կաթողիկոսները սովորութիւն ունեցած են սկիզբէն ի վեր նուիրակներ և օրհնութեան կոնդակներ զրկել ամէն հայաբնակ երկիրները: Այս նուիրակները ժամանակէ մը սկսան աւելի յաճախ երթեւեկութիւն ունենալ Կոստանդնուպոլիս, ուր իբրեւ կաթողիկոսական ներկայացուցիչներ՝ անոնք կը վայելէին ժողովրդական ներկայացուցիչներ՝ անոնք կը վախճէին զովորդին յարգանքը, երբեմն նաեւ պատրիարքական աթոռ կը բարձրանային: Սակայն ներկայ դարուն սկիզբները այս յարաբերութիւնները ընդհատուեցան քաղաքական գէպքերուն պատճառով: Դանիէլ կաթողիկոսին երկու յաջորդները՝ Եփրեմ և Յովհաննէս կաթողիկոսները առանց Տաճկահայոց մասնակցութեան ընտրուեցան: Իսկ 1828ի ուս-տաճկական պատերազմէն յետոյ, Օսմանեան տէրութիւնը իր հարստակ Հայերը Ռուսաստանի ազդեցութենէն ազատ պահելու գիտաւորութեամբ՝ նուիրակներուն երթեւեկութիւնը բոլորովին դադարեցուց և մինչեւ անգամ արգելեց Էջմիածնի կաթողիկոսին առաջնորդ յիշատակել եկեղեցիներուն մէջ: Այսպէս միայն Տաճկահայոց մինչեւ Յովհաննէս Կարբեցիին մահը, երբ Տաճկահայոց հրաւէր եկաւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեանը յիշուցիկութիւնը: Անոնք իրենց կողմէն պատուիրակ զրկեցին Էջմիածին՝ Նիկոպոլիսի առաջնորդ Պետրոս վարդապետը, որ իր ձայնը ժողովականներուն մեծ մասին հետ տուաւ Ներսէս Ե. Աշտարակեցիին (1843), Յաջորդ տարին

Մատթէոս Պատրիարքը Բ. Դրան հաճութիւնն առնելով ժողովով որոշեց որ Ընդհանրական կաթողիկոսի անունը վերստին սխի յիշատակուիլ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ, միայն վճռուեցաւ, որ նուիրակութիւնը իսպառ վերցուի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը կաթողիկոսական փոխանորդ համարուի, անոր ձեռքով հաւաքուին և զրկուին էջմիածնի եկամուտները և Ս. միւռնը բաժնուի եկեղեցիներուն:

Մատրեոս պատրիարքի գործունեութիւնը. — Հոգևոր և Գերագոյն ժողովներ (1847). — Մատրեոսի հրաժարումը (1848). — Բողոքականութեան հաստատութիւնը Հայոց մէջ (1850). — Յակոբոսի երկրորդ պատրիարքութիւնը (1848—1858). — Մատրեոս կաթողիկոսի ընտրութիւնը (1858). — Գեորգ պատրիարք. — Սարգիս պատրիարք և Ազգային Սանահադրութեան հաստատութիւնը (1860 մայիս 24). — Սանահադրութեան գլխաւոր սկզբունքները. — Ազգային ընդհանուր ժողովի կազմութիւն և պարտաւորութիւնները. — Կրօնական և Բարոյական ժողովներ և խորհուրդներ. — Դատական ժողովներ:

Մատթէոս պատրիարք իր չորսամսայ պաշտօնավարութեան ժամանակ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուաւ: Անոր օրով զանազան ընկերութիւններ կազմուեցան թաղական դպրոցներ բանալու, գրատուն և ընթերցանա-

թեան թանգարան հիմնելու, և այնուհետեւ սկսաւ սովորութիւն մանկ ազգային հաստատութիւնները բնկերութեամբ և ժողովուրդին օժանդակութեամբ պահելու, և ոչ լիկ ամիրաներուն նպատակով, ինչպէս որ մինչև այն ժամանակները կ'ըլլար: Սկիւտարի ձեռնարանը, որ տէրութեան ձեռքն անցեր և արքունի դօրքերու հիւանդանոց էր դարձեր, պատրիարքին միջնորդութեամբ ետ առնուեցաւ և վերստին բացուեցաւ: Նոյնպէս լրացրին ալ սկսան հրատարակուիլ. պատրիարքին աշխատութեամբ հիմնուեցաւ պաշտօնական օրագիր մը «Հայաստան» (1852): անունով (1830), որ յետոյ կոչուեցաւ «Մասիս» (1852):

Սակայն Մատթէոս պատրիարք իր գործունէութեան մէջ ինքնիշխանաբար կը վարուէր և շատ բան կ'ընէր անձերը կարգել. իսկ պատրիարքը կը սնդէր թէ այդ անձերը կարգել. իսկ պատրիարքը կը սնդէր թէ այդ անձերը կ'ընդունի, և թէ աշխարհական անձեր իրաւունքը գաւառացի ժողովուրդինն է, որ իր ցանկացած եկեղեցականը պատրիարքի հաւանութեամբ առաջնորդ կ'ընդունի, և թէ աշխարհական անձեր իրաւունքը հունին հոգևոր գործերուն մէջ խառնուելու: Ամիրանները սովորուեցան առժամանակ լռել, որովհետեւ Պատրիարքը ժողովուրդին սիրելի էր և նոյն իսկ ամիրաններու մէջ պաշտպաններ ունէր, որ այն ժամահամար ձէգայիլիւնն Մկրտիչ ամիրան, իսկ երբ աս ալ նախները մեծ ազդեցութեան տէր էր: Իսկ երբ աս ալ չնչին պատճառով մը թշնամացաւ Մատթէոսի հետ, ամիրանները միաբանեցան իրենց վրէժն առնելու Պատրիարքէն: Չհամարձակելով յայտնի հրաժարեցնել զայն, բարձրէն: Չհամարձակելով յայտնի հրաժարեցնել զայն, մտածեցին անոր իրաւունքները սահմանափակել: Այս գիտաւորութեամբ արքունի հրովարտակ հանեցին, որով

կը պատուիրուէր երկու ժողով հաստատել Պատրիարքա-
րանի մէջ, մէկը կրօնական և միւսը քաղաքական գոր-
ծերու համար. երկու ժողովներու մէջ ալ Պատրիարքը
պիտի նախագահէր. բայց առանց անոնց ղիտու թեանը
Բ. Դրան հետ ոչինչ հաղորդակցութիւն չպիտի ունե-
նար: 1847ի մայիսի ընդհանուր ժողով կազմուեցաւ
Մայր եկեղեցիի մէջ, ուր Պատրիարքին ներկայութեանն
ընտրուեցան 13 եկեղեցական՝ «Հոգեւոր» ժողովի համար
և 20 աշխարհական անձեր «Գերագոյն» կոչուած ժողո-
վին համար՝ ամիրաներէն, արհեստաւորներէն և վաճա-
ռականներէն: Որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր ժողով շա-
բաթը մէյմէկ անգամ գումարուի ընթացիկ գործերը
կարդալու: Հոգեւոր ժողովի պարտականութիւնը
պիտի ըլլար եկեղեցիներու պայծառութեանը հոգ տանիլ,
տաճարորդներ նշանակիլ և անոնց մէջ ծագած վէճերը
քննել, գաւառներու ժողովուրդը փաշաներու հարստո-
հարութիւնէն և ալլաղզիներու անիրաւ պահանջներէն
պաշտպանել. իսկ եթէ խնդիր մը քաղաքական բնուո-
րութիւն ունենար, Պատրիարքին ստորագրութեամբ
պիտի հաղորդուէր Գերագոյն ժողովին, որու պարտաւո-
րութիւնն էր ընդհանրապէս խնամք տանիլ, ուսումնա-
րաններու, հիւանդանոցներու, աղքատներու ու որբերու
վրայ: Նոյնպէս սրբուեցաւ որ յիշեալ ժողովներու ան-
դամները երկու տարին անգամ մը փոխուին և անոնց
տեղ ընտրուածները աւելութեան հրովարտակով հաս-
տատուին:

Շատ չանցաւ, ամիրաները զգացին, որ այս կերպով Պատրիարքէն վրէժ տունկ չկարողացան, այլ ընդհակառակն ընտրողական և ազգային վարչութեան հիմը դնելու նպատակեցին, որու համար ժողովուրդը այնքան աշխատեւր և իրենք արգելք էին եղեր, ուստի վճռեցին անպատճառ հրաժարեցնել Պատրիարքը: Բայց Մատ-

Թէպէտ չուզեց իր յօժար կամքովը հրօժարիլ մինչեւ
որ Բ. Դուռը ստիպեց վախճ գործէն հեռանալ (1848):

Մատթէոս պատրիարքին անուան հետ կապուած է
բողոքականութեան հաստատութիւնը Տաճկահայոց մէջ :
Յակոբոսի անյաշող փորձերէն խրախուսուած քարոզչ-
ները քանի մը տարուան ընթացքին բռնական նշանա-
ւոր բաղմունքիւն մը սրացել էին ազգային եկեղեցիին
դիրքէն : Մատթէոս պատրիարքը իր բոլոր զբաղումնե-
րովը հանդերձ կարող էր ուշադրութիւն չդարձնել այս
մեծ վտանգին վրայ : Զբաւականանալով եկեղեցիները
խօսած յաճախակի քարոզներով , ան կը հրաւիրէր իր
մօտ մուրեկները , քաղցրութեամբ կը քարոզէր դանոնք
հաստատ մնալ իրենց կրօնին մէջ , չքաւորներուն ալ դրա-
հաստատ մնալ իրենց կրօնին մէջ , չքաւորներուն ալ դրա-
մական օգնութիւն կը խոտտանար : Այսպէսով շատերը
կարողացաւ հաղթանակ : Մնաց միայն խումբ մը յա-
մառակներ , որոնց վրայ ոչ համոզմամբ և ոչ խոստում-
ներով կարելի եղաւ ներգործել . և ահա ասոնց գէշ
Պատրիարքը սովորական գէշք ի դորձ դրաւ՝ բանտ և
հալածանք : 1846 յունուար 15ին շրջաբերական թուղթ
հանել , որով կը բանադրէր բողոքականութեան հե-
տևողները , և կը պատուիրէր իր հօտը հալորդակցու-
թեան ոգները , և կը պատուիրէր իր հօտը հալորդակցու-
թեան չունենալ մուրեկներուն հետ , ոչ ազգական ընել ,
ոչ առնուիլ տալիք ունենալ և ոչ անգամ տեսնուիլ ա,
նոնց հետ : Բանադրեալները Բ. Դրան կողմէն պաշտ-
պանութիւն չի գտնելով , բողոքական տէրութիւններուն
օգնութեանը դիմեցին : Վերջապէս Անգլիացոց զեապան
Ինգլիիֆ յաջողեցաւ բողոքականները Հայոց պատրիար-
քին իշխանութենէն հանել կայսերական հրովարտելով :
և այնուհետեւ Հայ-բողոքականները անկախ կրօնական
հասարակութիւն մը կազմեցին առանձին ազգապետին
իշխանութեան տակ (1850) :

Մատթէէոսի տակ (1850),
Մատթէոսի տեղ ժողովուրդի փախաբով և ամի-
րաներու կամքին հակառակ ընտրուեցաւ դարձեալ Յա-

կորուսել։ Յակոբոսին երկրորդ պատրիարքութեան տարիներուն (1848—1858) Պոլսոյ Հայոց մատաւոր և բարսրակաւ կեանքին մէջ զգալի շարժում մը երեւցաւ։ Գարոցներուն թիւը շատցաւ, լրագրութիւնը սկսաւ ծաղկիլ, և այս շարժումը գաւառներու ժողովուրդին վրայ ալ իր ազդեցութիւնն ունեցաւ։ Սակաջն Սկիւտարի ճեմարանը չքաւորութեան պատճառով տեղափոխուեցաւ Ետի-գուլէի Ս․ Փրկչի վանքը, ուր արգէն բաւական որբ ու աղքատ տղաքներ կը կրթուէին՝ թէ՛ թէ՛ քաղաքի բնակիչներէն և թէ՛ գաւառացիներէն։

Յակոբոս պատրիարքը իր նախորդին նման որդեական յարաբերութիւնը պահպանեց Ս․ Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետին հետ։ Երբ 1857ին փետրվարի մէջ Ներսէս Ե․ մեռաւ, Տաճկահայք հրաւիրուեցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեանը մասնակցելու։ անոնք ընդհանուր ժողովով երեք ընտրելիներու ցուցակ մը կազմեցին և Թիֆլիզի պատգամաւորներուն զրկեցին, պատուիրելով որ իրենց քուէն երեքէն մէկուն տան։ Ընտրութիւնն ինկաւ նախորդ Մատթէոս պատրիարքին վրայ, որ և Ռուսաց կայսեր հրովարտակով հաստատուեցաւ (1858)։ Մատթէոս կաթողիկոսը իր նոր կացութենէն դժգոհ ըլլալով, ընդհանրապէս քաշուած կեանք վարեց և գրեթէ միայն գրաւորական աշխատութիւններով զբաղեցաւ։ Սակաջն և այնպէս անոր ջորհիւ գարոցական գործը մեծ զարգացում ստացաւ։ Ռուսահայոց մէջ ուսումնարաններուն վարչութիւնը աշխարհական հոգաբարձուներու ձեռքն անցաւ, և անոնց պահպանութեան համար եկեղեցականներէն ու վանքերէն եկամուտներ նշանակուեցան։

Տակաւին Մատթէոս կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլիս էր, որ Յակոբոս պատրիարքը ծերութեան պատճառով հրաժարեցաւ և անոր տեղ ընտրուեցաւ Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը։ Արդէն տասը տարիէ

աւելի էր, որ Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները հաստատուելէն, և այդ միջոցին յիշեալ ժողովներուն անդամները քանի մը անգամ փոխուեցան, բայց և այնպէս ազգային վարչութեան եղանակին մէջ փոփոխութիւն չէր նշմարուեր, որովհետեւ ամէն անգամ միեւնոյն անձերը կամ նոյն գաղափարի տէր անձեր կ'ընտրուէին։ Ժողովները որոշ կանոնադրութիւն մը չունէին, որով կարողանային առաջնորդուիլ իրենց գործունէութեան մէջ։ և նային առաջնորդուիլ իրենց գործունէութեան մէկ կամ թէպէտ քանի մը փորձեր եղան վարչութեան մէկ կամ միւս ճիւղին վերաբերեալ կանոններ սահմանելու, բայց փորձերը, ապարդիւն մնացին։ Վերջապէս Գէորգ այդ փորձերը, ապարդիւն մնացին։ Վերջապէս Գէորգ այդ փորձերը, ապարդիւն մնացին։

Գէորգ պատրիարքը դժգոհ ըլլալով նոր օրէնսդրութենէն, որ պատրիարքական իրաւունքները սահմանափակ և ազգային ժողովին կամքին կ'ենթարկուէր, հափառեցաւ Սահմանադրութեան գործադրութեանը կառակեցաւ։ Սահմանադրութիւնը, որուն խմբագրութեան վրայ աշխատեցան նոյն ժամանակի բանիւրուն և բխտասարդները՝ Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օսեան, Ռուսինեան, Ալաթին և այլք։

Գէորգ պատրիարքը դժգոհ ըլլալով նոր օրէնսդրութենէն, որ պատրիարքական իրաւունքները սահմանափակ և ազգային ժողովին կամքին կ'ենթարկուէր, հափառեցաւ Սահմանադրութեան գործադրութեանը կառակեցաւ։ Սահմանադրութիւնը, որուն խմբագրութեան վրայ աշխատեցան նոյն ժամանակի բանիւրուն և բխտասարդները՝ Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օսեան, Ռուսինեան, Ալաթին և այլք։

Սահմանադրութիւնը, որուն խմբագրութեան վրայ աշխատեցան նոյն ժամանակի բանիւրուն և բխտասարդները՝ Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օսեան, Ռուսինեան, Ալաթին և այլք։

բաժայնութիւնը բառնալու համար. Ազգային Վարչու-
թեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը լսելու, երե-
մտական պաշտօնատարներու ձեռքով ժողոված ու գոր-
ծածուած գումարներու ընդհանուր հաշիւը քննելու, և
յետագայ երկու տարուան մէջ ազգային տուրքը ինչ-
պէս տնօրինուիլը սահմանելու համար:

Կրճնական Ժողովը կը բաղկանայ 14 եկեղեցական ,
 իսկ Քաղաքական Ժողովը 20 աշխարհական անդամներէ :
 Երկու Ժողովներն ալ կ'ընտրուին Ընդհանուր ժողովէն ,
 և երկու տարին անգամ մը կը նորոգուին :

Քաղաքական ժողովը իր կողմէ կը կազմէ չորս
Խորհուրդ՝ Ուսումնական, Տնտեսական ու Դատաստա-
նական գործերու և վանքերու տեսչութեան համար-
երեք ալ Հոգաբարձութիւն՝ եկեմուտքի, կտակներու և
հիւանդանոցի հոգաբարձութիւններ։ Ասոնց տեսչութեան
տակ կը գտնուին Թաղական խորհուրդները, որոնց պար-
տականութիւնն է իւրաքանչիւրը իր թաղի եկեղեցւոյն
և դպրոցներուն պիտոյքները հոգալ, աղքատները խնա-
մել, և մասնաւոր անձանց մէջ պատահած վէճերը քննել
ու խաղաղել։

Աղգային Վարչութեան պաշտօնական գլուխը Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքն է և Կեդրոնը՝ աղգային Պատրիարքարանը : Պատրիարքը կը նախագահէ Աղգային Ժողովներուն և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը լիարէ :

Այսպէս և դաւառներուն մէջ Սոաջնորդը գաւառա-
կան ժողովներուն նախագահն է, և անոնց գործադիր իշ-
խանութիւնը կը վարէ: Իր պարտականութիւնն է գա-
ւառի մէջ Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

Զերբունի անցքերը (1862—63). — Պօղոս պատրիարք և
Սահմանադրութեան դատարանը (1863—68). — Խրիսեանի
չորսամեայ պատրիարքութիւնը (1869—1873). — Ընտրու-
րիւն Ներսէս պատրիարքի (1874). — Հաստնեանց և Հա-
կանաստնեանց վիճերը :

[illegible]

մկանն միջամուխ ըլլալ Զէյթունի ներքին գործերուն մէջ, աշխատելով կերպով մը անոր բնակիչները հնազանդեցնել: Այսպէս, իրիմի պատերազմէն յետոյ, երբ Ռուսաստանէն բազմաթիւ մահմետականներ դադլմեցին Օսմանցոյ երկիրը, Մարաշի իտալիա փաշան ուզեց զադլթականներուն մէկ մասը բռնի Զէյթունցիներուն երկիրը բնակեցնել. բայց Հայերը ընդդիմացան և զէնքով ստիպուեցան կուսակալը իր գիտաւորութենէն հտ կեցնել (1859):

Աւելի մեծ արժանեղութիւն տեղի ունեցաւ Զէյթունի լեռներուն մէջ 1862ի ամառը, որ մինչեւ հեռաւոր Եւրոպայի մէջ արձագանգ գտաւ։ Մարաշի Աղիզ փաշան յարմար առիթ համարելով Զէյթունի դաշնակցութեան պատկանող Ալարաշ հայ գիւղի և Ֆէթման թուրք գիւղի բնակիչներուն մէջ ծագած կռիւք, 30,000 անկանոն զօրքով յանկարծ կոխեց Զէյթունցիներու երկիրը։ Ալարաշը քանդուեցաւ և հարիւրաւոր հայ բնակիչներ կոտորուեցան։ Ս. Փրկչի վանքը կողոպտուեցաւ ու կործանեցաւ՝ իր փրատակներուն տակ առնելով անմեղ վանականներու դիակները (յուլիս 28)։ Այս անգիթութիւններէն յետոյ թուրքերը գացին պաշարեցին Զէյթունը (օգոստոս 2), Զէյթունցիք իրենց սովորութեան համեմատ՝ եկեղեցական թափորով դուրս կ'ան թշնամիներու առջեւ, և պատերազմը սկսաւ։ Հայերը թէեւ սակաւաթիւ, բայց ազատութեան սիրով վառուած՝ քաջութեան հրաշքներ դորձեցին։ Թշնամիներու ահեղ զօրութիւնը խորաակուեցաւ և մեծ կոտորածով քշուեցաւ՝ հարուստ աւար ու ռազմամթերք թողլով յաղթողներու ձեռքը։ Այդ նշանաւոր օրը այլազգիներէն 6,000 հոգի խնկան և իրենց դիակներով ծածկեցին ձորերն ու կիրճերը, իսկ Հայերը աննշան կորուստ ունեցան։ Շուտով տէրութեան կողմէ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ Մարաշի մէջ իբր թէ քննելու և յանցաւորները

պատժելու համար: Քանի մը նշանաւոր Զէյթունցիք
խարէութեամբ բերուեցան Մարաշ ու բանտարկուեցան,
Հայերը բացէ ի բաց մերժեցին և պատգամաւորութիւն
մը զրկեցին Փարիզ նարդէն Գ. կայսեր պաշտպանու-
թիւնը խնդրելու, ուրիշ պատգամաւորութիւն մըն ալ
գնաց Կոստանդնուպոլիս, ճշմարտութիւնը կեղբոնական
կռուովարութեան հասկնելու համար: Գործը ձգձուռ-
ցաւ մինչև որ ծրանաւցի միջնորդութեամբ բանտարկ-
եալ Զէյթունցիք տղատութիւն գտան և կարգը վերա-
հաստատուեցաւ անոնց երկրին մէջ: Սուլթանին հրո-
վարտակի հիման վրայ՝ Զէյթունի վարչութիւնը, դա-
տաւորութիւնը և ոստիկանութիւնը բացառապէս տեղա-
ջիներու լանձնուեցաւ: Տասանորդը և ուրիշ տուրքերը
տեղական իշխանութեան ձեռքով պիտի հաւաքուէին և
Մարաշի կուսակալին զրկուէին, որու հետ Զէյթունը
անմիջական յարաբերութիւններու մէջ պիտի ըլլար:

Սուսջին սահմանադրական Պատրիարքը առա-
ու կէս մնաց իր պաշտօնին մէջ։ Երուսաղէմի պատ-
րիարքին ընտրութեան առիթով հակառահմանադրական
ընթացք բռնելով, Սարգիս պատրիարքը ստիպուեցաւ
հրաժարիլ, և թիւում երկար ժամանակ պարապ մնալէ
յետոյ՝ ընտրուեցաւ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Պատրիարքը իր
Պօղոս եպիսկոպոսը (1863)։ Նորընտիր Պատրիարք
բարեւարտութեամբն ու խաղաղատիրութեամբը հանդերձ
թույլ ու դանդաղ բնաւորութեան տէր էր, և այս յատ-
կոյթիւնները անընդունակ կ'ընէին զինքը ազգային
գործերու գլուխը կանգնելու այն զԺուար ժամանակին
մէջ, երբ վարչական մարմինները իրենց անկանոն բն-
ութեայքով աւելի ոյժ կուտային Սահմանադրութեան թըշ-
նամիներու, որոնք ամէն կերպով կ'աշխատէին նոր օ-
րէնսդրութիւնը խախտելու։ Անկարգութեան զլիսաւոր
պատճառն այն էր՝ որ կրօնական ու Բաղաքան ժողով-
ները և Խորհուրդները առանձին զիւսանական կանոններ

պատրիարք ընտուկցաւ հանրածանօթ Խրիմեան Մկրտիչ
Եպիսկոպոսը, որ շատ տարիներէ ի վեր Վանի ու Մուշի
կողմերը ազգային լուսաւորութեան գործին կը ծառայէր :
Խրիմեան այն հքնաղ անձնաւորութեանէն մէկն է, որոնք
աշխարհային մեծութիւնները արհամարելով՝ ամբողջա-
պէս ժողովուրդին կը նուիրուին, և անոր օգտին իրակա-
նապէս աշխատելու համար՝ անոր շրջանին մէջ կը գոր-
ծեն : Ան եղաւ որ ամենամեծ արգելքները յաղթելով՝
առաջին անգամ Հայաստանի մէջ տղարան հաստատեց
(1857), և առաջին հայերէն թերթը հրատարակեց «Արծ-
ուի Վաստուրական» Վանի Վարազայ վանքին մէջ, ուր
և ժառանգաւորաց գիշերօթիկ դպրոցը հիմնեց : Ժողո-
վուրդին տառապանքներուն մօտէն ականատես ըլլալով,
Խրիմեան իր ձեռքէն եկած օգնութիւնը չէ ինայած
անոր իշխանը ամոքելու, իրրեւ գթառատ հայր մը՝
որ իր մխիթարութիւնը որդւոց երջանկութեան մէջ կ'ու-
րոնէ : որով իրաւամբ Հայրիկ կոչուելու արժանի եղաւ :

Խրվմանն Հայրիկը պատրիարքական աթոռին վրայ ալ իր սիրած ժողովուրդը չմոռցաւ։ Անոր օրով առաջին անգամ լուրջ ուշադրութեան առնուեցան Հայաստանի գաւառներուն մէջ բնակող Հայոց կրած հարստահարութիւնները և հրապարակային քննութեան ենթարկուեցան Ընդհանուր ազգային ժողովին մէջ։ Երկու տետակ հարստահարիչներ կան Հայաստանի մէջ. նախ՝ հայ ազաները (չօրպաճի), որոնք ժողովուրդից աղքատ դասը կը կեղեքեն, անմեղները տէրութեան պաշտօնեաներու առջեւ կը գրգարօտեն ու կը մատնեն՝ իրենց չահադիտական նպատակները առաջ տանելու համար։ և երկրորդ՝ Քիւրտերը, որոնք հայաբնակ գիւղերու վրայ յարձակելով՝ ծանր պահանջումներ կ'ընեն, և անարաշտպան Հայերը ստիպուած են անոնց ուզածը տալու։ Գալով այս վերջիններուն, պոտորիարքը յայտնեց ժողովին, որ անոնց անօրէնութիւնները կը չարունակ-

[illegible]

Թանին կառավարութիւնը ընդունեց նախ արեւմտեան տէրութիւններուն առաջարկութիւնը, բայց երբ ասոնք պահանջեցին որ բարեփոխումները իրենց ձեռքով գործադրուին, Բ. Դուռը մերժեց Եւրոպացոյ միջամտութիւնը Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ, պատճառելով թէ սուլթանը մտադիր է իր բոլոր հպատակներուն անխտիր ընդարձակ քաղաքական իրաւունքներ չնորհել։ Այսպիսով ղեկավարածովր լուծուեցաւ առանց յաջողութիւն մը ունենալու, և Օսմանցիք պատրաստուեցան պատերազմելու Ռուսաստանի դէմ, որ Եւրոպայի անունով գնաց զէնքի գորութեամբ ընդունել տալու տէրութիւններուն պահանջումները (1877 ապրիլ 14)։

Պատերազմը ըստ սովորութեան Եւրոպայի և Ասիոյ կողմէն սկսաւ միանգամայն և փոփոխակի բաղդով մօտ առան ամիս տեւեց։ Ռուսերը նախապէս մեծ ընդդիմութեան հանդիպեցան Պուլկարիոյ մէջ՝ Բլէվնայի մօտ և Հայաստանի մէջ՝ Զիվինի բարձրութիւններուն առջև։ Բայց վերջապէս Օսմանցոյ զօրութիւնը խորտակեցին, անոնց ամուր քաղաքները յարձակումով առին և արագ արագ առաջ երթալով՝ մէկ կողմէն մտան Կարին, իսկ միւս կողմէն Կոստանդնուպոլիս հասան։ Ասիական բանակին մէջ մեծ անուն հանեցին հետեւեալ հայ զօրապետները. Լօռիս-Մէլիքեան՝ իր ճարտար հրամանատարութեամբ, Լազարեան՝ Կարսի առումով, Տէր-Ղուկասեան՝ հռչակաւոր նահանջովը, Շուկովիկով և ուրիշները։

Ռուսաց գլխաւոր բանակը Նիկողայոս մեծ իշխանին առաջնորդութեամբ՝ կանգ առաւ Կ. Պոլսոյ մերձակայ Այ-Սթեֆանոս գիւղին մէջ, այստեղ Տատեան գերդաստանի ամառանոցին մէջ Ռուսաց և Թրքաց Հաւատարմատարներու ձեռքով կնքուեցաւ Սան-Սթեֆանոյի դաշնադրութիւնը, որու 16րդ յօդուածը հետեւեալ բովանդակութիւնը ունի. «Ռոքմհետեւ Ռուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած երկիրներէն ետ քաշուելէն յետոյ՝ յիշեալ տեղերու մէջ կարող են կռիւնք

ու խառնակութիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու տէրութիւններու լաւ յարաբերութիւնները կարող են խանգարել, Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրաւանացնել այն բարւոքումն ընդ որ Բարենորոգումները՝ որ տեղական պիտոյքները կը պահանջեն Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ, և երայխաւորել անոնց ապահովութիւնը Քիւրտերու ու Զէրքէզներու դէմ»։ Այս առաջին թիւնը Քիւրտերու ու Զէրքէզներու դէմ։ Այս առաջին անգամն էր, երկար դարերէ յետոյ, որ Հայ և Հայաստան անունները կը յիշատակուէին միջազգային դաշտան անունները կը յիշատակուէին միջազգային դաշտանադրութեան մէջ, և այս բանին համար շատ աշխատեցան Կ. Պոլսոյ Հայոց քանի մը նշանաւոր եկեղեցատեղի և աշխարհական անձինք, և մանաւանդ Ներսէս կան և աշխարհական անձինք, և մանաւանդ տեսակ-Պատրիարքը, որ Նիկողայոս մեծ իշխանին հետ տեսակցութիւն ունենալով, յաջողեցաւ յիշեալ յօդուածը դաշտնադրութեան մէջ մտցնել տալ։

Սակայն Ռուսաստանի և Թուրքիոյ մէջ գոյացած հաշտութեան պայմանները չափազանց նուաստացուցիչ էին այս պետութիւններէն երկրորդին համար, որ ոչ միայն ընդարձակ երկիրներու տիրապետութենէն պիտի զրկուէր, այլ գրեթէ նաեւ իր գոյութիւնը կորսնցնելու վտանգէն իրրեւ անկախ տէրութիւն։ Այս կը դատաւարտուէր իրրեւ անկախ տէրութիւնները, և առաւելապէս տեսնելով եւրոպական տէրութիւնները, և առաւելապէս Սնագլիացիք, որոնք մեծամեծ շահեր ունին Արեւելքի մէջ, պահանջեցին որ Սան-Սթեֆանոյի դաշնադրութիւնը քննութեան առնուի։ Երկար բանակցութիւններէ յետոյ Պերլինի մէջ գումարուեցաւ վեհաժողով մը, ուր արեւմտեան առաջնակարգ տէրութիւններու գլխաւոր նախարարները փոխադարձ համաձայնութեամբ նոր դաշտնադրութիւն մը խմբագրեցին և երկու պատերազմող կողմերուն ընդունել տուին։ Այս դաշնադրութեան ղեկավարութեամբ՝ Ռուսիա, բացի զբաղական տուգանքէն, ղեկավար Կարսը, Արտասանը և Պաթումը իրենց չքնաւորապէս Կարսը, Արտասանը և Չերնովորան (Գա-

րատալ) անկախ տէրութիւններ ճանչցուեցան . Պօւնա-
Հերսէքը Աւստրիոյ հետ միացան . Պուլկարիան տուանձին
իշխանութիւն մը կազմեց Օսմանեան տէրութեան հար-
կատու , իսկ Արեւելեան Րումէլիին տեղական ինքնա-
վարութիւն շնորհուեցաւ քրիստոնեայ նահանգապետով :

Տաճկահայոց բարեկարգութեան խնդիրն ալ Վեհա-
ժողովին խորհրդածութիւններու նիւթ եղաւ։ Երկու
բարձրատիճան եկեղեցականներ Ներսէս Պատրիարքին
կողմէն զրկուեցան նախապէս եւրոպական արքունիք-
ներու կարեկցութիւնը հրաւիրելու օսմանեան Հայաս-
տանի թշուառ վիճակին վրայ։ Մկրտիչ Խրիմեան
սրբազանը ուղեւորեցաւ Հոռոմ, Վիեննա, Փարիզ և
Լոնտոն, իսկ Խորէն եպիսկոպոս Նարպէյ այցելեց Ռու-
սաստանի մայրաքաղաքը։ Այնուհետեւ երկու պատ-
ուիրակները Պերլինի մէջ միանալով՝ յիշատակազեր մը
մատուցին Վեհաժողովին, որուն մէջ Օսմանեան Հա-
յաստանի համար տեղական ինքնավարութիւն կը
խնդրէին, նոյն երաշխաւորութեամբ որով ապահոված է
Լիբանանի վարչութիւնը, այն է՝ երկրին կառավարու-
թիւնը հայ պաշտօնեաներուն յանձնել, որոնք կարե-
նային հաւասարակշռութիւնը պահպանել մահմէտական-
ներու ու քրիստոնեաներու մէջ։ Վեհաժողովը չափաւոր
ու արդարացի գտաւ Հայոց պահանջը։ մասնաւորապէս
Անգլիոյ ներկայացուցիչ կոմս Սալզպըրի նպատաւոր
կերպով խօսեցաւ Հայոց համար, ըսելով թէ՝ «Պէտք է
պահպանել Հայոց շահերը և յառաջդիմութեան միջոց
տալ անոնց»։ Այս յայտարարութեան վրայ Վեհաժողո-
վին անդամները ընդհանուր հաւանութեամբ խմբագրե-
ցին դաշնադրութեան 61րդ յօդուածը, որ հետեւեալն է.
«Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրականացնել այն
բարեօրոճմանը ու բարենորոգումները՝ որ կը պահան-
ջեն տեղական պէտքերը Հայոց բնակած նահանգներուն
մէջ, և երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը 2էրքէզ»։

ուին մինչև որ տէրութեան հրատարակած հաւատարու-
թեան օրէնքը չգործադրուի գաւառներու մէջ, և Հա-
յերը մահմէտականներու հետ հաւատար՝ վարչական
բարձր պաշտօններու համեմուտ իրաւունք չունենան:
Ազգային ժողովը ընդարձակ տեղեկագիր մը պատրաս-
տեց, որու մէջ Քիւրտերու գործած հարստահարութիւն-
ները և տէրութեան պաշտօնեաներու զեղծումները
միառմի ցոյց տրուելէ յետոյ՝ զանազան միջոցներ նշա-
նակուած էին Հայոց երկրին բարեկարգութեան համար:
Այս տեղեկագիրը Պատրիարքին ձեռքով մատուցուեցաւ:
Օսմանեան տէրութեան, որ խոստացաւ Հայաստանը բա-
րեկարգել:

ընկարգել։

Խրիմեանի չորսամեայ պատրիարքութեան զլխաւոր
արդիւնքը այն եղաւ, որ անոր սլաշտպանութեամբ ժո-
ղովուրդին միջին դասու ազդեցութիւնը գորացաւ ազ-
գային գործերու մէջ, այնպէս որ Ընդհանուր և Քա-
ղաքական ժողովները մեծ մասամբ նոյն դասին պատ-
կանող անդամներէն կը բաղկանային, մինչդեռ առաջ
այդ ժողովներուն ազդեցութիւնը մեծամասնութիւնը
տէրութեան մեծ սլաշտօնեաները կամ հարուստ դասի
անձերը կը կազմէին։ Այս բանէն դժգոհ մնացին կարգ-
մը եկեղեցական և աշխարհական անձեր, որոնք ազ-
գային գործերու մէջ իրենց անձնական շահը կ'որոնէին.
կազմուեցաւ կուսակցութիւն մը, որ Պատրիարքը տա-
կադմուեցաւ կուսակցութիւն մը, որ յուզէր ու կը շրջէր
պաշկու համար՝ անդադար կը յուզէր ու կը շրջէր
ժողովուրդը։ Խրիմեան ուզելով վերջ տալ այդ յուզ-
մունքներուն, նշանաւոր հրաժարագիր մը տուաւ, որ
մեծ տպաւորութիւն գործեց ժողովուրդին վրայ և սլաշ-
տօնէն հեռացաւ (1873 Հոկտ. 2)։

Յաջորդ տարուան Ապրիլ 24ին Պատրիարք ընտ-
վարժարանի վարժարանի, որ Սիս

Յաջորդ տարուան Ապրիլ 24ին Վասիրաբեկ
բուեցաւ Ներսէս եղիսկոպոս վարժապետեան, որ Սիս

ձեռնադրուած ըլլալով՝ նախապէս Էջմիածին գացած
և Ընդհանրական Կաթողիկոսի հպատակութիւնը ընդու-
նած էր, որովհետեւ ըստ Սահմանադրութեան Կ. Պոլ-
սոյ Պատրիարք ընտրուողը պէտք է Ս. Էջմիածնի մէջ
եպիսկոպոսացած կամ Մայր Աթոռի միաբան ճանչցուած
ըլլայ՝

Մինչդեռ Կ. Պոլսոյ մէջ Հայերը մէկ կողմէն կը մաքառէին ազգային վարչութեան հաստատութեան համար, և միւս կողմէն խնամք կը տանէին ազգային կրթութեան վրայ, հոռմէական Հայոց մէջ ալ սկսան բարոյական մերձաւորութեան նշաններ երեւիլ ընդհանուր ազգին հետ: Այս ձգտման առաջին արտայայտութիւնը եղաւ Համազգեաց ընկերութիւնը, որ հիմնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 1846ին Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու ուսումնաւարտ աշակերտներու աշխատութեամբ: Ընկերութեան նպատակն էր Հայաստանի մէջ ուսում ու կրթութիւն տարածել, երկրագործութիւնը ծաղկեցնել և ազգային հնութիւններու թանգարան մը հաստատել: Ընկերութեան անդամ կարող էին գրուիլ ոչ միայն Հոռմէական, այլև Լուսաւորչական ազգայիներ, և արդէն ընկերութեան սկզբունքն էր (ինչպէս որ արդէն անունէն ալ կ'երեւայ) բառնալ ազգին մէջէն այդ ախուր բաժանումը: Սակայն հոռմէականներուն պատիարքը Հասուն սոյն ընկերութիւնը իր նպատակներուն հակառակ համարելով, սկսաւ իր հօտը համազել որ «հերետիկոս» Հայոց հետ հաղորդակցութիւն ունենալու զգուշանան, և սպառնաց արձակում և հաղորդակցութիւն չտալ այն անձերուն՝ որոնք այդպիսի փնտասկար ընկերութենէն չեն խորշիր: Այս չափով գոհ չըլլալով, Հասունը Հոռմի պապէն կոնդակ բերել տուաւ և ամէն ճիգ թափեց ընկերութիւնը կործանելու. վերջին միջոցն այն եղաւ որ Բ. Դրան դիմեց և Ընկերութեան

անդամներու լրաց ամբաստանութիւններ բարդեց, որով
և ասոնք ստիպուեցան ցրուիլ:

[illegible]

բոլոր եկեղեցիները Հասունեանց ձեռքն անցան : Հակահասունեանք յուսահատելով մեծ մասը ազգային եկեղեցիին գիրկը վերադարձան , իսկ մնացած փոքրագոյն մասը հաշտուեցաւ Հասունի կուսակցութեան հետ . երբ սա կարողնալ դառնալով Հոռմ դնաց և տեղը սլաութիարք ընտրուեցաւ Աղարեան եպիսկոպոսը :

Հակահաստունեանց շարժումը մեծ ազմուկ հանեց
Եւրոպայի մէջ՝ իրրեւ առաջին հաւաքական բողոք Պա-
պին անսխակալութեան դէմ. ըստ որում անոնք Պապին
կոնդալը մերժելով՝ մերժած եղան նաեւ անոր անսխա-
լականութիւնը :

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՆՑԻՆՐՈՒ

59

Արեւելեան վերջին պատերազմին պատճառները. — Ռուսաց յաղթաբիւնները (1877—1878). — Սան-Սթեփանոյի դաշնադրութեան Հայոց վերաբերեալ յօդուածը. — Պերլինի վեհաժողովը. — Հայոց պատուիրակները եւ Պերլինի դաշնադրութեան 61րդ յօդուածը. — Հայոց կրած ներդաբիւնները վերջին պատերազմին ժամանակ. տվ. Զեյրուսի յօդուածը. — Տաճկահայաստանի բարեկարգութեան խնդիրը. — Կրթական ղեկերուդաբիւններ :

Խրիմի պատերազմէն յետոյ Արեւելեան Խնդիրը առ
ժամանակ յետաձգուեցաւ՝ քսան տարի յետոյ նոր զօրու-
թեամբ արծարծուելու համար։ Ռուս-տաճկական վերջին
պատերազմը Օսմանեան տէրութեան անխոհմտութենէն

ներու մէջ կանոնաւոր և միօրինակ երգեցողութիւնը մտցնելու հոգ տանելով, ամէն հայաբնակ քաղաքներէն ձայնեղ երիտասարդներ ժողովեց և հմուտ երաժիշտի առաջնորդութեամբ հայկական ձայնագրութեան արուեստը ուսուցանել տալէ յետոյ, իրենց տեղերը զրկեց նոյն արուեստցանել տալէ յետոյ, իրենց տեղերը զրկեց նոյն արուեստը բոլոր հայ դպրոցներու մէջ ուսուցանելու համար։ Միանգամայն եկեղեցական երգեցողութեան գրքերը նոր ձայնագրութեամբ տպագրել տուաւ և ամէն տեղ ջրուեց, որպէսզի բոլոր եկեղեցիներու մէջ գործադրուին (1874)։ Վերջապէս եկեղեցականութեան վիճակը բարձրացնելու և ազգային ուսումնարաններու համար հմուտ ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով, Գէորգ կաթողիկոս ուզեց իրականացնել այն գաղափարը որ երկու նախորդ կաթողիկոսները յղացել էին հիմնելով Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ձեները յղացել էին հիմնելով Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ձեները, ուր այսօր խմբուած են 200ի չափ պատանիներ մարանը, ուր այսօր խմբուած են 200ի չափ պատանիներ զանազան հայաբնակ տեղերէ և կը պահուին Մայր Աթոռին ծախքով։ Արդէն ձեմարանը տասներկու տարին բոլորեց և երեք կարգ ուսանողներ հանեց, որոնց պատրաստութենէն կ'երեւայ որ այս հաստատութիւնը մեծ բարիքներ կուտայ ազգին, եթէ կանոնաւոր յարատեւութիւններ կուտայ ազգին, եթէ կանոնաւոր յարատեւութիւններ կուտայ Գէորգ կաթողիկոսը իր հիմնարկութեան առաջին պտուղները դեռ չի տեսած՝ 1882 ղեկավարեց 6ին վախճանեցաւ հնգամսեայ ծանր հիւանդութենէ յետոյ։

թնեէ յետոյ :
Ս. Սինդղը ըստ սովորութեան՝ Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց և Ռուսաստանի, բոլոր հայ վիճակներուն չըջարեալահաններ զրկեց, որով ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին մահը ծանուցանելէ յետոյ՝ ազդին եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորները Ս. Էջմիածին կը հրաւիրէր Գէորգ Դ.ին արժանաւոր յաջորդ մը տալու համար, ընտրութեան ժամանակը սովորական տարեւոր ժամանկէն ունշանակելով՝ 1884 մտ. վորական տարեւոր ժամանկէն ունշանակելով՝ 1884 մտ. յիս 7ի օրը : Թուրքիոյ Հայոց Կեդրոնական Վարչու-

թիւնը Ազգային Մահմանադրութեան տրամադրութեան համեմատ՝ ձեռնարկեց ընտրութեան մասնակցութեան նախապատրաստութիւնները տեսնելու: Կոստանդնուպոլսոյ Մայր եկեղեցիին մէջ մեծ եկեղեցական ժողով մը գումարուեցաւ, ուր Հայոց եկեղեցիին եպիսկոպոսներուն ընդհանուր ցուցակէն զազանի քուէարկութեամբ եօթը արժանաւորագոյն անձինք որոշուեցան Արարատեան Մայր-Աթոռին գահակալութեան համար (1884 Մարտ 12 և 19): Այս ժողովին անձամբ մասնակցեցան միւր-ձաւոր վիճակներու առաջնորդները, վանահայրերը և մայրաքաղաքին եպիսկոպոսները, վարդապետները և տագերեցնները, ընդամէնը 96 հոգի, իսկ հեռաքնակ վիճակաւորները և անպաշտօն եպիսկոպոսները իրենց քուէները գրով ղրկեցին: միայն Սիւրի Մկրտիչ կաթողիկոսը, որ Խրիմեան սրբազանի պատրիարքութեան օրով այդ պաշտօնին համար ընտրուած էր, նախապէս Լեւոհանրական Հայրապետին գերագահութիւնը ճանչնալով և ապա նաև ստորագրութեամբ նոյնը վաւերացնելով, — առանձին գրութեամբ մերժեց առաջիկայ ընտրութեանը մասնակցելու, պատճառ բռնելով թէ հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը Սիւրի աթոռը անվաւեր և կաթողիկոսութիւնը հետեալ ու հերձեալ կ'անուանէր իր կոնդակներուն մէջ:

Եկեղեցական համագումար ժողովին կազմած եօթը ընտրելիներու ցանկը բոլոր անդամներու ստորագրութեամբ ներկայացուեցաւ Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովին, որ Կաթողիկոսական յանձնաժողովին առաջարկութեան վրայ և Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս եղած Հայոց ձայները չխեղդելու համար՝ որոշեց 1866ի ընտրութեան եղանակը բարեփոխել հետեւեալ կերպով. Տաճկաստանի Հայոց Երեսփոխանական Ազգային ժողովը Կ. Պոլսոյ պատրիարքին իրաւասութեան տակ եղած առաջնորդական վիճակներու անունով Համադումար եկեղեցական ժողովին մէջ նախապէս քուէարկուած ցան-

կին մէջէն մէկ քուէարկութեամբ երեք ընտրելի եպիսկոպոս կը ներկայացնէ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան համար: Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցին կը պատրաստէր որ իր եռանուն ցանկը աւերոյժապէս ընտրելիներու քուէներուն նշանակութեամբ Ս. Էջմիածնի Տանքուն քուէներուն հաշմանակութեամբ Ս. Էջմիածնի մէջ ձարին մէջ կատարուած քուէարկութեան տուփին մէջ մտնէ. և այն ընտրելին՝ որուն Ազգային ժողովին ստացած քուէներուն վրայ բարդուելով Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց քուէները ձայներու կատանի և Հնդկաստանի Հայոց քուէները, ան է ամենայն Հայոց մեծամասնութիւն կը ստանայ, ան է ամենայն Հայոց ընտրեալ Հայրապետ: Այս որոշման համեմատ՝ Ազգային ժողովը եօթնանուն ցանկէն քուէարկեց երեք ընտրելի եպիսկոպոսներ, և միանգամայն որոշեց որ Պատրիարքը սոյն եռանուն ցանկը հաղորդէ Արարատեան Մայր-Աթոռի Տեղակալին առանձին պատուիրակի ձեռքով, պաշտօն տալով անոր Ս. Էջմիածնի ժողովին ներկայ բլպալու և ընտրական դորժողութիւններուն նշանակեալ պայմաններուն մէջ մասնակցելու Թուրքիոյ Հայոց անունով (Ապրիլ 2): Ինչպէս Եկեղեցական ժողովին կազմած եօթնանուն ցանկէն, այսպէս և Ազգ. ժողովին քուէարկած եռանուն ցանկին գլուխը դասուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Ներսէս Պատրիարքը, հնայելով որ առ իր տիրութիւնն ու անկարողութիւնը առաջ բերելով իր անունը ընտրելիներուն ցուցակէն հանուի:

Սակայն Եկեղեցական և Ազգային ժողովներու նիստերու միջոցին Կ. Պոլսոյ Ռուսաց դեսպանը յայտնեց թէ կայսերական կառավարութիւնը կը պահանջէ որ այս անգամ կաթողիկոսական ընտրութիւնը Պօլսէնիայի տրագամ կաթողիկոսական ընտրութիւնը Պօլսէնիայի, այսինքն Տաճկաստանի համեմատ կատարուի, (մէկ եկեղեցական կահայոց ամէն վիճակներէն երկ-երկու (մէկ եկեղեցական և մէկ աշխարհական) պատգամաւոր ներկայանան Ս. Էջմիածնի ժողովին և անձամբ իրենց քուէները տան միւս պատգամաւորներու հետ միասին. հակառակ պարագային

Նշանակեալ օրը ընտրութեան գործը սկսաւ Ս. Էջմիածնի Տաճարին մէջ և ըստ սովորութեան երեք օր տեւեց (Մայիս 7—9)։ Տեղակալ Սրբազանի առաջարկութեան վրայ ժողովականները որոշեցին Պատրիարքարանի եռանուն ցանկը անփոփոխ ընդունիլ, որով թէ օրէնքը անթերի կատարուեցաւ և թէ Տաճկահայոց պահաջմանը գոհացում տրուեցաւ։ Բնայն Պօլօժէնիայի տրամադրութեան համեմատ՝ չորրորդ ընտրելի մը ևս աւելցուեցաւ, այն է՝ Ս. Երուսաղէմի պատրիարք Տ. Եսայի արքեպիսկոպոսը։ Քուէարկութենէն առաջ կարգացուեցաւ Ներսէս պատրիարքին հրաժարագիրը, որ համագումար և Երեսփոխանական ժողովներու մատուցած հրաժարագրերու քաղցն ունեցաւ։ Ներսէս պատրիարք ձայներու ստուար մեծամասնութեամբ և Միլքիսեղէկ սրբազան համեմատական առաւելութեամբ առաջին ընտրեալներ հրաւարակուեցան՝ կայսերական հաստատութեան տաճարեկի, առաջինը որպէս Կաթողիկոս, իսկ

[illegible]

մէջ :
Պատերազմը առանց ազդեցութեան չմնաց նոյն իսկ
Կիլիկիոյ հեռաւոր լեռներուն վրայ : Օսմանեան կառա-
վարութիւնը Զեյթունի վերարկրմամբ ոչ միայն 1864ին
լր վրայ առած պարտականութիւնները անկատար էր
թողած , այլև վերջին պատերազմին ժամանակ ուղեց

այս երկրէն զօրք առնել: Ձէյթունցիք այս նոր հարկէն ազատելու և իրենց շուրջը հաւաքուած Ձէրքէզներն ու Քիւրտները հալածելու համար՝ ոտքի կանգնեցան և թուրք կառավարիչը (գալմադամ) երկրէն դուրս քշեցին: Ձինուորագրութեան սովորական հարկը մերժելով, անոնք յանձն կ'առնէին զինուոր տալու այն պայմանով որ իրենց տուած զինուորներէն առանձին գունդեր կազմուին քրիստոնեայ սպաներու հրամանատարութեան տակ: Նոյնպէս անոնք կը պահանջէին որ ոստիկանութիւնը տեղացիներու ձեռքը մնայ, աուրքերը տեղացիները հաւաքեն և յանձնեն Մարաշի կուսակալին, և իրենց երկրին կառավարիչը փոխօրինակի թուրք և քրիստոնեայ ըլլայ: Կառավարութիւնը այս պայմանները ընդունեց, բացի քրիստոնեայ սպաներու հրամանատարութենէն. և որովհետեւ Ձէյթունցիք հաստատ մնացին իրենց պահանջման մէջ, համաձայնութիւնը չգոյացաւ: Այս գործին մէջ զօրքն ալ խառնուեցաւ, և շատ մը հայեր բանտարկուեցան: Ներսէս պատրիարքը շատ աշխատեցաւ մինչեւ որ յաջողեցաւ բանտարկեալները արձակել տալ (1879 յուլ.):

Ուրիշ գործ մըն ալ՝ որուն համար Ներսէս պատրիարքը մեծամեծ ջանքեր ըրաւ՝ Տաճկահայաստանի բարեկարգութեան խնդիրն էր: Հայաստանի ալլեալլ կողմերուն մէջ կատարուած հարստահարութիւնները զրի առնելով, մանրամասն տեղեկագրեր հաղորդեց թէ Օսմ. կառավարութեան և թէ Պերսիէի գաշնադրութիւնը ստորագրող տէրութեանց դեսպաններուն, որոնք միանալով ծանուցազիր մը զրկեցին Բ. Դրան: Տէրութիւնը խոստացաւ չուտով Հայաստանի բարեկարգութեան ձեռնարկել, բայց այդ խոստումը չկատարուեցաւ: Պատրիարքը տեսնելով որ իր բոլոր ջանքերը ասարդիւն կը մնան, 1881ի աշնան պաշտօնէն հրաժարեցաւ և տարիէն աւելի քաշուած կեանք վարեց: Մինչդեռ Ազգային վարչութիւնը կը սպասէր որ Բ. Դուռը վերջնական անօրինու-

թիւն մը ընէ Պատրիարքին հրաժարականին մասին, որու պատճառով ազգային գործերը երեսի վրայ էին մնացեր, Սուլթան Համիտ յանկարծ մերժեց Ներսէս Սրբազանի հրաժարականը և վերահաստատեց զայն իր պաշտօնին մէջ (1882 նոյեմբեր 29): Պատրիարքը հրաւիրուեցաւ կայսերական պալատը և մեծագին ընծաներով պատուատիրուեցաւ Սուլթանէն: Այս գէպը իբրեւ բարի գուշակութիւն մը՝ մեծ ուրախութեամբ ընդունուեցաւ մայրաքաղաքի հայ ժողովուրդէն, սակայն այն մեծ խնդիրը՝ որուն համար էր իսկապէս Պատրիարքին հրաժարականը, դարձեալ նոյն վիճակին մէջ մնաց, և մինչև այսօր Պերսիի գաշնադրութեան 61րդ յօդուածը դեռեւ ոչ մէկ գործադրութիւն ունեցած չէ:

Վերջին տարիներուն Պոստյ մէջ զանազան ընկերութիւններ կազմուեցան Հայաստանի ժողովուրդին մէջ ուսում ու կրթութիւն ծարուելու համար: Ասոնց մէջ առանձին տեղ կը բռնէ «Միացեալ ընկերութիւնը Հայոց»՝ առանձին տեղ կը բռնէ «Արեւելեան-Դպրոցային» և «Կիլիկեան» ընկերութիւններէն: Միացեալ ընկերութիւնը այսօր 27 ուսումնարան կը պահէ Հայաստանի մէջ, որոնցմէ 23ը մանչերու և 4ը աղջկանց: Համանման նպատակ ունի «Ազգանուէր Հայունեաց» ընկերութիւնը (1878), որու հաշուով և Միացեալ ընկերութեան հակողութեան տակ երեք աղջկանց ուսումնարաններ կը պահեն զանազան գաւառներու մէջ և Դպրոցատէր Տիկնանց ընկերութիւնը (1879), որ գաւառներու համար ուսուցչուհիներ կը պատրաստէ: Ուշադրութեան արժանի է նոյնպէս «Ասիական Ընկերութիւն»ը (1877), որուն նպատակն է օգտակար գրքերու հրատարակութեամբ նպաստել:

Գեորգ Դ. կարողիկոսի գործերը և մահը (1866—1882).—
Նոր Կարողիկոսի ընտրութեան նախապատրաստութիւնները.—
Ընտրութեան արդիւնքը և նկատմանքը.— Ներսէս պատրի-
արքի մահը (1884 թիւ. 26) և իր յաջորդին ընտրութիւնը
(1885 յունիս. 26).— Ընտրութիւն և հաստատութիւն Տ. Մա-
կար կարողիկոսի (ապրիլ 21 և յուլիս 18).

Ժամանակակից դէպքերու մէջ նշանաւոր տեղ կը
բռնեն Ընդհանրական Կաթողիկոսի մահը և նոր Հայրա-
պետի ընտրութեան պարագաները: Գեորգ Դ. ի տառնե-
վեց տարուան կաթողիկոսութեան ժամանակ (1866—
1882) քանի մը յիշատակութեան արժանի գործեր կա-
տարուեցան, որ կարելի չէ զանցառութեան տալ: Իր
օծումը ընդունելէ յետոյ, նորընտիր Հայրապետը ճանա-
պարհորդութիւն մը յանձն առաւ Ռուսաստանի հայաբնակ
քաղաքները, նոյնպէս և Լեհաստանի և Աւստրիոյ քանի
մը տեղերը՝ իր ցրուեալ հօտին բարոյական և մատուրնա-
կան վիճակին անձամբ տեղեկանալու համար: Այս երկար
ուղեւորութենէն Ս. Էջմիածին վերադառնալով առաջին
գործը եղաւ հիմնել «Արարօտ» կրօնական պաշտօնական
ամսաթիւերթը (1868), որուն արդիւնքը յատկացուց Մայր-
Աթոռի տպաշանին և ձուլարանին բարեօրոմանը: Նոյն
թուին Ռուսահայոց օժանդակութեամբ ձեռնարկեց չինել
Մայր տաճարին կից՝ արեւելեան կողմէն ընդարձակ պա-
հարան մը երեք առանձին բաժանումներով, ուր գետե-
ղուած են այժմ Ս. Էջմիածնի բոլոր սրբութիւնները,
հնութիւնները և թանկագին իրեղէնները, Հայ եկեղեցի-

երկրորդը որպէս գանդիտա: Սակայն Ռուսաց կայսրը
այս ընտրութիւնը անլուեր համարեց գլխաւորապէս այն
պատճառով՝ որ Ս. Էջմիածնի ժողովը Կ. Պոլսոյ Պատ-
րիարքին հրաժարականը ի նկատի չէր առեր: Ուստի
բարձրագոյն իշխանութեան կարգադրութեամբ՝ Սինօդը
աճէպարեց նոր հրաւիրադիր զրկել և նոր ընտրութիւն
նշանակել 1885 Ապրիլ 19:

Այս միջոցին Ներսէս Պատրիարքը, որու տկարու-
թիւնը քիչ մը ժամանակէ ետքը սասակացեր էր, ա-
նակնկալ կերպով վախճանեցաւ (1884 Հոկտեմբեր 26),
և փառաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Մայր
և փառաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Մայր
եկեղեցիին մէջ. անոր մահը բովանդակ հայ ազգին մեծ
ցաւ պատճառեց: Ազգ. ժողովը ամիս մը սուգ պահելէ
յետոյ, ձեռնարկեց նոր Պատրիարքին ընտրութեանը.
ընտրուեցաւ Կարինի նախորդ առաջնորդ և Ս. Երու-
սաղէմի միաբան Յարութիւն եպիսկոպոս Վեհապետեան
(1885 Յունուար 26):

Նորընտիր Պատրիարքին հաստատութեան հրովար-
տակը դեռ եկած չէր, որ Ազգային ժողովը աճապարեց
գումարուիլ իր մասնակցութեան եղանակը որոշելու հա-
մար առաջիկայ կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ. ու-
րովհետեւ Ս. Էջմիածնի Սինօդը Բարձրագոյն իշխանու-
թեան կարգադրութեամբ հրաւիրադրերը Կոստանդնու-
պոլսոյ Պատրիարքարանէն անկախ ուղղակի վիճակաւոր
առաջնորդներուն զրկեր էր: Ժողովը որոշեց անցեալ
եռանուն ցանկը լրացնելով վերահաստատել, երրորդ
ընտրելի դնելով Արմաշի վանքին վանահայր Խորէն
Աշքեանը (մարտ 1): Միանգամայն իր Ատե-
նապետներու դիւանին յանձնարարեց պատուիրակու-

թեան եղանակը սահմանել և ի հարկին Կոստանդնուպոլսէն պատուիրակ ղրկել: Եռանուն ցանկը Համազգային ընտրողական Ժողովի ատենապետին անունով գրուած պատուիրակութեան թուղթին հետ ղրկուեցաւ Ս. Էջմիածին Տ. Յովհաննէս Մկրեան քահանային ձեռքով: Ապրիլ 20ին այո ցանկին վրայ աւելցուեցաւ չորրորդ ընտրելի՝ Նախիջեւանի և Պեսարապիոյ առաջնորդ Մակար Սրբազան, իսկ հետեւեալ օրը վերջնական քուէարկութեամբ ընտրուեցան Մելքիսեդէկ Սրբազանը և Մակար Սրբազանը: Յուլիս 18ին Տ. ՄԱԿԱՐ Ա. հաստատուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

Դրեց՝ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՊԱՆԱՍԱՆԵԱՆ

Պ Ե Ր Ձ

ԾԱՆՕԹ. «ԿԻԻԹԷՄՊԵՐԿ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ. — Մեր այս «Պատկերազարդ Հայոց Պատմութեան» շարունակութիւնը կազմող հատորը՝ «Ժամանակակից Պատմութեան Հայոց», նոյնպէս պատկերազարդ, զոր մասնատր խնամքով և երկար աշխատութեամբ պատրաստած է հմուտ պատմագէտ Արիստակէս Է.Ֆ. Պոյաձեան, մօտ օրէն հրատարակ կ'ընէ հատորով ինչ՝ ամենամիացուն տպագրութեամբ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԻԻՍԱԿ

	Գր. առաջ
Հայկ	2300
Արամ	1300
Թագղաթփաղասար Ա.ի արշաւանքը Նայիրի երկիրը	1130
Սաղմանասար Գ.ի արշաւանքը Ուրարտուի երկիրը	841
Ստրուբինի պատերազմը Ուրարտուի Ուրաս Թագաւորին հետ	714 606
Պարոյր Թագաւոր	
Հրաչեայի արշաւանքը Հրէաստան Բարեկացոց զաշնակցութեամբ	600—588 558
Տիգրան Ա.ի յաղթութիւնը Մարաց վրայ	330
Հայկազանց Թագաւորութեան անկումը	301
Հայաստանը Սելեւկիացոց նահանգ	149
Արշաւունեաց հաստատուիլը Հայոց երկիրը	149—127
Վաղարշակ Ա.	127—114
Արշակ Ա.	89—36
Տիգրան Բ.	64
Տիգրանակերտի պատերազմը	64
Տիգրանի հաշտութիւնը Պոմպէոսի հետ	53
Խառնի յաղթութիւնը	
Բարդախիւսի յաղթութիւնը Հռոմայիցոց վրայ	40 36—33
Արտաւազդ Ա.	33—21
(Արտաշէս Բ.)	20
(Տիգրան Բ.)	5
(Տիգրան Փոքր և Երաստոյ)	33—3
Արշամ	3
Արգարի Թագաւորիլը	

Քր. յետոյ

(Արիորարդան)	2
(Երատոյ թագունի Ձրդ անգամ)	15
(Արտաշէս Գ.)	18
Արգարի մահը	35
Անանուն	35
Սանատրուկ	35—65
(Տրդատ)	66
Երուանդ Արշակունի	65—85
Արտաշէս Բ.	85—131
Արտաւազդ Բ.	131
Տիրան Ա.	131—151
Տիգրան Գ.	151—193
Վաղարշ	193—213
Խոսրով Ա.	213—261
Սասանեան հարստութիւնը Պարսից Երկրին մէջ	226
Ս. Գր. Լուսաւորչի ծնունդը	257
Անիշխանութեան ժամանակ	261—287
Տրդատի թագաւորելը	287
Քրիստոնէութեան ձաւարտութիւնը	301
Ս. Էջմիածնի հիմնադրութիւնը	301
Արիստակէս հայրապետը Նիկիոյ ժողովին մէջ	325
Ս. Գրիգորի մահը	332
Տրդատի մահը	342
Խոսրով Բ.	343—352
Տիրան Բ.	353—364
Արշակ Բ.	364—382
Պապ	382—388
Ներսէս Մեծին մահը	383
Վարազդատ	391—394
Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ.	394
Խոսրով Գ.	396—400

Վաւաճապուն	400—421
Հայոց տառերուն գիւտը	406
Ս. Գիրքերուն թարգմանութիւնը	411—436
Խոսրով Գ. Երկրորդ անգամ	421
Արտաշէս Գ.	426
Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումը	432
Սահակ Պարթևի և Մարոպ Մաշտոցի մահը	440
Աւարայրի ճակատամարտը	451
Սահակ Բագրատունի մարզպան և Վահան Մամիկոնեան սպարապետ	481
Նուարասիկի դաշնադրութիւնը	484
Վահանի մարզպանութիւնը	485—511
Քաղկեդոնի ժողովին մերժուիլը Վաղարշապատի ժողովին մէջ	491
ՄԺԺ Գնունի մարզպան	518—548
Հայոց տօմարին նորոգումը	551
Դաւիթ Սահառունի մարզպան	600—623
Դաւիթ Վահանի յաղթութիւնը	604—606
Արարացոց առաջին արշաւանքը	640
Անոնց պատերազմները Յունաց հետ Հայաստանի տիրապետութեան համար	647—693
Արարացոց անմիջական իշխանութիւնը Հայոց վրայ	694—859
Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան	859—885
Աշոտ Ա. թագաւոր	885—889
Սմբատ Ա.	892—914
Վասպուրականի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւն	908
Աշոտ Բ. Երկաթ	915—928
Արաւ թագաւոր	928—951
Աշոտ Գ. Ողորմած	951—977
Կարսի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը	968
Սիւնիաց թագաւորութեան հաստատութիւնը	970

Սմբատ Բ.	977—999
Լօռիի թագաւորութիւնը	988
Գագիկ Ա.	990—1020
Յովհաննէս Սմբատ	1020—1040
Վասպուրականի թագաւորութեան վախճանը	1021
Գագիկ Բ.	1042
Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումը	1045
Սնիի առումը Արիաստանի ձեռքով	1064
Կարսի թագաւորութեան վախճանը	1065
Գագիկ Բ. ի մահը	1079
Ռուբինեան իշխանութեան հաստատութիւնը	
Կիլիկիոյ մէջ	1080
Ռուբէն Ա.	1080—1095
Մէլիքշահի իշխանութիւնը Մեծ Հայքի վրայ	1086—1091
Կոստանդին Ա.	1095—1100
Թորոս Ա.	1100—1123
Լեւոն Ա.	1123—1136
Լեւոն Ա. ի մահը	1141
Թորոս Բ.	1145—1168
Մլեհ	1170—1175
Ռուբէն Բ.	1175—1185
Լեւոն Բ.	1185
Լեւոն Բ. թագաւոր Կիլիկիոյ	1198
Լեւոն Բ. ի մահը	1219
Չապէլ և Փիլիպպոս	1222—1225
Հեթում Ա.	1226
Թաթարաց արշաւանքի սկիզբը	1236
Հեթում Ա. ի ուղեւորութիւնը Թաթարստան	1253
Մեծ-Հայքի կանոնաւոր հարկատուութիւնը	
Թաթար խանին	1254
Հեթում Ա. ի մահը	1270
Լեւոն Գ.	1270—1289
Հեթում Բ.	1298—1305

	319
Թորոս Գ.	1293
Լեւոն Դ.	1305
Հեթում Բ. ի և Լեւոն Դ. ի մահը	1307
Օշին	1308—1320
Լեւոն Ե.	1320—1341
Կոստանդին Գ. Լուսինեան	1342
Գուխտոն	1343—1345
Կոստանդին Դ.	1345—1362
Լեւոն Զ. վերջին	1365
Լեւոնի գերութիւնը	1375
Լէնկթիմուրի արշաւանքը Հայաստան	1387
Լեւոն Զ. ի մահը	1393
Կաթողիկոսութեան տեղափոխութիւնը Կիլիկիայէն Ս. Էջմիածին	1441
Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց պատրիարքութեան հաստատութիւնը	1461
Ուղուն Հասան միահեծան տէր Հայաստանի	1468
Օսմանցոց և Պարսից պատերազմներուն սկիզբը Հայաստանի տիրապետութեան համար	1473
Օսմանցիք կը գրաւեն արեւմտեան Հայաստանը	1514
Օսմանցոց տիրապետութիւնը ամբողջ Հայաստանին վրայ	1585
Շահարասի արշաւանքը	1603
Հայոց տարագրուիլը Պարսկաստան	1605
Նիկոլ Թորոսովիչ	1626—1681
Հայաստանի բաժանումը Օսմանցոց և Պարսից մէջ	1639
Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոս	1633—1655
Լեւաստանի Հայոց անջատուիլը ազգային և կեղեցիէն	1689
Դաւիթ Բէկ Սիւնեցի	1722—1728
Նստորը շահի պատերազմները Օսմանցոց հետ	1733—1746

Աղա-Մահմուտ-խանի արշաւանքը	1795—1797
Հաղարեան ձեմարանին բացումը	1816
Ներսիսեան զպրոցին բացումը	1825
Ատրպատականի Հայոց Ռոսահայք զաղթելը	1828
Տաճկահայքէն արտադաղթը	1830
Կաթողիկոսեան հաստատութիւնը	1830
Յարութիւն Պէղճեանի մահը	1834
Պոլոժէնիայի հաստատութիւնը	1836
Թանգիմաթի հրատարակութիւնը	1839
Ներսէս Ե. Աշտարակեցի	1843—1857
Բողոքականութեան հաստատութիւնը	1850
Գէորգ Դ. կաթողիկոս	1866—1882
Պերլինի Վեհաժողով	1878
Ներսէս պատրիարքի մահը	1884
Ընտրութիւն և հաստատութիւն Տ. Տ. Մա- կար կաթողիկոսի	1885

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	52
Նախադիտելիք	5
ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ	
Մեր ազգին ծագումէն մինչև Պարբեաց Հայաստան գալը (2300—150 Բր. Ա.)	
Առաջին նահապետները	10
Նահապետական միապետութիւն — Արամ և Արայ Գեղեցիկ	16
Հայաստանը Ասորեստանի գերիշխանութեան ժամանակ	24
Հայկազանց Թագաւորութիւն	36
Հայաստանը Մակեդոնական-սելեւկեան իշխանութեան ժամանակ	45
Հայաստանի ներքին կեանքին պայմանները հին դա- րերու մէջ	49

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Պարբեաց Հայաստան գալէն մինչև քրիստոնէոս-
րեան հաստատութիւնը (150 Բ. Ա. 300 Բ. Յ.)

Արշակունեաց հաստատուիլը Հայոց երկրին մէջ	60
Աշխարհակալ Արշակունիք	70
Արտաւազդ Ա. ի յաջորդները ըստ օտար պատմիչ- ներու	89
Միջադեպի Հայոց Թագաւորները	100
Արտաշէս Բ. և որդիները Վաղարշ, Խոսրով Ա., Տրդատ՝ մինչև Թագաւորութեան սկիզբը	110
Ներքին կրանքի պայմանները՝ Հեթանոս Արշա- կունեաց ժամանակ	129

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Քրիստոնեոսրեան հաստատութիւնէն մինչև
Արարացոց արշաւանքները (300 — 640)

Քրիստոնէութեան հաստատութիւնը Հայոց մէջ. —	Էջ
Տրդատ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ	140
Տրդատի անմիջական յաջորդները	152
Վերջին Արշակունիք	169
Առաջին կրօնական պատերազմ	178
Երկրորդ կրօնական պատերազմ	200
Պարսկական իշխանութեան վերջը	214
Քրիստոնէական գրականութեան սկիզբը և բարգաւաճումը	222

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Արարացոց արշաւանքներէն մինչև քաղաքական
կեանքի անկումը (640 — 1080)

Արարացոց արշաւանքները և տիրապետութիւնը	237
Բագրատունեաց թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը	247
Սմբատ Ա. և Աշոտ Բ. Երկաթ	254
Աբաս, Աշոտ Գ., Սմբատ Բ., Դադիկ Ա. — Անիի շինութիւնը	265
Յովհաննէս-Սմբատ և Դադիկ Բ. — Սերժուգեանց արշաւանքները	272
Հայոց գրականութիւնը այս շրջանին մէջ	288

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայոց իշխանապիսեր Կիլիկիոյ մէջ (1080—1375)

Ռուբինեան իշխանապետներ	296
Լեւոն Բ. թագաւոր Կիլիկիոյ	315
Զապէլ և Փիլիպպոս, Հեթում Ա., Լեւոն Գ.	324

Լուսինեան թագաւորներ
Ներքին կեանքի պայմանները և գրականութիւնը
Ռուբինեանց օրով

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Քաղաքական կեանքի անկումէն մինչև
մեր օրերը (1080 — 1885)

Հայաստանը Թաթարաց արշաւանքներէն առաջ	377
Թաթարաց արշաւանքները և տիրապետութիւնը	384
Օսմանցոց և Պարսից պատերազմները Հայաստանի տիրապետութեան համար	394
Հայոց զաղթականութիւնը	416
Հայոց յարաբերութիւնները ռուսաց հետ. Ռուսաստանի Հայերը	440
Թուրքիոյ Հայերը	461
Տեսութիւն ժամանակակից անցքերու	500

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425163

